

Bilge Tonyukuk
Anıtı'nın Dikilişinin 1300.
Yıl Dönümü (720)
UNESCO İşbirliğiyle Anılması

Birleşmiş Milletler
Eğitim, Bilim ve Kültür
Kurumu

UNESCO
Türkiye
Milli Komisyonu

Altay Topulukları Dil ve Kültürleri
Uygulama ve Araştırma Merkezi

ULUSLARARASI BİLGE TONYUKUK SEMPOZYUMU 24-25 ARALIK 2020 BİLDİRİ KİTABI

ULUSLARARASI
BİLGE TONYUKUK

SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

Pamukkale Üniversitesi

Altay Toplulukları Dil ve Kùltürleri Uygulama ve Araştırma

Merkezi

(24-25 Aralık 2020)

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Nergis BİRAY

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Dr. Öğrt. Üyesi Sema EYNEL

DENİZLİ, 2020

DENİZLİ PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

ULUSLARARASI BİLGE TONYUKUK SEMPOZYUMU

Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı'nda yer alan bildiri metinlerinin içeriğinden yazarları sorumludur ve tüm hakları saklıdır. İzinsiz kopyalanamaz, aktarılamaz, çoğaltılamaz.

Editörler:

Prof. Dr. Nergis BİRAY
Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
Dr. Öğrt. Üyesi Sema EYNEL

ISBN:

978-625-00-0173-8

Kapak Tasarımı:

Samet ÖNDER

İletişim:

Pamukkale Üniversitesi
Altay Toplulukları Dil ve Kùltürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi
DENİZLİ

Genel Ağ Adresi:

<https://www.pau.edu.tr/altaydilmer>

**ULUSLARARASI
BİLGE TONYUKUK SEMPOZYUMU**

24-25.12.2020, DENİZLİ

SEMPOZYUM KURULLARI

ONUR KURULU

Prof. Dr. Ahmet KUTLUHAN

Pamukkale Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Öcal OĞUZ

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Nergis BİRAY

PAU ALTAY DİLMER Müdürü

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

PAU ALTAY DİLMER Müdür Yardımcısı

Prof. Dr. Yahya TÜLEK

PAU ALTAY DİLMER Üyesi

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZCAN

PAU ALTAY DİLMER Üyesi

Dr. Öğrt. Üyesi Sema EYNEL

PAU ALTAY DİLMER Üyesi

SEKRETERYA

Dr. Öğrt. Üyesi Sema EYNEL

Uzm. Saadet Sena KARAMAN

Samet ÖNDER

Emre TUNÇKIN

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ferruh AĞCA, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ali AKAR, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ercan ALKAYA, Fırat Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Uludağ Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Erhan AYDIN, İnönü Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Kazakistan / Kırklareli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Napil BAZILKAN, Uluslararası Türk Akademisi İlmî Araştırmalar Bölümü Uzmanı,
Kazakistan

Prof. Dr. Nergis BİRAY, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet BURAN, Fırat Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Şaban DOĞAN, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mithat DURMUŞ, Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Erkin EMET, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye

Prof. Dr. Faruk GÖKÇE, Dicle Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Bülent GÜL, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ayşe İLKER, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Leyla KARAHAN, Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye

Prof. Dr. Jantegin KARJAVBAYULI, Emekli Öğretim Üyesi, ABD

Prof. Dr. Sartkoja KARJAVBAYULI, Emekli Öğretim Üyesi, ABD

Prof. Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU, Michigan State University, ABD

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ, Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Öcal OĞUZ, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı, Türkiye

Prof. Dr. Shynar SEİTOVA, Kazak İnnovatsiyalıq Gumanitarlıq -Zan Universiteti, Kazakistan

Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA, Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye

Prof. Dr. Henrik YANKOVSKIY, Adam Mickiewicz University, Polonya

Prof. Dr. Talip YILDIRIM, Uşak Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR, Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye

Doç. Dr. Mustafa BEYAZIT, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Sinan GÜZEL, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Rayhan IYMAHANBETOVA, Ahmet Baytursınlı Muracay-Üyinin Direktörü,
Kazakistan

Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Azerbaycan

Doç. Dr. Arafat MAMYRBEKOV, Kazak İnnovatsiyalıq Gumanitarlıq -Zan Universiteti,
Kazakistan

Doç. Dr. Yakup ÖMEROĞLU, Avrasya Yazarlar Birliği Başkanı / Gazi Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN, Fırat Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğrt. Üyesi Mihriban AYDIN, İnönü Üniversitesi, Malatya

Dr. Öğrt. Üyesi Ezgi DEMİREL, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğrt. Üyesi Sema EYNEL, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	viii
AÇIŞ KONUŞMALARİ.....	1
Pamukkale Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ahmet Kutluhan.....	2
Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Abzal Saparbekuh.....	3
UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı Prof. Dr. Öcal Oğuz.....	5
Avrasya Yazarlar Birliği Başkanı Dr. Yakup Ömeroğlu.....	7
TDK Yazıt Bilimi Kolu Başkanı Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz.....	9
TDK Eski Yürütme Kurulu Üyesi Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya.....	13
BİLDİRİ METİNLERİ.....	16
Tonyukuk Yazıtı Ve Bozkır Üslubu	
Ali AKAR*.....	17
Dede Korkut Kitabından Tarama Sözlüğü'ne Alınan Tek Veriler Üzerine	
Ercan ALKAYA.....	24
Çuvaş Cumhuriyeti Devlet Sembollerinde Mitolojinin Yeniden Dirilişi	
Bülent BAYRAM.....	41
Tonyukuk (646-734) Bitigtaşı-Yazıtı Ve Külliyesi'nin Türk Etno-Kültüründeki Özellikleri	
Napil BAZYLKHAN.....	50
Kale-İ Tavas Mezar Taşları'nda Orta Asya Türk Kültürünün Yansımaları	
Mustafa BEYAZIT.....	60
Kazak Türkçesinde "Ekeş"	
Nergis BİRAY.....	80
"Atebetü'l-Hakayık"Ta Mısra Başı Paralelizmi	
Ezgi DEMİREL.....	92
Kurşunlanan Doğu Türkistan Türkolojisi	
Erkin EMET.....	109
Yeni Uygur Türkçesinde Yapı Bakımından Ünlemler	
Sema EYNEL.....	119
İran'daki Türk Toplulukları: Günümüzde Halaçlar ve Halaç Türkçesi	
Elçin İBRAHİMOV.....	138
Kazak Ve Tuva Türkçesi Yeradibilimi Üzerine Tarihi-Linguistik Bir Değerlendirme (Karşılaştırmalı İnceleme)	
Assem KASSYMOVA.....	141
Kazak Türkçesindeki Şartlı Birleşik Cümlelerin Türkiye Türkçesine Aktarılması Üzerine	
Esra Gül KESKİN.....	148
Tunyukuk Anıtından Saha Türkçesine -İsim-	
M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU.....	160

Bilge Tonyukuk Bengü Taşlar(In)Da Bize Ne Anlatır? Abdullah KÖK.....	166
Tатар Диаспарасының Семей Қаласының Дамуына Қосқан Үлесі: Тарихи Талдау Арафат МАМЫРБЕКОВ.....	186
Bilge Tonyukuk Kitabı 1300. Yılında Ainur MAYEMEROVA.....	192
Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksinin Ve Nalañ'taki Mezarların, Mezar Komplekslerinin Fiziki Durumu Osman MERT.....	200
<i>kara (kamag) bodun</i> İfadesinin Eşdizimlilik Bakımından Bağlam Analizi Ve Metinlerarasılığı Mehmet Vefa NALBANT & Mustafa AĞCA.....	215
Tarihî Metinlerde Birbirinden Uzak Düşmüş Eşdizimliler Ve Divânu Lugâti't-Türk'te Eşdizimsel Rekonstrüksiyon Bilge ÖZKAN NALBANT & Mustafa AĞCA.....	229
Göktürklerin Büyük Bilgesi Tuy-Ukuk K. SARTKOZHAYLY.....	242
ШЫҒЫС Қазақстан Облысы Жер-Су Атауларының Лексика-Семантикалық Ерекшелігі Seitova Şınar BOTAYKIZI.....	251
Derleme Sözlüğünde Yer Alan Yer Ve Mekân Adlarının Söz Varlığı Açısından Taşdığı Arkaik İzler Süleyman Kaan YALÇIN.....	258
Rivayet Gerçeğin Yankısıdır Dr. Öğr. Syrym YESSSEN.....	272
Eski Türkçede Askerlikle İlgili Adlar Talip YILDIRIM & Murat TIKIR.....	278
Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Sonuç Bildirgesi.....	287

ÖN SÖZ

Sayın Büyükelçim, Sayın Unesco Millî Komisyonu Başkanım, Sayın Rektörüm, Sayın Avrasya Yazarlar Birliği Başkanım, Sayın TDK Yazıt Kolu Başkanım, Saygıdeğer Hocalarım, Kıymetli Dinleyiciler,

Bugün buraya adını Türk tarihine akli ve zekasıyla yazdırmış bir devlet adamının kendi adına diktirdiği anıtın 1300. yılını kutlamak üzere yapılacak uluslararası sempozyum için toplanmış bulunuyoruz. Tarih boyunca kurulmuş büyük Türk devletlerinin yönetim düzeninde iyi kağanların yanında mutlaka bilge bir ikinci adam bulunmuştur. Oğuz Kağan'ın Irkıl hocası, yakın tarihimizde Fatih'in hocası Akşemsettin, Oğuz beylerinin yanında Dede Korkut aklın ve vicdanın sesi olarak devletin yönetimine katılmışlardır. Türklerin Çin'in egemenliği altındaki yıllarda dünyaya geldiği düşünülen Tonyukuk, bu sinsi ve aldatıcı devleti çok iyi tanımış bir devlet adamı olarak, II. Köktürk devletinin hem kuruluşunda hem de Bilge Kağan ve Köl Tigin yönetimindeki sağlama ve büyüme döneminde devletin akli olmuştur.

Bu cesur ve zeki adamın bir monografi şeklinde değerlendirilebilecek yazıtının dikilmesinin üzerinden tam 1300 yıl geçmiş. Karıyla kışıyla, güneşiyle yazıyla tam 1300 yıl. Taşların dili olsa bize neler anlattırlardı bilinmez de Tonyukuk'un sözleri asırları aşmış bize ulaştı, bu sayede biz Türklerin altın çağını devleti en üst düzeyde temsil etmiş kişilerin sözleriyle öğreniyor ve sonraki nesillerin de *edgüti eşid, katıgdı tııla* uyarısıyla atalarının ruhundan gelen sese kulak vermelerini istiyoruz.

Köktürk harfli metinlerin, özellikle de Kağanlık yazıtlarının bulunuşu niçin önemlidir? sorusuna verilebilecek birçok cevap vardır. Fakat göz ardı edilemeyecek bir gerçek şudur ki, Tanrı, alfabelerindeki benzerlikler nedeniyle kendi köklerini ve tarihlerini Runik harfli olarak da adlandırılacak yazılı taşlar üzerinden arayan Finliler eliyle bizlere binlerce yıl öteden gelen atalarımızın sesini bir daha duymak lütfunu bahşetmiştir. Bu keşifler sayesinde o günkü şartlar içinde özgüvenini kaybetmiş Osmanlı Türk aydını dünya medeniyeti tarihindeki yerini bir daha hatırlamış, bu yazılı anıtların yardımıyla da yeniden alevlenen millî ruh, yazıtların çözüldüğü tarih olan 1893 yılından yaklaşık 20-30 yıl sonra millî bir devletin ortaya çıkmasını sağlayan fikrî dayanaklardan biri olmuştur.

Türk Tengrisi bize hiç çabalamadığımız ve hatta en çok ihtiyacımız olduğu bir anda başkalarının eliyle unuttuğumuz bir tarihi atalarımızın sözleriyle yeniden hatırlatmıştır. Bu tarih bugün Suriye'de, Doğu Akdeniz'de ve şükürler olsun ki Karabağ'da yeniden yazılmaktadır.

Türk tarihinin en önemli devletlerinden biri olan Köktürk Kağanlığının bilgesi, çabışı, buyla бага tarkanı, ayıgması, ayguçusı Tunyukuk'u devleti birlikte kurdukları kağanları İlteriş, Kapgan, Bilge Kağanlar ve Köl Tigin ile anıyor, adlarının dünya var oldukça bengü kalmasını diliyorum. Bu vesileyle Türk'ün bütün yol başçılarını Motun'u, Oğuz Kağan'ı, Moyun Çor'u, Yollug Tegin'i, Satuk Buğra Han'ı, Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib'i, Alp Arslan'ı, Yunus'u, Hacı Bayram-ı Veli'yi, Osman Bey'i, Şeyh Edebalı'yi, Yıldırım'ı, Fatih'i, Akşemsettin'i ve son olarak Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ü ve onun bütün silah arkadaşlarını, bu topraklar uğruna toprak olmuş yüz binlerce şehidimizi saygıyla ve minnetle yâd ediyorum. Atları küsleri yok bolmazun...

Saygılarımla...

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
PAU ALTAY DİLMER Müdür Yardımcısı

AÇIŞ KONUŞMALARI

Pamukkale Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ahmet Kutluhan

Sayın Kazakistan Büyükelçisi, Sayın UNESCO Millî Komisyonu Başkanı, Sayın Avrasya Yazarlar Birliği Başkanı, Sayın Türk Dil Kurumu Yazıt Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı, Saygıdeğer Hocalarım, Kıymetli Katılımcılar,

1300 yıl önce, yaşadıklarını sonraki nesillere aktarmak ve kurulan büyük bir devletin oluşumundaki rolü anlatmak için edebî bir üslup içinde kendi monografisini taşa kazımış büyük bir devlet adamının mesajını bir daha hatırlamak üzere bir araya gelmiş bulunmaktayız. Esaret altındaki Türklerin tekrar bağımsızlığını kazanması yolunda planlayıcılığıyla katkı sağlamış büyük devlet adamı Tonyukuk, bir taraftan kurulan devletin kağanını seçmekte etkili olurken diğer taraftan bu yeni kağanın en yakınında bulunarak devletin yönetiminde baş danışman, yani vezir olmuştur. Kendi adına diktirdiği yazıtının en başından itibaren kendini anlatan Tonyukuk, devletin kurulmasındaki faaliyetlerini birinci ağızdan ve aşama aşama anlatarak bize bir kuruluş manifestosu bırakmıştır.

Birçok unvanı bulunan Tonyukuk iyi bir asker, danışman, sözcü ve komutan olması bir yana, devletin kuruluşundan itibaren devletin hem hafızası hem de aklı olmuştur. Tonyukuk'un da katkılarıyla ortaya konan akıl ve devlet düzeni Köktürklerden sonra kurulacak diğer Türk devletlerine de örnek olmuştur. Bütün Türk boylarını bir bayrak altında, adalet üzerinde toplamak şeklinde idealize edilebilecek bu devlet düzeni Uygurlar, Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da devam ettirilmiş, günümüzde yedi devlet tek millet söylemiyle yeni bir şekil almıştır.

Türkler tarih içinde Orta Asya'dan Anadolu'ya, Avrupa'ya, Güney Asya'yla Orta Doğu ve Kuzey Avrupa'ya yayılmıştır. Farklı boyların dağıldığı bu geniş coğrafyada Türk kimliğinin ve kültürünün ortak kodları tarihî dönemlerden bugüne kadar taşınmış, geçmişin izleri ebedî taşlarda varlığını bize hatırlatmıştır. Tarihî süreçte farklı olaylar sonrasında birçok parçaya bölünen Türk dünyasını birleştiren, Türk devlet geleneğini gözler önüne seren bu muhteşem anıtlar sayesinde kültürel birliğimiz ve millî köklerimizimizin gücünü bugün de anlıyoruz. Türk dünyası olarak hep birlikte daha güçlü olduğumuzu fark ediyoruz.

Birbirimizden uzak coğrafyalarda yaşasak da aynı millî kültürel değerler üzerinde şekilleniyorsak, benzer temel fikirleri ifade ediyorsak bu kültürel eserlerimiz ve Tonyukuk gibi değerlerimizin iyi öğrenilmesi, Türk kültür ve medeniyetinin yaşatılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılması sayesinde mümkündür.

Pamukkale Üniversitesi olarak, biz de dil ve kültürümüzün araştırılması, geliştirilmesi ve öğretilmesi için hem bölümlerimiz hem de merkezlerimizle gayret göstermekteyiz. Bu gayretlerimizin bir sonucu olarak kurduğumuz Altay Toplulukları Dil ve Kültürlerini Uygulama ve Araştırma Merkezi hem ulusal hem uluslararası ölçekte çalışmalar yapmak, Türk ve Altay dünyası arasında bir bilim köprüsü oluşturmak için kurulmuştur. Bu merkezimizin ilk faaliyetinde Türk dünyasının birleşmesine katkı sunmuş bir devlet adamını, Tonyukuk'u, bir sempozyumla anmak istedik. Bu sempozyumumuza katkı sağlayan kurumlarımız ve hocalarımıza teşekkür eder, bu duygularla Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu'nun başarılı geçmesini dilerim.

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Abzal Saparbekuli

Saygıdeğer Hocalar, Sevgili Öğrenciler, Değerli Katılımcılar,

Hepinizi saygıyla ve muhabbetle selamlıyorum.

Bildiğiniz üzere, bu sene “Bilge Tonyukuk Abidesinin Dikilişinin 1300. yıl Dönümü” kutlanmaktadır. Bu önemli yıldönümü dolayısıyla Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kültürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından bu sempozyumun düzenlenmesi oldukça anlamlıdır.

Bu güzel etkinliğe beni davet ettiğiniz için size teşekkür ederim.

Büyük Türk tarihine bakıldığında, herhangi bir hükümdarın veya hakanın akıllı ve ihtiyatlı bir danışmanı olmadan, onun başarılı olması zor olduğu görülmektedir. Çünkü iktidardaki hanların başarısı, büyük ölçüde verdikleri doğru kararlara ve bu kararların zamanlamasına bağlıdır.

Bu kararları doğrudan etkileyen kişi, yöneticinin danışmanı veya veziriydi. Örneğin, Oğuz Kağan’ın yanında Korkut Ata, Cengiz Han’ın yanında Maykı Biy, Altın Orda hanı Özbek Han’ın yanında Baba Tüktü Şaşı Aziz, Âz Janibek Han’ın yanında Asan Kayğı, Abılay Han’ın yanında Buhar Jıraw ve Töle biy devlet hayatında kritik rol oynamışlardır.

Bilge Tonyukuk de Elteriş Kutluk kağanının dostu ve danışmanı olarak İkinci Göktürk kağanlığının yeniden canlanmasında kilit rol oynamıştır. Tonyukuk’un hayatı ve onun bize bıraktığı mirası sadece bizim geçmişimizi aydınlatmıyor. Aynı zamanda bizim geleceğimize de ışık tutmaktadır.

Türk Dünyasının yeniden toparlanma sürecinde Türk halkların ortak atası, stratejik dehamız Bilge Tonyukuk’un mirası yeni dünya düzeni çerçevesinde yeniden okunması ve yeniden yorumlanması gerektiğini düşünüyorum.

Bu çerçevede tüm Türklerin ortak devleti olan Göktürkler dönemi Kazakistan Cumhuriyeti’nin ulusal kimliğinin güçlendirilmesi sürecinde önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda, günümüzde Kazakistan’ın Türk Dünyası ülkeleriyle ilişkileri ve ülkede millî kimlik inşa sürecinin el ele yürüdüğüne dikkat çekmekte yarar vardır.

Kazakistan’ın Kurucu Cumhurbaşkanı Elbaşı Nursultan Nazarbayev’in 1990lı yıllarda kaleme aldığı “Tarihin Akışında” kitabında ulusal kimlik ve Türk Dünyasının geleceği ile ilgili şu tespiti yapmaktadır:

“Önümüzde duran tarihi görevin büyüklüğünün farkına varmak, bize muazzam bir sorumluluk yüklemekte ve bizden bu görevin yapılması için bütün gayreti göstermemizi talep etmektedir. Şu soruların cevapları devletlerimizin ortak gayretine bağlıdır: ... biz, çağdaş tarihin azgın dalgalarında kaybolmamak için, ortak, tek bir kültür-uygarlık sistemi olarak, Türk birliğinin pekiştirilmesi gerektiği bilincine varılan bir düzeye yükselebilecek miyiz? Zira ancak bu durumda, kendi bölgelerimizde, ortak kültürel kimliğimizi koruyabiliriz ve ortak atalarımız ve torunlarımız önündeki ahlaki borcumuzu ödeyebiliriz.”

Bu anlayış temelinde, Kazakistan Türk Dünyasında etkin tutum içerisinde ola gelmiştir. Nazarbayev’in önerisi ve desteklemesi sayesinde Türk Keneşi, Türk Parlamenterler Asamblesi ve Uluslararası Türk Akademisi kurulmuştur. Bu katkılarından dolayı Nazarbayev’e Türk Dünyasının Aksakalı ve Türk Keneşinin Onursal Başkanı unvanları verilmiştir.

Kazakistan’ın Türk Dünyasındaki bu tutumunun arkasında bulunan ayrıca iki önemli etken vardır.

Birincisi, Kazakistan coğrafyası dünyadaki tüm Türklerin Ata yurdu sayılan **Büyük Bozkırları** kapsamaktadır. Esasında Büyük Bozkır, Türk Medeniyetinin beşiğidir. Bu çerçevede Kazakistan'ın "Büyük Bozkır Ülkesi" olarak adlandırılması çok anlamlıdır.

İkincisi, dünyadaki bütün Türklerin piri ve hocası sayılan Hazreti Sultan **Ahmet Yesevi'nin türbesinin** Kazakistan'daki Türkistan şehrinde bulunması, Kazaklara belirli sorumluluk yüklemektedir.

Türk Medeniyetindeki Büyük Bozkırın önemi hakkında Elbaşı Nazarbayev "Büyük Bozkırın Yedi Özelliği" makalesinde detaylı olarak anlatmıştır.

Ahmet Yesevi ve Türkistan şehrinin Türk Dünyası için önemi öteden beri Kazakistan yönetimi tarafından bilinmektedir. Özellikle, 2018 yılında "Güney Kazakistan İli" adının "Türkistan İli" olarak değişmesi ve il merkezinin Türkistan şehrine taşınmasıyla bölgede yeni dönemin başladığını söyleyebiliriz.

Dolayısıyla Kazakistan bundan sonraki süreçte de Türk Dünyası bütünleşmesini desteklemeye devam edecektir.

Bu düşüncelerle konuşmamı bitirirken, Türk Dünyasının yeni Tonyukuklara ve yeni Elteriş Kağanlara ihtiyaç duyduğunu belirtir ve bugünkü sempozyumun böyle bir sürece katkıda bulunacağını umut eder, hepinize saygılarımı sunarım.

Teşekkür ederim.

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı Prof. Dr. Öcal Oğuz

Saygıdeğer Rektörüm, Sayın Büyük Elçim, Değerli Hocalarım, Meslektaşlarım,

Hepinizi UNESCO Türkiye Millî Komisyonu adına saygıyla selamlıyorum. Öncelikle Denizli Pamukkale Üniversitesi'nin, yılın son günlerinde Bilge Tonyukuk gibi önemli bir şahsiyeti gündemine alması, sizler gibi çok değerli bilim ve yönetim insanlarının bu toplantıya tevecüh göstermesi, Bilge Tonyukuk birleştiriciliğinin bugün de, 2020 yılında da, nasıl bizi sarıp sarmaladığını göstermektedir. Bu bakımdan sizlerin her birinizin bu alanda çok ayrı ve çok değerli çalışmalarınızın olduğunu biliyorum. Kazakistan Büyükelçimizin bu konudaki hassasiyetini ve dikkatini, Kazakistan'ın bu konudaki ciddiyetini, tutarlılığını, Kazakistan'da mukim Uluslararası Türk Akademisi'nin gayretlerini biliyorum. Aynı şekilde TRT'de son dönemde Bilge Tonyukuk belgeselinin çekilmesinde Avrasya Yazarlar Birliği'nin onun değerli başkanının Sayın Yakup Bey'in hassasiyetini biliyorum. Cengiz Alyılmaz hocamızın son dönemde yaptığı toplantıları biliyorum. Nergis Biray'ın dikkatini gayretini, biliyorum. Osman Fikri Sertkaya hocamız tabiatıyla bu alanın uzmanı. Yani kısacası isimlerini saymadığım çok değerli insanlar aramızda. Vaktimizi çok da bu isimleri saymakla harcamak istemem ama minnet duygumun UNESCO Millî Komisyonu adına hepinize olduğunu ifade etmek isterim.

Bilge Tonyukuk bizim için çok değerli. Bu değerliliğin en önemli kanıtı da Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve bize katılan Moğolistan'ın ortak kararı ve görüşüyle, UNESCO'ya 40. Genel Konferans'ta 2019 yılında bunu sunabilme başarısını elde etmiş olmamızdır. Artık bu ilandan ve bu kabulden sonra 193 üyesiyle UNESCO'nun insanlığın ortak değerlerinden biri olarak kabul ettiği Bilge Tonyukuk'u yalnızca Türk mirasının değil insanlığın bir şaheseri, şahsiyeti olarak selamlıyoruz. Bunun bizim için anlamı şudur: Biz, tarihin 1300 yıl öncesiyle de yola başlasak, 1300 yıl yakınına da gelsek insanlığa sunacağımız değerlerle yüzümüz ak, alnımız ak ve gurur duyacağımız ya da insanlıkla o gururla paylaşacağımız önemli şahsiyetlere, olaylara, yıl dönümlerine sahibiz. Bu çerçevede Bilge Tonyukuk'un bugüne miras kalan sözlerinin yanı sıra, Bilge Tonyukuk'un bugüne miras kalan bir maddî varlığı da var. Bu maddî varlığı biliyorsunuz Moğolistan sınırları içerisindeki Bilge Tonyukuk Abidesi'dir. UNESCO'ya sunduğumuzda Bilge Tonyukuk Abidesi'nin dikilişinin 1300. yılıdır. Bunu Tonyukuk Abidesi üzerine çalışan uzmanlarımız, hocalarımız çok ayrıntılı olarak değerlendirdiler, değerlendiriyorlar. Mesela, bunlardan birisi Türk adının tarihte, kayıta bir belgede ilk defa Bilge Tonyukuk anıtında 1300 yıl önce geçmiş olması önemli bir nottur, tarihe düşülecek, insanlık tarihine, medeniyet tarihine düşülecek önemli bir nottur. Bunun dışında bu anıt bu abide şu anda Moğolistan'ın ülke sınırları içerisinde bulunmaktadır ve Moğolistan'ın mirasıdır. Yani insanlık adına, maddî ve fizikî açıdan Moğolistan'ın koruması gereken bir mirastır. Memnuniyetle görüyoruz ki Moğolistan Devleti bu mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda Türk Devletiyle, bizimle ve diğer Türk Cumhuriyetlerimizle istişare içerisinde. Bu istişarelerin ana temennisi, salgın bitmeden önce güçlü bir iş birliği ve bir araya gelişle, belki Moğolistan'da, Ulaanbataar'da, Bilge Tonyukuk Abidesi'nin etrafında hepimizin bir araya gelerek, Bilge Tonyukuk'un hatırasını 1300 yıl sonrasına, belki 13000 bin yıl sonrasına taşınması için daha ne iyi işler, projeler yapabileceği, bunların düşünülp eyleme geçilmesi yönündeydi. Ama malumunuz bu küresel salgın nedeniyle fizikî toplanmaları ertelemek, geciktirmek zorunda kaldık bütün dünya olarak. Şimdi önemli soru ve önemli konu şu: Bilge Tonyukuk Abidesi'nin akıbeti ne olacak? Bilge Tonyukuk Abidesi gelecek kuşaklara hangi koruma şemsiyesi altında etrafıyla, civarıyla ve anıtsal değeriyle nasıl korunacak? Öncelikle bizim belki bu anıta değer veren 193 UNESCO üyesi devlet olarak ortak kararımız ve arzumuz buranın SİT alanı olarak, korunan alan olarak insanlığa armağan edilmesini beklemek gerekiyor Moğolistan'dan. Çünkü burası korunan alan haline gelmezse ve buradaki abideler

taşlar gerekli koruma hassasiyetine kavuşmazsa gelmiş olduğu 1300 yılın yorgunluğuyla önümüzdeki 1300 yıla değil 130 yıla da ulaşamayabilir. Bu insanlığın gerçekten büyük bir kaybı olur, sadece Türk kültürünün ve Türklerin değil. Bu bakımdan bizim belki heyetimizin huzurunda uluslararası topluma ve herkese mesajımız şu olacak: UNESCO tarafından 2021 yılının Yunus Emre yılı ilan edilmesinden yola çıkarak, benim Yunus Emre'den ilhamla, ödünçle söylediğim “Gelin tanış olalım / işi kolay kılalım” mısralarına gönderme yapıyor ve “Gelin, birlik olalım, Bilge Tonyukuk Abidesi'nin dikiliş sürecini, korunma sürecini kolay kılalım ve onu ebediyete intikal ettirecek formülleri ortaklaşa bulalım” diyorum.

Dolayısıyla Uluslararası topluma bu mirası UNESCO'ya sunan Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Moğolistan devletleri başta olmak üzere 193 UNESCO devletine ricamız, isteğimiz bu mirası çevresiyle, fizikî mekanlarıyla SİT alanı olarak belirleyelim. Bu SİT alanı mümkün olduğu kadar Bilge Tonyukuk Anıtı'nın bütün kalıntılarını ve kalıtlarını içine alsın ve böylece bir de UNESCO'nun somut miras listesine burayı dâhil edelim. Tıpkı Göktürk Abidelerinin olduğu gibi Bilge Tonyukuk da bu şekilde olsun ve ebediyen korunsun. İnsanlık Bilge Tonyukuk gibi bilge şahsiyetlere sahip olmaktan gurur duymaya, geçmişte ne güzel ne erdemli insanlar çıkmış aramızdan demeye de devam etsin. Hepinizi saygıyla selamlıyorum. Sayın Rektörümüzün şahsında Pamukkale Üniversitemize tekrar teşekkürlerimi arz ediyorum.

Avrasya Yazarlar Birliği Başkanı Dr. Yakup Ömeroğlu

Bütün katılımcıları saygıyla selamlıyorum.

Öncelikle Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kùltürleri Araştırma ve Uygulama Merkez'ine, Tonyukuk yılında böyle güzel bir toplantıyı düzenlediği için şükranlarımızı ifade ediyoruz.

Pamukkale Üniversitesi bu yıl birçok uluslararası faaliyete ev sahipliği yaptı. Kazakistan'da bu yıl, aynı zamanda Abay yılıydı. Sayın Prof. Dr. Nergis Biray hocam ve arkadaşları, bu yıl vesilesiyle kùltür hayatımıza Abay ile ilgili çok abidevî bir eser kazandırdılar. Denebilir ki, bu çalışmayla Abay'la ilgili önemli makalelerin ekserisini Türkçemize, dilimize kazandırdılar. Büyük bir eser sahibi olduk onların sayesinde. Bugün de önemli bir faaliyete ev sahipliği yapıyorlar, kendilerini tebrik ediyorum ve bizi de davet ettikleri için teşekkür ediyorum. Tabi bir teşekkürümüz de UNESCO Millî Komisyonu Başkanı Prof. Dr. Öcal Oğuz hocamıza. UNESCO'nun son yıllarda Türk kùltürünün dünyaya tanıtılması noktası bağlamında yaptığı başarılı faaliyetler için müteşekkirimiz. Biliyorsunuz, Tonyukuk Yılı ve diğer pek çok etkinlik UNESCO'nun takvimine Türk Cumhuriyetlerinin ortak teklifiyle geçti. UNESCO içerisinde Türk Cumhuriyetleri, UNESCO'ya üye devletler bir konu olduğunda Türk bloğu olarak hareket ediyorlar. Oradaki UNESCO temsilcileri toplanıp oylamada ne karar vereceklerini hangi oyu kullanacaklarını kararlaştırıp sonra salona girdiklerinde Türkler birlikte oy kullanıyor. Bu doğrusu bizim gibi Türk dünyasıyla ilgilenenler için Türk dünyasında, dünyada yıllardır diplomatik yalnızlık çekmiş bir ülkenin temsilcileri için çok heyecan verici. Bir uluslararası blok olarak Türk Cumhuriyetlerinin hareket ediyor olabilmesi kıvancımız olmaktadır. Değerli katılımcılar, bugün UNESCO'nun çalışmalarında Türk Cumhuriyetleri blok olarak hareket edebiliyorsa bunun temellerini Tonyukuk'ta bulabiliriz. Tonyukuk'un o dönemki yaptığı faaliyetler ve Türk kùltür ve tarihine yaptığı katkılar tarih içerisinde bugüne doğru açılmığında yüzyıllara damgasını vurmuş faaliyetlerdir. Bilindiği gibi Tonyukuk üç Kağan döneminde de aktif olarak faaliyet gösteriyor. Bu üç kağandan özellikle Kapgan Kağan dönemindeki faaliyetleriyle Tonyukuk, Türk birliğini sağlıyor. Sayın Cengiz Alyılmaz da biraz evvel tafsilatıyla anlattılar, Türk devletinin dışında kalan Türk boylarını Kırgızları, Türgişleri, diğer boyları Kapgan Kağan'a rağmen, Kapgan Kağan'ın iradesine rağmen Türk birliğine katıyor. Bu Türk birliğine katmaktır ki, bugün Türk dünyası dediğimiz hissi, Türk dünyası dediğimiz düşünceyi oluşturan hadisenin temelini teşkil etmektedir. Türk dünyasında bütün bu dünyanın mensupları kendilerini Türk atanın nesilleri, Türklüđün mensupları olarak hissediyorlarsa bunun temeli, Tonyukuk'un sağladığı birlikle başlamaktadır. Bir an bu birliğin sağlanmadığını düşünelim. Tonyukuk o dönemde bu birliği sağlamasaydı Türk birliği Türk halkları aynı bayrak altında toplanmasaydı, Türk adıyla anılmasaydı daha sonraki dönemlerde ve bugün belki yine dilimizin birliğinden birbirimizi bulmaya çalışacaktık ama adımız herhalde Türk olmayacaktı. Bize bu kadar eski ve köklü bir birlik temeli; hepimizin şeref duyduğu, hepimizin gururla sahiplendiği Türk dünyasının her ferdinin her devletinin gururla sahiplendiği bir kùltürel zemin oluşmamış olacaktı ki buradan hareket edersek UNESCO içerisindeki Türk Cumhuriyetlerinin birlikte oy kullanmaları da Tonyukuk olmasaydı herhalde sağlanamamış olurdu. Dolayısıyla Tonyukuk sadece kendi dönemini etkileyen değil, tarihte çok az lidere nasip olacak şekilde kendinden sonraki yüzyılları etkileyebilen bir büyük devlet adamıdır. Tabi onun devlet adamlığı vasfı, özellikle bizim tarih yazıcılığımız devlet meseleleri ve askerî meselelere çok önem verdiği için öne çıkıyor. Elbette kıymetli ama kùltür hayatımız bakımından da Tonyukuk'un biz ayrı bir öneme sahip olduğunu biliyoruz.

Yazarlar Birliği Başkanı olarak ifade etmek istiyorum ki, Türk edebiyatının ilk yazarı Bilge Tonyukuk'tur. Bunu söylemekte öyle zannediyorum hiçbir beis yoktur. Biz Tonyukuk'u anlatırken, yeni nesillere Tonyukuk portresi çizirken Tonyukuk'un bu sivil vasıflarından da kùltür adamı yönünden de bahsetmeliyiz diye

düşünüyorum. Dilimizin ilk yazarı Bilge Tonyukuk ayrıca sadece yazarı değil Türkçe'nin ilk yayıncısıdır aynı zamanda. Kendinden önce yazıtlar var ama bir edebî metni halkı için yayınlayan ilk yayıncımız. Bir metni taşta kazımak, granitlere kazımak, o gün için herhalde yayıncılığın en üst seviyesi olsa gerek. Tarih içinde yayıncılığın türleri kâğıda basmak, daha sonra deride, parşömen kağıtlarda eserlerin yayınlanması vaki. Şimdi dijital yayıncılığımız var. Youtuber'lara kadar video yayıncılığı da var. Ama tarihin o dönemi için granitler üzerine bir edebî metni yazmak önemli bir yayıncılık faaliyeti olarak düşünüyorum. Ve bunu diğer yazıtlarda da ve Türk Kağanlığı dönemindeki sosyal devletin halka önem verme anlayışı bakımından, kendi fikirlerini halkıyla paylaşan bir lider olması bakımından da önemsiyorum.

Tarih yazıcılığımız bakımından da Bilge Tonyukuk bir tarih yazıcısı ve ilk tarih yazarımız olarak kabul edilse yeridir. Sayın Cengiz Alyılmaz çok isabetli buyurdular. Bilge Tonyukuk, Türk istihbarat teşkilatının da Türk istihbaratçılığının da herhalde kurucusu sayılsa yeridir. Bu özellikleriyle Bilge Tonyukuk sadece Türk kültürünün değil elbette bölgedeki halkların ve dünya kültürünün önemli bir figürü, önemli bir şahsiyeti haline geliyor.

Bu yıl UNESCO tarafından Bilge Tonyukuk Abidesi'nin dikilişinin 1300. yılı vesilesiyle anma ve kutlama programı içerisine alınması, onun uluslararası bir kültür şahsiyeti olduğunun tüm dünya tarafından da benimsenmesi anlamına geliyor. Elbette bu araştırmalar daha devam edecek. Bu yılki ivmeyle önümüzdeki yıllarda da Bilge Tonyukuk ve Orhun Abideleri ve genel olarak yazıtlarımız konusundaki çalışmaların gündemde kalmasını ve canlı tutulmasını diliyorum.

Bu vesileyle hepinizi tekrar saygıyla selamlıyor, toplantıya emeği geçen bütün arkadaşlarımıza bir kez daha şükranlarımızı sunuyorum.

TDK Yazıt Bilimi Kolu Başkanı Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz

Sayın Rektörüm, Sayın Büyükelçim, Sempozyumun Değerli Katılımcıları, Türklük Bilimi'nin Kıymetli Sevdalıları,

Öncelikle bu anlamlı organizasyonu düzenleyen Pamukkale Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve paydaşı UNESCO Türkiye Millî Komisyonu'na, beni bu anlamlı etkinliğe davet eden Prof. Dr. Nergis Biray Hanımefendi'ye ve Prof. Dr. Mehmet Vefa Nalbant Beyefendi'ye, değerli ekip arkadaşlarına şahsım, mensubu bulunmaktan mutluluk ve onur duyduğum Türk Dil Kurumu ve Uluslararası TEKE Akademi adına teşekkürlerimi arz ediyorum.

Değerli Başkanım, Değerli Dinleyenler,

Biz hem Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Kolu olarak hem de Uluslararası TEKE Akademi olarak 2020 Bilge Tonyukuk Yılı'nda pek çok etkinlik düzenledik, bilimsel faaliyetlere katıldık, bildirimler sunduk, makaleler yazdık. Aslında 2020 yılında gerçekleştirilecek olan Türk Dil Kurumu'nun Türk Dili Kurultayı'nı da yine Bilge Tonyukuk'un anısına yapacaktık. Hocalarımızın da biraz önce bahsettikleri gibi bütün dünyada yaşanan covid19 salgını yüzünden Türk Dil Kurumu, Türk Dili Kurultayı'nı 2021 yılında gerçekleştirme kararı aldı. 2021 yılında Türk Dil Kurumu olarak hem Bilge Tonyukuk Yazıtları'nı prestij eseri olarak yayımlamış hem kurultayımızı gerçekleştirmiş hem de Bilge Tonyukuk adına hazırladığımız "Bilgelerin İzinde" adlı resim sergimizi açmış olacağız. Söz konusu resim sergisinin ülkemizdeki birçok şehirde ve ülkemizin dışındaki bazı merkezlerde açılacağını da belirtmek isterim.

Değerli Başkanım, ben huzurlarınızda bir teşekkürü de UNESCO Millî Komisyonluğuna ve bu komisyonun değerli başkanı Öcal Oğuz Bey ve arkadaşlarına yapmak istiyorum. Bir başka teşekkür de şahsım ve Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Kolu adına kardeş Türk Cumhuriyetleri'ne, Moğolistan Cumhuriyeti'ne ve 2020 yılının Bilge Tonyukuk yılı ilan edilmesindeki değerli katkılarından dolayı Türk Akademisi'ne.

Değerli Başkanım, 30 yılı aşkın süreden beri yazıtların bulunduğu bölgelere gidip yazıtlarla ilgili araştırmalar, incelemeler yapan bir bilim adamı olarak ben de değerli birçok hocam gibi "*Bilge Tonyukuk kimdir?*" sorusunun cevabını bugüne kadar çok merak ettim. Çünkü Bilge Tonyukuk, kağanlar yetiştiren, kağanlar atayan ve en önemlisi de kağanlar gibi "Bilge" sıfatını taşıyan bir isimdi. Kimdi bu isim? Neden "Bilge" sıfatını taşıyordu? Adıyla, sıfatıyla doğduğu yerle ilgili ve en acısı da onun soy köküyle ilgili bugüne kadar çok şey söylendi. Onun "*Çinli*" olduğu dile getirildi. Bir Türk olarak insanın içini acıtan, yakan da asıl buydu. Peki kimdi bu Bilge Tonyukuk? Neydi bazı insanlara onun için "*Çinlidir*" dedirten şey? Ona "*Çinlidir*" diyenler Bilge Tonyukuk'un "*bilge Tonyukuk ben özüm tabgaç iliğe kılntım. türk bodun tabgaçka körür erti.*" cümlesinden hareket ettiler. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Bilge Tonyukuk Yazıtları girişi, gelişmesi, sonuç bölümleri olan muhteşem edebî metinlerdir. Bu bağlamda bizim ilk edibimiz, yazarımız, müverrihimiz, tarihçemiz olan Bilge Tonyukuk muhteşem eserinin giriş kısmında işe önce kendisini tanıtarak başlar: "bilge tonyukuk ben özüm tabgaç iliğe kılntım". Ardından da "türk bodun tabgaçka körür erti" der. Bilge Tonyukuk'un burada "*Ben Bilge Tonyukukum. Ben Çin'de doğdum.*" ifadesinde bugünü, kendisinin kimliğiyle ilgili bugün yaşanan akıl almaz tartışmaları sanki görmüşçesine şunları söylüyor: "*Evet ben Çin'de doğdum.*", [*Sakin yanılmayın ha!*]: "türk "bodun tabgaçka körür erti": [*Ben doğduğumda*] Türk milleti Çin'in esareti altındaydı. Yani Çin'e itaat ediyordu." [*Ben bu sebeple Çin'de doğdum*].

Türkçenin cümle yapısını bilenler iyi bilirler ki sıralı birleşik cümlelerin arasında sıkı bir anlam ilişkisi vardır. Bu cümleler birbirlerinin âdeta açıklayıcıları gibidirler. Yani birbirlerini sebep - sonuç bakımından, zaman

vd. bakımından niteler, belirtirler. Biz, birinci ve ikinci cümle arasındaki ilişkiye dikkat ettiğimizde Bilge Tonyukuk'un birinci cümlelerin anlamına ikinci cümlede açıklık getirdiğini; ikinci cümlede niçin Çin'de doğduğunu ifade ettiğini görüyoruz. Peki bu yeterli mi? “*Bu yeterli değil!*” diyorsanız işte o zaman bilimde disiplinler arası ilişki vardır. Disiplinler arası ilişkiler sizin birçok alana müracaat etmenizi gerekli kılar. Çin kaynaklarına bakacaksınız. Paralel tarihî kaynaklara bakacaksınız. Yani tarih bir anlamda sizin âdeta kılavuzunuz olacak, size yol gösterecek. Etnoloji, antropoloji, arkeoloji, nümismatik ve yazıtlarla ilgili ne kadar bilim dalı varsa onlarla uğraşmak zorundasınız.

Wilhelm Friedrich Hirt ve Sergey Klyastorniy Çin kaynaklarında geçen “a-shih-te yüan-chen” ile Bilge Tonyukuk'u birleştirerek aynı kişi olarak değerlendirmişlerdir. Türk bilim adamlarının büyük bölümü de bu görüşlerin etkisinde kalarak Bilge Tonyukuk'un hakikaten “a-shih-te yüan-chen” olduğunu düşünmüşler, hatta onun adını ve unvanını da “a-shih-te yüan-chen” ile irtibatlandırmışlardır. İlk dönemlerde bunu yapmaları belki doğaldır. Ama kendilerinden sonra gelen pek çok bilim insanı mesela, Louis Bazin, Lu-i Mau-tsai, Lev Gumilyev, Luo Xin, Çin kaynaklarını araştırarak ve Türk kaynaklarıyla da karşılaştırarak “a-shih-te yüan-chen” ile Tonyukuk'un aynı isimler / kişiler olamayacağını ortaya koymuşlardır.

Peki, bu durumda Bilge Tonyukuk kimdir? Bizim bu soruları kendimize sormamız ve cevaplandırmamız lazım. Biliyoruz ki birçok Türk boyu diğer boylarla ve yönetimle yaşadıkları sıkıntılar yüzünden hem Türk Kağanlığı Dönemi'nde hem Türk Kağanlığı öncesinde hem de Türk Kağanlığı sonrasında gidip Çin'le ittifak etmiştir. Çin'in kontrolü ve esareti altına girmiş, Çinli adları almışlardır. Yazıtlarda da, Çin kaynaklarında da bunlar çok açık bir şekilde belirtilir. Bu durum, Hun Dönemi'nde de (Kök)türk Dönemi'nde de, Uygur Dönemi'nde de yaşanmıştır. Bilge Tonyukuk'un mensubu olduğu boy ve aile de Çin'e gidip bir şekilde itaat eden boylardan ve ailelerdendir. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nda ve Çin kaynaklarında bununla ilgili bilgiler vardır. Bu kaynaklardaki bilgiler ışığında biz biliyoruz ki 711 yılında Batı (Kök)türkler üzerine bir sefer düzenlenir. Kapgan Kağan belirtilen seferin yapılmasını kesinlikle istemez. “*Git Altay dağlarında bekle, gözetleme kulelerini kur, düşman gelirse sen ne yapacağını bilirsin*” der. “*Gelmezse gözetleme yapın ve savaşmayın*” der. Ama oğlu İnel Kağan'a (Apa Tarkan'a) da gizli bir mesaj gönderir ve “*Tonyukuk'un aykırı bir kişiliğe sahip olduğunu, söylenenlerin tersini yapacağını ve savaşmak isteyeceğini, ona inanmamaları gerektiğini*” söyler. Bilge Tonyukuk çok iyi bir istihbaratçıdır. Eğer Türk tarihinin, daha doğrusu Türk istihbaratının kurucusu olarak bir ismi / kişiyi anmak gerekiyorsa, bunu da burada kaynaklara geçsin diye söylüyorum, işte o kişi Bilge Tonyukuk'tur. II. Türk Kağanlığı Dönemi'nde Türk istihbaratı, âdeta Bilge Tonyukuk'un adıyla aynîleşmiştir. Çünkü o, müthiş bir istihbarat ağı kurmuştur ve her şeyden kısa sürede haberi olmuştur. Aldığı istihbaratlar üzerine Batı Türk Kağanlığı'na sefer düzenler, Soğdlara sefer düzenler. Demir Kapı'ya kadar gelip ulaşır. Onun gelip ulaştığı yerler bugün Afganistan, Tacikistan sınırlarını aşar, gider. Maveraünnehir bölgesini tamamen ele geçirir, ganimetlerle döner ama Kapgan Kağan ile arası açılır. Kapgan Kağan, söz konusu seferlerin sonrasında, kendisini dinlemediği için 711 yılında Bilge Tonyukuk'u sürgüne gönderir. Daha doğrusu bütün yetkilerini elinden alır. İşte burada Çin kaynakları devreye girer, Çin kaynakları “*Bilge Tonyukuk için atalarının, dedelerinin doğduğu topraklara döndü.*” der. Onun atalarının, dedelerinin doğduğu topraklar, Moğolistan'daki Bain Tsokto bölgesidir. Yani Tola Vadisi'dir. Burası yazıtlarda “Togla Ögüz” şeklinde geçen bölgedir. Bilge Tonyukuk, Togla Ögüz bölgesine gelir / Tola Vadisi'ne yerleşir. Tek mi gelir? Hayır, tek gelmez. Bilge Tonyukuk, emrindeki birliklerle, askerlerle birlikte gelir. Bilge Tonyukuk, ayguç (sözcü) olduğu kadar bir yağıçtır yani savaşçıdır. O bir buyruktur, komutandır. Kazanılan başarılar sonrasında Kapgan Kağan Dönemi'nde Bilge Tonyukuk'un emrinde, onunla

birlikte hareket eden binlerce asker ve komutan vardır. Bunlardan biri de (Bilge Tonyukuk'un görevlerinden el çektilmesine çok üzülen) Bilge Kağan'dır.

Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk'un damadadır. Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan ile birlikte savaş meydanlarında at koşturmuştur. Bilge Kağan'ı savaşçı olarak yetiştiren de aslında Bilge Tonyukuk'tur. Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın babaları Kutluk İltiş Kağan öldüğünde, Bilge Kağan 8, Köl Tigin 7 yaşındadır. Onları alıp eğiten ve onları savaş meydanlarında yetiştiren Bilge Tonyukuk'tur. 711'de Batı Türk Kağanlığı üzerine düzenlenen seferden sonra Kapgan Kağan'ın Tonyukuk'u görevden aldığı ve 711-716 yılları arasında yani Bilge Kağan tekrar tahta geçinceye kadarki süre içerisinde Bilge Tonyukuk, atalarının, dedelerinin topraklarında yaşamıştır. Bilge Tonyukuk Yazıtları'na ait metinlerin olay örgüsü, yazıtların dikiliş sebebinin de çok açık şekilde ortaya koyuyor. Ben de bazı hocaların gibi farklı düşünüyor ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın Köl Tigin Yazıtı'ndan sonra Bilge Kağan Yazıtı'ndan önce yazılmış olabileceğini söylüyordum. Bana göre Bilge Tonyukuk, 711-716 yılları arasında yani beş yıllık görevden uzaklaştırıldığı dönemde yaşanan olayları bütünüyle gözden geçirerek değerlendirdi. Şimdi bütün bunlardan hareketle şunu rahatlıkla söylüyorum ki özellikle Baın Tsokto bölgesinde son yıllarda bulunan arkeolojik eserler (ki bunların büyük bölümü, yaklaşık 3000'e yakın arkeolojik eser / buluntu tarafımdan tek tek incelenmiş, belgelenmiş ve bunların üç boyutlu görüntüleri, dönemi, önemi hakkında bilimsel araştırmalar yayımlanmıştır) bu çalışmalar ortaya koymuştur ki o coğrafyada yaşayan Bugu boyu daha önce Tölislerin daha sonra Sir Tarduşların egemenliği altına girmiştir. 30.000 çadırı bulunan ve en zor durumlarda bile 10.000 silahlı asker çıkarabilen Bugu boyu, savaşçı bir boydur. Onların içerisinde küsup ayrılıp zaman zaman Çin'e gidip Çin'de, ne yazık ki, önce çok iyi görevlere getirilip sonra kimliklerini kaybeden, asimile olanlar vardır. Bu konular üzerinde artık spesifik çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır. Bilim ayrıntıdır; bilimsel gerçekler ayrıntıda gizlidir. Bugün Dokuz Oğuzlar, Tölisler, Sir Tarduşlar denip geçilmekte, bunların kim oldukları hakkında herhangi bir çalışma yapılmamaktadır. Benzer şekilde Bugu boyundan bahsedilmekte ve Bugular bugün Kırgızların içinde urug olarak görülmektedir. Çin'de ve Doğu Türkistan'da gerçekleştirmiş olduğum araştırmalar ve incelemeler sonucunda ulaştığım anıtlara, yazıtlara ait bilgileri ve görüntüleri *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* adıyla 2015 yılında yayımladım. Bu eserde 52 (Kök)türk harfli yazıtta ait bilgi ve görüntü yer almakta ve bu coğrafyadaki petrogliflerin, kurganların, mezarların, diğer kültür ve uygarlık eserlerinin MÖ'ne uzanan bir tarihi olduğu ortaya konulmaktadır. Tarihçilerin bu hususlar üzerinde çalışmaları, yoğunlaşmaları Edizlerin, İzgillerin, Bayırkuların, Tongraların kimler olduklarıyla ilgilenmeleri, bunlarla ilgili master ve doktora düzeyinde tezler yaptırmaları gerekmektedir. Bunlarla ilgili Çin kaynaklarında, anıtlarda, yazıtlarda neler yazıldığıın ortaya konulması gerekmektedir.

Değerli Başkan, Değerli Türklük Bilimi mensupları bir şeyi rahatlıkla söylemek isterim. Ben Sinolog da değilim tarihçi de. Yazıt bilimciyim. Karı Çor Tigin Yazıtı'nın bulunduğu Xi'an'daki müzede araştırma ve incelemeler yaparken arkadaşımız Lou Xin Bey, büyük bölümü (Kök)türk Dönemi'ne ait Çince pek çok yazıt gösterdi. Bunların büyük bölümü çözümlenmemiş. Bunlar okunup çözümlenmeli; gerçekler ortaya konulmalıdır. Bizim sitemimiz bunların bugüne kadar okunmayışınadır. Çin kaynaklarında geçen bazı bilgileri yanlış yorumlayarak Bilge Tonyukuk için "*Çinlidir*" denmemeli; araştırma ve incelemeler yapıp yeni ve gerçek bilgiler ortaya konulmalıdır. Bilimsel verilerin bugün gelinen noktada bizlere gösterdiği, öğrettiği doğru şudur: Bilge Tonyukuk, Bugu boyundandır. Bugular da Türk Kağanlığı'nın en kuzeydeki bölgesinde yaşamışlardır. Bilge Tonyukuk, Tola Vadisi'nde atalarının, dedelerinin topraklarında ömrünün son yıllarını geçirmiş ve yazıtlarını da orada dikmiştir.

Peki Bilge Tonyukuk, niçin bilgedir? Onun bilgeliği nereden gelmektedir? Bir iki cümle de onunla ilgili söyleyip sözlerimi bitirmek istiyorum.

Değerli Başkan, Değerli Dinleyenler!

Sıradan olmayan hedefler ancak ve ancak sıradan olmayan yani olağanüstü nitelikler taşıyan kişiler tarafından gerçekleştirilir. Böyle kişiler amaçlarını gerçekleştirirken de sıradan olanların hedefi olurlar. Bilge Tonyukuk sıradan bir insan değildir. O, taşıdığı genetik özelliği, yaşayışı, inancı, davranışı, bilgeliği, akli, gönü, yüreği ve bileği sayesinde üç kağanın dönemine âdeta damgasını vurmuştur. Bilgedir, çünkü aklını kullanmıştır. Bilgedir, çünkü yaşadıklarını ve düşündüklerini yazıya geçirmiştir. “Söz uçar, yazı kalır; hatırda değil, satırda kalır”. Türk kağanları, kumandanları için genelde “Destanlar yaratmışlar ancak bunları yazmamışlardır.” derler. Bilge Kağan’ın, Tonyukuk’un, onun öncesinde Niri Kağan’ın, Tatpar Kağan’ın, Muhan Kağan’ın, sonrasında Moyun Çor Kağan ve nicelerinin bırakmış olduğu eserleri, yazıtları görüyoruz. Yazdıklarından ve yaptıklarından hareketle, Bilge Tonyukuk’un gerçekten de bilge olduğunu söyleyebiliyoruz. Çünkü bıraktığı eserde görülüyor ki korkmuyor, cesur, aykırı, sonuna kadar gidiyor. Çıkarı için susabilecekken, Kapgan Kağan’a sesini çıkarmayıp onun söylediği her şeyi yapabilecekken bunu yapmıyor. *Kırgızların kağanı rahat dursun, Çin ile ittifak yapmasın, Türk Kağanlığı’nu arkadan vurmasın* diye Bilge Kağan ve Köl Tigin’in kız kardeşleriyle evlendirilen Bars Kağan, yerinde rahat durmayınca, Çinlilerle ittifak yapınca kışın en şiddetli anında mızrak batımı karlara batıp çıkarak, karlı ve ormanlı dağları aşarak, geçit vermeyen nehirleri geçerek Kırgızları gidip uykuda basan Türk Kağanlığı’nın o zamanki başkumandanı yine Bilge Tonyukuk’tur. Bilge Tonyukuk korkmaz, yılmaz, hak bildiği yolda yalnız da kalsa yürür, tıpkı yalnız bir kurt gibi. Onun için onun yetiştirdiği Bilge Kağan “*kağın kaganın süsi böri teg, yağısı kony teg ermiş* “*Babam kağanın askerleri kurt gibi, düşmanları koyun gibi imiş.*” diyor. Halkını tanıyor, tarihini biliyor, dilini biliyor, kültürünü biliyor. Onun için bütün sözlerini sanatkârane bir şekilde uyaklı, duraklı, ölçülü, birbirine koşut, söz sanatlarının en güzellerinden yararlanarak, deyimlerle, vecizelerle ifade ediyor. İşte bunun için Bilge Tonyukuk, bilgedir. Bunun için bilge sıfatını kullanmıştır. Bilge sıfatını ziyadesiyle de hak etmiştir.

Değerli Başkanım, Saygıdeğer Dinleyenler!

Bu anlamlı etkinliği düzenleyen Pamukkale Üniversitesi Rektörlüğü’ne, paydaş UNESCO Türkiye Millî Komisyonu’na ve emeği geçen herkese şahsım, Türk Dil Kurumu ve Teke Akademi adına tekrar tekrar teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum.

TDK Eski Yürütme Kurulu Üyesi Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya

Sayın Rektör, Değerli Meslektaşlarım, Sevgili Öğrenciler,

Hepinize saygı ve sevgiler sunuyorum. Konuşmama bir hatıram ile başlayacağım.

Yıl 1972. İki yıllık asistanım. Asistanı olduğum hocam Prof. Dr. Muharrem Ergin'in 1000 Temel eser yayımlarının **32** numaralı kitabı olarak **Orhun Abideleri** adlı eseri yayımlandı. Hocam beni odasına çağırdı. Bana kitabından hediye etti ve “Osman! Bu kitaptaki **Köl Tigin** ve **Bilge Kağan** metinlerini ben okutacağım. Sen de ikinci sınıfta **Bilge Tonyukuk** metnini okutacaksın. Böylece öğrencilerimiz temel metinleri görmüş olacak” dedi. Ben de **öğrencilerime** Bilge Tonyukuk metninin tamamını, 1972’den yaş haddinden emekli olduğum 2013 yılına kadar, tam 41 yıl okuttum.

İlki 1987 yılı olmak üzere çeşitli zamanlarda 6 kez Moğolistan’a gittim. 1987’de Tonyukuk anıtını ilk ziyaretimde alnımı ona dayadım ve onunla konuştum. Mihmandarımız Purev Bahaeddin Ögel hocama “Osman Bey ne yapıyor?” diye sorduğu zaman Bahaeddin Ögel hocam. “Osman Bey’in aile seçerisi Bilge Tonyukuk’a dayanıyor. O şimdi büyük atası ile konuşuyor” demiş. Muharrem Ergin ile Bahaeddin Ögel hocamızı da bu vesile ile rahmetle analım.

Yine 2006 yılının Ağustos ayında da Moğolistan’da idim. Ben 60. doğum günümü 11 Ağustos 2006 tarihinde eşim Ayşegül Sertkaya ve meslektaşlarım Ahmet Taşağıl ve Ekrem Kalan ile birlikte büyük atamızın huzurunda kutladım. Bu bana çok büyük bir mutluluk vermiştir.

Ben bu Açılış Oturumu konuşmamda Tonyukuk’un adı, sıfatları, unvanları, ailesi, niçin iki dikili taşı olduğu konusu ile doğum ve ölüm tarihleri üzerinde duracağım.

Bilge Tonyukuk dikili taşları Moğolistan’ın baş şehri Ulaan-Baatar’a 55-58 kilometre uzakta olan Bayn-Çokto mevkiinde 1897 yılında botanik bilimci Yelizaveta Nikolayevna Klements tarafından bulunmuştur. Kesiti kare şeklinde olan ilk taşta 35, kesiti dikdörtgen şeklinde olan ikinci taşta 27 satır olmak üzere 62 satırlık metin ihtiva eder.

Tonyukuk’un sıfatı **Bilge**’dir. Yazıtı (**Ben**) **Bilge Tonyukuk**’um cümlesi ile başlar. Görev unvanlarına gelince ilki **Apa Tarkan**’dır. Bu unvan “başbakan” karşılığındadır. Ancak 716 yılında **Apa Tarkanlık**’tan ayrılmıştır. Yazıtlarının yazıldığı sıradaki unvanı ise **Boyla Baga Tarkan** olarak geçiyor.

Tonyukuk anıtlarının dikilişlerinin üzerinden 1300 yıla yakın zaman geçti. Dünya şartları değişti. Demir perde sona erdi. Kapılar açıldı. Birçok meslektaşım için rüya olan Moğolistan ziyaretleri gerçekleşti. Anıtlarla buluştular ve kucaklaştılar.

Dokuzuncu Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel bir bilim ordusu ile 12 Eylül 1995’te Moğolistan’a gitti. Kendisine Tonyukuk ve Köl Tigin anıtlarını anlattım. Kendileri de Tika’da Göktürk Anıtlarını Koruma Projesi grubunu kurdurdu ve beni projenin Genel Sekreteri olarak atadı. Ben de beş yıl devam eden bu projenin ilk üç yılında Cengiz Alyılmaz’ı, son iki yılında da Erhan Aydın’ı görevlendirdim. Sonuçta ortaya çok iyi eserler çıktı. Şöyle ki: Biz büyük anıtların resimlerini ve kalıplarını Radloff atlasından faydalanarak okuyorduk. 100 yıl kadar sonra bir Türk, Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz, büyük anıtların altı renk kullanarak albümünü yaptı. Artık hepimiz Radloff albümü yerine Alyılmaz albümünü kullanıyoruz. Kendisi de konuşmacı olduğu için bu albüm üzerindeki sözlerimi burada noktalyorum.

Uzun meslekî yıllar içerisinde Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları ile ilgili ona yakın araştırma yayımladım. Tonyukuk anıtının ilk satırından başlayarak kendime göre metinde düzeltilmesi gereken noktaları açıkladım. Bir tenkitli metin hazırladım. Ancak o sıralarda Volker Rybatzki’nin Almanca **Die Tonyukuk Inschrift**

başlıklı kitabını görünce tenkitli metni yayınlamaktan vazgeçtim. Yapılanı tekrarlamak bana yakışmazdı. Ancak 1300. yıl dolayısıyla Türkiye’de üç değerli yorum kitabı yayımlanmıştır.

Bunlardan birincisi Prof. Dr. Erhan Aydın’ın **Tonyukuk** adlı eseridir. İkincisi değerli meslektaşım Prof. Dr. Ali Akar’ın **Bilge Tonyukuk** adlı eseridir. Üçüncüsü ise Tonyukuk anıtı külliyesinde Türkiye adına kazı heyeti Başkanı Prof. Dr. Ahmet Taşağıl’ın **Bilge Tonyukuk** adlı eseridir.

Tonyukuk Unvanı

Taşın sahibinin adı veya unvanı birinci taşın ilk satırında xxFUT imlâsıyla geçiyor. Metinde 12 kez geçen bu isim Wilhelm Radloff tarafından **Tonyukuk** şeklinde okunmuştur.

1899’da Frierdrich Hirt “**Tonyukuk** ve **Aşite Yüan chên** aynı şahıs için kullanılan değişik isimlerdir.” görüşünü ileri sürmüştür. Ancak Tonyukuk okunan ismin etimolojik açıklanması 7 ayrı kişi tarafından yapılmaya çalışılmıştır.

İlk etimolojik açıklama 1958’de Ali Ulvi Elöve tarafından yapılmıştır. Ali Ulvi Elöve xxFUT kelimesini **Tun Yokuk** şeklinde iki kelime olarak okumuş ve bu kelimenin açıklamasını da “baş, yüce, en baştaki büyük, birinci derecede veya birinci olarak yücelmiş olan” şeklinde yapmıştır.

1961’de René Giraud kelimeyi **ToTM Ukuk** şeklinde iki kelime olarak okumuş ve Bilge Kağan Güney yüzünde geçen paralel xxJNUT kelimesi ile karşılaştırmıştır. Paralel kelimeyi **tonyukuk** şeklinde okuyan Giraud, ibareyi “elbisesi yağ ile kutsanmış” şeklinde açıklamış ve Türkiye Türkçesi’ndeki **abasıyanık** ismi ile de karşılaştırmıştır.

1963’te Vladimir Nadalyaev kelimeyi **-u-** ile ***tuTMuk + ok** şeklinde okumuş ve “hayvan tırnağı ile ok” şeklinde açıklamıştır.

1966’da Sergey Klyaştorıny Friedrich Hirt’in görüşüne uyarak *tonyukuk* okunan kelimeyi Çince paraleli olan **yüan chên** (okunuşu: **yüan çen**) ile karşılaştırmıştır. Çince **yüan chên** ibaresi “birinci (sınıf) değer (kıymet), ilk çocuk-hazine” demektir ve **tonyukuk** ibaresinin karşılığıdır.

2012’de Osman Sertkaya kelimeyi René Giraud gibi **toTM-ukuk** veya **tuTM-ukuk** şeklinde ayırır. **toTM ~ tuTM** şekilleri ‘ilk, birinci’ anlamına gelir **uk-uk** ise “anlamış, anlayan” demektir. Böylece **toTM-ukuk** veya **tuTM-ukuk** “ilk anlayan, birinci anlayan” anlamlarında olan iki unsurlu kelime olarak Çince **yüan chên** ile örtüşür.

2019’da Erhan Aydın xxFUT kelimesini şimdiye kadar hiçbir metinde geçmeyen farazi bir **toTMuk- ~ tuTMuk-** fiilinden **-uk** eki ile **tovuk-uk ~ tuTMuk-uk** şeklinde bir isim olarak düşünmüştür.

Yine 2019’da Hakan Aydemir ismin iki kelimededen oluşan bir unvan olduğunu, ilk kelimenin **tun**, ikinci kelimenin ise **yokuk** okunması gerektiğini söylemiş ve **tun yokuk** okuduğu unvanı “baş vezir, ilk vezir” şeklinde anlamlandırmıştır.

Bu yedi etimolojik açıklamadan sonra başka etimolojik açıklamaların yapılacağı da anlaşılıyor.

Tonyukuk’un Âilesi

Türk kabilelerinden **A-şe-te** kabilesi **A-şi-na** kabilesine kız verirlerdi. **Kutluk Kağan** A-şe-te kabilesinden bir hanımla evlendi. Bu hanımın kız kardeşi ile de Tonyukuk evlendi. **Kutlug Yani İltiriş Kağan**’ın büyük oğlu ki onu 716 ile 734 yılları arasında **Türk Bilge Kağan** diye tanıyacağız, teyzesinin kızı, yani Bilge Tonyukuk’un kızı **Pu-fu Hatun** ile evlendi. Bu konunun yani aşete ile aşına ailelerinin akrabalık bağlarının Çin kaynaklarındaki zikirleri, bu güne kadar pek değerlendirilmemiştir. Konu inceleyicisini beklemektedir.

Bilge Tonyukuk'un Doğum ve Ölüm Yılları

Liu Mau-tsai, Çin kaynaklarına dayanarak Tonyukuk'un 70 yaşının üzerinde olduğunu söyler. Bu görüşe dayanan Sir Gerard Clauson **646**, Louis Bazin ise **647** yılını doğum tarihi olarak ileri sürerler.

Ancak ölüm tarihi üzerine farklı tarihler söylenmiştir. Şöyle ki: Çin kaynakları **725** yılının olaylarını anlatırken Bilge Kağana Çin'den gelen elçiye Tonyukuk'un tercümanlık yaptığını zikrederler. Bu yüzden birçok araştırmacı onun **725** sonrası öldüğünü söyler. Ben bu tarihi daha ileri götürerek **732** ve sonrasına götürmüştüm. Sebeplerim şunlardı:

Bilge Tonyukuk Anıtı Niçin İki Ayrı Taştadır?

Tonyukuk taşlarında anlatılan olaylarda tarih geçmez. Ancak Köl Tigin ile Bilge Kağan yazıtlarında tarih zikredilir. Bu tarihlerle karşılaştırılarak Tonyukuk'un anlattığı olayların yılları tespit edilebilmiştir.

Bütün Türk büyüklerinin bir dikili taşı vardır. Ancak Bilge Tonyukuk'un iki taşı bulunmaktadır. Bana göre Bilge Tonyukuk'un da bir taşı vardı. O sıralarda Köl Tigin öldü. Tarih 27 Şubat 731 idi. Ağabeyi Bilge Kağan 21 Ağustos 732 öğleden sonra saat 1 ile 3 arasında Köl Tigin anıtını diktirdi. Köl Tigin yazıtını okuyan Bilge Tonyukuk İl Tiriş Kağan, Kapgan yani Türk Böğü Kağan ve Türk Bilge Kağan devirlerinde yaşadığı olayların Köl Tigin yazıtında farklı bir şekilde anlatıldığını ve kendi yaşadıkları ile örtüşmediğini gördü. Bu yüzden yaşadıklarını kendi dikili taşında, Köl Tigin anıtında anlatılanlardan farklı olarak, ayrıntılı bir şekilde yazdırdı. Dolayısıyla genişleyen metin bir taşa sığmadığı için metnine ikinci bir taşa devam etti. Ancak bulunduğu taş ilk taş ile aynı kalitede değildi. Bu sebepten dolayı Bilge Tonyukuk'un anlattıkları iki ayrı taşa paylaştırılmıştır. Ben bu görüşümü İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'nde "Bilge Tonyukuk'un Âbidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine" başlıklı yazımda karşılaştırmalı olarak yazdım. Meraklıları oradan ve *Göktürk Tarihinin Meseleleri* adlı kitabımdan bu söylediklerimi okuyabilir.

Tonyukuk yazıtının son satırı ***Türk Bilge Kağan Türk Sir bodunug Oguz bodunug igidi olurur*** yani "Türk Bilge Kağan Türk Sir halkını, Oğuz halkını idare ederek hüküm sürüyor" şeklindedir. Bilge Kağan 25 Kasım 734 tarihinde ölmüştür. Buna göre Tonyukuk anıtları Köl Tigin anıtının dikildiği Ağustos 732 ile 734 yılı arasında yazılmış olmalıdır.

Sonuç olarak Bilge Tonyukuk 732 yılından sonra ölmüş olmalıdır ki 85 yıl veya daha fazlası bozkır hayatı için normaldir. Bir başka Türk büyüğü olan Ulug Köl-İç-Çor'un 80 yaşında öldüğünü anıtındaki **ulug köl iç çor sekiz on yaşap yok boltı** cümlesinden öğreniyoruz. Bu da büyük devlet adamı Bilge Tonyukuk'un 85 yaşının üzerinde bir ömür sürdüğü tahminimizi güçlendirmektedir.

Bugün 1300. yılını andığımız **Bilge Tonyukuk** Oğuz Türkleri içerisinde yetişen büyük bir devlet adamı, büyük bir askerî dehadır. Hatırası önünde saygı ile eğilelim temennisi ile huzurunuzdan ayrılıyorum.

Beni dikkatle dinlediğiniz için sizlere saygı ve sevgiler sunuyorum.

BİLDİRİ METİNLERİ

TONYUKUK YAZITI VE BOZKIR ÜSLUBU

Ali AKAR*

ÖZET

Sözlü kültür çağlarında dilin söz varlığının ve diğer yapısal dil bileşenlerinin oluşumunda mekânın ve yaşam tarzının başat bir yeri ve rolü vardır. Bu yüzden sözlü kültür çağında oluşturulmuş Türkçe metinlerin dil incelemesinde temel olarak kullanılması gereken terim "bozkır üslubu" olmalı ve bu dönem metinleri söz konusu üslup çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Sözlü çağa ait olan metinler, yaşanan coğrafyanın, metnin üslubuna yoğun biçimde yansıdığını göstermektedir. Bu metinler içinde önemli bir yere sahip olan Tonyukuk Yazıtı'ndaki dil ve üslup incelendiğinde, bozkırın doğası, iklimi, bitki ve hayvan varlığı ile bunların insanı şekillendirme biçimleri açık olarak görülmektedir. Bu üslup bozkır üslubudur. Bozkır üslubuyla yazılmış metinleri, bozkırın doğasından ve bozkır kültürüyle yetişmiş insandan ayrı düşünemeyiz. Bu yüzden, doğa ve insan merkezli bir üslup inceleme yöntemi teklif edeceğiz. Buna göre bozkır üslubu şu bileşenlerden oluşmaktadır: $B\bar{U} = \{B\bar{I}DB (D+\bar{I}+B+H)\}U\{B\bar{I}B (BKU+BYA)\}$

Bildirimizde, "bozkır üslubu" üzerine kuramsal bir yaklaşımda bulunulacak ve Tonyukuk Yazıtı merkezli olarak bir bozkır üslubu denemesi yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk Yazıtları, Bilge Tonyukuk Yazıtı, Bozkır Üslubu.

TONYUKUK INSCRIPTION AND STEPPE STYLE

ABSTRACT

In the ages of oral culture, space and lifestyle have a dominant place and role in the formation of vocabulary and other structural language components. Therefore, the term that should be used as the basis in language analysis of Turkish texts which created in the age of oral culture, should be "steppe style" and the texts of this period should be evaluated within the framework of this style.

The texts belonged to the age of oral culture show that the inhabited geography is heavily reflected in the style of the text. When the language and style of the Tonyukuk Inscription, which has an important place among these texts, is examined, the nature of the steppe, the climate, the existence of plants and animals, and the way they shape human beings can be clearly seen. This style is the steppe style. We cannot consider the texts written in the steppe style apart from the nature of the steppe and the people who grew up with the steppe culture. Therefore, we will propose a method of nature and human-centered style analysis. Accordingly, the steppe style consists of the following components: $SS = \{ICS (N+C+P+A)\}U\{HCS (RS+SLSP)\}$ Steppe Style = {Inhuman Components of Steppe (Nature+Climate+Plants+Animals)}U{Human Components of Steppe (Rules of Steppe +Sense of Life the Steppe People.

In our paper, we will make a theoretical overtures about the "steppe style" and we will try a steppe style centered on the Tonyukuk Inscription.

Keywords: Old Turkish Inscriptions, The Inscription of Wise Tonyukuk, Steppe Style.

*Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla/TÜRKİYE.
akar@mu.edu.tr

GİRİŞ

Türk dilinin metin bütünlüğü en sağlam ve en eski metinlerinden biri olan Tonyukuk Yazıtı, 716-734 yılları arasında (muhtemelen 718 yılında) II. Köktürk Kağanlığı (Kutluk Devleti) zamanında yazılmış iki bengü taştan oluşan tek bir yazıttır. Yazıt, Moğolistan'ın Başkenti Ulan Bator'un 56 km. güney-doğusundaki Koşo Çaydam bölgesinde dikilmiştir. 1897 yılında Yelizaveta Klements tarafından keşfedilen bu yazıt üzerinde o günden bugüne birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bir bölümü metin yayını, bir bölümü de metnin gramer ve söz varlığı hakkındaki araştırmalardır.

Tonyukuk Yazıtı'nın Türk dili tarihindeki yeri dönemin diğer yazıtlarıyla birlikte değerlendirilmelidir. Çünkü söz konusu yazıtta yer alan dil ve üslup özelliklerinin Moğolistan'daki 8. yüzyıldan kalma Köktürk harfleriyle yazılmış diğer metinlerden farklı yönleri pek azdır. Bildirimizin konusu Tonyukuk Yazıtı ile sınırlı olduğu için çalışmamızın örnekleri, adı geçen yazıttaki dil verileriyle sınırlı olacaktır. Bu noktada şunu da belirtelim ki Tonyukuk Yazıtı'ndaki dil ve üslup özellikleri diğer yazıtlara da uygulandığında ortaya pek farklı bir dil tablosu çıkmayacaktır.

Bozkır Üslubu Terimi e Bileşenleri

Daha önceki çalışmalarımızda Tonyukuk Yazıtı'nın metni (Akar 2020a) ve dil özellikleri (Akar 2020b) üzerinde durmuşuk. Bu bildiriye yazıtın üslup özelliklerini ele alacağız.

Yazıda stil, tarz, yol, biçem gibi sözcüklerle açıklanan *üslup*, esasen yazarın, dili kendine ait, kendine özel olarak kullanma sanatıdır (Akalın 2011: 2451) Bu bakımdan her yazarın bir üslubu vardır. Bir yazar dilin söz varlığı içindeki genel dil verilerini, kendi dil anlayışı çerçevesinde ne kadar ustaca kullanırsa o kadar iyi bir üslup sahibi sayılır.

Konumuz olan Tonyukuk Yazıtı'nın da üslubuyla ilgili değerlendirme yapmak için bu kavramı biraz daha farklı açılardan ele alacağız. Çünkü söz konusu metnin yazıldığı çağ, coğrafya ve yazı kültürü farklı ölçütleri kullanmayı gerekli kılıyor. Bu ölçütlerin başında metnin yazıldığı çağla ilgili olanlar gelmektedir. Söz konusu metin sözlü kültür çağının ürünüdür. Bu çağa ait dil ürünlerini incelerken yazı öncesi metinlerin üsluplarının, yazardan çok toplumsal dil kullanımının bir sonucu olduğunu göz önünden irak etmemek gerekir. Bu çağlarda metinler sözlü olarak ifade ve icra edilirdi; yazılmazdı. Bunların yazılı metinlerden temel farkı şudur: Yazılı dönemlerde yazarlar metinlerini “kendi”leri yazarlar, yani metin üzerinde dil işçiliğini bizzat kendileri yaparlar; cümleleri, kelimeleri, hatta sesleri bile ince bir işçilikten geçirirlerdi. Böylece yazar, toplumsal bir iletişim aracı olan dili kendi zihin, anlayış ve duyuş yeteneklerine göre tekrar işler, yaratır, organize ederdi (Ong 2007: 101). Diğer yandan sözlü kültür çağlarında yazılmış eserlerde ise üslup toplumsaldır. Bu çağlarda metinler toplumsal anonim bellek tarafından oluşturulur, yaratılırdı. Belli bir kişiye ait olmayan bu sözlü metinler, toplumun bütün dil kullanıcılarının ortak ürünüydü. Ozanlar, bu ortak dil ürünlerini kendi “icra” yeteneklerine göre etrafındakilere sözlü olarak anlatırlardı. Onların edebî metne olan katkıları, kendi belleğindekiyle sınırlı dil malzemesini, gelişmiş jest ve mimikleriyle halka aktarmaktan ibarettir.

Yazılı kültürün henüz yaygınlaşmadığı çağlarda yazılan bütün eserler gibi Tonyukuk Yazıtı'nı da sözlü kültür çağının üslup özellikleri çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Çünkü bu çağlarda yazı, Türklerde -ve dünyanın diğer birçok toplumunda- gündelik hayatın bir parçası değildi. Yazılı metinler ancak belli gelenekler çerçevesinde devlet ya da diğer kamu erkleri tarafından meydana getirilirdi. Türklerde de devlet büyüklerinin ya da belli boy beylerinin kendi adlarına diktirdikleri yazıtlarda kullanılıyordu.

Ayrıca taş alfabeti olan Köktürk harfleriyle yazılmış metinler için modern çağların yazı dillerine ait bir terim olan “yazar üslubu” ifadesini kullanmak mümkün değildir.

Bu yüzden Tonyukuk Yazıtı’nı anonim sözlü kültür üslubu olarak ele alıp değerlendirmek durumundayız. Bu değerlendirmeyi Türk bengu taşları için düşündüğümüzde ona “bozkır üslubu” demek daha uygun olacaktır.

Peki bozkır üslubu nedir?

Bozkır üslubu ile ilgili olarak dil ve edebiyat literatüründe fazla bilgi yoktur. Dil araştırmalarında söz konusu terim, üslup için kullanılmamaktadır. Bu terim daha çok maddî kültür kalıntıları (arkeolojik eşyalar, halı, kilim, görsel sanat eserleri vb) için kullanılmaktadır (Kafesoğlu 1987, Arık 1975). Oysa bozkır üslubu terimi en çok da dil metinlerinde kullanılmalıdır. Çünkü sözlü kültür çağlarında dilin söz varlığının ve diğer yapısal dil bileşenlerinin oluşumunda mekânın ve yaşam tarzının başat bir yeri ve rolü vardır. Bu yüzden sözlü kültür çağında oluşturulmuş Türkçe metinlerin dil incelemesinde temel olarak kullanılması gereken terim “bozkır üslubu” olmalı ve bu dönem metinleri söz konusu üslup çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Bildirimizde, yukarıda ifade edilen literatür eksikliğini de göz önünde bulundurarak “bozkır üslubu” üzerine kuramsal bir yaklaşımda bulunulacak ve Tonyukuk Yazıtı merkezli olarak bir bozkır üslubu denemesi yapılacaktır.

Bozkır üslubuyla yazılmış metinleri, bozkırın doğasından ve bozkır kültürüyle yetişmiş insandan ayrı düşünemeyiz. Bu yüzden, doğa ve insan merkezli bir üslup inceleme yöntemi teklif edeceğiz. Buna göre bozkır üslubu şu bileşenlerden oluşmaktadır:

BÜ: BOZKIR ÜSLUBU

BİDB: BOZKIRIN İNSANDIŞI BİLEŞENLERİ

D: DOĞA

İ: İKLİM

B: BİTKİLER

H: HAYVANLAR

BİB: BOZKIRIN İNSAN BİLEŞENLERİ

BKU: BOZKIRIN KURALLARI

BYA: BOZKIRLININ YAŞAM ALGISI

Bu kavramlara göre söz konusu üslubu şöyle formüle edebiliriz:

$$BÜ = \{BİDB (D+İ+B+H) \} U \{BİB (BKU+BYA)\}$$

1. Bozkırın İnsan Dışı Bileşenleri

1.1. Genelde bütün coğrafyaların, özelde ise konumuz olan bozkırın, insan dışı bileşenlerinin başında doğa gelir. Coğrafyanın başat gücü doğadır. Doğa, bozkırda göçebe bir hayat süren toplumların hayat tarzının, yaşam felsefesinin ve dil kültürünün oluşumunda daha da ön plana çıkar. Doğa olgusunun kapsamına dağlar, tepeler, göller, ırmaklar, çaylar, vadiler, yaylalar, kayalar, oyuklar, mağaralar vb. doğanın tümleyicileri girerler.

Doğa, sözlü dönemden kalan bütün Türkçe metinlerde olduğu gibi Tonyukuk Yazıtı’nda da üslubun belirlenmesinde insan dışı bileşenler hiyerarşisinin en üstünde rol alır. Bu yazıttaki olaylar Moğolistan platosunda geçmiştir. Bu bağlamda metin de tam bir bozkır yazıtı olarak karşımıza çıkar. Bölgede bulunan ormanlar, dağlar, ırmaklar, tepeler metnin bozkırın insan dışı bileşenleri arasında yer alır. *Ötüken Yış*’ta

yaşayan Tonyukuk, Oğuz seferinde *Kök Öng* ırmağının yakınlarındaki *İngek gölcüğü*nde onlarla savaşır¹. Kırgız seferinde *Kögmen dağlarına* doğru giderler², yolu kısaltıp *Ak Termel geçidinden* geçerler ve geri dönüşte de *Kögmen dağlarının etrafını dolaşıp gelirler*³. Aynı seferde *Ibar baş* adlı dağı aşarlar⁴. Batı seferinde *Yinçü Ögüz* (Sırı Derya) ırmağını geçtikten sonra *Tinsioğlu* denilen *Ek Tag*'ı aşarak *Temir Kapıg* denilen yere gelirler⁵. Tonyukuk, kendi kumandasındaki Köktürk ordusunun *yel gibi* akınlar yaptığını ifade eder⁶. Yine aynı seferde *Altun Yiş*'i yol olmadan aştıklarını ve *İrtiş Ögüz*'ü geçit olmadan geçtiklerini ifade eder⁷.

Yukarıda gösterdiğimiz doğa şartları Tonyukuk Yazıtı'nın üslubunda önemli bir birleşen olan doğanın her bakımdan metnin yazarının hayatında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

1.2. Bozkırın doğasını meydana getiren unsurlardan biri de iklimdir. Bunlar birbiriyle iç içe geçmiş, birbirini etkileyen insan dışı unsurlardır. Sözlü çağlarda yazılmış metinlerde doğanın durumu gibi iklim koşulları da dili belirleyen unsurlardan biridir. Metinlerin oluşturucuları belli bir iklimin mevsimlerinde yaşarlar. Bunlar metinlere açık olarak yansır. Bozkır üslubu yazılmış metinlerde de kış, yaz, bahar, güz, gece, gündüz, rüzgâr, güneş, fırtına, kar, yağmur, boran... gibi iklim göstergeleri sıkça görülen unsurlardır.

Tonyukuk Yazıtı'nda mevsimlerle ilgili fazla bilgi yoktur. Yalnızca meşhur Kırgız seferinin amansız kış koşullarında yapıldığını öğreniyoruz. Bu seferde *Kögmen* (Sayan) dağlarında *karları sökerek*⁸ (=kürüyerek) *gece ve gündüz*⁹ gittikleri, kendilerine bu şekilde yol açtıkları ve böylece on günün sonunda kış mevsiminin ortasında bu seferi gerçekleştirdikleri anlatılır.

Metnin diğer bölümlerinde, seferler sırasında karşılaşılan zorluklar arasında iklim ve mevsim bilgisi bulunmamaktadır. Bundan hareketle olmayana ergi yöntemi kullanılarak bu seferlerin “kış mevsiminde olmadığı” sonucuna ulaşabiliriz.

1.3. Bozkırın insan dışı bileşenlerinden bir diğeri de bitkilerdir. Dilin adlandırma ve benzetme unsuru olarak çokça başvurulan alanlarından biri olan bitkiler, bozkır insanının muhayyilesinde önemli bir yer tutar. Bozkırın bitki örtüsünde geniş çayırlar, otlar, kayın ağaçları... vardır. Tonyukuk Yazıtı'nda bitki örtüsü ile ilgili fazla örnek bulunmamaktadır. Bir bölümde Kırgız seferinde ağaçlı bir dağdan geçerken sarp yamaçlarda atları düşmemeleri için *ağaçlara* bağladıkları ifade edilmiştir¹⁰.

1.4. Bozkır üslubunu oluşturan en önemli birleşenlerden biri de hayvanlardır. Bozkır insanının hayatına bir insan kadar yakın olan evcil ve vahşi hayvanlar onun üslup özelliklerinin belirlenmesinde başat bir güçtür. Ulaşımında temel vasıta olan atlar ve develer, beslenme kaynağı olan koyun, inek, keçi, tavşan, geyik gibi av hayvanları... ayrıca mitolojik olarak inandığı birtakım totemik hayvanlar onun dil kullanımını,

¹ *kök öngüg yoğuru ötiken yişgaru uduztu)m ingek kölekin toğlada oğuz kelti* “Kök Öng (Irmağı'nı) geçip (orduyu) Ötügen dağlarına doğru sevk ettim. İngek gölcüğü ile Tola Irmağı (tarafından) Oğuz(lar üzerimize) geldi...” [T. 15]

² *ağ termel keçe uğur kalıtdım* “Ak Termel'i geçerek yolu kısalttım” [T. 25]

³ *kögmen yişig ebirü keltimiz* “Kögmen Dağlarını dolanarak geldik...” [T. 28]

⁴ *yoğurça idip ibar baş aşdıımız* “Geçip (askerleri) yürüterek Ibar doruğunu aştık.” [T. 26]

⁵ *yinçü ögüzüg keçe tinsi oğlı ayıtğma benglig ek tağığ értü temir kapıgka tegi értimiz* “İnci Irmağı'nı (Seyhun nehri) geçerek ‘Tinsioğlu’ denilen doruklu Ek Dağ'ı aşarak Demir Kapı'ya kadar ulaştık” [T. 44] // [T. 45]

⁶ *kün yeme tün yeme yelü bardımız* “Gece gündüz yel gibi gittik” [T. 27]

⁷ *altun yişig: yolsızın aşdıımız] értiş ögüzüg: keçigsizin: keçdimiz:* “Altay dağlarını yol olmadan aştık, İrtiş Irmağı'nı (da) geçit olmadan geçtik.” [T. 35]

⁸ *at üze bintüre qarig sökdüm* (Askerleri) atlara bindirdim (ve) karları söktüm.” [T. 25]

⁹ Bk. dipnot 5

¹⁰ *atıg ıka bayur értimiz* “atları ağaçlara bağlıyorduk” [T. 27]

üslubunu belirleyen unsurlardandır. Diğer Türkçe metinlerde olduğu gibi Tonyukuk metninde de yoğun bir şekilde hayvan metaforlarına rastlanmaktadır. Tonyukuk, yaşamlarının *yaban hayvanları* ve *tavşan* yiyerek idame ettirildiğini ifade eder¹¹. Kutluk'u kağan olarak tahta oturturken onun gücünü *semiz boğa* ile *zayıf boğa* iğretilemesiyle betimler¹². Bozkırda bütün hayat hayvanlarla geçer. Kırgız seferinde atlarını kaybetmemek için onları ağaçlara bağlamışlardır¹³. *Atlar, eğri develer, yaban hayvanları, boğalar* Tonyukuk metninin bozkır üslubunu gösteren hayvanlar dünyasını temsil ederler.

2. Bozkırın İnsan Bileşenleri

2.1. Bozkırın Kuralları

Bozkırın insan bileşenlerinin ilki bozkırın kurallarıdır. Bu kurallar da esasen bozkırın amansız, sert doğa koşullarının insana dayattığı bir yaşam biçimidir. Kişinin, diğer kişilerle ve toplumla; toplumun kişiyle ve diğer toplumlarla ilişkilerini düzenleyen bu kurallara Türk toplumlarında çeşitli isimler verilmişse de bunun adı en genel şekliyle töredir. İnsanlar töreye göre yaşarlar, çünkü töreler toplumun yazısız yasalarıdır. Yaptırım gücü çoğu zaman yazılı yasalardan daha fazladır. Bozkır toplumlarında bir süre töreye dayalı çeşitli yazılı kanunlar yapılmıştır. Bu bağlamda Cengiz Han'ın *yasakı*, Temür'ün *tüzükatı*, bozkırda yazılı hâle getirilmiş törelerdir.

Tonyukuk Yazıtı'nda bozkırın kurallarının üsluba yansımaları çok belirgindir. Savaş ve barış döneminde Köktürklerin bütün geleneksel uygulamaları bozkırın kuralları çerçevesinde ele alınmalıdır. Bozkır insanının yaşam felsefesini, hayatı algılama biçimini metnin üslubunda açıkça görürüz. Metinde, bununla ilgili birçok veri bulunmaktadır. Kırgız seferinde Az halkında buldukları kılavuz *yanılmış*, bunun cezası olarak *boğazlanarak öldürülmüştür*¹⁴. Kapgan Kağan, Batı seferinde Tonyukuk'tan orduyu *sevk etmesini* ve *suçlulara da cezalarını dilediği gibi vermesini* istemiştir¹⁵. Yine aynı seferde Kapgan Kağan, Tonyukuk'a, düşmanın hücum etmesinin bir şekilde anlaşılacağını, eğer bu durum anlaşılmaz ise habercilerin sözleri doğrultusunda hareket edilmesini *buyurmuştur*¹⁶. Bozkırın yasalarıyla ilgili güzel bir üslup örneğine de yine aynı seferde rastlarız. Kendilerinden kalabalık olan Türgiş ordusuyla savaşmak istemeyen Köktürk ordusu komutanları, geri dönmek isterler ve *arığ ubutı yeg* derler¹⁷. Aynı zamanda bir atasözü olduğunu düşündüğümüz bu tabir, bozkırların, yenilgi olgusuna yüklediği değeri göstermesi bakımından önemlidir.

2.2. Bozkırlının Yaşam Algısı

Bozkırın doğası ve bu doğa içinde oluşan hayat tarzı bozkırlının hayat algısını, felsefesini ve gündelik yaşamındaki davranışlarını belirler. BYA ile BKU arasındaki temel fark; ilkinin bireysel bir eylem, ikincisinin ise toplumsal bir kural oluşudur.

Sözlü çağın bütün Türkçe metinlerinin derin yapısında bunu açıkça görmek mümkündür. Bu anlamda Tonyukuk Yazıtı da bunlarla ilgili birçok veri barındırmaktadır. Tonyukuk, Türgiş seferinde Altay dağlarını

¹¹*kéyik yéyü tabışğan yéyü olurur értimiz* “Yaban hayvanları yiyerek ve tavşan yiyerek yaşıyorduk” [T. 8]

¹²*sakıntum toruk buukalı semiz buukalı irakda* “Düşündüm Zayıf boğalarla semiz boğalar uzakta...” [T. 5]

¹³*atıg ıka bayur értimiz* “atları ağaçlara bağlıyorduk” [T. 27]

¹⁴*yérçi yer yanğılup boguzlantı* “Kılavuz, yeri şaşırınca boğazlandı” [T. 26]

¹⁵*bu süg élt tedi kıyınıg könglünge ay* “Bu orduyu götür (suçlulara) cezaları gönlünce ver.” [T. 32]

¹⁶*kelir erser körü kelür kelmez erser tılıg sabıg alı olur* “Düşman gelirse görünerek gelir, gelmezse habercinin sözünü dinleyerek bekleyin” [T. 32]

¹⁷*yanalım arıg ubutı yeg tedi* “Dönelim, temiz(in, savaşmamışın) utancı (savaşıp yenilenin utancından) iyidir.’ dediler.” [T. 37]

yol olmadığı halde aştıklarını, İrtiş ırmağını da geçit bulunmamasına rağmen geçtiklerini ifade eder¹⁸. Yine aynı seferde Türgiş ordusu üzerine sefer hazırlığı yapan Tonyukuk, Köktürk ordusunun komutanlarına hitaben yaptığı konuşmada, kendilerinden fazla olan düşmanlardan korkmalarının gereksiz olduğunu ve saldırmaları gerektiğini söylemiştir¹⁹.

SONUÇ

Hiçbir eser, metin kendi çağından, coğrafyasından ve yazarından ayrı olarak düşünülemez ve değerlendirilemez. Eserler, yalnızca yazıldıkları çağın değil, aynı zamanda doğanın, iklimin, coğrafyanın ve topluma ait dünya ve evren algısının da tanıklarındır. Eski Türkçe metinlerde bu özellikler daha belirgindir. Sözlü çağa ait olan bu metinler, yaşanan coğrafyanın, metnin üslubuna yoğun biçimde yansındığını göstermektedir. Bu metinler içinde önemli bir yere sahip olan Tonyukuk Yazıtı'ndaki dil ve üslup incelendiğinde, bozkırın doğası, iklimi, bitki ve hayvan varlığı ile bunların insanı şekillendirme biçimleri açık olarak görülmektedir. Bu üslup bozkır üslubudur.

KAYNAKÇA

- AKAR, A., (2020a), *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul. (T.)
- AKAR, A., (2020b), “Tonyukuk Yazıtının Dili Üzerine”, *Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Dikilişinin 1300. Yılı UNESCO 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına Tonyukuk Kitabı*, (Yayına Hazırlayan: Doç. Dr. Kürşat Yıldırım), İstanbul, 41-49.
- AKAR, A., (2017), “Köktürk Yazıtlarında Sözlü Kültür İzleri”, *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, (Yayın Kurulu: Osman F. SERTKAYA, Süer EKER, Hatice ŞİRİN, Erdem UÇAR), İstanbul: Uluslararası Türk Akademisi Yayınları, 61-73.
- AKAR, A., (2019), “Hayat > Zihin > Dil İlişkileri Bakımından Türkçe Kelimeler”, *X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (Ed. Prof. Dr. Ferruh AĞCA, Doç. Dr. Adem KOÇ), Eskişehir: Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Yayınları, 36-40.
- AKALIN, Ş. H. vd., (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARIK, R. O., (1975), *Türk Sanatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- AYDIN, E., (2019), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B., (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- GABAIN, A. von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet AKALIN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GROUSSET, R., (2006), *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, (Çeviren: Dr. M. Reşat UZMEN), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GUMİLËV, L. N., (1999), *Eski Türkler*, (Çeviren: D. Ahsen BATUR), İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- KAFESOĞLU, İ., (1987), *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş. Tandoğan.

¹⁸altun yışığ yolsızın aşdım[ız] ertiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz Altay dağlarını yol olmadan aştık, İrtiş Irmağı'nı (da) geçit olmadan geçtik. [T. 35]

¹⁹altun yışığ yolsızın aşdım[ız] ertiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz Altay dağlarını yol olmadan aştık, İrtiş Irmağı'nı (da) geçit olmadan geçtik. [T. 35]

- ONG, W. J., (2007), *Sözlü ve Yazılı Kültür*, İstanbul: Metis Yayınları.
- ORKUN, H. N., (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul.
- RYBATZKI, V., (1997), *Die Toñyuquq-Inschrift*, Studio Uralo-Altaica: 40, Szeged, (Hungary).
- SPRENGLING, M., (1987), “Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri”, (Çeviren: Mehmet İNHAN), *Erdem*, Eylül 1986, (Baskı Şubat 1987), II/6: 717-727) (Makalenin orijinal yayını: “Tonyukuk’s Epitaph: An Old Turkish Masterpiece”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, (Ocak 1939), 56/I: 1 vd).
- TAŞAĞIL, A., (2014), *Göktürkler I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2. Baskı).
- TEKİN, T., (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

DEDE KORKUT KİTABINDAN TARAMA SÖZLÜĞÜ'NE ALINAN TEK VERİLER ÜZERİNE

Ercan ALKAYA*

ÖZET

Dede Korkut Kitabı, Tarama Sözlüğü'nün önemli kaynaklarından. Eserin tarama işi önce Kurum uzmanlarından Şakir Ülkütaşır tarafından Dresden kitaplığındaki nüshasının fotoğraflarından yapılmış; sonra da eserin Vatikan nüshası, Dresden nüshasıyla karşılaştırılarak Muharrem Ergin tarafından taranmıştır. Sözlükte ilk taramanın kısaltması (Dede), ikinci taramanın kısaltması (Dede. E.) olarak gösterilmiştir. Tarama Sözlüğü'nde sadece tek veri olarak Dede Korkut Kitabından taranmış 115 kelime (ağırlamak, avsil, büdrimek, dünlük, ötkün, sayramak, seksenmek, yarımak yarçımak vd.) tespit edilmiştir. Bildiride tek veri olarak alınan bu 115 kelime üzerinde durulmuş ve Dede Korkut Kitabının Türkçenin zenginliğini, derinliğini, ortaklığını göstermesi, ağız verileri barındırması, Oğuzca olmayan söz varlığına sahip olması, arkaik unsurlar barındırması gibi hususlara değinilerek bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Dede Korkut Kitabı, Tarama Sözlüğü, tek veri, Eski Oğuz Türkçesi, Türkiye Türkçesi.*

ON THE SINGLE DATA TAKEN FROM THE DEDE KORKUT BOOK TO THE TARAMA SÖZLÜĞÜ

ABSTRACT

Dede Korkut Book is one of the most important source of scanning dictionary. The scanning work of the Dede Korkut Book was firstly done by Şakir Ülkütaşır who was the expert of the Turkish Language Association from the photographs of the copy in the Dresden library, then Muharrem Ergin scanned the book by comparing the Vatican version of the work with the Dresden copy. Abbreviation of the first scanning is shown by (Dede) and the second is shown by (Dede. E.) in the dictionary. Only 115 words which were scanned from Dede Korkut Book (ağırlamak, avsil, büdrimek, dünlük, ötkün, sayramak, seksenmek, yarımak yarçımak et al.) were found as single data in the dictionary. These 115 words that are single data were dwelled on and an evaluation was made by mentioning the matters such as the Dede Korkut Book showing the richness, depth and commonality of Turkish language, containing dialect data, having non-Oghuz vocabulary and archaic elements in this paper.

Keywords: *Dede Korkut Book, Tarama Sözlüğü, single data, Old Oghuz Turkish, Turkey Turkish.*

Dede Korkut Kitabı, Türk dilinin en önemli, özgün destansı edebî eserlerinden olup aynı zamanda dünya ölçeğinde insanlığın kültürel miraslarından biridir. Eser, ortaya konulduğu günden itibaren sözlü kültür içinde dilden dile, anlatıcıdan anlatıcıya aktararak 15.-16. yüzyıllarda Oğuz sahasında yazıya geçirilmiştir. Dede Korkut Kitabı, Türk dünyasının ortak tarihini, düşünce dünyasını, dilini, töresini, inancını, mitolojisini, etnografyasını, folklorunu, zevkini içeren bir mahiyete sahiptir.

Bu çalışmada Dede Korkut Kitabı'ndan (bundan sonra DKK) taranarak Tarama Sözlüğü'ne aktarılan tek örnekler üzerinde durulmuştur. Çalışmada yer verdiğimiz 115 kelime, Tarama Sözlüğü'ne sadece Dede

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Elazığ/TÜRKİYE. El-mek: ealkaya16@gmail.com

Korkut Kitabından taranarak geçirilmiştir. Hem DKK'dan hem de başka eserlerden taranarak aynı madde başına alınan kelimeler çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir.

Tam adı *XIII. Asırdan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* olup kısaca *Tarama Sözlüğü* olarak bilinen bu sözlük, 227 eserden taranan ve bugün kullanımda olmayan, ya da anlamı, şekli değişik olarak kullanılan Türkçe kelimelerin sözlüğüdür (TS I 1995: V). Sözlük, iki aşamadan geçerek bugünkü şeklini almıştır. Sözlük, önce *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* adıyla Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin önderliğinde 1943-1957 yılları arasında dört cilt olarak basılmıştır. Her cilt kendi içinde A'dan Z'ye sıralı bir düzende, yaklaşık 30-50 eserden taranan fişlerin düzenlenmesiyle hazırlanmış, toplamda XIII.-XIX. yüzyıllar arasında yazılmış 160 eserin taranmasıyla oluşturulmuştur. Ancak sözlüğün eksiklikleri ve kullanım zorluğu sebebiyle yeni bir çalışma başlatılmıştır (Akyıldız Ay 2017: 2-3).

İkinci çalışmada önceki dört cilt yeniden gözden geçirilerek birleştirilmiş, bütün madde başları A'dan Z'ye sıralanmıştır. Daha önce taranan 160 esere 67 eser taraması ilave edilerek sözlüğe madde başı, anlam veya tanık bakımından yeni eklemeler yapılmıştır. Böylece, toplam 227 yazma eserden taranmış bütün malzeme, alfabetik sıra ile 1963-1972 yılları arasında altı cilt halinde yeniden yayımlanmıştır. Bu yeni baskıda kelimelerin, harekesiz de olsa, Arap harfli asıl yazılışları verilmiş ve örneklerin alınmış oldukları yazma eserlerindeki sayfa numaraları da belirtilmiştir. Ayrıca, Arap alfabesindeki ayın, geniz n'si ve hı harfleri için transkripsiyon işaretleri de kullanılmıştır (Tietze-Tekin 1989: 285). Sözlüğe daha sonra *Ekler* (VII. Cilt) ve *Dizin* (VIII. Cilt) ciltleri ilave edilmiştir. Sekiz ciltlik bu eser, her türlü eksik ve hatalarına rağmen Türkiye Türkolojisinde ortaya konan en ciddi çalışmalardan biridir.

Tarama Sözlüğü için taranan 227 eserden biri de *Dede Korkut Kitabı*'dır. Tarama işi önce Kurum uzmanlarından Şakir Ülkütaşır tarafından Dresden kitaplığındaki nüshanın fotoğraflarından yapılmış; sonra da eserin Vatikan nüshası, Dresden nüshasıyla karşılaştırılarak Muharrem Ergin tarafından taranmıştır. Sözlük'te ilk taramanın yani Ülkütaşır'ın hazırladığı taramanın kısaltması (Dede), Ergin'in hazırladığı ikinci taramanın kısaltması ise (Dede. E.) olarak gösterilmiştir (TS I 1995: XXI).

Çalışmaya dâhil ettiğimiz DKK' deki 115 tek veri şunlardır:

DKK' den TARAMA SÖZLÜĞÜNE ALINAN TEK VERİLER

1. acığı tutmak (TS, I, 3)	13. arğış (TS, I, 192)
2. ad kazanmak	14. arturmak (2) (TS, I, 240)
3. ağa	15. asılan (TS, I, 244)
4. ağayıl (TS, I, 29)	16. aşıklamak (TS, I, 264)
5. ağban iv (TS, I, 29)	17. atışmak (TS, I, 275)
6. ağırılmak (TS, I, 38, 43)	18. avsil (TS, I, 286)
7. ağırlık etmek (TS, I, 41)	19. bağır basmak (TS, I, 370)
8. ağız (TS, I, 43)	20. bam bam (TS, I, 395)
9. alalmak (TS, I, 86)	21. bañ bañlatmak (TS, I, 397)
10. alar tan (TS, I, 87)	22. batun (TS, I, 457)
11. ameli azmak (TS, I, 118)	23. bilik (TS, I, 561)
12. aña (oraya) (TS, I, 122)	24. biterli (TS, I, 615)

25. bizemsek
26. boy boylamak (TS, I, 647)
27. boyuna almak (TS, I, 652)
28. bozaç (TS, I, 658)
29. böğrüşmek (TS, I, 664)
30. buğra (TS, I, 682)
31. buğlu gelmek
32. büdrimek (TS, I, 735)
33. cılav (cılavı) (TS, II, 768)
34. cici bici (TS, II, 773)
35. çağnam çağnam (TS, II, 793)
36. çap çap (TS, II, 824)
37. çapılmak (TS, II, 824)
38. çatlağuş (TS, II, 835)
39. çevrilmek (TS, II, 879)
40. çığnam çığnam (TS, II, 889)
41. çığrıştırmak (TS, II, 890)
42. dan dansuh (TS, II, 994)
43. darımak (TS, II, 1011)
44. depilmek (TS, II, 1091)
45. diğeç (TS, II, 1142)
46. dize yetmek (TS, II, 1192)
47. dizcük
48. dolap dolap
49. durundurmak
50. dursunmak (TS, II, 1268)
51. düm (TS, II, 1311)
52. dünlük (TS, II, 1321)
53. el eylemek (TS, III, 1430)
54. eñşemek (TS, III, 1476)
55. erçel (TS, III, 1489)
56. erişi gelmek (TS, III, 1500)
57. gelimli gidimli (TS, III, 1626)
58. gjıldamak (TS, III, 1692)
59. güccük ölüm (TS, III, 1837)
60. humra
61. içit (TS, III, 2006)
62. kaba diz
63. kalarda koparda (TS, IV, 2181)
64. kara kıyma (TS, IV, 2264)
65. kargaşa etmek (TS, IV, 2292)
66. karşısını almak (TS, IV, 2321)
67. karucuk (TS, IV, 2324)
68. karvaşmak (TS, IV, 2325)
69. kaytaban (TS, IV, 2387)
70. keñşemek (TS, IV, 2437)
71. kılçatmak (TS, IV, 2480)
72. kırdırmak 2504
73. kırış (TS, IV, 2509)
74. kıya
75. kurumsu (TS, IV, 2749)
76. kuş yürekli
77. kür. (TS, IV, 2774)
78. mavlatmak
79. meğremek (TS, IV, 2801)
80. meğreşmek (TS, IV, 2801)
81. ortaç (TS, V, 3015)
82. ödü yarılmak (TS, V, 3052)
83. ökçelemek (TS, V, 3074)
84. ötkün (TS, V, 3133)
85. öykeni kabarmak (TS, V, 3145)
86. öyledence
87. sağış günü (TS, V, 3238)
88. saparı olmamak (TS, V, 3313)
89. sayavarmak (TS, V, 3350)
90. sayramak (TS, V, 3351)
91. seksenmek (TS, V, 3377)
92. sıpara (TS, V, 3456)
93. sorar olmak
94. söğlük (TS, V, 3532)
95. sürülmek (TS, V, 3635)
96. şılamak (TS, V, 3664)
97. töpel (TS, V, 3844)
98. tuğ (TS, V, 3847)
99. tuğlatmak (TS, V, 3847)
100. udlu (TS, VI, 3901)
101. uzdaşmak (TS, VI, 4051)
102. vaf vaf ürmek (TS, VI, 4142)
103. yaklanmak (TS, VI, 4221)
104. yalabıdak

105. yaldır yaldır (TS, VI, 4234)	111. yelteme (TS, VI, 4516)
106. yapağılı (TS, VI, 4294)	112. yığıştırmak (TS, VI, 4566)
107. yapa yapa (TS, VI, 4295)	113. yılgamak (TS, VI, 4582)
108. yarımak yarçımak (TS, VI, 4348)	114. yolakçı (TS, VI, 4649)
109. yaş yaşlanmak (TS, VI, 4386)	115. yüklet (TS, VI, 4754)
110. yelek (TS, VI, 4496)	

DKK, Tarama Sözlüğü'nde en fazla tek verinin tarandığı eserlerden biridir. Tarama Sözlüğü'nde toplam 14.143 adet madde başı bulunmaktadır (Akyıldız Ay 2017: 8). Sözlükte 792 veriyle en fazla madde başı kelime Ferec Ba'de'-Şidde'den taranmıştır. DKK ise 498 veriyle en fazla madde başı taranan ikinci eserdir. Üçüncü sırada da 372 veriyle Güvahi'nin Pendname-i Güvahi adlı eseri bulunmaktadır. 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki bir zaman diliminde sadece DKK'den taranan 115 madde başı olması, bu eseri çeşitli açılardan önemli hale getirir. Sadece 115 veriden hareketle birkaç başlık altında bu önemli noktalara değinmekte fayda vardır.

1. DKK arkaik unsurları barındırır:

DKK, genel dil yapısı itibariyle Eski Oğuz Türkçesi özelliklerini taşımakla birlikte Eski Türkçeden gelen bir söz varlığına da sahiptir. İlk metinlerde rastlanan ve günümüzde kullanımı pek kalmayan kelimelere rastlamak mümkündür. DKK'nin söz varlığında Eski Türkçeden ve Oğuzcadan aktarılan sözler varken Arapça ve Farsça alıntılar sayıca azdır (Korkmaz 1998: 102). Çalışmada tespit ettiğimiz *argış* da bunlardan biridir.

2. Oğuzca dışı dil verilerini barındırır:

Dede Korkut hikâyelerinin oluşumu, eserin yazıya geçirildiği 15-16. yüzyıllardan çok daha gerilere giderek Oğuzların Türkistan'da diğer Türk boylarıyla bir arada yaşadığı dönemlerde oluşmuştur. Eserin coğrafyası da Anadolu ve Azerbaycan'la sınırlı olmayıp Türkistan'ı içine alacak şekilde geniş bir alanı kapsamaktadır (Alkaya 2020a: 156). Haliyle bu eser, Oğuzlara ait olmakla birlikte diğer Türk boylarından da her anlamda izler taşımaktadır. Bu izler içinde bilhassa Kıpçak Türkçesinin etkisi bulunmaktadır. Eserde taranan şu kelimeler günümüzde Oğuz lehçelerinden ziyade diğer Türk lehçelerinin söz varlığında daha yaygın bir kullanıma sahiptir: ağırılmak, avsil, bilik, çapılmak, dan dansuh, darımak, dursunmak (darsınmak), düm, dünlük, gijıldamak, karşusını almak, keleşmek, ötkün, sayramak, seksenmek, töpel (tepel), yapa yapa, yarımak yarçımak, yolakçı.

3. Ağzı verilerini barındırır: Dede Korkut Kitabı mahiyeti ve eserin Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında şekillendikten sonra yazıya geçirilmesinden dolayı ağız özellikleri taşımaktadır. Eserin yazıya geçirildiği dönemdeki Oğuz konuşma dili esere yansımıştır. Eserdeki söz varlığının önemli bir kısmı bugün yazı dilinde olmadığı halde Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını devam ettirmektedir. Bilhassa bugün çeşitli farklılıklar oluşmuş olsa da Azerbaycan ve Kuzeydoğu Anadolu dışında Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmında varlığını korumakta, Güneydoğu Anadolu'daki bazı yerleşim yerlerini de içine alarak Kerkük'e kadar uzanmaktadır (Güzel 2018: 1). Şu kelimeler, günümüzde Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşamaktadır: DKK'de acığı tutmak, ağa, ağız, alalmak, buğra, büdürmek, cılav (cılavı), çap çap, çevirmek, çığıştırmak, el eylemek, erçel, kırış, kür, ödü yarılmak, ökçelemek, öykeni kabarmak, mavlatmak, seksenmek, sıpara, şılamak, töpel (tepel), yalabıdak, yaldır yaldır, yılgamak, yolakçı.

4. Kendisine ait özgün ve özel bir söz varlığına sahiptir: DKK'de Eski Oğuz Türkçesinde, Türkiye Türkçesi yazı dili ve ağızlarında bulunmayan ve dolayısıyla da Tarama Sözlüğü'ne tek örnek olarak alınan pek çok örnek bulunmaktadır. DKK içerdiği ikilemeler, atasözleri, deyimler, kelime grupları, kalıplaşmış olarak tekrar eden yapılar vb. özellikleriyle başka eserlerden ayrılmakta ve özgünlük kazanmaktadır. Tespit ettiğimiz kelimelerden bazıları şöyledir: ad kazanmak, ağayıl, ağban iv, ağırlık etmek, alar tan, ameli azmak, arturmak, asılan, āşıklamak, atışmak, bağır basmak, bañ bañlatmak, batun, biterli, boy boylamak, boyuna almak, bozaç, böğrüşmek, cici bici, çağnam çağnam, çatlağuç, darvandurmak, depilmek, dizcük, dize yetmek, dolap dolap, eñşeşmek, erişi gelmek, gelimlü gidimlü, güccük ölüm, içit, kalarda koparda, kara kıyma, kargaşa etmek, karucuk, karvaşmak, kaytaban, kılçatmak (talçanmak), kırdırmak, kıya bakmak, kıya çalmak, kurumsu, kuş yürekli olmak, meğremek, ortaç, öykeni kabarmak, öyledence, sağış günü, saparı olmamak, sayavarmak, söglük, sürülmek, tuğ, tuğlatmak, vaf vaf ürmek, yaklanmak, yapağılu, yaş yaşlamak, yığıştırmak, yüklet.

5. Yazı dilinde bulunmayan çeşitli alıntılara sahiptir: DKK yapısı, içeriği, halk dilinin özelliklerini barındırması, arkaik unsurları taşıması gibi özelliklerinden dolayı büyük oranda Türkçe söz varlığına sahip bir eserdir. M. Ergin, DKK'nin söz varlığında Eski Türkçeden ve Oğuzcadan aktarılan sözler varken Arapça ve Farsça alıntılar sayıca az olduğunu belirtir (Ergin 2004: 56). Bu alıntıların bir başka özelliği de bugün yazı dilinde değil halk ağızlarında ver almasıdır. Farsça bāng “ezan” kelimesinden oluşturulan bañ bañla-, Moğolca bñdür- (<Moğ. bñdñre-), cılavı (<Moğ. cilagu), Farsça sıpara (<Far. sipāre), beze (<Far. baza), xumra bu çalışma kapsamında tespit edilen alıntılardır.

Tarama Sözlüğünde DKK'den Derlenen Kelimeler İle İlgili Tespit ve Öneriler

DKK'nin taraması yukarıda da belirttiğimiz gibi önce Şakir Ülkütaşır tarafından Dresden kitaplığındaki nüshasının fotoğraflarından yapılmış; daha sonra da eserin Vatikan nüshasıyla Dresden nüshasını karşılaştıran Muharrem Ergin tarafından yeniden işlenmiştir. Sözlükte, bilhassa Ülkütaşır tarafından taranan ve “Dede.” kısaltmasıyla gösterilen verilerle ilgili epeyce sorun bulunmaktadır. İlgili örneğin yanlış okunması, bazen farklı anlamlandırılması, çekim ekli biçimin madde başı yapılması, aynı kelimenin farklı okunduğu için hem Ülkütaşır hem de Ergin tarafından madde başı olarak Tarama Sözlüğü'ne alınması, madde başı kelime için örnek verilen cümlelerdeki kimi kelimelerin yanlış okunması vb. gibi durumlar söz konusudur.

Bu eksiklik ve hataların pek çoğu elbette eserin tarandığı dönemin şartları ve durumu gereği olduğu açıktır. Zira, ilk tarama işinin başladığı yıllarda (1943-1957) ülkemizdeki DKK'yle ilgili okuma ve çalışmalar henüz başlangıç dönemindedir. Ülkütaşır, taramayı yalnızca Dresden nüshasının fotoğraflarından yapmıştır. Üstelik bu nüsha Dresden'deki asıl nüsha değil, F. von Diez tarafından 1815'te Dresden yazmasından istinsah edilen ve Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan nüshadır (Sertkaya 2006: 9). Muharrem Ergin'in taradığı örneklerde pek okuma ve anlamlandırma sorunu görülmez. Zira, Ergin konuyla ilgili ülkemizde en ciddi DKK yayını yapan bilim adamlarından biri olduğu gibi Tarama işini yaparken Dresden nüshasıyla birlikte Vatikan nüshasını da görme ve karşılaştırma şansına sahip olmuştur. Daha sonra gerek Türkiye'de gerek Türkiye dışında DKK ile ilgili yapılan çalışmalarla metindeki sorunlu pek çok kelimenin okunuşu ve anlamlandırılması önemli ölçüde halledilmiştir. Günümüzdeki bu birikim ve veriler ışığında Tarama Sözlüğü'ndeki DKK ile ilgili madde başlarının yeniden ele alınması ve gerekli düzeltmelerin yapılmasına ihtiyaç vardır.

DKK'den tek veri olarak Tarama Sözlüğüne alınmış 115 madde başının 86'sı Ülkütaşır (98 örnek), 20'si da Ergin (25 örnek) tarafından taranmıştır. 9 madde başında ise hem Ülkütaşır (14 örnek) hem de Ergin'in (10 örnek) taradığı örnekler bulunmaktadır. Yani 115 madde başında Ülkütaşır'ın taradığı 112 cümle, Ergin'in

taradığı 35 cümle yer almaktadır. Dikkatimizi çeken ve üzerinde durulması, düzeltilmesi gerektiğini düşündüğümüz kelimeler şunlardır.

1. ağban iv (TS, I, 29): *Büyük çadır, otak* (Ülkütaşır 1).

§ Kara yerin üstüne ağban ivin اغ بان ايون diktirmişti.
(Dede. XIV. 35)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. S. Özçelik, buradaki *ağın* Türkçe “yüksek”, *banın* ise Farsça “tavan” anlamına geldiğini ve *ağ ban* şeklinde ikileme oluşturduğunu söyler (Özçelik, 2016b: 346). Tarama Sözlüğü'ndeki bu veri üzerinde duran Tekin ve Tietze, ağban diye bir kelimenin olmadığını, Dede Korkut'ta geçen bu ibareyi *ağ ban ev* “ak, büyük çadır” şeklinde anlamak gerektiğini söylerler (Tietze-Tekin, 1989: 287). Dolayısıyla bu kelimenin Tarama Sözlüğü'ne ya ikileme ya da ayrı ayrı kelimeler şeklinde alınması gerekir.

2. bam bam (TS, I, 395): *Dik dik* (Ülkütaşır 1).

§ Beyrek gideli bam bam بام بام tepe başına çıktın mı kız, kar-
matıp dört yanına baktın mı kız? (Dede. XIV. 59)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. Ülkütaşır'ın cins isim olarak kaydettiği kelimeyi M. Ergin de *bam bam* “bir çeşit yürüme, bir yürüme şekli?” diye soru işaretiyle zarf olarak, O. Ş. Gökyay da Azerbaycan Türkçesindeki *bomb* ile birleştirerek *bambam depe* “dik tepe” anlamıyla sıfat olarak düşünmüştür (Gökyay, 1973: 172). S. Tezcan *Bam Bam Depe* (2018: 199), S. Özçelik *Bambam Depe*, M. Tulum-M. M. Tulum, *Bam-bam Depe* (2016: 269), M. Kaçalın *Bam Bam Depe* (2017: 95) yazılışlarıyla kelimeyi özel isim, yer adı olarak vermişlerdir. Özel ad olması daha uygun görünen kelimenin Tarama Sözlüğü'nden çıkarılması gerekir.

3. batun (TS, I, 457): *Çabuk, çeviklikle* (Ülkütaşır 3).

§ Konur atın çektiirdi, batun بطن bindi. (Dede. XIV. 85)
§ Bedevi atını tutturdu batun bindi. Kırk yiğidin boyuna
aldı, babası ardınca yortup gitti. (Dede. XIV.)
§ Gönül verip sevdiğim bey yiğidim Kazan, kalkubeni yerinden
örü turdun oğlunla yelisi kara kazalık atın batun bindin.
(Dede. XIV.)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. O. Ş. Gökyay, metinde *butun bin-* olarak okuduğu ifadeyi sözlük kısmında *batun binmek* diye vermiştir. Gökyay, *batun* için “çabuk, süratli, çabucak, derhal” anlamını vererek Tarama Sözlüğü'ndeki “*batun*: çabuk, çeviklikle” maddesine gönderme yapmıştır. Oysa TS'deki *batun* maddesi DKK'den alınan verilerle kayıtlıdır (1973: 173). Gökyay dışındaki diğer araştırmacılar da ifadeyi *butun bin-* olarak (Ergin, 2017: 62; Tezcan, 2018: 93-94; Tulum-Tulum, 2016: 174; Kaçalın, 2017: 638), Talat Tekin de *butun bin-* (2004: 243) olarak okumuşlardır. Tietze ve Tekin'in “Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II” başlıklı çalışmasında da kelimenin *butun* şeklinde okunup but “bacak” sözcüğünün araç (instrumental) durumu olarak anlaşılması gerektiği belirtilmektedir (Tietze-Tekin, 1994: 163). Dolayısıyla Tarama Sözlüğü'nde bu verinin *butun bin-* olarak değiştirilmesi gerekir²⁰.

4. bizemsek (TS, I, 625): *Aciz, düşkün, muhtaç* (Ülkütaşır 1).

§ Bizemseğin بزمسكين umudu, Emet Suyunun aslanı..
(Dede. XIV. 19)

²⁰ Kelimenin okuma ve anlamlandırılmasıyla ilgili olarak bk. Alkaya, E. (2020b). Dede Korkut Kitabında Geçen Butun Binmek ve Sıçrayıp Binmek Deyimleri Üzerine. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9/23, s. 225-232.

Ülkütaşır'ın TS'ye kaydettiği kelime bu DKK'de cümleyle birlikte ayrıca iki ayrı yerde *Kalmış yigit arhası, beze miskin umudı* (D.57a-2, 3 / D.104b-2) kalıp ifadesi içinde geçer. Ülkütaşır'ın *bizemsek* şeklinde tek kelime olarak okuduğu kelime diğer araştırmacılar tarafından birbirine yakın anlamlarda iki ayrı kelime şeklinde *beze* (<Far. baza) ve *miskin* (<Ar. miskīn) olarak okunmuştur. (Gökyay, 1973: 16; Ergin, 2004: 95; Tezcan-Boeschoten, 2018: 50; Tulum-Tulum, 2016: 173; Kaçalın, 2017: 50). S. Özçelik; Gökyay, Ergin ve Kaçalın'ın *beze* ve *miskin* şeklinde iki ayrı kelime olarak sözlük kısımlarında işledikleri kelimelerin aynı kalıp cümle içinde geçtiği için ikileme olarak ele alıp *beze miskin* “düşkün yoksul” anlamını vermiştir. Özçelik'in yaklaşımı ve gerekçesi uygundur ve Tarama Sözlüğü'ne de bu şekilde kaydedilmesi gerekir.

5. buñlu gelmek (TS, I, 704): *Keder, yeis, kaygı gelmek* (Ülkütaşır 1).

§ *Hemişe Kazan'ın başına buñlu gelsün* بۆكۆلگوسون.
(*Dede. XIV. 148*)

Ülkütaşır'ın Dresden nüshasından okuduğu *buñlu gelmek* بۆكۆلگوسون ifadesi nüshadaki yazılışına uygundur. Ancak daha sonra gerek Vatikan nüshasındaki yazılışı ve bağlamı göz önünde tutularak araştırmacılar tarafından *buñlar gelsün* şeklinde okunmuştur (Gökyay, 1973: 146; Ergin, 2004: 245; Tezcan-Boeschoten, 2018: 189; Özçelik, 2016b, 593; Kaçalın, 2017: 199). Kelimeyi sadece M. Tulum ve M. M. Tulum zamir olarak *bunlar gelsün* şeklinde okumuşlardır (Tulum-Tulum, 2016: 457). Tarama Sözlüğü'nde *buñ* kelimesi DKK'den de olmak üzere pek çok eserden taranmıştır. Dolayısıyla Ülkütaşır'ın Vatikan nüshasını görmeden taradığı veri farklı bir okumayı gerektirdiği için bu maddenin TS'den çıkarılması gerekir.

6. çığnam çığnam (TS, II, 889): *Çağıl çağıl* (Ülkütaşır 1).

§ *Çığnam çığnam* چيغنام چيغنام kayalardan çıkan su. (*Dede. XIV. 24*)

Bu ifade DKK'de sadece bir yerde geçer. M. Ergin'in tek veri olarak *çağnam çağnam* biçimiyle TS'ye kaydettiği kelime, Ülkütaşır tarafından aynı cümle örneği kullanılarak *çığnam çığnam* “çığıl çığıl” olarak alınmış ve ayrı bir madde olarak Tarama Sözlüğü'ne girmiştir. Bu maddenin sözlükten çıkartılarak Ergin'in verdiği şekil bırakılmalıdır.

7. digeç (TS, II, 1142): *Deyince* (Ülkütaşır 1).

§ *Böyle digeç* بۆيۆكۆ kız Beyrek'i aşıklamış idi. (*Dede. XIV. 51*)

Kelime, di-fiilinin -geç zarf-fiiliyle kullanılan biçimidir. Dolayısıyla ekli kullanımının bu haliyle sözlüğe alınmaması gerekir. Ekler cildinde -gAç ekine bu örnek de kullanılarak yer verilmiştir. Ayrıca bu ekle oluşturulmuş ve başka eserlerden taranmış *olgaç, görgeç* gibi kullanımlara sadece *Ekler* cildinde yer verilmiştir. (TS VII: 91):.

8. dursunmak (TS, II, 1268): *Korkmak, duraklamak* (Ülkütaşır 1).

§ *Ağca tozlu katı yaydan dursunmayan* در سمنين. (*Dede. XIV. 94*)

Anlamı üzerinde yakınlık olmakla birlikte DKK'deki bu kelimenin okunuşu hakkında farklı görüşler vardır. Muharrem Ergin (2004: 190) ve Orhan Şaik Gökyay (1973: 89) *dürsin-* “korkmak, çekinmek”, Osman Nedim Tuna *dür²¹ sin-* “istifini bozmak”, S. Tezcan-H. Boeschoten (2018: 130) ve Mustafa Kaçalın (2017:

²¹ Osman Nedim Tuna, *dürsin-*, *dursin-* olarak okunan ve “yüz çevirmek, yüz döndürmek, istifi bozulmak, korkmak”, *dursin-* “durur gibi olmak” anlamlarının bağlama yeterince uymadığını belirtip *dür* kelimesinin Moğolca alıntı olduğunu (*dür* “şekil, yapı, yüz, ifade, davranış”) söyleyerek ifadeyi *dür sinmayan* “yüz

137) yazımda yanlışlık olduğunu düşünerek *darsık-* “geri durmak, duralamak”, M. Tulum-M. M. Tulum (2016: 351) *dursın-* “sakın-”, S. Özçelik (2016a: 375) de *darsın-* “rahatsız olmak, korkmak” şeklinde okumuşlardır. Kelime *darsı-/tarsı-* biçimiyle Türkiye Türkçesi ağızlarında “Sıkışmak; canı sıkılmak, bunalmak, rahatsız olmak, sıkıntılı vakit geçirmek, hiddetlenmek; darlanmak; gripleşmek, üzölmek” anlamlarıyla Derleme Sözlüğüne geçmiştir. Kazak Türkçesinde *tarsın-* “dar görmek, dar olduğunu kabul etmek, düşünmek” (QÄTS, C. 13, 750). *Biraq osınıñ özin tarsınıp jürgender bar, -dedi Külzira. “Ama bunu bile dar görenler var, dedi Külzira”;* *Qorjin üydi tarsınıp otırsız ba? “Korjin evi (Heybeye benzeyen üç odalı Kazak evi) dar mı buluyorsunuz?”;* *Ol öz üyine böten birewdiñ qabattasa ornalasqanın tarsınıp, tınışıp aladı. “O, kendi evine aynı anda başka birinin yerleşmesinden memnun kalmayarak gelenlerin rahatını kaçırdı” (QÄTS, C. 13, 750) şeklinden ve anlamından hareketle kelimenin *darsın-* olarak okunması ve TS’de bu şekilde düzeltilmesi uygundur.*

9. durundurmak (turundurmak) (TS, II, 1273): *Durmasına vakit ve imkân bırakmak* (Ülkütaşır 1)

§ Babasının üzerine at saldı turundurmadı طرندرمادی چیğimine
kılıç indirdi. (Dede. XIV. 146)

Eski Türkçede *tawra-* /*tabran-/tawran-* “acele etmek, davranmak” (Gabain, 1988: 297-298) olarak görölen kelime DLT’de de *tawra-* “güçlenmek”, *tawrak* “hız; hızlı, çabuk”, *tawran-* / *tawrat-* “acele etmek, hızlanmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 863-864) türev ve anlamlarıyla devam eder. DKK’deki şekil, Türkiye Türkçesindeki *davran-* fiilinin göçüşmeye uğramış *darvandur-/tarvandur-* biçimidir. TS’de kelimenin *darvan-* (tarvan-) biçimi tek bir örnekle başka bir eserden taranmış olsa da türemiş *darvandur-* / *tarvandur-* biçimi sadece DKK’den alınan bir veriyle kayıtlıdır. Ülkütaşır’ın *durundurmak* (turundurmak) diye okuyup TS’ye aldığı kelime Gökyay (1973: 143) ve Tulum-Tulum (2016: 125) tarafından *darvandur-*; Ergin (2004: 242), Tezcan-Boeschoten (2018: 186), Özçelik (2016a: 585), Kaçalın (2017: 197) tarafından ise *tarvandur-* biçiminde okunmuştur. TS’deki bu verinin *darvandur-/tarvandur-* şeklinde düzeltilmesi gerekir.

10. düm (TS, II, 1311): *Bütün, tamam* (Ülkütaşır 1, Ergin 1).

§ Düm دوم kara pusarik ordumun üzerine tökülü gördüm.
(Dede. E. XIV. 43)

§ ... Düm دوم yüreği oynadı (Dede. XIV. 69)

Sadece DKK’de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. DKK’de, *qara* kelimesi için bir pekiştirme unsuru olarak kullanılan *düm* kelimesi Kazak Türkçesinde de aynı işlevle kullanılmaktadır: Kaz. T. *düm* “oldukça, çok, sık, yoğun” *Ömiri til sındırıp, oquw oqımaq tügil oquluq deytin nârseni qolğa ustap körmegen düm qararıñı äkem üşin oquw - ol meniñ qolımnan kele qoyatın nârse emes. “Ömründe okuma yazma öğrenip, okumayı bırak ders kitabı denilen şeyi eline almamış, zircahlil babam için tahsil... O benim elimden gelebilecek şey değil”;* *Aldı jas Qorabaydan düm aşuwın/Qolına tüsire almay laşının. “Laçımını yakalayamayınca tüm öfkesini genç Korabay’dan çıkardı”.* (QÄTS, C. 5, 44).

Kelime Tatar Türkçesinde *döm kararıñı* “çok karanlık”, *döm sukır* “tamamen kör” (Öner, 2009: 74-75), Başkurt Türkçesinde de *döm qara* “çok karanlık”, *döm huqır* “tamamen kör” (BTH, I, 1993: 290), Yeni Uygur Türkçesinde *tum* “pek, aşırı, tamamen”, *tum qararıñı* “pek karanlık” (Necip, 1995: 426) şeklinde aynı işlevle görölmektedir. Azerbaycan Türkçesinde de “bazı birleşik sıfatların önünde pekiştirme yapan unsur:

çevirmeyen (istifini bozmayan)” şeklinde okuyup anlamlandırmıştır. bk. Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Mogolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1972, XVII, s. 224.

dümağ “apak”, *dümqara* “kapkara”, *dümsarı* “sapsarı” şeklinde gösterilmektedir (ADİL I, 2006: 715). Tarama Sözlüğü’nde *dum* kelimesi “bütün, tamam” anlamıyla verilip sadece DKK’dan alınan iki örnekle kaydedilmiştir. Örneklerden **Düm** *kara pusuarik ordumuñ üzerine tökilü(r) gördüm* (D. 23b: 1).cümlesi, diğeri ise ... *düm yüregi oynadı* cümlesidir (TS II: 1311).

Dresden nüshasında üç yerde geçen *kara bağı sarsıldı, dom yüregi oynadı* (D.13b-12; D.69b-11; D.72a-7) kalıp ifadesi içinde geçen kelime, S. Tezcan tarafından *dom* okunmuş ve “metin yüreği heyecana kapıldı” şeklinde anlamlandırılmıştır. Tezcan, kelimeyi Eski Uyurca ve Karahanlıca’daki *toñ* “sıkı, metanetli, sağlam” kelimesi ile birleştirmiş ve Kutadgu Bilig’de üç yerde geçen *toñ yürekli* “pek yürekli” örneklerini vermiştir (Tezcan, 2018: 90). Aynı kelimeyi S. Özçelik *dom* “pek, sağlam” (2016a: 836), M. Kaçalın *dom* “katı” (2017: 317) şeklinde okuyup anlamlandırmışlardır. M. Tulum-M. M. Tulum ise *dum* okuyup “durgun, sakin” (2016: 144, 152, 406) şeklinde anlamlandırmışlardır. Tarama Sözlüğü’ndeki *dum* verisinin *düm* ve *dom* şeklinde ayrılıp yeniden anlamlandırılarak iki ayrı madde başı yapılması gerekmektedir.

11. eñşeşmek (TS, III, 1476): *Hazin hazin, içini çekerek ağlamak* (Ergin 1).

§ Ağca yüzü kızım gelinim eñşeşmedin اكنشمدين Kazan mana
yetişsin. (Dede. E. XIV. 299)

Tarama Sözlüğü’ne M. Ergin tarafından eñşeşmek olarak taranıp alınan kelimeyi Ergin kendi çalışmasında *eñşiş-* diye okumuştur (1997: 105). Diğer araştırmalarda da kelimenin okunuşuyla ilgili farklılıklar bulunmaktadır. Gökyay, *iñşiş-* (1973: 228), Özçelik, *eñşeş-* (2016b: 843), Tulum-Tulum, *eñşeş-* (2016: 465), Kaçalın, *iñleş-* (2017: 203), Tezcan, *iñleş-* (2018: 375) şeklinde okumuşlardır. Sadece DKK’de tanıklanan yazı dili ve ağızlarda bulunmayan bu kelime için Tezcan, *iñleş-* yerine bir çekimleme yanlışı olduğunu söylemektedir (2018: 375).

12. gıcıldamak (TS, III, 1692): *Gıcıldamak* (Ülkütaşır 1).

§ Mancılığı ağır taştan gıcıldayüp غزلدايوب katı inen.
(Dede. XIV. 96)

Sadece DKK’de geçer. Yazı dilinde bulunmaz. Kelime, Bolu ağızında *gıcıldamak* “Diş gıcıldamak, kamaşmak” şekli ve anlamıyla geçmektedir. Kelime, şırıldı-, gürülde-, horuldamak gibi yansıma bir kelime olup *gız+ıl+da-* yapısındadır. DKK’daki *gızıl-da-* kelimesi Tarama Sözlüğü’ne *gıcıl-da-* “gıcıldamak” olarak alınmış ve tek örnek olarak DKK’daki bu cümle verilmiştir (TS, III, 1692). Tarama Sözlüğü’deki *gıcıldamak* olarak bulunan maddenin metindeki yazılışına uygun olarak *gızıldamak* (غزلدايوب) şeklinde düzeltilmesi gerekmektedir. Aynı kelime Kazak Türkçesinde yansıma bir kelime olarak bulunmaktadır. Kaz. T. *qıjıl-da-* “1. kış kış ederek ses çıkarmak”. *Aqırı pıılday qıjıldap jana bastadı*. “Nihayet, kesik kesik soluyup kışıldayarak yine başladı.” (QÄTS C. 10: 474).

13. güccük ölüm (TS, III, 1837): *Uyku* (Ülkütaşır 1).

§ Kazan’ı güccük ölüm كوججك اولوم tuttu uyudu. Meğer hanım
Oğuz beyleri yedi gün uyurdu, anıñün uykuya güccük
ölüm derler. (Dede. XIV. 138)

güccük ölüm ifadesi sadece DKK’de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. Ülkütaşır’ın *güccük* olarak okuduğu kelime Tarama Sözlüğü’nde, yazı dilinde ve ağızlarda *güccük/güççük/güçük/güçük* şekliyle “küçük” anlamında bulunur. Bu kelimeyi Gökyay, *küccük* (1973: 255), Ergin, *küçüçük* (1997: 207), Tezcan-Boeschoten, *küccük* (2018: 177), Tulum-Tulum, *küccük* (2016: 101), Kaçalın, *küccük* (2017: 188) S.

Özçelik *küçücek* (2016: 903) şeklinde okumuşlardır. Dolayısıyla Tarama Sözlüğü'nde de *küçüçük* veya *küçücek* şeklinde düzeltilmelidir.

14. humra (TS, III, 1931): *Kavata, ağzı geniş toprak kap, toprak çanak* (Ülkütaşır 1)

§ Ağzı büyük humralar خورلر ortahğa salınmış idi.
(Dede. XIV. 63)

TS'de DKK'den tek veri ve örnek olarak taranan kelimeyi Ülkütaşır gibi Gökyay (1973: 59), Ergin (2004: 154), Özçelik de (2016b: 871) *xumra*; Tezcan-Boeschoten (2018: 96) ve Kaçalın (2017: 99) *xumre*, Tulum-Tulum (2016: 132) ise *xum* olarak okumuşlardır. Küp, şarap küpü, çömlek gibi anlamlar verilen kelime Farsça kökenlidir. Alıntı kelime olduğu için TS'den çıkarılmalıdır.

15. kaba diz (TS, IV, 2143): *But* (Ülkütaşır 1).

§ Kaba dizin کبابا ديزک üzerine çöktü. (Dede. XIV. 103)

Ülkütaşır'ın kaba diz olarak aldığı ve "but" anlamını verdiği ifadedeki ilk unsur kaba önüne geldiği diz kelimesinin sıfatı görevindedir. Bütün araştırmacılar da bu şekilde anlamlandırıp değerlendirmiştir. Dolayısıyla bu maddenin bu şekil ve anlamla TS'de bulunması uygun değildir.

16. kalarda koparda (TS, IV, 2181): *Oturma ve yürüme zamanlarında* (Ülkütaşır 1).

§ ... Kalarda koparda قاردا قوپرده yerin sorar olsam ne yerdur.
(Dede. XIV. 136)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. Buradaki yapı, kal- kop- fiillerinin -arda zarf-fiil biçimleriyle oluşturulmuştur. İlk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde görülen -rdA, -ArdA, -Urda zarf-fiil eki, yaygın olarak Çağatay Türkçesi döneminde kullanılmış, günümüzde de Yeni Uygur Türkçesinde kullanımına devam edilmektedir (Üstüner, 2001: 164-169). Ekin Kazak Türkçesinde kullanımı da bulunmaktadır: *Awılğa kelerde* "köye gelirken" (Tamir- Arıcan, 1997: 113), *Qaytarda ustay almay jürermiz* "Döndüğümüzde yakalanmadan yürürüz" (Sarbalayev 1992: 167), *Keterde bunıñ birewiniñ tirsegin qırıp kaldırdı* "Giderken bunlardan birinin dirseğini kesip bıraktı" (Tamir- Arıcan, 1997: 113). Kelime, madde başında kalmak kopmak ikilemesi şeklinde verilmeli ayrıca -rdA, -ArdA, -Urda zarf-fiil ekine de ekler cildinde yer verilmelidir.

17. keleşmek (TS, IV, 2437): *Müşavere, müzakere etmek, istişare etmek* (Ergin 1).

§ Kavimlü kavmi ile keleşdi کاکشدی mi? (Dede. E. XIV. 239)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. DKK'de sadece bir kez geçen kelimeyi M. Ergin *keleş-* (2004: 217), O. Ş. Gökyay *keleş-* (1973: 116) (dizinde *kileş-*) (1973: 249), M. Tulum-M. M. Tulum *keleş-* (2016: 291), M. Kaçalın *keleş-* (2017: 168), S. Tezcan-H. Boeschoten (2018: 157) ve S. Özçelik ise *keğiş-* (2016a: 484) olarak okumuşlardır. DLT'de *kek* "kin, öç" olarak geçen ve yine *keklig* "kin sahibi", *kektes-* "kin gütmek" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 700) şeklinde türemiş biçimleri olan kelime Kazak Türkçesinde *kek+iş-* >*keğiş*>*keyis-* biçimini almıştır. Kaz. T. *keyis-* "küsmek, darılmak, rencide olmak, üzülme, kızma, acı çekme". *Birewler "başqa päle tilden" dep keyisedi*. "Bazıları"başa her ne bela gelirse, dildendir" diye birbirlerini üzere darılırlar". *Tuwısıñmen keyisip qalsañ bir sät, Keyde qasın tüsedü arasağa*. "Akrabanla bozuşursan bir an, bazen düşmanın arabuluculuk yapar" (QÄTS, C. 7, 548). Metin bağlamından hareketle (*Kavmlu kavmyıla keğişdi mi? /Garip başuñ gavgāda kaldı mı?* 121b. 4-5) bu kelimenin *keğiş-* "kırıcı sözler söylemek, atışmak, tartışmak" olması kanaatimce daha uygun görünmektedir.

18. kılçatmak (TS, IV, 2480): *Korkmak, ürkmek, çekinmek* (Ülkütaşır 1).

§ Katuralı nitmiş, deyeler: Kara boğa geldiğinde kılçatma-
mış تالچاتماش , kağan aslan geldiğinde belin bükümüş, Kara
boğra geldiğinde ne gecikmiş deyeler. (Dede. XIV. 95)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. Bu kelimeyi (تالچاتماش) Ergin ve Gökyay *kılçat-* (Gökyay, 1973: 245; Ergin, 1997: 180), Tezcan, Özçelik, Tulum-Tulum ve Kaçalın (Tezcan, 2016: 256; Özçelik, 2016b: 944; Tulum-Tulum, 2016: 355; Kaçalın, 2017: 138) ise *talçan-* diye okumuşlardır. Tezcan ve Özçelik, DKK'de çekimlenme sırasında başka örneklerde de *te* yerine *kāf* yazıldığıнын örnekleri bulunduğunu belirterek kelimenin yazılışının *talçan-* şeklinde olması gerektiğini söylemişlerdir (Tezcan, 2016: 257; Özçelik, 2016a: 653). Kelimenin Tarama Sözlüğü'nde *talçan-* olarak düzeltilmesi daha uygun görünmektedir.

19. kıya (TS, IV, 2526): *Kıyasıya, sert* (Ülkütaşır 2).

§ Oğlan, yumruğu ile boğanın alınına kıya قیا tutup çaldı.
(Dede. XIV. 10)

§ Kıya قیا tiküben Bay Bora Beğın yüzüne baktı.
(Dede. XIV. 35)

M. Ergin, yukarıda Ülkütaşır'ın kıya maddesi için verdiği iki örneği DKK'nin indeks kısmında *kıy-* fiili altında *kıya çal-* “kıyasıya çalmak, kıyasıya vurmak” ve *kıya bak-* “kıyasıya bakmak, hiddetli bakmak, dikkatli bakmak, gözünü dikmek, keskin bakmak, yan bakmak” şeklinde vererek anlamlandırmıştır (Ergin 1997: 183). Dolayısıyla *kıy-* fiilinden zarf-fiil ekiyle oluşturulan iki ayrı birleşik fiil söz konusudur. Bu sebeple TS'deki *kıya* maddesinin bu şekilde sözlükte bulunmaması gerekir. TS'de *kıya bak-* maddesi pek çok eserden taranarak “1. Hiddetle, kıyasıya bakmak, öldüresiye bakmak. 2. Dikkatle bakmak, keskin bakmak.” anlamlarıyla kaydedilmiştir. İkinci örneğin bu maddeyle birleştirilmesi, ilk örneğin de TS'ye *kıya çalmak* maddesi altında alınması uygun olur.

20. kurumsu (TS, IV, 2749): *Kül, yakılmış şeyin külü* (Ülkütaşır 1).

§ Çakmak çakıp od yaktı; dahi kepeneğinden kurumsu قورومسى
edip yarasına bastı. (Dede XIV. 23)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. Kelimeyi Gökyay, *kurumsu* (1973: 254), Ergin, *kurumsu* (1997: 196); Tezcan (2018: 116), Özçelik (2016b: 898), Tulum-Tulum (2016: 179) Kaçalın (2017: 53) ise *korumsı* olarak okumuşlardır. Tezcan, kelimenin en eski şeklinin *koņursıg* olup hem ağızlarda hem de Türk lehçelerinde ilk hece ünlüsünün -o- olarak görüldüğünü belirterek kelimenin koņur+sı+g > koņursu > komursu > korumsı gelişmesiyle *korumsı* okunması gerektiğini belirtir (Tezcan 2018: 116-117). Tarama Sözlüğü'nde kelimenin *korumsı* şeklinde düzeltilmesi uygun görünmektedir.

21. kuş yürekli (TS, IV, 2754): *Korkak, yüreksiz* (Ülkütaşır 1)

§ Oğlan kuş yürekli قوش يورکلی olur, kaçıp anasına gitmiştir
dediler. (Dede. XIV. 69)

Yazı dili ve ağızlarda bulunmayan *kuş yürekli* aslında örnek cümlede de görüldüğü gibi bir deyimdir. DKK'de iki yerde aynı şekilde “Oğlan kuş yürekli olur” cümlesinde geçer. Dolayısıyla TS'de de *kuş yürekli* değil de *kuş yürekli olmak* şeklinde düzeltilmesi uygun olur.

22. kür (TS, IV, 2774): *Aksi, dik başlı* (Ergin 2).

§ Beğler Tanrı bize bir kür کور oğul vermiş, varayım anı anası
yanından alayım, kılıç ile paralayayım. (Dede. E. XIV. 134)

§ Yarımamın yarçımamın, senin oğlun kür کور koptu.
(Dede. E. XIV. 19)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde bulunmaz. Amasya ağzında “İnatçı, hırslı adam” anlamıyla geçmektedir. TS'deki erçel maddesinde DKK'den alınan ve Ülkütaşır tarafından kaydedilen *erçel* maddesi için verilen *Senin oğlun kör koptu, erçel koptu, kırk yiğidin boyuna aldı* örneğindeki *kör* kelimesi *kür* olarak düzeltilmelidir.

23. meğremek (TS, IV, 2801): Melemek. (Ülkütaşır 1).

§ Kuzucağım aldırışam meğreyeyin mi? مكره يني
(Dede. XIV. 71)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz.

24. meğreşmek (TS, IV, 2801): Meleşmek (Ülkütaşır 1).

§ Ağca koyunlarım meğreşmedin مكرشدن... (Dede. XIV. 151)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. DKK'de (bir üst maddede görüldüğü gibi) bir yerde *mañra-*, iki yerde de türemiş şekli *mañraş-* olarak geçen kelimeler, üç farklı şekilde okunmuştur. O. Ş. Gökyay *mañra-/mañraş-* (1973: 67, 149), M. Ergin *mañrı-/mañrış-* (2004: 166, 249) şeklinde art ünlülerle; S. Tezcan-H. Boeschoten (2018: 105, 192), S. Özçelik (2016a: 284, 604), M. Kaçalın (2017: 110, 202) *meñri-/meñriş-*, M. Tulum-M. M. Tulum (2016: 151, 465) da *meñri-/meñriş/menreş-* şeklinde ön ünlülü olarak okumuşlardır. Talat Tekin, M. Ergin'in *mañrı-/mañrış-* olarak okuduğu şekillerin O. Ş. Gökyay'ın okuduğu gibi *mañra-/mañraş-* okunması gerektiğini söyleyerek DLT'deki *mañra-/mañraş-/mañrat-* şekilleriyle karşılaştırır (Tekin 2004: 254).

DLT'de *mañra-* “bağırarak”, *mañrat-* “ses çıkarttırmak, bağırarak”, *mañraş-* “gürlemek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 762) kelimeleri vardır. Tarama, Derleme sözlüklerinde ve Türkiye Türkçesinde bulunmayan bu fiil, Kazak Türkçesinde art ünlülü biçimiyle *mañıra-*, *mañıras-* biçimleriyle DKK'deki anlamını korumaktadır. Kaz. T. *mañıra-* “Koyun, keçi gibi hayvanların melemesi”, *mañıras-* “Birlikte meleşmek”. *Qoyday şuwlap, qozıday mañırastı* “Koyun gibi bağırıp kuzu gibi meleştii”. (QÄTS, C. 11, 71-72). Bu kelimeleri, imlanın elvermesinden ve Kazak Türkçesindeki kullanımından hareketle *mañra-* / *mañraş-* biçiminde okumak makul görünmektedir. Dolayısıyla Tarama Sözlüğü'nde de düzeltilmelidir.

25. öyledence (TS, V, 3145): *Öğleye kadar* (Ülkütaşır 1).

§ Öyledence اولدندجی gezdi. Öyleden sonra evine geldi.
(Dede. XIV. 6)

Hemen bütün araştırmacılar tarafından *öyledence* “öğleye kadar” olarak okunan kelime tek veri olarak TS'ye DKK'den alınmıştır. Kelime ek kalıplaşması yoluyla meydana gelmiştir. DKK'de buna benzer olan ve aynı işlevle kullanılan *sabadanca* “sabaha kadar” kelimesi de bulunur. O. F. Sertkaya, *öyledence* ve *sabadanca* kelimelerini saba(h)+dan+ca / öyle+den+ce şeklinde çıkma ve eşitlik eklerinin birleşmesiyle meydana gelen bir katmerli çekim olarak açıklar (Sertkaya 2006: 130-132). Mustafa Öner ise bu yapıları +A degin edatlı kuruluşunun +çA eşitlik ekiyle genişlemiş biçimleri (sabah+a degin+çe, öyle+y+e degin+çe) olduğunu söyler (Öner 2008: 3392-3394). Yani her iki kelimeye gelen yönelme hal ekleri düşmüş, degin edatı da +dAn şeklinde kısalarak üzerine eşitlik hali eki almıştır. Her iki kelimedede de zaman bakımından sınırlama işlevi bulunması bu görüşü doğrulamaktadır. M. Ergin de +çA ekini eşitlik eki başlığı altında bu iki kelimeyi örnek olarak vermiştir (Ergin 1997: 451). TS'deki bu madde çekim ekli biçimiyle alındığı için uygun bir madde başı değildir. Ancak, az görülen ve ek kalıplaşmasıyla oluşan bir yapı olduğu için sözlükte kalacaksa da aynı şekilde *sabadanca* kelimesinin de ayrı bir madde olarak TS'ye ilave edilmesi ve DKK'den örneklendirilmesi gerekir.

26. saparı olmamak (TS, V, 3313): *Sakınıp yüz çevirenlerden olmamak* (Ülkütaşır 1).

§ Kılımdan saparım yok صهارم يوق , kendi aslım kendi köküm
sımağım yok dedi. (Dede. XIV. 140)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. Bu madde sap- fiiline gelen -ar sıfat-fiil ekiyle oluşturulan olumsuz bir isim cümlesi kullanımındır. Dolayısıyla çıkarılması uygun olur.

27. sorar olmak (TS, V, 3512): *Sormak, soracak olmak* (Ülkütaşır 1).

§ Kalarda koparda yerin sorar olsam صورار اولم ne yerdir.
(Dede. XIV. 136)

TS'de sadece DKK'den alınan bu madde madde sor- fiiline gelen -ar sıfat-fiil ekiyle oluşturulan ve bugün de kullanılan bilindik bir yapıdır. Dolayısıyla sözlükten çıkarılması uygun olur.

28. söğlük (TS, V, 3532): *Kebap şişi* (Ülkütaşır 1).

§ Mire kocalar, söğlüğü سوکلکی ocağa kon, kızsın dedi; söğlüğü
ocağa bıraktılar, kızdı. (Dede. XIV. 115)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. “Şiş, kebab şişi” anlamına gelen kelimeyi Gökyay *sünülüg* (1973: 110) (sözlükte *süglü*, 1973: 283), Ergin *sünülük* (2004: 212) (Dizinde *süglük* (1997: 275), Tezcan-Boeschoten *süglük* (2018: 151), Özçelik *süglük* (2016b: 939), Kaçalın *süglük* (2017: 162), Tulum-Tulum *söğlük* (2016: 439) şeklinde okumuşlardır. Görüldüğü gibi okunuşu tartışmalı kelimelerden biridir. Kelime *söğlükten* ziyade *sünülük* ya da *süglük* olarak Tarama Sözlüğü'ne alınmalıdır.

29. şılamak (TS, V, 3664): *Işıldamak* (Ülkütaşır 2, Ergin 1).

§ Gün gibi şıladı شیلادی , deniz gibi yıkandı. (Dede. XIV. 65)

§ Gün gibi şılayup شیلایوب gelen, kâfirin başında ışıdır.
(Dede. XIV. 66)

§ Od gibi şılayup شایوب ilduz gibi parlayup gelen nedir?
(Dede. E. XIV. 128)

Işıla->şıla- şeklinde gelişen kelime, Bursa, Balıkesir ağızında “ışıldamak, parıldamak” anlamıyla tespit edilmektedir. Ülkütaşır'ın verdiği *Gün gibi şıladı, deniz gibi yıkandı* örneğindeki *yıkandı* kelimesi *yaykandı* diye düzeltilmelidir.

30. töpel (TS, V, 3844): *Alnı akıtmalı at* (Ülkütaşır 1).

§ Töpel تپل kaşağa aygırına Tundaz bindi. (Dede. XIV. 20)

Sadece DKK'de geçer. Bu kelime Ülkütaşır tarafından *Töpel kaşağa aygırına Tundaz bindi* örneğiyle Tarama Sözlüğü'ne alınmıştır. Bu cümlede *töpel, kaşağa, Tundaz* kelimeleri sırasıyla *tepel, kaşga, Tündar* şeklinde düzeltilmelidir. DKK'de *tepel qaşga* ikilemesinde geçen kelimenin her iki unsuru da atların alnında bulunan “ak leke, akıtma” anlamındadır. Bunlardan *kaşga* DLT'de (vücudu siyah, başı beyaz (koyun), gözlerinin çevresi siyah, yüzü beyaz olan (at, deve vb.) (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 691).) ve Kıpçak Türkçesinde de *kaşga* “atın alnındaki beyazlık” (Toparlı vd., 2003: 130) aynı anlamda görülmektedir. Tarama Sözlüğü'nde *tepel* kelimesi geçmez. Ancak *töpel* “alnı akıtmalı at” verisiyle bu cümlede geçen kelime tek örnek olarak sözlüğe kaydedilmiştir (TS, V, 3844). Dolayısıyla *töpel* kelimesinin *tepel* şeklinde düzeltilmesi gerekir. *kaşga* kelimesi de biri DKK'de geçen bu cümledeki örnek olmak üzere üç veriyle Tarama Sözlüğü'nde “beyaz tüylü, kıllı” (TS, IV, 2329) anlamıyla yer almaktadır. *kaşga* kelimesi Derleme Sözlüğü'nde “Hayvanların alnındaki beyazlık, ak leke ve alnı beyaz lekeli olan hayvan; hayvanın alnındaki aklık” anlamıyla geçer. Kazak Türkçesinde her iki kelime hem ayrı ayrı hem de ikileme biçiminde *töbel, qaşga* olarak vardır.

Kaz. T. *qasqa* “Bazı hayvanların (at, sığır) alnında bulunan genellikle ak renkli leke, akıtma, çizgi”. *Mingeni Yasukeydiñ qasqa arğımaq. Qara da, torı da emes, qonırsımaq.* Yasukey'in bindiği at kaşga hızlı koşan at. Ne karadır, ne de kestane rengi, kahverengiye benzer renkte” (QÄTS, C. 9, 424); *töbel* “Atların alnlarında bulunan yuvarlakça leke, benek”. *Özen jağasınan säl keyindew, tasada arqandawlı turğan torı töbelge qaray jürdi.* “Nehir kıyısından biraz ötede, kuytu bir yerde urganla bağlı doru renkli tepel ata doğru yürüdü (QÄTS, C. 14, 323)”; *töbel qasqa: Töbel qasqa ayğırına Tündar mindi.* “Tepel kaşga (alın beyaz) ayğına Tundar bindi” (QAK, 70).

31. uzdaşmak (TS, VI, 4051): *Uzlaşmak, uyuşmak, anlaşmak* (Ülkütaşır 1).

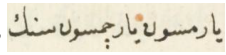
§ **Kara Güne, oğlu Budak ile uzdaşmadı; اوزدشمدی birbirine söz atıştilar.** (Dede. XIV. 104)

Ülkütaşır tarafından *uzdaş-* şeklinde taranan bu deyim, Tarama Sözlüğü'ndeki “1. Uygun gelmek. 2. Uyuşmak, imtizaç etmek” anlamındaki *uz düşmek* maddesi ile birleştirilmeli ve bu şekilde okunmalıdır. Nitekim, bu ifade hem Ergin (Ergin 2004: 200) hem de DKK ile ilgili çalışma yapan tüm araştırmacılar tarafından *uz düş-* olarak okunmuştur.

32. yarımak yarcımak (TS, VI, 4348): *Yardım görmek, Allah'ın lütuf ve inayetine nail olmak, onmak, kemal bulmak* (Ülkütaşır 1).

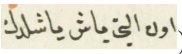
§ **Aydur, yarımason, yarcımasun يارمسون يارچسون bu çoban bizim hepimizi kırar.** (Dede. XIV. 23)

Sadece DKK'de geçer. Yazı dilinde ve ağızlarda bulunmaz. DKK'de pek çok yerde bir ilenç ifadesi olarak geçen ve genellikle düşmanlar için kullanılan *yarımason yarcımasun* “iflah olmasın, iyi gün görmesin; gün yüzü görmesin, yüzü gülmesin”, Kazak Türkçesinde de aynı anlamda *jarımağır-jetpegir* şeklinde kullanılmaktadır. *Jarımağır-jetpegir, ol malğun jeti jüz kâpirmen attandı.* “Gün yüzü görmesin, o melun yedi yüz kâfirle akın etti” (QAK, 118). İkilemenin ilk unsuru *yarı-*, Kazak Türkçesinde DKK'deki anlamıyla aynı anlama gelecek şekilde mevcuttur. Kaz. T. *yarı-* “Gark olmak, bir şeyi bolca elde etmek, devlete/servete ulaşmak, zenginleşmek”. *Jaz ağın, qıs omurtqasın özi jese, körıp pe eñ sol jannıñ jarığanın.* “Yazın sütünü, yoğurdunu, kışın ise kavurmalık etini kimseyle paylaşmadan kendi başına yiyen birinin iflah olduğu görülmüş müdür!” (QÄTS C. 5: 496).

DKK'deki *yarı- yarcı-* ikilemesine benzer bir ikileme de DLT'de (ilk unsuru aynı) *yarı- yaşu-* “dinlenmek ve sevindirici bir şeye sevinmek” anlamıyla *Er yarudı yaşudı* “Adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 385) şeklinde bulunmaktadır. Bu ikilemenin ilk unsuru olan *yarı-* Tarama Sözlüğü'nde “Tam olmak, kemale gelmek” anlamıyla 16. yüzyılda Güvahi'den alınan tek bir veriyle yer almaktadır (TS VI: 4349). Ülkütaşır'ın “yarcımak” olarak Tarama Sözlüğü'ne aldığı kelime hem kendisinin verdiği örnekte hem de DKK'de geçen diğer örneklerde imlaya uygun olarak “yarcımak” şeklinde düzeltilmelidir.

33. yaş yaşlanmak (TS, VI, 4386): *Yaş yaşamak, yaş sahibi olmak* (Ülkütaşır 1).

§ **On altı yaş yaşlandıñ ياش ياشلادك .** (Dede. XIV. 64)

DKK'de bir örnekte geçen bu deyim Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve ağızlarında bulunmaz. Ülkütaşır'ın *yaş yaşlan-* diye taradığı ifade, DKK'deki okunuşuna uygun olarak *yaş yaşla-* şeklinde (On altı yaş yaşladıñ /) düzeltilmelidir.

hem de eserde DKK'den taranan tüm veriler gözden geçirilmeli, DKK araştırmalarının bugünkü ulaştığı birikim ışığında yeniden düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

- ADİL, Orucov, E. Vd., (2006), *Azerbaycan Dilinin İzehli Lüğeti*, 4 Cilt, Bakı: Şerq-Qerb.
- AKYILDIZ AY, D., (2017), "Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 56/ 56: 1-22.
- ALKAYA, E., (2020a), "Dede Korkut Kitabında Geçen *Butun Binmek* ve *Sıçrayıp Binmek* Deyimleri Üzerine", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9/23: 225-232.
- ALKAYA, E., (2020b), "Dede Korkut Kitabındaki Söz Varlığının Kazak Türkçesindeki İzleri", *TÜRKLAD*, 4/2: 153-188.
- ERCİLASUN, A. B. ve Z. AKKOYUNLU, (2014), *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- ERGİN, M., (1997), *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer*, Ankara: TDK Yay.
- ERGİN, M., (2004), *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK Yay.
- GABAİN, A. Von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GÖKYAY, O. Ş., (1973), *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay.
- GÜZEL, F., (2018), "Elazığ Ağzında Dede Korkut", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S.1: 1-9.
- KAÇALIN, M. S., (2017), *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara: TDK Yay.
- NECİP, E. N., (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çeviren: İklil Kurban). Ankara: TDK Yay.
- ÖNER, M., (2008), "Türkçede Dan / Den Edatı", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-25 Ekim 2008)*, Ankara: TDK Yay., s. 3391-3395.
- ÖNER, M., (2009), *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZÇELİK, S., (2016a), *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZÇELİK, S., (2016b), *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar*, Ankara: TDK Yay.
- QÄTS: Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*, (2011), 15 Cilt, Almatı: A. Baytursımulı Atındağı Tilbilimi İnstitutı Yay.
- QTS: Januzaqov, T. (Red.) (1999), Qazaq Tiliniñ Sözdigi*, Almatı: Dayk-Press Baspası.
- SARBALAYEV, B. (1992), *Kökpar (Etnografik Ängimeler)*, Almatı.
- SERTKAYA, O. F., (2006), *Dede Korkut Kitabı Dresden Nüshasının "Giriş" Bölümü*, İstanbul: Ötüken Yay.
- TEKİN, T., (2004), "Kitâb-ı Dede Korkut'ta Yeni Düzeltmeler", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yay. Haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir), Ankara: Öncü Kitap, 232-256.
- TEZCAN, S., (2018), *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- TEZCAN, S. ve H. BOESCHOTEN, (2018), *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- TİETZE, A. ve T. TEKİN, (1989), "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar", *Erdem*, Ankara, 5/13: 285-293.
- TİETZE, A. ve T. TEKİN, (1994), "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 4: 159-169.
- TOPARLI, R., H. VURAL, R. KARAATLI, (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

TS: Tarama Sözlüğü, (1996), 8 Cilt, Ankara: TDK Yay.

TUNA, O. N., (1972), “Osmanlıcada Mogolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, XVII, 209-250.

ÜSTÜNER, A., (2001), “Çağatay Türkçesinde “-rdA, -ArdA, -UrdA” Zarf-fiil Eki”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/11: 163-170.

_____, (1997), *Muxtar Äwezov, Seçilmiş Hikâyeler*, (Yay. Haz. F. Tamir ve H. Arıcan) Ankara: Türksöy Yay.

_____, (2016), *Oğuznameler. Oğuz Beylerinin Hikâyeleri*, (Yay. Haz. TULUM, M. Ve M. M. TULUM), Ankara: AKM Başkanlığı Yay.

e-KAYNAKÇA

<https://sozluk.gov.tr/>

ÇUVAŞ CUMHURİYETİ DEVLET SEMBOLLERİNDE MİTOLOJİNİN YENİDEN DİRİLİŞİ

Bülent BAYRAM*

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra birliğe bağlı cumhuriyetler bağımsızlıklarına kavuşurken özerk cumhuriyetler Rusya Federasyonu'na bağlı cumhuriyetler olarak yeniden yapılandırılmıştır. Sovyet sembolleri ile oluşturulmuş bayrakların yerine Sovyet sonrası dönemde bu otonom cumhuriyetler yeni bayraklarını kabul etmiş, yeni devlet armalarını belirlemişlerdir. Özerk bölgelerin bayrak tercihleri, bayraklarında kullandıkları sembollerin kaynakları da birbirinden farklı olmuştur. Dünya genelinde olduğu gibi, söz konusu özerk bölgelerde de tarihi olaylara, mitolojilere, ülke coğrafyasına, dinî sembollere ve halk kültürüne göndermeler yapan sembollerden oluşan bayraklar hazırlanarak cumhuriyetlerin yetkili organlarında kabul edilmiştir. Bildiride Çuvaş Cumhuriyetinin devlet sembollerine Çuvaş mitolojisinin ve halk kültürünün yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Çuvaş bayrağı, Çuvaş devlet sembolleri, Çuvaş mitolojisi, Çuvaş bayrağı ve mitoloji.*

THE REVIVAL OF MYTHOLOGY IN THE STATE SYMBOLS OF THE CHUVASH REPUBLIC

ABSTRACT

After the collapse of the Soviet Union, the republics affiliated to the union gained their independence, while the autonomous republics have been restructured as republics affiliated to the Russian Federation. Autonomous Soviet republics, which were created with Soviet symbols during the Soviet period, adopted new flags instead of old flags and created new state arms. The flag preferences of the autonomous regions and the sources of the symbols they used in their flags were also different from each other. As in the rest of the world, flags made up of symbols referring to historical events, mythologies, country geography, religious symbols and folk culture were prepared and accepted by the competent bodies of the republics. In this paper, the reflections of Chuvash mythology and folk culture on the state symbols of the Chuvash Republic will be discussed.

Keywords: *Chuvash flag, Chuvash state symbols, Chuvash mythology, Chuvash flag and mythology.*

GİRİŞ

Bayrak ve millî marş bir devletin varlığının sembolüdür. Yaygın şekli ile her zaman bağımsızlığının sembolü olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bağımlılık ve bağımsızlık kavramlarını hangi çerçevede ele aldığımız meselesi oldukça karmaşık olduğu için asıl amacı bu karmaşıklığı gidermek olmayan bildirimizde böyle bir tartışmaya girmeyeceğiz. Amacımız Sovyetler Birliği döneminde oluşturulmaya başlanan Çuvaşların bayrak ve devlet arması sembollerinin geçirmiş olduğu evreler ve günümüzdeki durumu hakkında Çuvaş mitolojisi, halk inançları temelinde bazı tespitlerde bulunmaktadır. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde

* Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkoloji Araştırma Enstitüsü / Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el-mek: bulentbayram01@hotmail.com, bulent.bayram@ayu.edu.tr, ORCID: [0000-0001-7284-9597](https://orcid.org/0000-0001-7284-9597)

bayrak sözü altı farklı anlamı ile açıklanmaktayken bizi ilgilendiren ilk anlamı “Bir milletin, belli bir topluluğun veya bir kuruluşun simgesi olarak kullanılan, renk ve biçimle özelleştirilmiş, genellikle dikdörtgen biçiminde kumaş, sancak.” şeklindedir (URL 1). Arma sözcüğü de iki anlamı ile sözlükte yer almaktadır. Bizim bildirimizi ilgilendiren ilk anlamı “Bir devletin, bir hanedanın veya bir şehrin simgesi olarak kabul edilmiş resim, harf veya şekil, ongun.” olarak verilmiştir (URL 1). Çuvaş devlet sembolleri de genel olarak bu anlamları çerçevesinde değerlendirilecektir. Yazımızın konusu olan Çuvaş Cumhuriyeti özelinde düşündüğümüzde, bu bayrak Rusya Federasyonu’na bağlı Çuvaş Cumhuriyeti’nin sembolüdür.

Sovyetler Birliği’nin yıkılışından sonra Sovyet döneminin özerk Sovyet sosyalist cumhuriyetleri, Rusya Federasyonu’na bağlı cumhuriyetler olarak yeniden yapılanmış ya da yapılandırılmışlardır. Bu süreçte otonom Sovyet cumhuriyetleri, Sovyet dönemi sembolleri ile oluşturulmuş eski bayraklarının yerine yeni bayraklarını kabul etmişlerdir. Özerk bölgelerin bayrak tercihleri, bayraklarında kullandıkları sembollerin kaynakları da birbirinden farklı olmuştur. Dünya genelinde olduğu gibi, söz konusu özerk bölgelerde de tarihî olaylara, mitolojilere, ülke coğrafyasına, dinî sembollere ve halk kültürüne göndermeler yapan sembollerden oluşan bayraklar hazırlanarak cumhuriyetlerin yetkili organlarında kabul edilmiştir. Bu bayrakların kabulü sırasında elbette federasyon merkezinin tercih, yönlendirme ve zorlamaları da olmuştur.

Çuvaş Cumhuriyeti, Bayrağı ve Arması

Çuvaşlar, tarihî olarak Hunlar, Bulgarlar, İdil Bulgarları ile ilişkilendirilmektedirler. Ancak sınırları, bayrağı, hanedanları tarihî kaynaklarla tam olarak tespit edilebilen bir Çuvaş devletinin varlığı meselesi bilim adamlarınca tam olarak ortaya koyulamamaktadır. Çuvaş tarihçilerinin üzerinde en çok durdukları Bulgar devleti -özellikle de İdil Bulgar Devleti- ile Çuvaşların münasebetleri konusu da yeterli kaynak olmayışı sebebiyle oldukça tartışmalıdır. İdil Bulgarlarının ardından Altınorda ve Kazan Hanlığı dönemlerinde bu devletlerin hâkimiyetinde kalan Çuvaşlar, Orta İdil bölgesinin Ruslar tarafından işgali neticesinde de Rus hâkimiyetine girmişlerdir. Rusya’da çarlık idaresinin 1917 Sovyet Devrimi ile yıkılmasıyla yeni bir dönem başlamış ve Çuvaşlar da tartışmasız bir şekilde ilk kez bir siyasî ve idarî yapılanmayla tarih sahnesine çıkmıştır. Burada kısaca değindiğimiz her konu birçok tartışmayı beraberinde getiren karmaşık sorunlar yumağıdır. Bunların ayrıntısını burada verebilmek mümkün değildir. Burada bildirimizi ilgilendiren husus, Çuvaşların Sovyet idaresi gelene kadar tarihî kaynaklarla tespit edilmiş bir bayrak, arma, sancak gibi bağımsızlık alametlerine sahip olmayışıdır.

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde, Çuvaş Özerk Bölgesi’nin (Чувашская автономная область) 24 Haziran 1920 tarihinde kurulmuş olması Çuvaşlar açısından oldukça önemlidir. Bu özerk bölge 21 Nisan 1921’de Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne (Чувашская АССР) dönüştürülmüştür. Bu cumhuriyet, 19 Ekim 1990 tarihinde Çuvaş Sosyalist Cumhuriyeti (Чувашская ССР) ve nihayet 13 Şubat 1992 tarihinde de Çuvaş Cumhuriyeti (Чувашская Республика) adını almıştır. Çuvaş Cumhuriyeti’nin anayasası 2000 yılında kabul edilmiştir (URL 2).

Çuvaş Özerk Bölgesi’nin kurulmasının ardından gelişen süreçte Sovyet ideolojisi çerçevesinde de olsa Çuvaşlar bir bayrak ve armaya kavuşmuştur. Çuvaş ASSR’nin arması ve bayrağı Cumhuriyet Meclisininin 30-31 Mart 1927 tarihlerinde gerçekleştirilen kongresinde belirlenmiştir. Kongrede Rusya’nın tanınmış yazar, ressam ve fotoğraf sanatçısı P. E. Martens tarafından hazırlanan tasarım kabul edilmiştir (Tkaçenko 2006: 444; URL 3)

Çuvaş ASSR'nin 1927-1931 Yılları Arasındaki Devlet Arması ve Bayrağı (Ткаченко 2006: 444; URL 3)

Armada kırmızı fon üzerinde, güneş ışıkları arasında birbirine çapraz bir şekilde birleştirilmiş orak ve çekiç bulunmaktadır. Güneş ışıkları; ortasında orak ve çekiç, sağ tarafında başak, sol tarafında ise meşe ve çam demetiyle kuşatılmıştır. Bunlar güneşin üzerinde bir kuşakla birbirine bağlanmıştır. Bu kuşağın üzerinde Çuvaşça *Пётр тӗнчерӗ пролетарисем, пӗрлешӗр!* [Bütün Dünya Proleteryalari Birleşin] ifadesi yer almaktadır. Orak ve çekicinin üst kısmında ise bir yıldız bulunmaktadır. Armayı kuşatan daire içerisinde de sol tarafta *Чăвашсен Автономлă Совет. Сов. Республикӗ* [Çuvaş Otonom Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti] ve sağ tarafta da Çuvaşça ifadenin Rusçası olan *Чувашская Авт. Совет. Соц. Республика* yazılıdır. Bu dairenin alt kısmında da *Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика*'nın [Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Federasyonu] kısaltması olan *РСФСР* yer almaktadır. Burada Çuvaşlarla ilişkilendirilebilecek olan hususlar Çuvaşça slogan ve devlet adı dışında sadece meşe dalıdır. Bu konu ileride meşenin Çuvaş kültürü ile olan ilişkisine dayalı olarak açıklanacaktır.

Bayrak ise kırmızı bir zemin üzerine tasarlanmıştır. Bayrağın sol üst köşesinde dikdörtgen bir alan bulunmaktadır ve bu alanın çevresi Çuvaş motifleriyle süslenmiştir. Bu dikdörtgen şeklin iç zemini beyaz olup ortasında Çuvaş Otonom Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin hem Çuvaşça hem de Rusçasının kısaltması olan *ЧАССР* ve onun da sol üst köşesinde orak, çekiç yer almaktadır.

Çuvaş ASSR'nin 1931-1937 Yılları Arasındaki Devlet Arması ve Bayrağı (Ткаченко 2006: 444; URL 3)

1931 yılından itibaren kullanılmaya başlayan devlet arması ve bayrağında bazı değişiklikler dikkat çekmektedir. Armadaki güneş, güneş ışıkları, orak, çekiç, yıldız, başak, meşe ve çam demeti ve onları birleştiren şeritteki *Пётр тӗнчерӗ пролетарисем, пӗрлешӗр!* yazısı bu tasarımda da görülmektedir. Tasarımı çevreleyen dairenin sol tarafında bulunan Çuvaşça *Чăвашсен Автономлă Совет. Сов. Республикӗ* ifadesi aynen korunmuş; dairenin sağ tarafındaki *Чувашская Авт. Совет. Соц. Республика* ifadesi ve onların

alt kısmında yer alıp *Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика*'nın [Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Federasyonu] kısaltması olan *РСФСР*, yeni tasarımda da yerini almıştır. Bu tasarımdaki en büyük değişiklik kırmızı olan zeminin pembe olarak değiştirilmiş olmasıdır.

Bayraktaki değişiklikler ise daha dikkat çekicidir. Daha önce kullanılmakta olan bayrakta yer alan Çuvaş motifleriyle çevrelenmiş dikdörtgen çerçeve kaldırılmıştır. Kırmızı zemin üzerinde, sol kenarda çapraz şekilde birleştirilmiş orak ve çekiç ile onların altında *ЧАССР* kısaltması yer almaktadır. Bayrağın üst kısmında ise *Пётр мĕнчери пролетарисем, нĕрлешĕр!* sloganı bulunmaktadır. Bu ifade daha önceki bayrakta görülmemektedir. Çuvaşça sloganın dışında bayrağın Çuvaşlara ait olduğunu gösteren hiçbir gösterge yoktur.

Çuvaş ASSR'nin 1937-1954 Yılları Arasındaki Devlet Bayrağı (URL 3)

Sovyetler Birliği döneminde sık sık değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Bu değişikliklerin sebepleri de müstakil bir çalışma konusu olabilecek derecede ilginç veriler sunabilir. Diğer yandan yapılan her değişiklikte yerel göstergelerin yavaş yavaş ortadan kaldırıldığı da görülmektedir. 1937 yılı anayasasına göre ise yapılan bazı değişikliklerle *ÇASSR*'nin bayrağı *РСФСР*'nin bayrağına benzer bir şekil almıştır. Kırmızı zemin üzerinde sarı harflerle sol üst köşede *РСФСР*, onun altında da *Чувашская / Чăваш А.С.С.Р.* yazısı yer almaktadır.

1937 yılına kadar yerel unsurların çok az da olsa kullanıldığı görülmekle birlikte 1937 yılında kabul edilen bayrak tasarımı ile bütün bunlar ortadan kaldırılmıştır. Bayrağın Çuvaşlarla olan ilgisini ortaya çıkaracak tek gösterge Çuvaşça yazılmış olan *Чăваш* adıdır. Çünkü kısaltma olan *А.С.С.Р.*'nin Çuvaşça ve Rusça yazılışı da aynıdır.

Çuvaş ASSR'nin 1954 Yılında Kabul Edilen Bayrağı (Tkaçenko 2006: 444)

1954 yılında tekrar değiştirilen bayrağın kırmızı zemininin sol tarafına yukarıdan aşağıya doğru açık mavi bir şerit eklenir. Kırmızı zeminin sol üst kısmına yıldızlı orak çekiç ve yıldız değişmez bir sembol olarak yerleştirilir. Bunun altında da özerk cumhuriyetin Çuvaşça ve Rusça yazımı olan *Чувашская АССР* ve *Чăваш АССР* yazıları yer almaktadır.

Çuvaş ASSR'nin 1978-1992 Yılları Arasındaki Devlet Arması (Tkaçenko 2006: 444)

Çuvaş ASSR'nin devlet arması 1978 yılında değiştirilmiştir. Daha önceki armalarda yer alan ve görselleri daire şeklinde çevreleyen kısım, meşe, çam demeti tamamen kaldırılmıştır. Görseller beyaz ana zemin üzerine işlenmiş olup güneş, orak, çekiç bu beyaz zeminin ortasına yerleştirilen kırmızı zemin üzerine işlenmiş; yıldız ise onun üzerinde beyaz zemin üzerinde bırakılmıştır. *РСФСР*, *Чăваш АССР* ve *Чувашская АССР* adları da kırmızı zeminin üst kısmına taşınmıştır. Bu armadan meşenin de kaldırılmasıyla tasarımda görsel olarak Çuvaşlarla ilişkilendirilebilecek hiçbir şey kalmamıştır.

Buraya kadar olan kısımda değerlendirilen bayrak ve armalar Sovyetler Birliği dönemine aittir. Dikkat edildiği üzere Sovyet öncesi dönemde Çuvaşların tespit edilmiş bayrak, sancak ve armaları bulunmamaktadır. Tarihî kaynaklarla desteklenebilecek konu ile ilgili bilgiler bugüne kadar tespit edilememiştir.

Bilindiği üzere, Sovyetler Birliğinin dağılışının ardından birliğe üye bazı cumhuriyetler bağımsızlıklarını kazanırken bazıları da Rusya Federasyonu'na bağlı cumhuriyetler olarak varlığını devam ettirmektedir ve Çuvaş Cumhuriyeti de bunlar arasındadır. Çuvaş Cumhuriyeti Meclisinin 29 Nisan 1992 tarihinde aldığı kararla Çuvaş Cumhuriyetinin yeni arması ve bayrağı belirlenmiştir. Çuvaş Cumhuriyeti'nin anayasasında da buna uygun değişiklikler yapılmıştır. 208 kayıt numarası ile Rusya Federasyonu tarafından kabul edilmiştir. Çuvaş Cumhuriyeti cumhurbaşkanınının 19 Nisan 2004 tarihli kararnamesiyle de 29 Nisan her yıl Çuvaş Bayrağı günü olarak kutlanmaktadır (URL 4).

14 Temmuz 1997 tarihinde de Çuvaş Cumhuriyeti Devlet Meclisi, *Çuvaş Cumhuriyetinin Devlet Sembolleri* hakkındaki kanunu kabul etmiştir. Rusya Federasyonu'nun parçası olarak Çuvaş Cumhuriyetinin sembolleri; Çuvaş Cumhuriyeti'nin Devlet Bayrağı, Çuvaş Cumhuriyeti'nin Devlet Arması ve Çuvaş Cumhuriyeti'nin millî marşı olarak belirlenmiştir (URL 5). Çuvaş devlet arması ve bayrağının tasarımcısı Elli Mihayloviç Yuryev'dir²² (1936-2001).

²² Yuryev; ressam, grafiker ve arma tasarımcısıdır. Sovyetler Birliği Ressamları Birliği üyesi de olan Yuryev, çalışma alanları doğrultusunda hayatı boyunca yüzlerce eser tasarımı yapmış bir sanatçıdır. Çuvaş Cumhuriyeti'nin devlet arması ve bayrağı tasarımının sahibi olarak Çuvaşlar için unutulmaz bir yer edinmiştir (Viktorov 2005: 697-698).

29 Nisan 1992'de Çuvaş Cumhuriyeti Meclisinin Belirlediği Devlet Bayrağı (URL 3)

Sarı ve kırmızı renklerden oluşan Çuvaş bayrağının sembolleri Çuvaş mitolojisinden ve halk inanışlarından seçilmiştir. Sarı ve kırmızı renkler Çuvaşların en sevdiği renkler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu renkler Çuvaşlarca en güzel olanın ve aydınlığın sembolü olarak kabul edilir. Altın ve güneşle özdeşleşen sarı renk; zenginlik, adalet, merhamet, cömertlik, kalıcılık, güç ve sadakatin sembolü olarak da açıklanmaktadır. Ancak öne çıkan en güçlü anlamı güzelliğin sembolü oluşudur. Kırmızı renk ise şeref, güç ve cesaretin sembolü olarak açıklanmaktadır. Bayrağın büyük bir bölümünü teşkil eden üstteki sarı renk Çuvaş halkının altında yaşadığı güneşi sembolize ederken bayrağın alt kısmında bulunan kırmızı zemin ise bir bakıma Çuvaşların yaşadığı toprakları simgeler²³.

Bayrağın yukarıda zikredilen parçalarının yukarı, orta ve aşağı dünyayı resmettiği de söylenebilir. Bu yorumu doğrulayacak önemli kanıtlardan birisi de bayrakta yer alan hayat ağacıdır. Hayat ağacı [Çuv. *Ama Yıvış* (Ana Ağaç)], bayrağın önemli bir kısmını oluşturmaktadır²⁴. Hayat ağacı, Çuvaş halk kültürünün en saygı duyulan ağaçlarından meşe ile sembolleştirilmiştir. Meşe, Çuvaş halkının varlığının bir bakıma kanıtıdır. Dünyada meşe var olduğu müddetçe Çuvaşların da var olacağı inancı, hayat ağacı meşe ile bayrağa yansıtılmıştır. Güçlülüğü ve dayanıklılığıyla bilinen meşe ile Çuvaşların dünyadaki varlığı arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu hayat ağacı sembolüne farklı anlamlar da yüklenmektedir. Çuvaş ve Tatar Türkleri ile Çuvaşistan'da meskûn Rus, Mari gibi diğer komşu halkların birliğini sembolize ettiğine dair açıklamalar da mevcuttur.

Çuvaş bayrağındaki hayat ağacı 5 elementten oluşmaktadır. İlgili sembolün ortasından başlayan ve yukarıda simetrik olarak iki parçaya ayrılan ana gövde, Çuvaşistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Çuvaş halkını temsil etmektedir. Bir bakıma Çuvaşistan Cumhuriyeti'nin yaklaşık %70'ini oluşturan nüfus bu ana gövde ile sembolize edilmiştir. Bu ana gövdenin iki yanında yükselen kısım ise Çuvaşistan dışında yaşayan Çuvaşları sembolize etmektedir. Burada bir hususa da dikkat çekmek gerekmektedir. Günümüzde yaklaşık bir buçuk milyon nüfusa sahip olan Çuvaşların ancak yarısı Çuvaş Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yaşamaktadır. Geri kalan nüfus; Başkurdistan, Tataristan, Mordovya ve Mari El gibi cumhuriyetler başta olmak üzere Rusya

²³ Çuvaşçada "vatan" anlamına gelen "Şır-şır" [yer-su] kavramının göstergelerinden birisi olan, hem kişileştirilmiş bir ruhu hem de vatan topraklarını simgeleyen Hırlı Şır (Kızıl Yar) ifadesi de Çuvaş mitolojisinde yeryüzünün kırmızı/kızıl renkte tasavvur edildiğini göstermektedir (Yavuz 2019: 449-450).

²⁴ Çuvaş mitolojisinde kozmik ağaç ve evren tasavvuru konularında geniş bilgi için bk. Aşmarin 1929: 322-323; Yegorov 1995: 109-147; Mészáros 2000: 55-80; Sergeyeva 2018: 89-10; Matveyev 2018a: 237-238; Matveyev 2018b: 290-297.

Federasyonu'nun farklı eyaletlerinde hatta birçok eski Sovyetler Birliği cumhuriyetinde varlıklarını sürdürmektedirler.

Hayat ağacının üst kısmında bir, sağ ve sol tarafında ise nispeten daha aşağıda kalan ve birbirine simetrik olarak yerleştirilmiş iki yıldız vardır. Hayat ağacının etrafında yer alan ve çerçevesi kırmızı, dolgusu sarı olan bu üç yıldız, güneşi daha doğrusu güneş ışığını sembolize etmektedir. Bu sekiz köşeli yıldızların sayısının üç olması da Çuvaş halkının “Vardık, varız, var olacağız.” ifadesinde kendini bulan, köklü geçmişten geleceğe uzanan varlık hikâyesinin bayrağa yansımalarıdır. Bu slogana dönüşmüş sözler Çuvaş şairi Petir Husangay'ın *Эпир пулнă, пур, пулатнăр!* [Biz vardık, varız, var olacağız!] başlıklı şiirindeki (Pavlov vd. 2019:181-182) düşüncelerin bir bakıma sembollerle ifadesidir²⁵.

Çuvaş bayrağı, Çuvaş halk kültürünün sembollerine uygun bir şekilde işlenmiştir. Dikkat edildiği üzere tarihi olaylara göndermelerden ziyade mitolojik zenginliğe bir yaslanmış söz konusudur. Çuvaşların 16. yüzyıl öncesi tarihlerinin karanlık oluşu, birçok araştırmacı tarafından da dillendirildiği üzere Çuvaş tarihini tartışmasız bir şekilde ortaya koyacak kaynakların neredeyse hiç olmayışı belki de bu yolun tercih edilmesinin en önemli sebebidir. Tarihî kaynaklar konusundaki muğlaklık, mitolojik arka planın öne çıkmasını sağlamıştır denilebilir. Günümüzde hızla eriyen ve asimile edilme tehdidi altında bulunan Çuvaşların, bir meşe kadar sağlam olması ve yüzyıllar boyunca taşıdıkları sonsuzluk idealinin gerçekleşmesi adına bayrak önemli sembolik anlamlar barındırmaktadır.

29 Nisan 1992'de Çuvaş Cumhuriyeti Meclisinin Belirlediği Devlet Arması ve Bayrağı (URL 3)

29 Nisan 1992'de kabul edilen Çuvaş Cumhuriyeti Devlet Arması da sarı ve kırmızı renklerle tasarlanmıştır. Yukarıda görüldüğü üzere kalkan şeklindeki zeminde Çuvaş bayrağındaki *Hayat Ağacı* motifi yer almaktadır. Kalkanı çevreleyen yarım daire şeklinde düşünülebilecek döviz kuşağında ise *Чаваш Республика - Чувашская Республика* [Çuvaş Cumhuriyeti] yazıları yer almaktadır. Döviz kuşağının üst iki

²⁵ Mézsáros'un Çuvaşlar arasında derlediği güneşle ilgili bilgiler üç güneş motifinin halk kültüründeki yerini göstermesi bakımından önemlidir: “Soğuk kış sabahlarında şafak vakti güneşin kızıl ışıkları iki tarafında kanat gibi görünür. Çuvaşlar bunun hakkında, “hível şunatlansa tuhnı” [Güneş kanatlanıp doğdu.] derler. İki tarafta beliren kızıl ışıklar güneşin kanatlarıdır (hível şunaçi). Aynı olgu hakkında, “vişi hível tuhnı” [Üç güneş doğdu.] derler, iki taraftaki kızıl ışıklar aynı güneşler gibi algılanır. Kuzey Çuvaşları bu olguyu “hivel holhi” [güneş kulağı] olarak adlandırır. Ayrıca “hível uri”nden [güneş ayağı] de bahsedilir. Hayatta birçok zorlukla karşılaşan, darbe üstüne darbeye yiyecek insanlar için “hível uri pusnı” [Güneşin ayağı bastı.] ya da kısaca “Güneş üstüne düştü.” denir (2000: 73).

ucunda ise Çuvaş gündelik yaşamında önemli bir yeri olan şerbetçiotu yaprakları ve kozalakları yer almaktadır. Kalkanın üst kısmında da kırmızı renkle çevrelenmiş üç sarı yıldız yer almaktadır.

Çuvaşistan'ın devlet sembolleri arasında bildiride incelenmeyecek olsa da Çuvaş Millî Marşı'nı da zikretmek gerekir. Marşın bestesi German Lebedev'e ait olup sözleri ise SSCB Yazarlar Birliği üyesi şair İl'i Semenoviç Semonov'un¹ *Tıvan Şırşıv* adlı şiirinden oluşmaktadır.

Marşın sözleri ve bestesi Çuvaş halk şarkılarına oldukça yakındır. Marşın sözlerinin şekil ve içerik olarak tahlili bildirimizin kapsamı dışındadır. Ancak Orhun Anıtları'nda da geçen *yir-sub* ifadesini günümüze kadar yaşatmış olan Çuvaşçadaki *şırşıv* kelimesinin vatan anlamında kullanılıyor olmasına da dikkat çekmek gerekir.

SONUÇ

Çuvaş tarihine dair eserlerde Çuvaşların Hunlardan başlayarak günümüze kadar kendilerini özellikle Kubrat Han'ın Bulgar Devleti ve Çuvaşların bugün yaşadıkları coğrafyada kurulmuş olan İdil Bulgar Devleti ile ilişkilendirdikleri görülmektedir. Ancak Orta İdil bölgesinde Rusların hâkimiyetine kadar tarihî kaynakların onları bugünkü adları ile zikretmemiş olmaları ve Çuvaşça metinlerin de yine Rus hâkimiyeti döneminde ortaya çıkması nedeniyle geçmişlerine dönük kurguların sağlam tarihî kaynaklara dayandığını söylemek mümkün değildir. Bu durum Sovyet sonrası dönemde devletin millî sembollerinin tespitinde de kendisini göstermektedir. Bazı Türk boylarında olduğu gibi geçmişte kurmuş olduklarını düşündükleri devletlerin bayrak, sancak, millî marş gibi devlet sembollerini olduğu gibi ya da yeniden düzenleyerek kabul etmek gibi bir seçeneğe Çuvaşlar sahip değildirler. Bu yüzden Sovyet döneminde rejimin talepleri doğrultusunda bir bakıma standart olan bir bayrağa ve armaya sahip olan Çuvaşlar için kendi kimliklerine vurgu yapmanın tek yolu, halk kültürüne ve özellikle de mitolojilerine dönüş olmuştur. Bayrak, devlet arması ve millî marşlarında bu hususların ön plana çıkmasının sebebi burada yatmaktadır. Yaradılış, varoluş ve gelecekte var olma arzusu; mitolojik görseller ve tasarımlarla devlet arması ve bayrağa yansıtılmıştır. Bu sembollerin, Çuvaşların varoluş mücadelesinde kendi kültürel zenginliklerinin temsili açısından gayet isabetli tasarım unsurları oldukları söylenebilir. Tıpkı Sovyet dönemindeki değişikliklerde gördüğümüz gibi bayrak ve arma üzerindeki oynamaların Rusya Federasyonu döneminde henüz yaşanmadığını görmekteyiz. Ancak idarî olarak federasyonun anayasasındaki değişikliklerle statü değişiklikleri, özerk bölgelerin bu değişiklikler neticesinde karar alma noktasında giderek merkeze bağlılıklarının artması gibi hususlarda ciddi değişiklikler olmuştur. Bu değişimlerin gelecekte devletin bayrak, arma ve marşına yansıyor yansımayacağı noktasında da tereddütlerin olduğunu belirterek bu hususu ayrı bir çalışma konusu olarak not etmek gereklidir.

KAYNAKÇA

- AŞMARİN, N. İ., (1929), *Çıvaş Sımah Şem Kñeki/Slovar' Çıvaşskogo Yazıka*, (Vıp. IV). Çeboksarı: Tipografiya Çıvaşskaya Kniga.
- İLYUHİN, Yu .A., (2008), "Lebedev German Stepanoviç", *Çıvaşskaya Entsiklopediya*, C. 2, Çeboksarı: Çıvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo, 424-425.
- MATVEYEV, G. B., (2018a), "Pilit", *Çıvaşskaya Mifologiya: Etnografiçeskiy Spravoçnik*, Çeboksarı: ÇKİ, 236-238.

- MATVEYEV, G. B., (2018b), “ŞİR”, *Çuvaşskaya Mifologiya: Etnografiçeskiy Spravoçnik*, Çeboksarı: ÇKİ, 290-292.
- MÉSZÁROS, G., (2000), *Pamyatniki Staroy Çuvaşskoy Veri*, (Çeviren: Yudit Dimitriyeva), Çeboksarı: ÇGİGN.
- PAVLOV, S. D. vd. (2013), *Çıvaş Literaturin Antologiyı Poezi*, Şupaşkar: ÇKİ.
- RODİONOV, V.G., (2011), “Tuktaş, İlya Semyonoviç”, *Çuvaşskaya Entsiklopediya*, C. 4, Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel’stvo, 276.
- SERGEYEVA, Ye. V., (2018), “Ama”, *Çuvaşskaya Mifologiya: Etnografiçeskiy Spravoçnik*, Çeboksarı: ÇKİ.
- TKAÇENKO, V.G., (2006), “Gosudarstvenniye Simbolı Çuvaşskoy Respubliki”, *Çuvaşskaya Entsiklopediya*, C. 1, 444-445
- VÍKTOROV, Yu. V., (2011), “Yuryev Elli Mihayloviç”, *Çuvaşskaya Entsiklopediya*, C. 4, Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel’stvo, 697-698.
- YAVUZ, C., (2019), “Çuvaş Kültür Mitleri”, *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim 2019) Tam Metin Bildiler Kitabı*, (ed. Mustafa Aça), Çanakkale: Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği Yayınları, 441-464.
- YEGOROV, N. İ. (1995). “Çuvaşskaya mifologiya”, *Kul’tura Çuvaşskogo Kraya. Çast I: Uçebnoye Posobiye*, (Haz. M. İ. Skvortsov), Çeboksarı: ÇKİ, 109-147.

İnternet Kaynakları

- URL 1 <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi 05.12.2020)
- URL 2 www.enc.cap.ru/?t=world&lnk=4 (Erişim Tarihi 05.12.2020)
- URL 3 <https://flag-gerb.ru/chuvashskaya-respublika-chuvashiya> (Erişim Tarihi 05.12.2020)
- URL 4 <http://www.cap.ru/chuvashia/o-chuvashii/gosudarstvennaya-simvolika/ot-19-aprelya-2004-g-n> (Erişim Tarihi 05.12.2020)
- URL 5 <http://www.cap.ru/chuvashia/o-chuvashii/gosudarstvennaya-simvolika/ot-14-iyulya-1997-g-n> (Erişim Tarihi 05.12.2020)

TONYUKUK (646-734) BİTİGTAŞI-YAZITI VE KÜLLİYESİ'NİN TÜRK ETNO-KÜLTÜRÜNDEKİ ÖZELLİKLERİ

Napil BAZYLKHAH*

ÖZET

Bilge Tonyukuk anıt külliyesi ve yazıtları 732-734'e dayanmaktadır. Birçok Türkolog Tonyukuk'un kendisi için anıtlar kurduğuna inanır ve yaşamı boyunca bu iki yazıtı 720'de yazdığını söyler. Tonyukuk adı Eski Türkçede "Tuñuq-uq>Tuñuquq", Çin kaynaklarında ise "Ton-yo-gu, Tunejou" olarak geçer. Tonyukuk adı üzerine farklı yorumlar bulunmaktadır: Tujuq-oq "tırnak-ok", Ton+jukuk "ilk vezir" (Çin "yuan-cheng"), Tonjuquq "toynak-hazine", Tony +yuquq "yağlı tonda", tunçuq + uq "üzgün", Tonuquq "mavi tonlu", Tuñuq-uq "temiz aklın sahibi". Tonyukuk külliyesi ve yazıtları eski Türk döneminin özel külliye ve Türk yazılı bitigtaşlar arasında en sağlam kalanlardan biridir. Bu Türk etno-kültüründe çok büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Tonyukuk aydın bir hükümet adamı olarak, Tabgaç(Çin), Kydan, Oğuz, Tatar, Kırgız, Türgeş, Soğd ve diğer ülkelerdeki kampanyalara katıldı. Ayrıca Türk elinin başkenti Ötüken'in seçimine büyük katkıda bulunan bilgin bir şahıstı.

Anahtar Sözcükler: *Tonyukuk, Eski Türk yazıtı, anıt külliye, Türk etno-kültürel özellikleri.*

CHARACTERISTICS OF TONYUKUK (646-734) BITIGSTONE-INSRIPTION AND COMPLEX IN TURKISH ETNO-CULTURE

SUMMARY

Bilge Tonyukuk) - inscriptions date back to 716-734. Therefore, many Turcologists believe that Tonyukuk set up monuments for him and wrote these two articles in 720 during his lifetime. Tonykuk name old english - Tuñuq-uq> Tuñuquq. In Chinese sources: "Ton-yo-gu, Tunejou." They interpreted his name differently. Tujuq-oq "nail-arrow", Ton + jukuk "first vizier" (Chinese "yuan-cheng"), Tonjuquq "hoof-treasure", Tony + yuquq "greasy tone," tunçuq + uq "sad", Tonuquq "blue toned ", Tuñuq-uq« owner of clear mind ». The Tonyukuk complex and its inscriptions are one of the most intact complexes, which do not have any natural-chinese effect, and the Turkish inscriptions. This is the most important place in Turkish ethno-culture. In particular, Tonyukuk was an enlightened government man and participated in campaigns in Tabgaç (China), Kydan, Oghuz, Tatar, Kyrgyz, Turges, Sogdia and other countries. He was also a scholar who contributed greatly to the election of Ötüken, the capital of the Turkish Hand.

Keywords: *Tonyukuk, Old Turkish inscription, memorial complex, Turkish ethno-cultural features.*

* Uluslararası Türk Akademisi, İlmî Araştırmalar Bölümünün Uzmanı, napilbaz@gmail.com

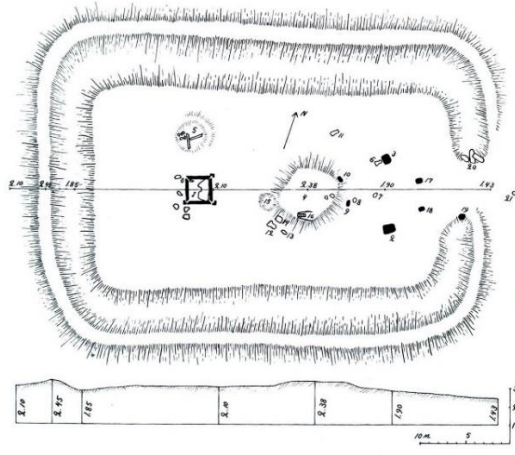
1. Arheolojik araştırmaları

Tonyukuk anıt külliyesini 1897 yılında Frau E.N. Klementz, D.N. Klementz buldu; fotoğrafların kumaş estampajlarını aldılar ve onları W. W. Radloff 'a verdiler (Radloff 1901: 59-64). 1909 yılında G. Ramstedt ve S. Pelsi bitigtaş estampaj kopyasını aldı ve çeşitli yerlerde kazıldı. Onlar, külliyenin ilk çizgisini yaptılar. 1925 yılında V.Y. Vladimirtsov, B.A. Boradin çeşitli kısımlarında küçük kazılar yaptılar ve tuğlalar, 30 cm derinliğinde çatı seramikleri buldular. Yaklaşık 1 m derinliğindeki kazı çalışmalarında hiçbir şey bulunamadı, mezar bulunmadı. 1957 yılında Almanya'dan bir Moğolist I. Schubert sahada yaptığı çalışmada çayırlarda bir dizi altın, süs, zımba keşfetti. Tonyukuk anıt külliyesinde 1957 yılında ilk arkeolojik kazılar Moğol arkeologlar N. Ser-Odjav, Ts. Dorjsüren tarafından yapıldı. 1983 yılı Tonyukuk ("Tsagaan oboo-I") genel çizgisini Moğol etnografist G. Menes, Sovyet araştırmacısı V. E. Voitov yaptılar. 1997 yılı insan figürlü taş heykel (bediz) araştırmaları, Moğol arheolojist Prof. Dr. D. Bayar tarafından yapıldı. 1991, 1997- 1998, 2001 yıllarında TİKA Moğolistan'daki Türk anıtları projesi, koruma ve onarım, jeofizik çalışmaları yapıldı (Moğolistan'daki Türk anıtları Projesi 2001 yılı çalışmaları, 2003). Tsagaan oboo-III» anıtında 2015 yılı kazı araştırmaları A. Enhtör, L. Mönkbayar, G. Batbold, T. Erdenetsogt, S. Güneri tarafından yapıldı (Энхтөр, Мөнхбаяр, Батболд, Эрдэнэцогт, Гүнери, 2015:194-196). 2015-2016 уу. TİKA Moğolistan heyeti bazı kazıları A. Taşağıl, A. Açık, A. Yılmaz, Ts. Battulga, M. Erdene, R. Munkhtulga tarafından yapıldı (Баттулга, Эрдэнэ, Мөнхтулга, Батболд, Дашдорж, Ахмет Ташагыл, Алпаслан Ашык, Адил Ёылмаз, 2015, 2016).

Tablo-1. Frau Elizabeta Nikolayevna Klementz 1897 yılı ilki araştırmaları

	
<p>Anıt külliyesinin genel görümtüsü. 1897.</p>	<p>Bitigtaş-II patiska (bez kumaş) estampajı</p>

Tablo-2. G. J. Ramstedt, Sakari Palsi 1909 yılı arkeolojik araştırmaları

Tonyukuk'un ifte mezarı- 1. Ana mezar, 2. Güney yazıt taşı, 3. Kuzey yazıt taşı, 4. Bir tuğla binanın molozu, 5. Açılmış mezar, 6-12. Adamın görüntüleri, 9-10 tanesi orijinal yerlerinde, kalanı bağımsız, 13. Bağlantısız oyma, 14. Serbest duran adam görüntüsü, 15. eski imenli ukur, 16. Tuğla duvar kalıntılarının görülebildiği yeni çukur, 17-19. kırık taş doldurucu, 20. Bir taş filtrenin parçaları, 21. ilk taş kazığı / balbal

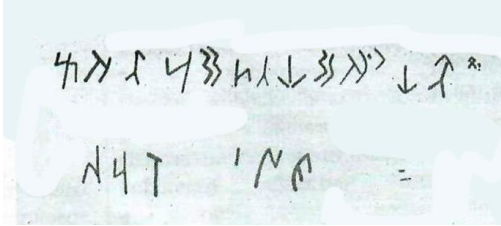
/

Tablo-3. Moğol arkeologlar N. Ser-Odjav, Ts. Dorjsren tarafından yapılan 1957 yılı ilk arkeolojik kazı araştırmaları

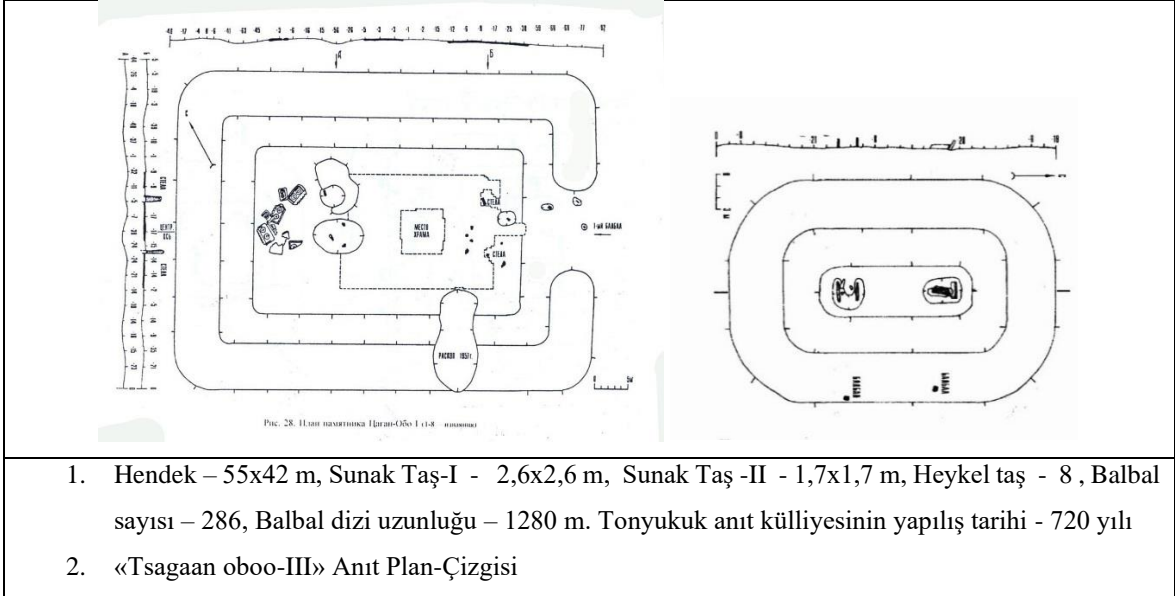
Kazı alanı 10x 5 m.

(Bazilhan Bukatulu'nun özel arşivinen)

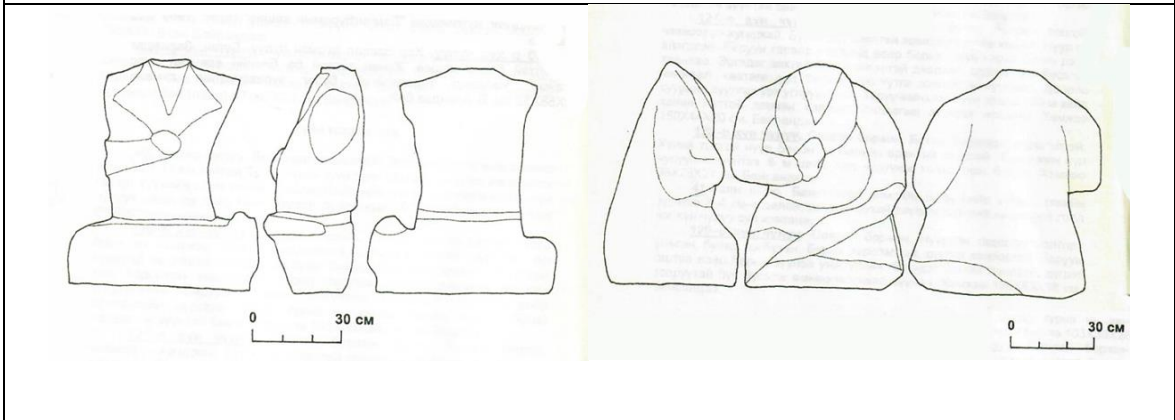

Keramik parçaları ve yazılı tuğla parçası

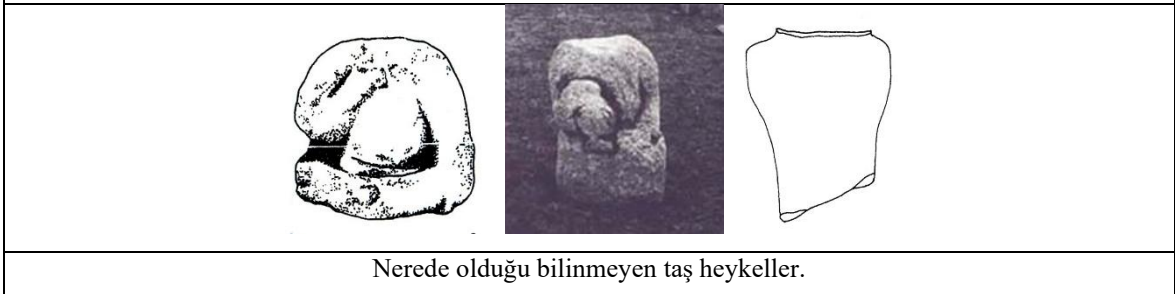
**Tablo-4. Tonyukuk ("Tsagaan oboo-I") plan çizgisi, 1983 yılı Moğol -Sovyet araştırma heyet ekibi
G. Menes, V. E. Voitov**

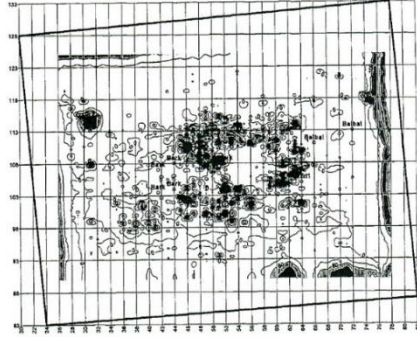
**Tablo-5. İnsan figürlü taş heykel (bediz) araştırmaları 1983-1997 yılları Moğol Arheolojist
Prof. Dr. Dovdoyn Bayar**

Tonyukuk'un ve eşinin Bedizleri

Tablo-6. TİKA Moğolistan'daki Türk anıtları projesi (MOTAP) 1998, 2011 yılları koruma ve onarım çalışmaları (jeofizik araştırmaları, manyetik düşey haritası, temizlik, koruma, depoya taşıma)

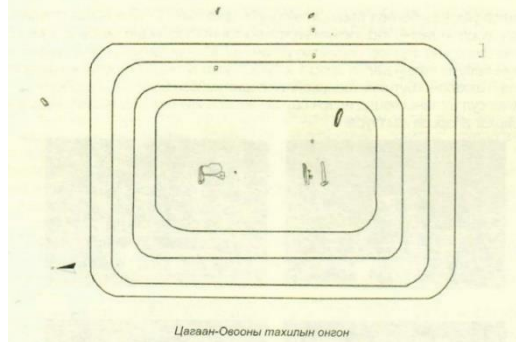
ХАРИТА 26. Тоньукук. Күллийси çit içи manyetik дүшөй gradient харитасы.
MAP 26. Magnetic horizontal gradient map of Tianshan Monument Complex (interior of the fence)

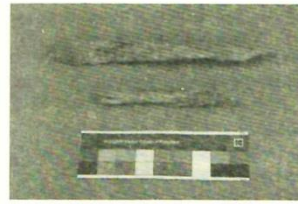
Фотограф 268: TİKA tarafından yaptırılan DMK (depo-müze-kazievi) binalarından birinin görüntüsü

Tonyukuk çit içi manyetik düşey haritası ve TİKA tarafından yapılan DMK (depo-müze-kazievi) binası (Fotoğraf - Cengiz Alyılmaz, 2005 yılı)

**Tablo-7. «Tsagaan oboo-III» anıt külliyesi 2015 yılı kazı araştırmaları
A. Enhtör, L. Mönkbayar, G. Batbold, T. Erdenetsogt, S. Güneri**

Цагаан-Овооны тахилын онгон

Зураг 2. Цагаан овоо.
1-р булдинаас илэрсэн малын яс.

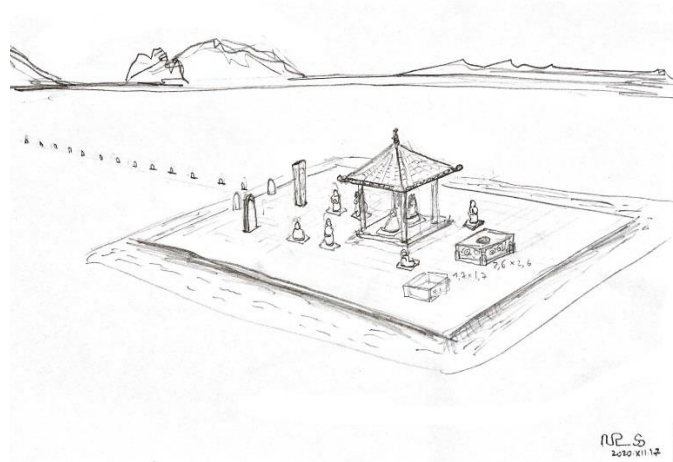
Зураг 3. Цагаан овоо.
1-р булдинаас илэрсэн төмөр амгай

“Tsagaan oboo-III” külliyesi plan-çizgisi, Tonyukuk anıtından - 2 km kuzey-doğuda - Hendek – 34x20 m, Sunak Taş-№1 - 3x3 m, Balbal sayısı – 28, Balbal dizi uzunluğu – 250 m Sunak Taş -№2 - 3x3 m , Balbal sayısı – 11 , Balbal dizi uzunluğu – 250 m.

Tablo-8. TİKA, Moğolistan heyet ekibi 2015-2016 yılı arkeolojik kazı araştırmaları
A. Taşağıl, A. Açık, A. Yılmaz, Ts. Battulga, M. Erdene, R. Munkhtulga

Tablo-9. Tonyukuk anıt külliyesinin yeni araştırmalar esasındaki rekonstruksyon çizgisi

2020 yılı Napil Bazylhan'ın çizimi.

2. Metin Araştırmaları:

1898 W. W. Radloff, 1913 J. G. Ramstedt, 1916 W. Thomsen, 1930 R. Denisson, 1936 H. N. Orhun, 1939 M. Sprengling, 1951 S. E. Malov, 1957 P. Pouha, 1958 J. G. Ramstedt, 1959 G. Aydarov, 1961 R. G. Giraud, 1967 T. Tekin, 1971 G. Clauson, 1973 M. Ergin, 1986 M. Joldasbekov, 1993 B. Bazılhan, 1997 V. Rybatszki, 2001 O. F. Sertkaya, C. Alyılmaz, Ts. Battulga, 2002 S. Sıdıkov, K. Konkobayev, A. Amanjolov, K. Sartkoja, 2004 Berta Arpad, 2005 C. Alyılmaz, B. Napil, 2008 L. Y. Tuguşeva, D. Baatar, 2009 A. Recebli, 2010 L. Bold, 2018 Solonggod Qurçabayatur, D. Baatar (Тонькүк 2020:158-159) gibi bilim adamları tarafından metin araştırmaları yapılmıştır. Bununla beraber edebî çevirileri de yapılmıştır: 1934 Anand Amar, B.Rinchen, 1965 İ. Stebleva, 1982 Kepez Geza, 1990 M. Joldasbekov, 1993 A. Prelovskii, 2003 Y. ř. Künzegeş vb.

üzgün, *Tonu+quq* - mavi tonlu, *Toñıq+uq // Tuñuq+uq* - temiz aklın sahibi. (A. Elive, R. Giraud, T. Tekin, B. M. Nadelyaev, S. G. Klaystorniy, A. Amanjolov v.s.). Çin kaynaklarında: *Ton-yo-gu, Tunejou*.

3. Tarihî araştırmaları: 1898 W. W. Radloff, 1899 Fr. Hirt (Tonyukuk//Juancheng), 1916 V. Thomsen (anıt 720 yılı dikildi) , 1962 K. Czegledy (Çogay quz, Kara kum, Kök öng adları) , 1964, 1966 S. G. Klyastorniyi (Yuancheng), 1967 L. N. Gumilov Tonyukuk - ayrı -Yuancheng, 1971 G. Clauson (anıt 720 yılı dikildi) , 1973 M. Mori Tonyukuk-Yuancheng/apa tarkan/, 1980 O. F. Sertkaya (dikiliş tarihi 732-734), 2005 M. Dovrovıts/askerî tarihi/,2018 A. Taşağıl (“Yüen-chen”), B. Batsüren/genel tarihi/, R. Mönktulga (Türk Eşir bodun –(Eşir // aşına)) vs. tarihî araştırmalarını yayınladılar.

Tonyukuk’un siyasi-askerî hizmetleri: 646 -doğum yılı (doğduğu yeri Tabgaç-Çin degil, şimdiki anıt külliyesi bulunan topraklardır) , 679-682 Elteriş (680-692) , (Tonyukuk 32 yaşında, 17, 70, 700 - asker toplanıyor) , 687 Ötüken’de bulunuyor, 692 Qapağan (692-716) (Böğü Kağan) , 693-706 şantung, 700 Tanıt, 701 Altı Çub Soydaq, 702 Basmıl, 705 Bayırku , 705 Çek, Qırız, Az, 710 Qırız , 711-712 Temir Qapıg, 713 Beşbalıq, Qarluq, 714 Beiting, 715 İnel qağan , 716 Bilge qağan (716-734), 720 Basmıl, Kıdan, 721 Tatabı, 725 Tabgaç elçi, 732-734 vefat tarihi (86-88 yaş). Anıt külliyesi de bu tarihte yapıldı.

Tablo-11. Tonyukuk’un siyasi-askerî hizmetleri

Toñıquq Boyla Baya Tarqan - Tabgaç – 17, Qıtan -7, Oguz-5 vs. 50-den fazla askerî sefer yaptı. Özellikle **Tonyukuk** bir aydın hükümet adamı olarak, Tabgaç (Çin), Kıdan, Ögüz, Tatar, Kırgız, Türgeş, Sođ ve diğer ölkelerdeki askerî kampanyalara katıldı. Ayrıca Türk Elinin başkenti Ötüken’in seçimine büyük katkıda bulunan üç kağan devrinde yaşayan bilgin, büyük bir şahıstı. (Harita çizgisi – Napıl Bazylkhan, 2015-2020 yılı)

Resmi adı “Bilge Toñıquq”, **askerî unvanı** “Boyla Baya Tarqan”dır. Bilge Toñıquq Türkçe, Çince, Soğodca vs. dillerini biliyordu. Toñıquq Boyla Baya Tarqan, Tabgaç – 17, Qıtañ -7, Oguz-5 vs. 50’den fazla askerî sefer yaptı. Özellikle **Tonyukuk** aydın bir hükümet adamı olarak, Tabgaç (Çin), Kıdañ, Oğuz, Tatar, Kırgız, Türgeş, Soğd ve diğer ülkelerdeki askerî kampanyalara katıldı. Ayrıca Türk elinin başkenti Ötüken’in seçimine büyük katkıda bulunan üç kağan devrinde yaşayan bilgin bir şahıstı.

Bilge Tonyukuk ve onun çağdaşlarının anıt külliyesi:

1. Elteriş qağan /Kutluk (680-692)/ Anıt Külliyesi -? (Şiveet ulaan?)
2. İnel Qağan (645-646) (Öngöt?)
3. Kapağan Qağan / Böğü (692-716) // Anıt Külliyesi-? (Muhar?)
4. **Bilge Tonyukuk anıt külliyesi** «Çagaan oboo-II-III» (732-734?)
5. Bilge Qağan /683-734/ Anıt Külliyesi (734)
6. Kültegin /685-731/ Anıt Külliyesi (732)
7. El Etmış Yabgu /Dusifu/ Anıt Külliyesi (716-735?)
8. Altan Tamgan Tarqan Anıt Külliyesi (732-?)
9. Çıqan Tonyukuk Küli Çur Anıt Külliyesi (732-?)

4. Korunma ve tanıtım meseleleri: UNESCO Somut kültürel mirası olarak kabul edilmesi için birlikte çaba göstermek lazımdır. TİKA tarafından başlatılan çalışmaları devam ettirmek ve bitirmek (bulduğunu yerden koparmadan korumak ve bozkır müze yapımı sağlamak gerekmektedir). Moğolistan Kültür Bakanlığı tarafı ile anlaşma yapmak (etrafındaki tarları yasaklamak vs.) ve Tonyukuk Anıt Külliyesi’ndeki arkeolojik kazıları tamamıyla bitirmek ve radiokarbonik araştırmalar yapmak gerekmektedir. Tonyukuk anıtı ve yazıtının ilmî atlasını yapılmalı ve yayınlanmalıdır. Ortaokullarda anıt kopyasını yapılmalı ve sergilenmelidir. Ortaokullarda Tonyukuk kitabını ve tarihini okutmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ALYILMAZ, C., (2005), “Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu”, Kurmay Yayınları, Ankara, VIII: 256, **Bilge Tonyukuk Yazıtının ve Anıt Mezarının Bugünkü Durumu**, 176-250.
- Moğolistan Tarihî Eserler Atlası (Seçilmiş Sayfalar)** (1995). The Atlas of Historical Works in Mongolia (Selected Pages), (Haz. /Compiled by. Dimitriy Vasiliyev), Ankara: TİKA, 80 /-43-56/.
- Moğolistan’daki Türk anıtları Projesi 2001 yılı çalışmaları**, (2003), Ankara: TİKA – 200, Semih Ofset, 487.
- RADLOFF, W., (1899), “Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Von Dr. W Radloff, Zweite Folge”, **Die Inschrift des Tonjukuk. Vorwort, Text, Transscription, Übersetzung Nebst, Anmerkungen, Glossar und Verbesserungen**, S. Petersburg, 1-122.
- RADLOFF, W., (1901), **Eine neu aufgefundene Alttürkische Inschrift**, Vorläufiger Bericht. Vorgelegt der Akademie am 12. November 1897. // Известия Императорской Академии наук. 1898. Январь. T.VIII, №1. /**Bulleten de l’ Akadémia Impériale des Sciences de ST**, Pétersbourg, 1898, Janvier, T. VIII, №1, 71-76. (**Mélanges Asiatiques tires du Bulletin de l’ Akadémia Impériale des Sciences de ST**, Pétersbourg, 1898, Janvier, Tome XI. (1895-1901), ST. Pétersbourg, 1901: 59-64.

- БАТТУЛГА Ц., М. ЭРДЭНЭ, Р. МӨНХТУЛГА, А. ТАШАГЫЛ, А. АШЫК, А. ЙЫЛМАЗ, (2016), *2015 онд Монгол-Туркийн хамтарсан «МОТАР-2» гүйцэтгэсэн хээрийн урьдчилсан үр дүн*, Монголын археологи-2016, Улаанбаатар, 187-189.
- БАТТУЛГА Ц., М. ЭРДЭНЭ, Р. МӨНХТУЛГА, Г. БАТБОЛД, Б. ДАШДОРЖ, А. ТАШАГЫЛ, А. АШЫК, А. ЙЫЛМАЗ, (2015), *2016 онд Тоньюкукийн цогцолборт Монгол-Туркийн хамтарсан жинжилгээний ангийн гүйцэтгэсэн хээрийн урьдчилсан үр дүн*, Монголын археологи-2015, Улаанбаатар, 227-235.
- Тонықук, (2020)**, Бітіктасы мәтіннің аудармалары: әзербайжанша, қазақша, кыргызша, түркше, тываша, моңғолша, мажарша, неміше, орысша, ағылшынша, французша, қытайша. – Халықаралық Түркі академиясы: «Ғылым» баспасы, 2020: 224.
- ЭНХТӨР, А., Л. МӨНХБАЯР, Г. БАТБОЛД, Т. ЭРДЭНЭЦОГТ, С. ГҮНЕРИ, (2015), *Монгол-Туркийн хамтарсан «Тоньюкук» төслийн археологийн малтлага судалгааны тухай*, Монголын археологи-2015, Улаанбаатар, 2015: 194-196.

KALE-İ TAVAS MEZAR TAŞLARI'NDA ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜNÜN YANSIMALARI

Mustafa BEYAZIT*

ÖZET

Prehistorik çağlardan beri insanoğlunun varlığını sürdürdüğü anlaşılan Kale ilçesi, Denizli-Muğla yolunu 70. kilometresindedir. Bu bölgeye Türk-İslâm iskânı ise XIII. yüzyılda başlamıştır. Döneminin önemli yerleşim yerlerinden bir olan Eski Kale-i Tavas'ın büyümesi için yeterli alanın olmayışı ve heyelanlardan dolayı 1960'lı yıllarda bugünkü ilçe merkezine taşınmıştır.

Kale-i Tavas Mezarlığı alan darlığı nedeniyle Eski Kale'nin eteklerindeki Kavaklıpınar mevkiine kurulmuştur. Mezarlığın ortasından 1980'li yıllarda Denizli-Muğla karayolu geçirilmiş ve doğu (Yukarı) ve batı (Aşağı) mezarlık olmak üzere iki ayrı parsel bölünmüştür. Çalışmaya konu olan mezar taşları Yukarı Mezarlık'ta yer almaktadır. 2015 yılından itibaren çalışmalarımızı sürdürdüğümüz Yukarı Mezarlık'ta kültürel miras hazinesi niteliğinde birçok mezar taşı bulunmaktadır. Mezar taşlarını kendi içlerinde Osmanlı geleneğini sürdüren fakat Cumhuriyet döneminde dikilmiş mezar taşları, tamamen Osmanlı geleneğindeki mezar taşları ve bir de Türk-İslâm öncesi dönemlere ait eski geleneklerin izlerini taşıyan taşlar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Son grup bu bildirinin asıl konusudur.

Yukarı Mezarlık'taki söz konusu mezar taşlarından bazılarının formlarında balbalları hatırlatan insan silüetleri ve vücut unsurları görülmekte iken bazılarının da yüzeylerinde kıyafetler aynı zamanda geometrik şekiller bulunmaktadır. Taşların yüzeylerinde yazıya hemen hemen hiç rastlanılmamasına karşın, bazı şekillerin de damga niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu taşların bazılarının başlıklarında İslâmî dönem etkisi görülse bile taşlar formları ve yüzeylerindeki şekillerle Orta Asya'dan Avrasya'ya kadar uzanan bölgedeki Türk dikili taşlarına ait yansımaları barındırmaktadır. Mezar taşlarındaki geometrik şekiller veya ikonografik anlatımlar, yazının az kullanıldığı dönemlerde tarihe, sosyolojiye ve halk kültürüne ilişkin izler taşımaktadır. Kale'ye yerleşen Türk boylarına ait Yukarı Mezarlık'taki mezar taşları, İslâm öncesi gelenekleri ve İslâmî geleneklerle büyük bir huzur ve uyum içinde kaynaştıran önemli örneklerdendir.

Anahtar Sözcükler: Mezar Taşı, Kale-i Tavas, Orta Asya, Kültürel Miras, Balbal, Mezar Taşı, Mezarlık.

REFLECTIONS OF CENTRAL ASIAN TURKISH CULTURE ON THE TOMBSTONES OF TABAE FORTRESS

ABSTRACT

The Province of Kale where humans are discovered to exist since the Prehistoric ages is 70km off Denizli-Muğla highway. The settlement of Turco-Islam in the area commenced during the 13th century. Due to insufficient space for one of the important settlements of its period to expand and landslides, the Old Tabae Fortress moved to its current district center in the 1960s.

Owing to confined space, the Tabae Fortress Cemetery was established in the location of Kavaklıpınar on the foot of the Old Fortress. The Denizli-Muğla highway was built in the 1980s passing through the middle of the Cemetery which divided it into two sections known as the east (Upper) and west (Lower) cemetery. The tombstones undertaken in the study are located in the Upper Cemetery. There many headstones which are considered a cultural heritage treasure located in the Upper Cemetery where our research has been ongoing since 2015. The tombstones within themselves are classified under three groups as headstones that were erected during the Republic period but still carry on the Ottoman tradition,

*Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Denizli/Türkiye, hacivaz@gmail.com.

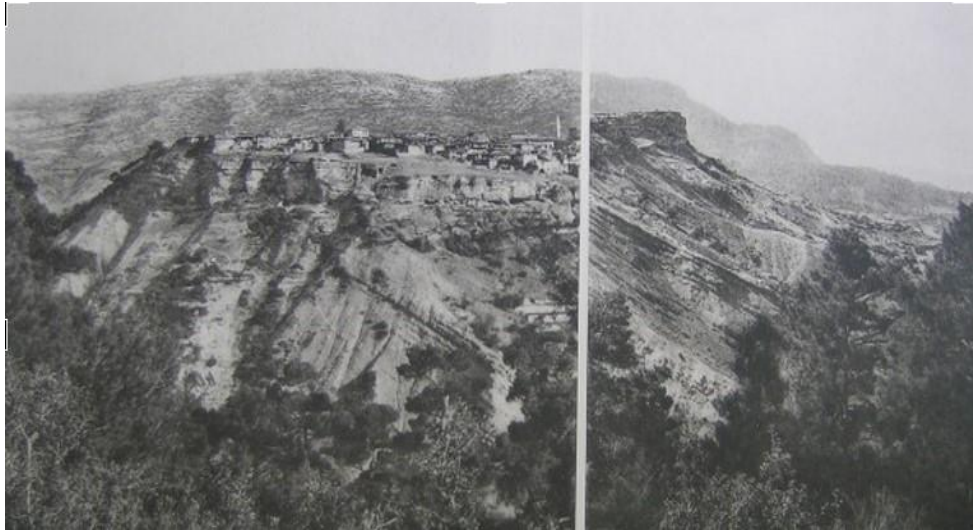
headstones that entirely maintain the Ottoman tradition as well as those that bear the traces of old traditions pertaining to the pre-Turco-Islamic eras. The last group is the primary topic of the study.

While human silhouettes and physical elements similar to those seen on kurgan stelae's are observed on the forms of some of the tombstones in the Upper Cemetery, clothes as well as geometrical shapes are found on the surfaces of others. Despite the fact that practically no writings were encountered on the stones' surfaces, some of the shapes are understood to have characteristics of seals. Furthermore, even though several stones carry the effects of the Islamic era on their crowns, they contain reflections of Turkish kurgan stelae's found in the region extending from Central Asia to Eurasia with the forms and the shapes on their surface. The geometrical shapes and iconographical expression on the tombstones carry traces of the history, sociology and folk culture of the eras in which writing was not so common. The headstones in the Upper Cemetery pertaining to the Turkish clans who settled at the fortress are important examples how serenely and amicably the pre-Islamic traditions have integrated with the Islamic traditions.

Keywords: Tombstone, Tabae Fortress, Central Asia, Cultural Heritage, Kurgan Stelae, Headstone, Cemetery.

GİRİŞ

Prehistorik çağlardan beri insanların yerleşim yeri olarak kullanılan, antik dönemdeki ismi ana kaya üzerine kurulan şehir anlamına gelen Tabae, Denizli-Muğla karayolunu 70. kilometresinde yer almaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren Türk iskânına tabi olan şehir o dönemden itibaren Tavas/Kale-i Tavas/Davas olarak kaynaklarda geçmektedir (Fot. 1).

Fot. 1: Kale-i Tavas 1930'lar (La Carie / Louis ve Jeanne Robert'dan)

1960'lı yıllara kadar bir yerleşim alanı olarak kullanılan Eski Kale (Tavas) nahiyesi heyelan nedeniyle şimdiki Kale olarak anılan ilçe merkezine taşınmıştır²⁶. Bu taşınma sırasında maalesef insanların birçoğu yeni evlerinin müstemilatını tamamlamak için veya enkazdan gelir elde etmek için eski evlerini de temellerine kadar sökmüşlerdir. Bu sökümden Gevher Paşa Camisi ve Çarşı Camii minaresi hariç bütün binalar nasibini almıştır (Fot. 2).

²⁶ 22.03.1954 Tarihli Resmi Gazete, Tavas Kazası'nın Heyelana Maruz Kale Nahiyesinin Yerinin Değiştirilmesi Hakkında 6409 Sayılı Kanun, s. 25.

Fot. 2: Eski ve Yeni Kale'nin Kuzeyden Görünümü

2007 yılına kadar kaderine terk edilen Eski Kale'de Kültür Bakanlığı'nın izni ile Ege Üniversitesi Sanat Tarihi bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Bozkurt Ersoy başkanlığında Kale-i Tavas (Tabae Antik Kenti) kazı çalışmalarına başlanılmıştır. Kazılar 2014 yılından itibaren Denizli Müze Müdürlüğü Başkanlığında ve Pamukkale Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa Beyazıt'ın bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür.

Kale-i Tavas (Tabae) mezarlıkları alan darlığı nedeniyle Antik Dönem'den itibaren surların dışında oluşturulmuştur. Türk İslâm Dönemi'nde de Eski Kale'nin yaklaşık 2 km. kuzey doğusunda, Kavaklıpınar mevkii mezarlık olarak kullanılmıştır. Mezarlığı ortasından yol geçirilmesi neticesinde mezarlık Yukarı (Doğu/7160 m²) ve Aşağı (Batı/2280 m²) mezarlık olarak ikiye ayrılmış, halk tarafından da bu isimlerle anılmıştır (Fot. 3)²⁷. 1980'li yıllarda Denizli-Muğla karayolunu açma çalışması mezarlığı ikiye bölmüş aynı zamanda da bir kısmının kaldırılmasına neden olmuştur. O günlere şahitlik eden kişiler, sahipli olan mezarların ve mezar taşlarının şimdiki mezarlığa taşındığını, diğerlerinin ise kamyonlarla kaldırıldığını belirtmektedirler. Bu esnada birçok mezar taşının da kaybolduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde her iki mezarlık hâlâ definlere açıktır.

²⁷ Mezarlık alanı ile ilgili yapılan çalışmalardan başlıcaları şunlardır: Sedat, Bayrakal, "Kale-i Tavas Mezarlığı'nda Ön Araştırma, *Kaledavaz Sempozyumu Bildirileri (2-3 Nisan 2012)*, Denizli 2013, s. 100-112; Mustafa, Beyazıt, "Kale-i Tavas (Tabae) Kazıları", *Geçmişten Günümüze Denizli- Denizli'nin Derin Geçmiş Kazı Araştırmaları 2, Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Şubat 2016, S. 47, Denizli 2016, s. 75-76; Mustafa Beyazıt, Yasemin Beyazıt, Başaran Doğu Gital, Şuayip Çelemoğlu, Alper Atıcı, Müge Şen, Hasan Hüseyin Baysal, "Kale-i Tavas (Tabae Antik Kenti) Ören Yeri Kazıları 2016", *39. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 22-26 Mayıs 2017*, Bursa 2017, s. 329-346; Mustafa Beyazıt, "Kale-i Tavas (Tabae) Kazıları", *Geçmişten Günümüze Denizli- Denizli'nin Derin Geçmiş Kazı ve Araştırmaları 3, Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Mart 2019, S. 58, Denizli 2019, s.86-90; Mustafa Beyazıt, Yasemin Beyazıt, Başaran Doğu Gital, Şuayip Çelemoğlu, Alper Atıcı, H. Hüseyin Baysal, "Kale-i Tavas (Tabae Antik Kenti) Ören Yeri ve Kavaklıpınar Mevkii Kale-i Tavas Mezarlığı Kazıları 2017", *40. Kazı Sonuçları Toplantısı 07-11 Mayıs 2018 Çanakkale*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 3. C., Ankara 2018, s.161-178; Mustafa Beyazıt, Yasemin Beyazıt, Alper Atıcı, Meryem Canseven, H. Hüseyin Baysal, "Kale-i Tavas (Tabae Antik Kenti) Ören Yeri ve Kavaklıpınar Mevkii Kale-i Tavas Mezarlığı Kazıları 2017", *41. Kazı Sonuçları Toplantısı 17-21 Haziran 2019 Diyarbakır*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 3. C., Ankara 2019, s. 389-402; Mustafa Beyazıt, "Ruhu Olan Taşlar: Kale-İ Tavas Mezarlığından Örnekler", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, Ed. Mithat Aydın, Süleyman İnan, Pegem Akademi, Ankara 2020, s. 919-934.

Fot. 3: Ören Yeri ve Türk İslam Mezarlığı (Google eart)

Kara yollarının bu bölgede yol genişletme çalışması yapacağı bilgisi üzerine (Fot. 4), 2015 yılından itibaren Kale-i Tavas kazı çalışma ekibinin bir bölümü gerekli izinler alındıktan sonra Kale-Tavas Mezarlığı'na yönlendirilmiştir. Aynı mevkide 2015 yılında söz konusu karayolunun genişletilmesi ve bölünmüş yol çalışması sırasında yaşanan olayların tekrerrr etmemesi için gerekli müdahalelerde bulunularak hem mezarlığa dokunulması engellenmiş hem de yol çalışması tamamlanmıştır²⁸.

2015

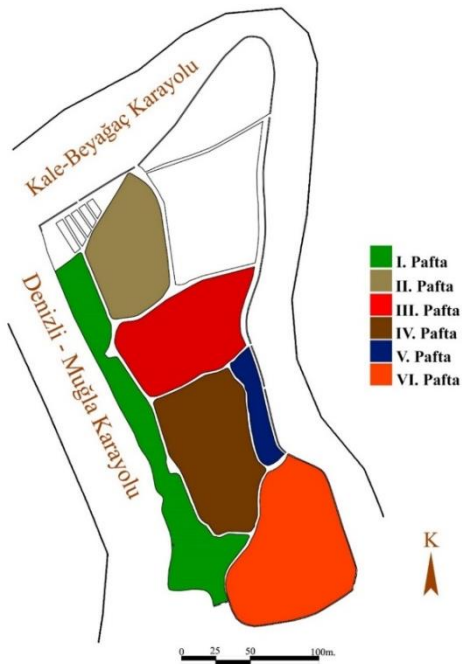
Fot. 4: Kavaklıpınar Mevkii Karayolu Çalışmalarından Görünüm

²⁸ 2015-2020 yılları arasında Kazı çalışmalarımızı destekleyen T.C. Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Denizli İl Kültür Müdürlüğü, Denizli Müze Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu, Pamukkale Üniversitesi, Kale halkı ve Kale Belediyesi başta başkanlarımız olmak üzere çalışanlarına teşekkür ederiz.

Karayolunun genişletilmesi çalışmalarından en çok etkilenecek olan kısmın Yukarı Mezarlık batı kenarı olacağı düşünülerek 2015 yılında şahidelerin temizlenmesi ve düzenlenmesi çalışmalarına buradan başlanılmıştır. Başlangıçta durum tespitine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Yamaçlardan aşağı kayan mezar taşlarına envanter numaraları verilerek düzenlenen alan içerisine taşlar alınmıştır (Fot. 5).

Fot.5: Çalışmalar Öncesi Yukarı Mezarlık Genel Durum

Har. 1: Yukarı Mezarlık Paftaları

Çalışmalarımızdan önceki bir dönemde Kale Belediyesi'nce Yukarı Mezarlık alanında mezarlık içi yol çalışmaları/ziyaret yolları yapılmıştır. Açılan güzergâhlarından faydalanarak kültürel miras değeri taşıyan mezar taşların bulunduğu kısımlar harita üzerinde numaralandırılmıştır (Harita 1). Söz konusu ziyaret yollarının açılması esnasında da birçok mezar taşının asıl yerinden söküldüğü, kırıldığı birçoğunun serbest bir şekilde bırakıldığı görülmüştür. Daha önceki dönemlerden de tahrip olup kırılmış ve asıl yerleri belli olmayan birçok mezar taşı in-sütu olarak tespit edilmiştir. 2015 yılından itibaren alanda yaptığımız çalışmalarla belli sistem dahilinde mezar taşlarının restorasyon ve konservasyonları yapılarak sergi mahiyetinde yeniden düzenlenmiştir (Fot. 6).

Fot. 6: Çalışmalar Sonrası I. Paftadan Genel Görünüm

Kale-i Tavas Yukarı Mezarlığı'nda Türk-İslam döneminden üç binden fazla mezar taşı tespit edilmiştir. Söz konusu mezar taşları dönemleri, genel formları ve yüzeylerindeki şekilleri bakımından üç grupta toplanmaktadır. XIII. yüzyıldan günümüze kadar defin yapılan alandaki mezar taşlarından ilk grubu, dönem, form ve yüzeylerindeki yazı ve tezyinat itibarıyla tamamen Osmanlı Dönemine ait olanlardır. İkinci grupta ise form olarak Osmanlı geleneğinde olmalarına karşın Cumhuriyetin ilanından sonra dikilmiş fakat Osmanlı geleneğini sürdüren mezar taşları bulunmaktadır. Son grubu ise Türklerin İslam öncesi dönemlere kadar giden Orta Asya gelenek ve kültüründen izler barındıran şahideler oluşturmaktadır.

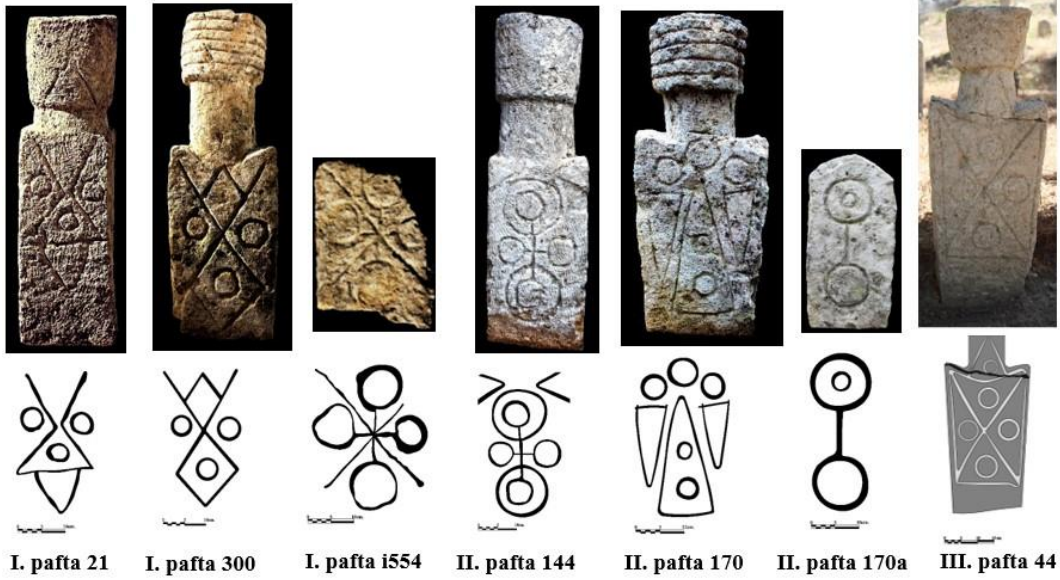
Kale-i Tavas Yukarı Mezarlıkta form, yüzeylerindeki şekiller itibarıyla şimdilik tespit edilebilen, I. paftada 56, II. paftada 36, III. paftada 17, IV. paftada 73, V. paftada 1 ve VI. paftada 2 olmak üzere toplamda 18529 mezar taşında Orta Asya İslam öncesi geleneklere yönelik izler bulunmaktadır³⁰. Bu çalışmanın konusu olan 185 mezar taşı tek tek tanımlama yerine kendi içlerinde benzerliklerinden yola çıkarak oluşturduğumuz gruplar halinde ve gruplardan da belirli örnekler verilerek ele alınacaktır. Seçilen örnekler ait fotoğraflar ve çizimler verilerek benzerlikler üzerinde durulacaktır.

Yukarı Mezarlık alanındaki Orta Asya geleneğinden yansımalar bulunduran taşların içerisinde en fazla örnek, yüzeylerinde simetrik veya asimetrik geometrik şekilli işaretlerin bulunduğu gruptur. Genelde kireç taşı malzemeden müteşekkil mezar taşlarının ön veya yan yüzeylerinde bazen her ikisinde de söz konusu geometrik şekiller görülmektedir. Bunları da kendi içlerinde şekillerin mahiyetlerine bakarak alt gruplara ayırmak mümkündür.

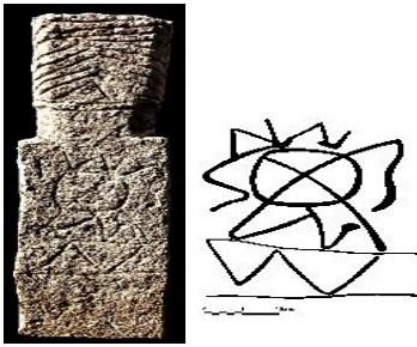
²⁹ Çalışmamız tüm alanda tamamlanmadığı için bu sayı ileri süreçte daha artabilir.

³⁰ Bu çalışma kapsamında tüm örneklerin tek tek tanımlamasından çok türünün en iyi yansıyanlar üzerinden hareket edilerek makale tamamlanacaktır. Söz konusu mezar taşlarının kataloglandığı ayrı bir çalışma kitabı olarak planlanmıştır.

İlk grupta yüzeylerinde daire kazınmış mezar taşları yer almaktadır. Taşın yüzeyine göre değişik çap ölçülerine sahip olmakla birlikte kendi aralarında veya diğer geometrik şekillerle birlikte ele alındıkları görülmektedir. Bu bağlamda daireler, bazen üçgenlerin ya da eş kenar dörtgenlerin iç yüzeyine ya da kenarlarına yerleştirilmiş halde betimlenmiştir. Aynı zamanda dairelerin çapraz çizgilerle birbirinden ayrılan örnekleri de vardır (Fot. 7).

Fot. 7: Yukarı Mezarlık I., II. ve III. Pafta Taş Yüzeylerinde Daire Kullanım Şekillerinden Örnekler

Fot. 8: I. Paftada Güneş Tasviri

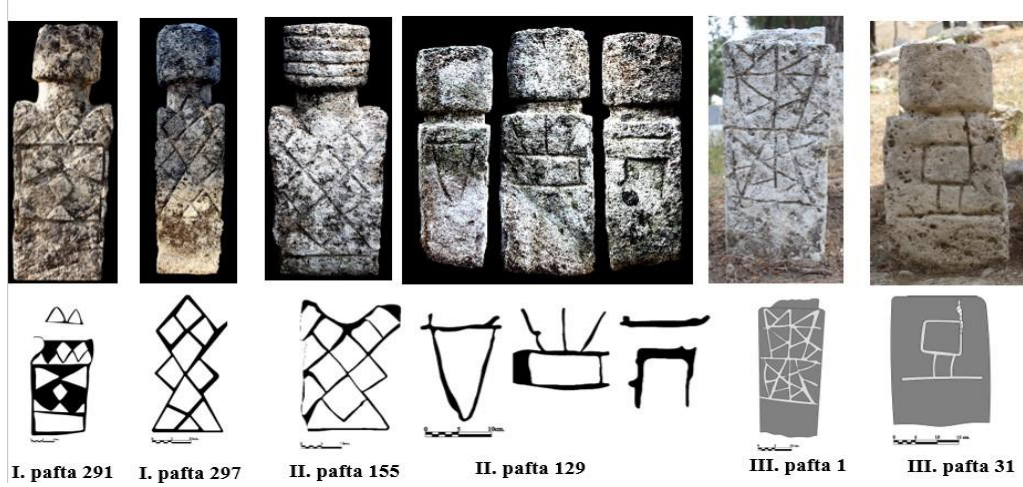
Yukarı Mezarlıkta taş yüzeylerinde karşımıza çıkan daire tasvirlerinin Türklerin hakim olduğu bölgelerde genel olarak Güneş, gezegen, tanrı ve hükümdar tasviri olarak kabul edilmiş ve "Gün bəlgisi, Gün domalaq, döngələk, Domalaq ana, Sarı baybikə, Nurullah, Altun top, altun almaz, Qızıl alma" gibi isimlerle anılmıştır³¹. Erken örnekleri, Orta Asya'da Okunyev kültürüne ait olan birçok dikili taş üzerinde vardır³².

³¹ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 147; Semih Güneri, "OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, Türk Tarih Kurumu, C. 2, Ankara 2006, s. 524; Araz Qurbanov, *Damğalar, rəmzlər... mənim səmələr*, Azərb. Resp.-nın Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Mərkəzi, Bakı 2013, s. 36, 37, 49, 144.

³² Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı: İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 36, 37; Semih Güneri, *Türk-Altay Kuramı Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya'da Türklerin Erken Kültür Tarihi*, Kaynak Yayınları, Ankara 2018, s. 578-583.

Daire tasvirleri tek başına ya da diğer daire ya da geometrik şekillerle birlikte damga niteliğinde kullanılmıştır. Moğolistan'da Türklere ait eserlerin yüzeylerinde bulunan pek çok damga niteliğinde benzer işaretler bulunmaktadır³³. Nogay Türklerinin mezar taşlarının yüzeylerinde de daire formunda damgalara rastlanılmaktadır³⁴. Daire formundaki tasvirlerin benzerleri Anadolu'nun Antalya³⁵, Ardahan Posof³⁶, Erzurum Hınıs Başköy³⁷, Eskişehir Seyidgazi'de³⁸, Hatay-Hassa ve Aktepe mezar taşlarında³⁹, Norşin Mörk Köyü mezar taşlarında⁴⁰, Sivas ve Tokat Müzelerindeki⁴¹ eserlerin yüzeylerinde görülmektedir.

Diğer bir grup mezar taşının yüzeylerinde ise geometrik olarak tanımlanabilen şekiller bulunmaktadır. Mezar taşlarının yüzeylerinde kare, dikdörtgen, eşkenar dörtgenler, kenar uzunlukları eşit ya da farklı olan üçgenler tek tek veya bu şekillerin birlikte kazındığı örneklere rastlanılmaktadır (Fot. 9).

Fot. 9: Yukarı Mezarlık I-II. ve III. Paftadan Taş Yüzeylerinde Geometrik Şekillerden Örnekler

³³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 453; Beyhan Karamağaralı, "Türk Damgalarının Devamlılığı Hakkında", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 9, İstanbul 1980, s. 14; Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler/ From Siberia to The Anatolia The Turks on the Rock*, A-Z Yapı Ticaret-Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008, s. 141; Hatice Şirin User, "Bömböğör Yazıtı: Bir Türk Kuşçuyunun Mezar Taşı", *Dil Araştırmaları*, S. 7, Güz (2010), s. 73; Sergey A. Yatsenko, "Some Problems Related to Early Medieval Turkic Tanga-Sign Studies", *Re: Marks The Journal of Signum, International Society for Mark Studies*, 2013/1, s. 14.

³⁴ Nesrin Güllüdağ, "Türkler'de Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi/Uluslararası Hakemli E-dergi*, C. 3, S. 6, Ocak 2015, s. 136, 140, 141, 142, 143, 144, 147.

³⁵ Zafer Ertaş, "Antalya Bölgesi Bir Grup Mezar Taşı Hakkında Yorumlar", *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History XII 1982*, İstanbul 1983, s. 29, 30.

³⁶ Ali Murat Aktemur, "Posof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 64, 2017, s. 242, 248, 252, 258, 259.

³⁷ Yunus Berkli, "Mezartaşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 31, 2007, s. 78, Resim 22.

³⁸ Karamağaralı, *agm.*, 1980, s. 12; Ertaş, *agm.*, 1983, s. 26, Resim 12.

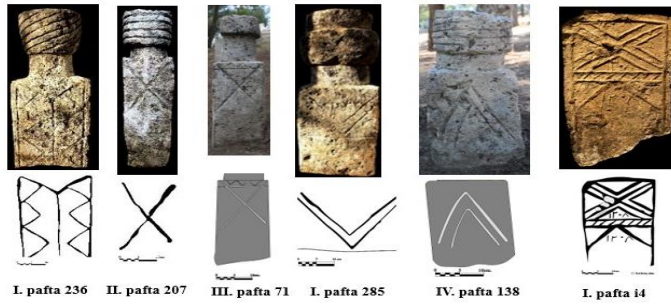
³⁹ F. Mine Temiz, "Hatay-Hassa Mezar Taşlarında Damga ve İşaretler", *1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 21-24 Kasım 2012*, Ed. Yaşar Çoruhlu, Hâlenur Kâtipoğlu J. Özlem Oktay, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2014, s. 314, Tablo 4; F. Mine Temiz, Demet Kara "Aktepe Büyük Karapınar Mezarlığında Yeni Bulgular", *2. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 2-5 Aralık 2015*, Ed., J. Özlem Oktay Çerezci, Hâlenur Kâtipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2018, s. 80-81.

⁴⁰ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, Resim 134, 135.

⁴¹ Beyhan Karamağaralı, "İç içe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara 1993, s. 264, 265.

Mezar taşlarının yüzeylerinde üçgen, kare, eşkenar dörtgen ve dikdörtgen gibi tasvirlerin bazen tek başlarına kullanılmıştır. Geometrik şekillerin kullanıldığı benzer örnekleri Türklerin hâkim olduğu coğrafyalarda görmekteyiz. Okunyeve dönemine ait stellerde, geyikli taşın yüzeyinde⁴², Doğu Kazakistan'da⁴³, Moğolistan Daian-batyr ve Kırgızistan'da⁴⁴ taşbaba, balbal ve heykellerin yüzeylerinde görülmektedir⁴⁵. Orta Asya'da bengu taşların yüzeyinde⁴⁶ hatta Bilge Tonyukuk anıtının yüzeyinde de bulunmaktadır⁴⁷. Benzer örneklere Anadolu'da ise, Adıyaman Besni⁴⁸, Beşkaza Yöresi⁴⁹, Ardahan Posof⁵⁰, Erzincan Ozanlı Köyü⁵¹, Erzurum Hınıs Başköy⁵², Eskişehir Seyidgazi Yağbasan Köyü⁵³, Kahramanmaraş Keklikoluk Köyü⁵⁴, Kayseri Bünyan Girveli Köyü⁵⁵ mezar taşlarının yüzeylerinde rastlanılmaktadır.

Üçüncü alt grupta ele aldığımız mezar taşlarının bir kısmının yüzeyinde ise “X”, “V” veya “Λ” şeklindeki kazımaları bazen tek başına bazen de başka geometrik şekillerle birlikte verilmiştir. Özellikle “V” veya “Λ” şekillerinin art arda dizilmesiyle elde edilen kuşaklar dönemin tekstil ürünlerindeki kuşaklara benzemektedir. Bununla birlikte iç içe “V” şekillerinden özellikle taşın boyun kısmına doğru yapılmış olanların V yakalı elbise tasvirini göstermesi mümkündür (Fot. 10).

Fot. 10: Yukarı Mezarlık I-IV. Paftalardan Taş Yüzeylerinde Geometrik Şekillerden Örnekler

⁴² Güneri, *agm.*, 2006, Resim 2, 5, 7, Resim 31.

⁴³ Anıl Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, Çizim 290, 291, 317, 328.

⁴⁴ Gleb Vladimir Kubarev, “Ancient Turkic Statues: Epic Hero or Warrior Ancestor?”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 1 (29), Novosibirsk 2007, s. 137, 138.

⁴⁵ Gleb Vladimir Kubarev, *The Culture Of The Ancient Turks of The Altai (On The Basis Of Burials)*, Ed. E. I. Derevjanko, Russian Academy of Sciences Siberian Division Institute of Archaeology and Ethnography, Novosibirsk 2005, s. 34-39.

⁴⁶ V. D. Kubarev, *Antiquities of Karakol Culture Altai*, Ed. Professor V.E. Larichev, Novosibirsk The Institute of Archaeology and Ethnography Press, 2009, s. 212, 216, 229; Alexei Okladnikov, *Art of The Amur Ancient Art of The Russian Far East*, Harry N. Abrams, Inc., New York Aurora Art Publishers, Leningrad 1981, s. 3, 4, 5, 6, 7, 8; E. G. Devlet, A. R. Laskin. “On Investigations of Rock-Art of The Amur and Ussuri Rivers”, *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii – KSIA (Brief Communications of the Institute of Archaeology)*, Volume 232, Moscow 2014, p. 10, 12.

⁴⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 594.

⁴⁸ Feray Demirel, *Besni Mezar Taşları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri Arkeolojisi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, Çizim 27, 28, 29, 32.

⁴⁹ Eren Fehmi Eroğlu, “Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşlarının Tarihsel Kökenlerine Genel Bir Bakış”, 2. *Ulusal Yörük Türkmen Çalıştayı Bildiriler Kitabı 24-26 Şubat 2017 – Antalya*, Ed. Fatih Uslu, Antalya 2017, s. 250, Fotoğraf 62.

⁵⁰ Aktemur, *agm.*, 2017, s. 242, 246, 248, 258, 259, 260, 264.

⁵¹ Haldun Özkan, “Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Erzurum 2000, s. 45, Resim 9, Resim 12.

⁵² Berkli, *agm.*, 2007, s. 78, Resim 22, Resim 23.

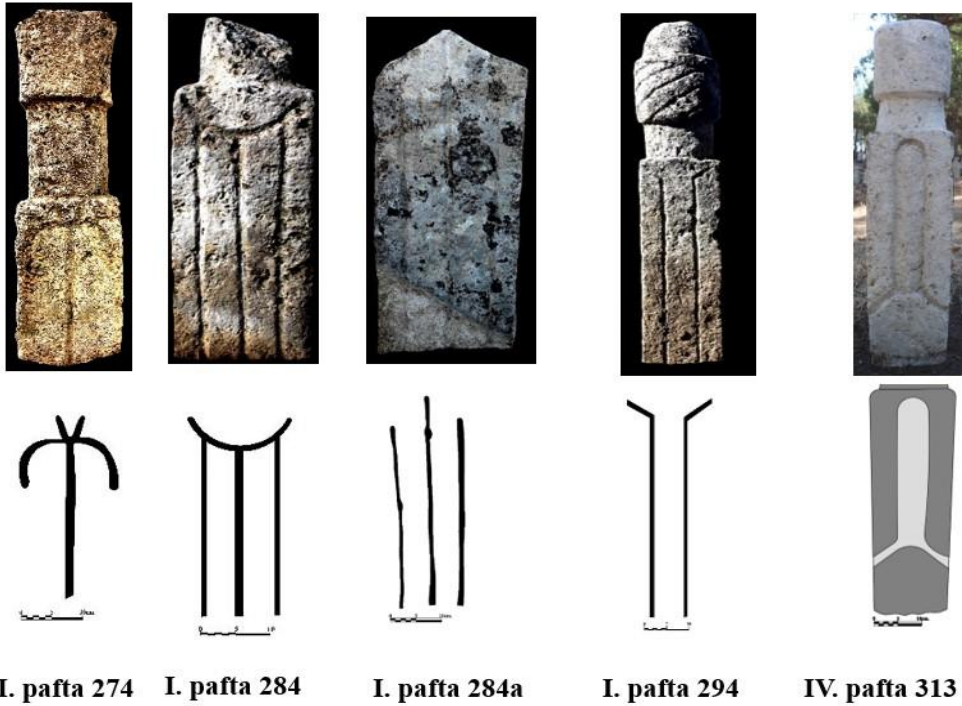
⁵³ Karamağaralı, *agm.*, 1980, Resim 7.

⁵⁴ Cavit Polat, “Kahramanmaraş Keklikoluk Köyü Mezar Taşlarının Şekil ve Süsleme Bakımından Değerlendirilmesi”, *Asos Journal*, S. 61, (2017), s. 523-538 (528-531), Şekil 1-5.

⁵⁵ Aslı Sağıroğlu Arslan, *Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2003, s. 45, 46, 47.

Mezar taşlarının yüzeyinde yer alan “X”, “V” veya “Λ” tasvirleri bazen damga bazen de başta elbiseler olmak üzere tekstil ürünleri olmak üzere Türklerin kültürel miras haritasındaki yerlerini almaktadır⁵⁶. Benzer işaretler Öngöt mezar külliyesinde⁵⁷, Şiveet-Ulaan dikilitaşında⁵⁸, Bilge Tonyukuk yazıtında görülür⁵⁹. İşaretlerin tılsım olabileceği düşünülmekle birlikte Kale bölgesinde yerleşimlerinin olduğu bilinen Kızıl keçili boyuna ait damga⁶⁰ olabileceği akla gelmektedir. Benzer örnekler Anadolu’da Adıyaman Besni⁶¹, Ardahan Posof⁶², Eskişehir Seyidgazi Yağbasan Köyü mezar taşı yüzeylerinde bulunmaktadır⁶³.

Yukarı Mezarlık’ta geometrik şekiller bağlamında ele alacağımız son grup ise, mezar taşlarının yüzeylerinde yer alan birbirine paralel ikili ya da üç çizgi kazımanın bulunduğu örneklerdir (Fot. 11). Söz konusu çizgiler damga mahiyetinde olmalıdır. Türk kültürünün önemli temsilcilerinden olan damgalar, kuşakları, coğrafyaları birleştirmektedir. Aynı zamanda aidiyetlin sembolü sayılan damgalar, Yukarı Mezarlık’taki mezar taşlarının yüzeylerinde karşımıza çıkmaktadır⁶⁴. Taş yüzeyindeki kazımalar farklı ebatlarda bazen tek başlarına küçük işaretler halinde bazen de daha büyük ebatlarda olabilmektedir.

Fot. 11: Yukarı Mezarlık I. ve IV. Paftalardan Taş Yüzeylerinde Geometrik Şekillerden Örnekler

⁵⁶ Mehmet Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990, s. 162; Fikri Salman, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S. 9, Erzurum 2006, s. 27, 28; Darhan Kıdıralı, Gaybullah Babayar, *Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı*, Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı, Gılım Yayınevi, Astana 2015, s.12.

⁵⁷ Osman Mert, “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye de Bulunan Damgalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum 2008, s. 281-305.

⁵⁸ Kıdıralı, Babayar, *age.*, 2015, s. 63.

⁵⁹ Ercilasun, *age.*, 2016, s. 594.

⁶⁰ Qurbanov, *age.*, 2013, s. 48, 272, 274.

⁶¹ Demirel, *age.*, 2008, Çizim 27, 28, 29.

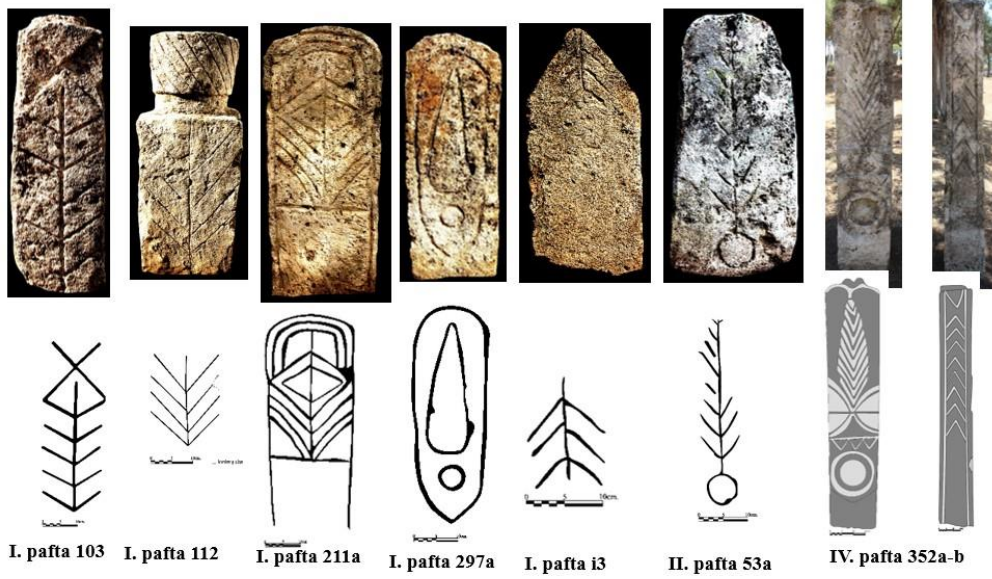
⁶² Aktemur, *agm.*, 2017, s. 242, 248, 258, 259, 260, 264.

⁶³ Karamağaralı, *agm.*, 1980, Resim 7.

⁶⁴ Çalışmaların tamamlanması ile damga mahiyetindeki örneklerin artacağı ön görülmektedir.

Taşların yüzeylerindeki birbirine paralel çizgilerin arasında şimdilik birinin (I. pafta 274Env. No) yüzeyindeki kazıma tasviri ok-yay damgası niteliği taşımaktadır. Ok-yay damgasının benzer örneklerine Orta Asya'da Moğolistan Ulan-Ude ve Şiveet-Ulaan, Bilge Kağan Hatıra Mezar Külliyesi, Şiveni Herem'de rastlanır⁶⁵. Aynı zamanda kaya resim alanlarında sıklıkla kullanılan damganın Anadolu'da da benzer örnekleri bulunmaktadır⁶⁶.

Yukarı Mezarlık mezar taşlarından Orta Asya bağlantılı olarak düşündüğümüz diğer bir grup ise yüzeyinde kazıma şeklinde ağaç ve ağaç dalı formunda bitkisel süsleme bulunanlardır (Fot. 12).

Fot. 12: Yukarı Mezarlık I, II ve IV. Paftalardan Ağaç Tasvirinden Örnekler

Ağaç ya da selvi/servi tasvirleri, İslâm öncesi dönemlerde büyük önem arz eden Hayat Ağacı tasvirlerinin, mezar taşlarında İslâmî gelenekle birlikte vahdeti vücudu, ebedî hayatı, yapraklarıyla rüzgârlı havalarda “Hu” sesini çıkardığına inanılması gibi ikonografik anlamlarla birlikte kullanılmaya devam edilen betimlemelerdendir⁶⁷. İslâm öncesi Türk döneminde Hayat Ağacı gökyüzü, yeryüzü ve yer altıyla bağlantının sağlanmasında kullanılan bir araç işlevi gördüğü ve bu nedenle kişinin ruhunun öldüğü zaman hayat ağacı tarafından göğe ya da yer altına gideceği yolu gösterdiğine inanılmıştır⁶⁸. Söz konusu tasvirin Orta Asya'da⁶⁹, Moğolistan'daki geyikli taşlarda⁷⁰ ve Anadolu'da⁷¹ birçok benzer örneği bulunmaktadır.

⁶⁵ Tezcan, *agt.*, 1990, s. 159; Hasan Bahar, “Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, Konya 2013, s. 284, Resim 4-5; Kırdıralı, Babayar, *age.*, 2015, s. 62; User, *agm.*, 2010, s. 63, Resim II, III.

⁶⁶ Mustafa Beyazıt, Kasım İnce, “Aizanoi Zeus Tapınağı Duvar Yüzeylerindeki Ok-Yay Damgaları”, *II. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, 2-5 Aralık 2015*, İstanbul 2018, s. 269-290.

⁶⁷ Mustafa Beyazıt, Yasemin Beyazıt, *Denizli Darıverimli Camii-Medresesi ve Haziresi*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2019, s. 92.

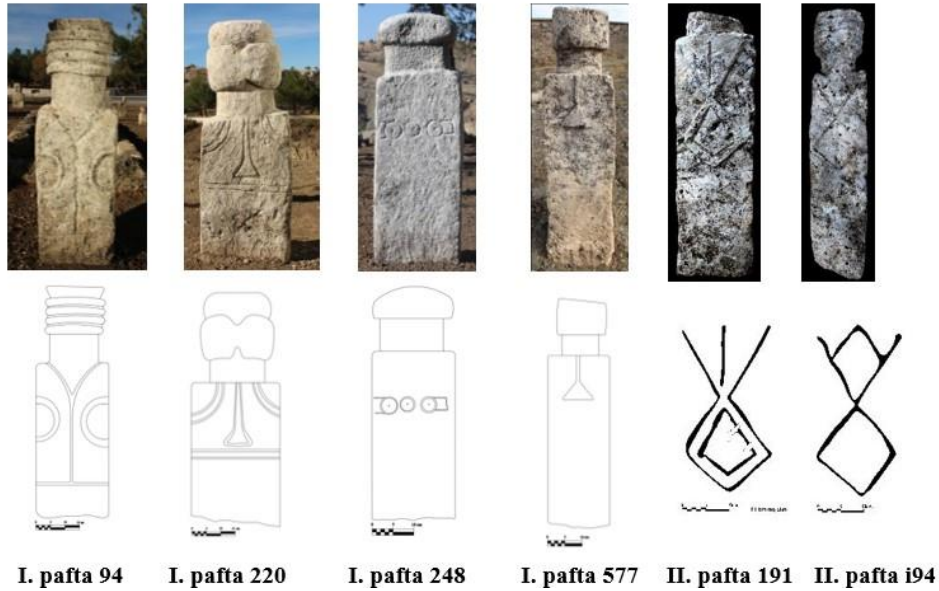
⁶⁸ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara 2012, s. 26, 185, s. 187.

⁶⁹ Orkun, *age.*, 1986, s. 435, 453, 930, 951, 952

⁷⁰ Eleonora Nowgorodowa, *Alte Kunst Der Mongolei*, Printed in The German Democratic Republic, Leipzig 1980, s. 131; Emel Esin, *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, Resim 248, 249, 250, 260, 264, 265, 267, 268.

⁷¹ Karamağaralı, *age.*, 1992, Resim 58, 59; Özkan, *agm.*, 2000, s. 42, 44, Resim 3, Resim 7; Halit Çal, “Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi”, *Millî Folklor*, 2011, S. 89, s. 221, Fotoğraf-Çizim 9.; Mustafa Aksoy, Ayfer Zencirkaya,

Kale-i Tavas Yukarı Mezarlık'ta yer alan mezar taşlarının yüzeylerindeki şekillere bakarak Orta Asya kültüründen yansımaların görüldüğü en önemli gruplardan birisi taşların formlarında ve yüzeylerinde yer alan kıyafet tasvirleridir. Orta Asya'da balbalların yüzeylerinde görülen kıyafet uygulamalarının benzerlerini Osmanlı dönemi başlıklarına sahip mezar taşlarının formlarında ve yüzeylerinde de görmekteyiz. Bunlar arasında yelek, kemer-kemer tokası, kemer, kuşak, boyun kısmına takılı aksesuar ve kıyafetler yer almaktadır (Fot. 13).

Fot. 13: Yukarı Mezarlık I. ve II Paftalardan Kıyafet Tasvirlerinden Örnekler

Eski gelenek ve kültüründen izleri gittikleri her yerde taşıyan Türk boyları Kale Yukarı Mezarlık taşlarında da kıyafet ve kıyafet aksesuarlarını kullanmışlardır. Balballarda, geyikli taşlarda, menhirlerde ve bengü taşlarda da kıyafet ve kıyafet aksesuarları başta⁷² Kırgızistan⁷³ olmak üzere Moğolistan⁷⁴, Tuva'da⁷⁵ ve Göktürk çağı eserlerinde görülmektedir⁷⁶. Benzer örneklere genelde kazıma teknikli olmak üzere

“Arapgir’de Bazı Maddi Kültür Eserleri ve Damgalar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 367, Temmuz 2017, s. 44, Fotoğraf 18; Arslan, *agt.*, 2003, s. 57, 58, 59, Çizim 19, Kat no: 19.

⁷² Yılmaz, *age.*, 2003, Çizim 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 24, 25, 26, 349 vd.; Kubarev, *age.*, 2005, s. 34-39; Güneri, *agm.*, 2006, Resim 8, 27, 31, 36; Kubarev, *agm.*, 2007, s. 137, 138; Güneri, *age.*, 2018, s. 581.

⁷³ Oktay Belli, *Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller Stone Balbals and Statues in Human Form in Kirghizistan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 71, 72, 83, 85, 86, 88, vd.; Dimitri F. Vinnik, “Yayın Kritik, O. Belli Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller / Stone Balbals And Statues in Human form in Kirghizistan”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları / Avrasya Araştırmaları ve İncelemeleri Dizisi, İstanbul 2003, ISBN 9789756561355”, *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya Arkeoloji Araştırmaları Bilim Derneği, Anadolu Ve Avrasya Enstitüsü Akademik Süreli Yayın*, 2011/1-2, s. 142-147.

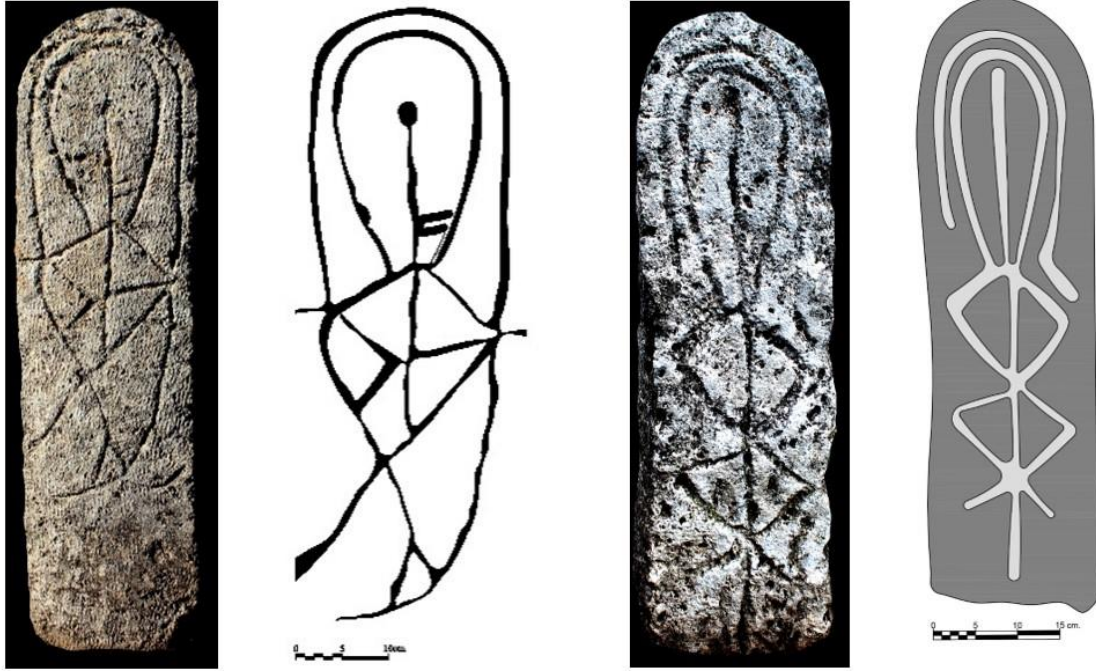
⁷⁴ Nowgorodowa, *age.*, 1980, s. 138, 140, 141, 146.

⁷⁵ Abdülkadir İnan, “A.D. Graç, Drevnetürskiye İzvayaniya Tuvi (Tuvada Eski Türk Heykelleri) Moskova 1961, 153 Sahife 153 (RESİM)”, *Makaleler İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 375.

⁷⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 88-92.

Adıyaman Besni⁷⁷, Ardahan Çıldır⁷⁸, Ardahan Posof⁷⁹, Beşkaza Yöresi⁸⁰, Erzincan Çayırılı⁸¹, Eskişehir Gökçeğüney Köyü, İstanbul Eyüp Sultan⁸², Tunceli⁸³ mezar taşlarında rastlanılmaktadır.

Mezar taşının yüzeyinde kazıma şekillerle insan silüetinin görüldüğü örnekler arasında I. paftaki 5 envanter numaralı taş önemlidir. Taşın yüzeyine başörtülü veya saç biçiminde kazınmış, yüzü oval biçimde belirtilmiş ve oval kısmın yüzeyinde burun ve ağız, omuzları belirgin, vücut formu ve kolunun duruşu ile kucağında bebek tutan stilize edilmiş bir kadın figürü görülmektedir. Bunu çok yakın benzer örnek II. paftada 101 envanter numaralı taşır (Fot. 14).

Fot. 14: I. Pafta 5 Env. No ve II. Pafta 101 Env. Nolu Mezar Taşlarında Stilize İnsan Tasvirleri

Taşların yüzeyinde yer alan kazıma teknikle yapılmış stilize kadın tasviridir. Taş yüzeyindeki kazıma tasvir, İslâm öncesi geleneklerde yer alan, çocuk ve kadınların özellikle doğum yapan kadınların koruyucusu Umay ana tasvirlerini hatırlatır niteliktedir⁸⁴.

⁷⁷ Demirel, *age.*, 2008, Çizim 15, 27, 28.

⁷⁸ Ali Murat Aktemur, “Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16 (3), Erzurum 2012, s. 143, Fotoğraf 11, 17, Çizim 5.

⁷⁹ Aktemur, *agm.*, 2017, s. 264.

⁸⁰ Eroğlu, *agm.*, 2017, s. 267, Fotoğraf 105.

⁸¹ Yunus Berkli, “Azerbaycan-Bakü’de Bulunan İnsan Heykel Biçimli Mezar Taşları ve Orta Asya-Azerbaycan-Anadolu İlişkisi”, *Türk Kültürü ve Hacibektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 61, Ankara 2012, s. 37, Fotoğraf 18.

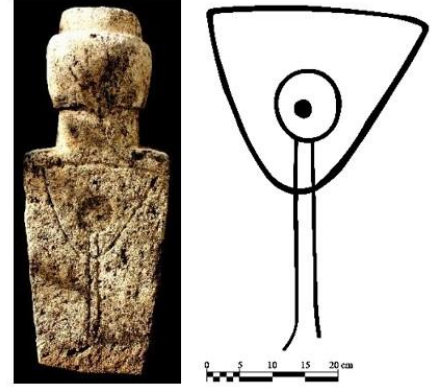
⁸² H. Örcün Barışta, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bazı Takı Tasvirleri”, *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler 04-08 Ekim 1999*, C. III/II, İstanbul 2002, s. 1309-1313, Resim 5.

⁸³ Mehmet Kulaz, İlater İğit, *Tunceli’deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018, s.59, Fotoğraf 10a, Çizim 5a.

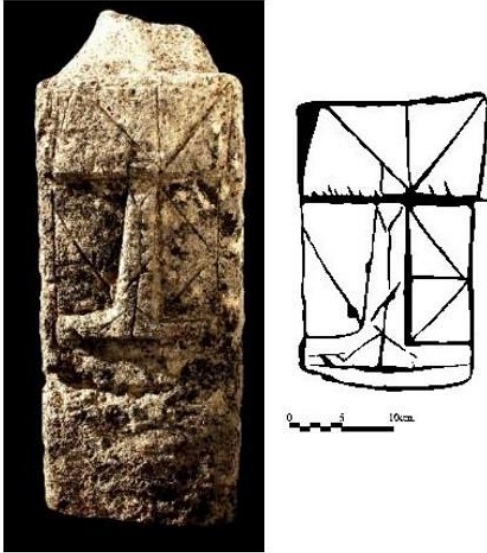
⁸⁴ Çoruhlu, *age.*, 2007, s. 180, 186, 187; S. Alyılmaz, *agm.*, 2014, s. 7; Çoruhlu, *age.*, 2007, s. 195 Çizim 54, s. 201 Çizim 48, 59; Semra Alyılmaz, Cengiz Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/4, 2014, s. 8, 10, 12-17; Г. В. Кубарев, “Древнетюркские изваяния из Аппшиякты в Центральном Алтае (к проблеме выделения женских статуарных памятников у древних тюрков)(Ancient Turkic Sculptures From Apsyakt in Central Altai (To The Problem of The Allocation of Women's Statuary Monuments from

I. pafta 211 envanter numaralı sarıklı fes başlığa sahip mezar taşının kitabelik yüzeyinde stilize edilmiş bir insan figürü görülmektedir. Başı daire şeklinde verilen figürün kollarını yukarıya açarak dua ettiği izlenimi verilmiştir. Kollar yukarıdan kazıma bir çizgiyle birleştirilmiştir. Bu çizginin asa olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır (Fot. 15).

Dua eder tarzda ellerini yukarıya kaldırmış ya da yukarda elleri arasında asa tutan stilize edilmiş insan tasviri benzerlerine Biçiktu-Boom ve Kırgızistan Saymalıtaş'ta din adamı mahiyetinde kaya resim alanlarında rastlamaktayız⁸⁵. Elinde asa ya da kılıç tutar haliyle de Orta Asya'da heykellerde ve balballarda benzer örnekleri görülmektedir⁸⁶.

Fot. 15: Mezar Taşında İnsan Tasviri

Fot. 16: Mezar Taşında İnsan Tasviri

Diğer bir örnek ise I. pafta 231 envanter numaralı mezar taşı genel form olarak insan yüzüne benzemektedir. Mezar taşının yüzeyinde geniş alın, burun ve ağız kısmı daha belirgin bir şekilde verilmiştir. Aynı zamanda alın ve yanaklardaki yüzeysel kazımlar, güngörmüş bir kişinin yüz hat çizgilerini hatırlatmaktadır (Fot. 16). Stilize edilmiş mask formundaki taşın benzerleri Afanesyeva kültüründen itibaren Göktürk dönemine kadar Türklerin hakim olduğu birçok alanda görülmektedir⁸⁷.

Ancient Turks))", *Археология, этнография и антропология Евразии*, Том 45, № 1, Новосибирск 2017, s. 95, 96, 97, 98; Yaşar Çoruhlu, "Antalya Güzeloba Mezarlığı Nakışı, Şekilli, Simgeli Mezar Taşları", 2. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 2-5 Aralık 2015*, Ed., J. Özlem Oktay Çerezci, Hâlenur Kâtipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2018, s. 19.

⁸⁵ Anıl Yılmaz, Ali Daşman, "Saymalıtaş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of Institute of Social Sciences*, S. 5, Bahar 2010, s. 157, Resim 7; Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtaş Gökyüzü Atları / Saimaluu – Tash Sky - Horses*, Atokuyunları, İstanbul 2011, s. 238, 239, 242, 244, 245, 273, 274, 276, 277; A.I. Martinov, *Altay Kaya Resimleri Biçiktu-Boom*, Çev. Prof. Dr. Z. Bağlan Özer, Ankara 2013, Res. 515, 614.

⁸⁶ Kubarev, *agm.*, 2007, s. 137, 138, Fig. 1, Fig. 4.

⁸⁷ H. Appelgren-Kivalo, *Alt-Altheische KunstDenkmaler*, Finnisch Altertumsgesellschaft, Helsingfors 1931, s. 22, 23, 31, 33, 36; Güneri, *agm.*, 2006, Resim 24-36; В.Д. Кубарев, Г.В. Кубарев, *Каменные Изваяния Древних Тюрков Южной Сибири*, (*Stone Statues of Ancient Turks of South Siberia*), Ответственный Редактор, Академик В.И. Молодин, Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск 2013, s. 7, 8, 19-73; Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri", *Kutadgu Bilig Felsefe - Bilim Araştırmaları*, S. 4, Ekim 2003, s. 251, 252; V. D. Kubarev, D., Tsevendorj, "Batı Moğolistan'daki Taşbabalar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, çev. Osman Sarıdiken, S. 17, Erzurum 2001, s. 217-218.

Yukarı Mezarlıkta yapılan son dönem çalışmaları sırasında bulduğumuz taşlarının arasında insan uzuvlarının yapıldığı örneklere de rastlanılmıştır⁸⁸. Buna benzer taşlar Anadolu'da Ardahan Çıldır Akçıl Köyü, Beşkaza Yöresi, Elazığ Baskıl, Erzincan Çayırılı, Kayseri Develi Karapınar Köyü, Kırşehir, Malatya, Milet Müzesi, Mardin Kızıltepe Girbelli, Tunceli Pertek, Tunceli Ovacık Geyik Suyu, Uşak Ulubey Çamlıbel ve Sülümenli Mezarlıkları vb. birçok alanda karşımıza çıkar⁸⁹.

Tarihlendirme önerisi:

Orta Asya kültürünün yansımaları bağlamında bazı örnekler üzerinde durduğumuz Kale Yukarı Mezarlık'taki taşlardan sadece bir kaçının yüzeyinde Osmanlıca tarih düşülmüştür. Söz konusu tarihler içerisinde en erkeni H. 1124/M. 1712-3 tarihine en geçi ise H.1237-M.1821-22 tarihlerine denk gelmektedir. Yalnız bu tarihler eski geleneklerin 18. ve 19. yüzyılda da sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Kale bölgesine Türk boylarının yerleşimin XIII. yüzyıldan itibaren olduğunu düşündüğümüzde Orta Asya bağlantılı mezar taşların şimdilik elimizde kesin bir kanıt olmamakla birlikte bu yüzyıldan itibaren yapılmaya başlandığını ileri sürebiliriz.

SONUÇ

Temelinde menhirler, geyikli taşlar, balballar, bengü taşları bulunan mezar taşları, Türk gelenekleri ile İslâmî inancının kaynaşmış somut kültürel miraslarıdır. Denizli'nin Kale ilçesi Yukarı Mezarlığı'nda da İslâm geleneklerine göre defin yapılmış, Türk geleneğine göre Mezar taşı/Bengü taşı dikilmiştir. Yukarı Mezarlık'taki mezar taşlarında gelenek, kültür ve inanç öğeleri geçmiş kültürlerini dâhil oldukları inançla bu kadar uyum içinde kaynaştırıldıkları görülmektedir. Bu bağlamda bir grup mezar taşının yüzeylerindeki kazıma tasvirler, o dönem toplumunun, daha önceki devirlerden gelen birikimlerinin XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir.

Dikildikleri dönemin her yönüyle şahitliğini yapan mezar taşları, Türk kültürünün binlerce yıllık birikiminin yansımalarıdır. Bakmasını ve okumasını bilen kişilere adeta birer taşa yazılmış kitap gibi bilgiler ve yansımalar sunmaktadır. Bazı mezar taşlarında, İslâmî yasağa rağmen insan silüetlerinin bulunması bunu gösterir. Aynı zamanda kimi mezar taşlarında görülen kıyafetler, kuşaklar ve takılar Kale-i Tavas halkının giyim kuşamı hakkında da bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bazı örneklerde, basit çizgilerle belirtilen ağaçların, İslâm öncesi dönemde önemli bir inanç simgesi olan hayat ağacını temsil ettiği düşünülürse, İslâmî inancın ve geleneklerin nasıl birleştirildiği daha net anlaşılır. Diğer bir somut delil ise mezar taşlarını yüzeylerinde yer alan damgalardır. Damgalara, Türklerin yaşadığı coğrafyalarda ve incelenen mezar taşlarının yüzeyinde rastlanılması da iki kültürün bütünleşmesinin en büyük kanıtıdır.

⁸⁸ Kültür ve turizm bakanlığının yayın ilkelerinin bağlayıcılığı ve taşların korunması bakımından fotoğraf ve çizimlerine yer verilmemiştir.

⁸⁹ Emel Esin, "»Sin« (Bosna Hersek'de Bogomillere atfedilen, XIII-XIV. Asırlardan Lahdler ile Anadoludaki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese)", *Orijentalni Institut U Sarajevu*, Vol. 30, Sarajevo 1980, s. 120; Karamağaralı, *age.*, 1992, Resim 106; Mustafa Aksoy, "Milattan Önce Anadolu'da Türk İzleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 292, Nisan 2011, s. 47; Mustafa Aksoy, "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", *2023 Dergisi*, S. 129, Ocak 2012, s. 18; Aktemur, *agm.*, 2012, s. 147, Fotoğraf 17; Berkli, *agm.*, 2012, s. 37, Fotoğraf 17-18; Aslı Sağıroğlu Arslan, "Taşlar Konuşur: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/3, 2017, s. 1934, 1935; Bayrakal, *agm.*, 2017, s. 14; Eroğlu, *agm.*, 2017, s. 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, Fotoğraf 73, 74, 76, 77, 78, 90, 91, 92, 93, 94, 95; Aksoy, Zencirkaya, *agm.*, s. 44.

Osmanlı dönemi mezar taşı çalışmalarında araştırmacıların genelde kitabeli ve süslemeli taşları tercih etmeleri, yüzeylerinde yazının bulunmaması ve yeni nesillerin ilgisizliğiyle bu tür mezar taşları Osmanlı mezarlıklarında kaybolan ilk mezar taşlarıdır. Oysaki kültürel geçişin göstergesi olan bu taşların incelenmesi, belgelenmesi ve diğerleriyle birlikte koruma altına alınması gereklidir. Türkler yerleştikleri bölgelerde her ne kadar İslamiyet'i benimsemiş olsalar da, bu taşlar eski geleneklerini devam ettirdiklerinin önemli işaretleridir. Mezar taşları, aynı zamanda iki kültürün barış ve huzur içinde nasıl kaynaştırdığının en somut delilleridir. Kale Yukarı Mezarlık örneğinde ele aldığımız özgün nitelikteki yüz altmış altı taşın gerek form gerek ve yüzeylerindeki işaretler bağlamında benzerlerinin diğer bölgelerdeki mezarlıklara ait çalışmalar çoğaldıkça bu tür örneklerinde artacağı aşikârdır. Kale Yukarı Mezarlık'taki mezar taşları gibi dinî içerikli sanat eserlerinde bile din ve kültürün muazzam kaynaşması Orta Asya hafızasının yansımasıdır.

KAYNAKÇA

Belgeler

22.03.1954 Tarihli Resmi Gazete, Tavas Kazasının Heyelana Maruz Kale Nahiyesinin Yerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun.

Literatür

- AKSOY, M., (2011), “Milattan Önce Anadolu’da Türk İzleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 292: 43-48.
- AKSOY, M., (2012), “Tunceli’de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *2023 Dergisi*, S. 129: 16-20.
- AKSOY, M. Ve A. ZENCİRKAYA, (2017), “Arapgir’de Bazı Maddi Kültür Eserleri ve Damgalar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 367: 39-45.
- AKTEMUR, A. M., (2012), “Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, S. 16 (3): 135-150.
- AKTEMUR, A. M., (2017), “Posof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 64: 237-268.
- APPELGREN-KIVALO, H. (1931), *Alt-Altheische KunstDenkmaler*, Finnisch Altermumsgesellschaft, Helsingfors.
- ARSLAN SAĞIROĞLU, A., (2003), *Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- ARSLAN SAĞIROĞLU, A., (2017), “Taşlar Konuşur: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/3: 1923-1937.
- BAHAR, H., (2013), “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan*, Konya, 267-304.
- BARIŞTA, H. Ö., (2002), “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bazı Takı Tasvirleri”, *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler 04-08 Ekim 1999*, İstanbul, C. III/II: 1309-1313.
- BAYRAKAL, S., (2013), "Kale-i Tavas Mezarlığı'nda Ön Araştırma, *Kaledavaz Sempozyumu Bildirileri (2-3 Nisan 2012)*, Denizli, 100-112.
- BELLİ, O., (2003), *Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller Stone Balbals and Statues in Human Form in Kirghizistan*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- BERKLİ, Y., (2007), “Mezartaşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 31: 67-80.
- BERKLİ, Y., (2012), “Azerbaycan-Bakü’de Bulunan İnsan Heykel Biçimli Mezar Taşları ve Orta Asya-Azerbaycan-Anadolu İlişkisi”, *Türk Kültürü ve Hacıbektas Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, S. 61: 27-42.
- BEYAZIT, M., (2016), "Kale-i Tavas (Tabae) Kazıları", *Geçmişten Günümüze Denizli- Denizli'nin Derin Geçmiş Kazı Araştırmaları 2*, Yerel Tarih ve Kültür Dergisi, S. 47, Denizli, s. 64-77.
- BEYAZIT, M., Y. BEYAZIT, B. D. GİTAL, Ş. ÇELEMOĞLU, A. ATICI, M. ŞEN, H. H. BAYSAL, (2017), "Kale-i Tavas (Tabae Antik Kenti) Ören Yeri Kazıları 2016", 39, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 22-26 Mayıs 2017*, Bursa, 329-346.
- BEYAZIT, M. ve K. İNCE, (2018), “Aizanoi Zeus Tapınağı Duvar Yüzeylerindeki Ok-Yay Damgaları”, *II. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi 2-5 Aralık 2015*, İstanbul 2018, 269-290.
- BEYAZIT, M., Y. BEYAZIT, B. D. GİTAL, Ş. ÇELEMOĞLU, A. ATICI, H. H. BAYSAL, (2018), “Kale-i Tavas (Tabae Antik Kenti) Ören Yeri ve Kavaklıpınar Mevkii Kale-i Tavas Mezarlığı Kazıları 2017”, *40. Kazı Sonuçları Toplantısı 07-11 Mayıs 2018 Çanakkale*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. 3: 161-178.
- BEYAZIT, M., (2019), "Kale-i Tavas (Tabae) Kazıları", Geçmişten Günümüze Denizli- Denizli'nin Derin Geçmiş Kazı ve Araştırmaları 3, *Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Denizli, S. 58: 82-90.
- BEYAZIT, M., Y. BEYAZIT, A. ATICI, M. CANSEVEN, H. H. BAYSAL, (2019) “Kale-i Tavas (Tabae Antik Kenti) Ören Yeri ve Kavaklıpınar Mevkii Kale-i Tavas Mezarlığı Kazıları 2017”, 41, *Kazı Sonuçları Toplantısı 17-21 Haziran 2019 Diyarbakır*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, C. 3: 389-402.
- BEYAZIT, M. ve Y. BEYAZIT, (2019), *Denizli Darıverenli Camii-Medresesi ve Haziresi*, Denizli: Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- BEYAZIT, M., (2020), “Ruhu Olan Taşlar: Kale-i Tavas Mezarlığından Örnekler”, Dr. Kemal Daşcıoğlu’na Vefa Kitabı, (ed. Mithat Aydın, Süleyman İnan), Ankara: Pegem Akademi, 919-934.
- ÇAL, H., (2011), “Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi”, *Milli Folklor*, S. 89: 220-239.
- ÇORUHLU, Y., (2003), “Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri”, *Kutadgu Bilig Felsefe - Bilim Araştırmaları*, İstanbul, S. 4: 229-258.
- ÇORUHLU, Y., (2007), *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ÇORUHLU, Y., (2018), “Antalya Güzeloba Mezarlığı Nakışlı, Şekilli, Simgeli Mezar Taşları”, *2. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 2-5 Aralık 2015*, (Ed., J. Özlem Oktay Çerezci, Hâlenur Kâtipoğlu), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 9-38.
- ERCİLASUN, A. B., (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERGUN, P., (2012), *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara.
- EROĞLU, E. F., (2017), “Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşlarının tarihsel Kökenlerine Genel Bir Bakış”, *2. Ulusal Yörük Türkmen Çalıştayı Bildiriler Kitabı 24-26 Şubat 2017 – Antalya*, (Ed. Fatih Uslu), Antalya, 220-282.

- ERTAŞ, Z., (1983), "Antalya Bölgesi Bir Grup Mezar Taşı Hakkında Yorumlar", *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History XII 1982*, İstanbul, 21-34.
- ESİN, E., (1980), "»Sin« (Bosna Hersek'de Bogomillere Atfedilen, XIII-XIV. Asırlardan Lahdler ile Anadoludaki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese)", *Orijentalni Institut U Sarajevu*, Sarajevo, Vol. 30: 107-138.
- ESİN, E., (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ESİN, E., (2006), *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- DEVLET, E. G. ve A. R. LASKİN, (2014), "On Investigations of Rock-Art of The Amur and Ussuri Rivers", *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii – KSIA* (Brief Communications of the Institute of Archaeology), Moscow, Volume 232: 8-31.
- DEMİREL, F., (2008), *Besni Mezar Taşları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri Arkeolojisi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- GÜLLÜDAĞ, N., (2015), "Türkler'de Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi/Uluslararası Hakemli E-dergi*, C. 3, S. 6: 132-150.
- GÜNERİ, S., (2006), "OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C. 2: 511-552.
- GÜNERİ, S., (2018), *Türk-Altay Kuramı Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya'da Türklerin Erken Kültür Tarihi*, Ankara: Kaynak Yayınları.
- İNAN, A., (1998), "A.D. Graç, Drevnetürskkiye İzvayaniya Tuvi (Tuvada Eski Türk Heykelleri) Moskova 1961, 153 Sahife 153 (RESİM)", *Makaleler İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. II: 373-378.
- KARAMAĞARALI, B., (1980), "Türk Damgalarının Devamlılığı Hakkında", İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 9: 5-24.
- KARAMAĞARALI, B., (1992), *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAMAĞARALI, B., (1993), "İç içe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 249-270.
- KIDIRALI, D. ve G. BABAYAR, (2015), Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı, Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı, Astana: Gılım Yayınevi.
- KUBAREV, V. D. ve D. TSEVENDORJ, (2001), "Batı Moğolistan'daki Taşbabalar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Çeviren: Osman Sarıdiken), Erzurum, S. 17: 213-224.
- KUBAREV, V. D., (2009), Antiquities of Karakol Culture Altai, Ed. Professor V.E. Larichev, Novosibirsk: Novosibirsk The Institute of Archaeology and Ethnography Press.
- KUBAREV, G. V., (2005), *The Culture of The Ancient Turks of The Altai* (On The Basis Of Burials), (Ed. E.I. Derevjanko), Russian Academy Of Sciences Siberian Division Institute of Archaeology and Ethnography, Novosibirsk.
- KUBAREV, G. V., (2007), "Ancient Turkic Statues: Epic Hero Or Warrior Ancestor?", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, Novosibirsk, 1 (29): 136-144.

- KULAZ, M. ve İ. İĞİT, (2018), *Tunceli'deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- KUBAPEV, V. D. ve G. B. KUBAPEV, (2013), *Каменные Изваяния Древних Тюрков Южной Сибири* (Stone Statues of Ancient Turks of South Siberia), Издательство Института археологии и этнографии, СО РАН, Новосибирск.
- KUBAPEV, G. B., (2017), “Древнетюркские изваяния из Апшиякты в Центральном Алтае (к проблеме выделения женских статуарных памятников у древних тюрков)”, “(Ancient Turkic sculptures from Apsyakt in Central Altai (to the problem of the allocation of women's statuary monuments from ancient Turks))”, *Археология, этнография и антропология Евразии*, Том 45, № 1, Новосибирск.
- MARTİNOV, A. I., (2013), *Altay Kaya Resimleri Biçiktu-Boom*, (Çeviren: Prof. Dr. Z. Bağlan Özer, e-kitap, Ankara. http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/altay_kaya_resimleri_ekitap.pdf (erişim tarihi 21.03.2021).
- MERT, O., (2008), “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyyede Bulunan Damgalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, S. 36: 281-305.
- NOWGORODOWA, E., (1980), *Alte Kunst Der Mongolei, Printed in The German Democratic Republic*, Leipzig.
- OKLADNİKOV, A., (1981), *Art of The Amur Ancient Art of The Russian Far East*, Harry N. Abrams, Inc., Publishers, Leningrad: New York Aurora Art Publishers.
- ORKUN, H. N., (1986), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖGEL, B., (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. VI.
- ÖZKAN, H., (2000), “Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, S. 12: 31-47.
- POLAT, C., (2017), “Kahramanmaraş Keklikoluk Köyü Mezar Taşlarının Şekil ve Süsleme Bakımından Değerlendirilmesi”, *Asos Journal*, S. 61: 523-538.
- QURBANOV, A., (2013), *Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr*, Azərb. Resp.-nın Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı.
- SALMAN, F., (2006), “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Erzurum, S. 9: 12-34.
- SOMUNCUOĞLU, S., (2008), *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler/ From Siberia to The Anatolia The Turks on the Rock*, İstanbul: A-Z Yapı Ticaret-Güngör Matbaacılık.
- SOMUNCUOĞLU, S., (2011), *Saymaltaş Gökyüzü Atları / Saimaluu – Tash Sky - Horses*, İstanbul Atok Yayınları.
- TEMİZ, F. M., (2014), “Hatay-Hassa Mezar Taşlarında Damga ve İşaretler”, *1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 21-24 Kasım 2012*, (ed. Yaşar Çoruhlu, Hâlenur Kâtipoğlu J. Özlem Oktay), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 309-320.
- TEMİZ F. M. ve D. KARA, (2018), “Aktepe Büyük Karapınar Mezarlığında Yeni Bulgular”, *2. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 2-5 Aralık 2015*, (ed., J. Özlem Oktay Çerezci), Hâlenur Kâtipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 67-92.

- TEZCAN, M., (1990), *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- USER, H. Ş., (2010), “Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kuçuyunun Mezar Taşı”, *Dil Araştırmaları*, Güz, S. 7: 62-73.
- VİNNİK, D. F., (2011), “Yayın Kritik, O. Belli Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller / Stone Balbals And Statues in Human form in Kirghizistan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları / Avrasya Araştırmaları ve İncelemeleri Dizisi, İstanbul, 2003, ISBN 9789756561355”, *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya Avrasya Arkeoloji Araştırmaları Bilim Derneği*, Anadolu ve Avrasya Enstitüsü Akademik Süreli Yayın, S.1-2, s. 142-147.
- YATSENKO, S. A., (2013), “Some Problems Related to Early Medieval Turkic Tamga-Sign Studies”, *Re:Marks The Journal of Signum*, International Society for Mark Studies, S. 1: 9-27.
- YILMAZ, A., (2003), *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- YILMAZ A., A. DAŞMAN, (2010), “Saymalıtış’ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of Institute of Social Sciences*, S. 5: 143-159.

KAZAK TÜRKÇESİNDE “EKEŞ”

Nergis BİRAY*

ÖZET

Türkçede söz dizimine anlam bakımından katılan, vurgulama, kuvvetlendirme, ihtimal, gereklilik, istek, şüphe, soru gibi işlevlerle kelimeyi veya kelime grubunu vurgulayan, onlara anlam ayrıntıları katan ve pekiştiren dil birimleri vardır. Konuşma esnasında beden dili, vurgu ve tonlamayla rahatça ifade edebildiğimiz görüş ve duygularımızı yazıda “kiplik” adı verilen bu tür dil birimleri vasıtasıyla anlatmaya ve aktarmaya çalışırız.

Günümüz Kazak Türkçesinde “ekeş” sıklık bakımından yoğun olarak kullanılmasa da edebî metinlerde, dergi ve gazete yazılarında karşılaştığımız bir kelimedir. “e-” cevher fiilinden ve ona gelen ‘-GAÇ > -GAŞ’ ekinden oluşan bir yapıya sahip olan ‘ekeş’in tarihî süreçte kazandığı ‘iken’ anlamı yanında ‘şüphe’ ve ‘küçümseme, beğenmeme’ anlamının metinlerdeki kullanımı dikkat çekicidir.

Bildiride gerek edebî eserlerden gerek gazete ve dergilerden tarama yoluyla tespit edilen ‘ekeş’in kullanıldığı örnek cümlelerin incelenmesinden hareketle bu dil biriminin cümledeki kullanımları, işlevleri ve kazandığı anlamlar konusunda değerlendirmeler yapılmakta ve ‘kiplik’ kabul edilip edilmeyeceği konusunda bir sonuca varılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kazak Türkçesi, ekeş, iken, edat, modal/kiplik, işlev, kullanım, anlam.

“EKEŞ/EKESH” IN THE KAZAKH TURKISH

ABSTRACT

In Turkish, there are language units that contribute to syntax in terms of meaning, emphasize the word or word group with functions such as accentuation, reinforcement, possibility, necessity, desire, doubt, question, add semantic details and reduplicate them. We try to express and convey our views and feelings, which we can easily express with body language, emphasis, and intonation during the speech, through such language units called "modality".

In today's Kazakh Turkish, "ekeş/ekesh" is not used extensively in terms of frequency. However, it is a word we encounter in literary texts, magazine and newspaper articles. 'Ekesh' has a structure consisting of the complementary verb "e-" and the suffix "-GAÇ > -GAŞ" attached to it. It is striking to use the meaning of "doubt" and "dislike" in the texts as well as the meaning "while" that "ekeş/ekesh" gained in the historical process.

The paper is based on the examination of sample sentences using "ekesh" detected by scanning from literary works, newspapers, and magazines. Evaluations were made on the uses, functions, and meanings of this language unit in sentences. After the examination, it was tried to come to a conclusion about whether "ekesh" will be accepted as "modal".

Keywords: Kazakh Turkish, ekeş/ekesh, whilst, preposition, modal, function, usage, meaning.

Türkçe söz diziminde, söz dizimine anlam bakımından katılan, pekiştirme, kuvvetlendirme, ihtimal, gereklilik, istek, soru, vurgulama vs. gibi işlevlerle bazen öğelerin arasında bazen başında ya da sonunda yer alarak bağlı olduğu kelime veya kelime grubunu vurgulayan, ona ince anlam ayrıntıları katan ve pekiştiren dil birimleri vardır. Konuşmada beden dilinin de yardımıyla kolayca ifade edebildiğimiz görüşlerimizi,

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü nergisb@gmail.com 0 538 312 39 32.

duygularımızı yazıda bu tür dil birimleri, ekler, vurgu, tonlama, dilin küçük birimleri olan kiplikler vasıtasıyla anlatmaya, aktarmaya çalışırız. Bu birimler genellikle konuşan kişinin olay ya da durum karşısındaki tutumunu okuyucuya aksettirir. Bu dil birimlerinin katkısı, nihayetinde metni dil malzemesi ve anlam bakımından daha zengin kılacaktır.

Diller arasında olduğu kadar Türk lehçeleri arasında yapılan aktarmalarda da bu küçük birlikler büyük önem taşımakta ve metnin anlamca zenginleşmesine yardım etmektedir. Ancak, aktarılan lehçe ya da dilde bu yapıların tam karşılığı bulunmadığı durumlarda metindeki gerçek ifade de aktarılamamaktadır.

Bu tür yapılar ‘modal’ ya da ‘kiplik’ terimiyle adlandırılmaktadır.

Vardar, kiplik terimini *konuşucuyla dinleyici arasındaki bildirişimin türüne göre tümcenin içerdiği yapının özelliği olabildiği gibi bir başka anlambirimi belirleyen dilbilgisel anlambirim de olabilir. İlk grupta olumlu ya da olumsuz bildirme tümcesi, olumlu ya da olumsuz soru tümcesi, olumlu ya da olumsuz buyrum ya da dilek tümcesi, dolaylı ya da dolaysız anlatım çerçevesinde başlıca kiplikleri vardır* (1998, 141–142) şeklinde tanımlayarak kipliklerin başka bir anlam birimin işlevini belirtmediğini, sadece onu gerçekleştirip bütünlüğünü ifade eder.

Hengirmen ise kipliği *kip ile birlikte olumluluk, sorululuk gibi kategorileri de içeren üst dilbilgisel kategori* (1999) olarak tanımlar.

Palmer, modaliteyi *söyleyicinin düşüncesinin de tavrının da gramatik hale gelmesi* (Palmer 1986: 16) şeklinde tanımlarken Korkmaz kipliği “tarz” başlığı altında ele alır (1992,146). Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde “modal söz”leri ‘cümle başı edatları’ ve ‘edat’ madde başlarının altında göstermektedir (1997: 28,36).

Qazirgi Qazaq Tili adlı eserde bu yapılar “oqşaw sözder” (münferit sözler) başlığı altında ele alınırken (QQT 1954: 493–495), *Qazaq Tiliniñ Grammatikası*’nda *cümle içeriğinin gerçekle ilişkisi ve konuşucunun bu konudaki fikri, dil biliminde genellikle cümlelerin modallığı diye adlandırılır* (QTG-I 1967: 240) şeklinde ifade edilir.

Nurmahanova, karşılaştığı lehçelerde modalların bağımsız bir söz grubu olduğunu, bu konuyu kabul etmeyenler olsa da bütün Türk dillerinde modal sözlerin olduğunu ifade eder. Modal sözler için de *cümlede söylenen fikrin içeriğine, gerçekleşen olaylara söyleyicinin görüşünü kattığı sözler* (1971: 129–131) der.

Qalıbayeva ve Oralbayeva bu birimleri, “kömekşiler” (1986: 137) başlığı altında toplarken, A. Isqaqov, “Kömekşiler (Yardımcılar)” başlığı altında ele aldığı yapıları “yardımcı isimler” ve “yardımcı fiiller” olarak iki gruba ayırarak verir (1991: 358–378).

Zeynalov, “kipsel sözler” başlığı altında *Modallık (kipsellik) belirli bir iş, hadise, eşya, alamet ve keyfiyet hakkında verilen hükmün gerçekliğini, hakikiliğini tasdik veya inkâr eden söylenen fikirle ilgili belirli ilişki bildiren mantıksal-dilbilgisel ulamdır* tanımıyla konuyu açıklar (1993: 411). Balaqayev ve Sayrambayev de bu tip sözleri *yazanın veya söyleyenin cümlede söylenen fikir ve onun söylenme amacıyla ilgili bakış açısını bildiren sözler* şeklinde tanımladığı “qıstırma söz” (ara söz)ler içerisinde değerlendirir. Bu sözlerin cümledeki başka sözlerle bağlanmadığını, cümle ögesi olmadığını ve onlardan ayrı durduğunu da belirtir (1997: 216–217). *Qazaq Grammatikası* adlı eserde modallar “yardımcı kelimeler grubu” olarak değerlendirilir (2002: 568).

Kazak gramerlerinde cümlelerin modallığı iki grupta ele alınır:

1. Obyektivti (nesnel) modaldilik: Genellikle dilek ve tasarlama kipleri vasıtasıyla verilen dilek ve tasarlama kipleri ile modal sözler, sözlük anlamı ve dil bilgisi özellikleri açısından ele alındıklarında aynı dil yapıları oldukları görülür. Buradaki modallılık, cümlenin yüklemiyle bağlantılı bir modallılıktır. Cümlenin söz dizimine göre şekillendirilmesi olarak ifade edilebilecek bu yapıda asıl belirti kip kategorisidir.

2. Subyektivti (öznel) modaldilik: Özel olarak kullanılan tek söz (modal söz) ile verilir. Burada söyleyicinin söylenilenle ilgili fikri ve bakış açısı ön plandadır. Söyleyici cümledeki anlama inanıp inanmamayı, şüphe veya kesinliği, belirsizlik veya netliği modal sözle ekler. Duygusallık, coşkunluk, pekiştirme, etkileme gibi anlamlar, cümlenin modallılığını şekillendirmektedir (QG 2002: 568, Nurmahanova 1971: 129–131, QTG-I 1967: 241–242, ÖZCAN 2004: 2253).

Bütün terim farklılıkları, sınıflandırma ve değerlendirme çeşitliliğini bir yana bırakırsak özetle cümlenin modallılığı, söyleyicinin düşünce ve tavrının dil bilgisi kuralları ve yapılarınca uygun şekilde ortaya konulması şeklinde tanımlanabilir.

Bu bildiride, kullanılması esnasında yukarıda belirttiğimiz özellikleri sergileyen bir dil birimi olan “ekeş”in Kazakça metinlerden tespit edilen örneklerinden hareketle kökeni, anlamı/anlamları, işlevi ve kullanım özellikleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Köken bakımından “ekeş”:

“ekeş” kelimesinin “e-” fiil kökü ve “-keş” ekinden türediği açıkça görülmektedir: (e-keç > e-keş). Fiil kökünün “e-” cevher fiili olduğu açıktır. Günümüz Kazak Türkçesi gramerlerinde hakkında neredeyse hiç bilgi bulamadığımız “-keş” eki, Türkçenin farklı tarihî dönemlerine ait metinlerde “-GAç” şeklinde görülmektedir. Çalışmamıza ışık tutması açısından öncelikle tarihî dönemlerde ekin nasıl kullanıldığından kısaca bahsetmenin yerinde olacağı düşüncesindeyim.

“-GAç” zarf fiil eki, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde hiç görülmeyen, ilk örneklerine Harezmi Türkçesinde rastladığımız bir ektir. Bu zarf fiil eki, bir fiili başka bir fiilin devam ettirdiğini anlatır: *Ya kûb köñlekni köziğe sürtgeç közleri açıldı* / ‘Yakup gömleği gözüne sürünce gözleri açıldı’ (Ata 1997: 148). *kalğaç, sürtgeç* ‘kalınca, sürtünce’ (Toparlı 1992: 44). Çağatay Türkçesinde de varlığını sürdüren ek, cevher fiile geldiği gibi normal fiillere de eklenmektedir. Ek, Eckmann tarafından “öncelik gerundiumu” şeklinde nitelendirilmiştir. *ol bu sözni eşitkeç oldı hamûş* / ‘o, bu sözü işitince sustu’ (Eckmann 2003: 107). Kıpçak Türkçesi eserlerinde de görülen ek, normal fiillere de cevher fiile de gelmiş ve “iken” anlamında kullanılmıştır. Bu dönemde ekin günümüz Kazak Türkçesinde de gördüğümüz “-GAş” şekliyle karşılaşırız. *bi alğaş* / ‘almayınca’ (Karamanlıoğlu 1994: 145), *kiter igeç* / ‘gider iken’ (88, 5) (Karamanlıoğlu 1989: LXXVIII), *bi yetişkeş yetiştim* / ‘yetişmeyince yetiştim’ (Karamanlıoğlu 1994: 146).

Kodeks Kumanikus’ta ek genellikle cevher fiili ile kullanıma girmekte ve metinde “-(y)IncA, iken, rağmen, halde, her ne kadar” anlamları verdiği görülmektedir: *“kötürdi kız, kız egeç emanuelni* / ‘kız kız olmasına rağmen Emanuel’i götürdü’; *anlar egeç* / ‘anlayınca’ (Akalin 1988: 97).

Eski Türkiye Türkçesi yani Oğuz Türkçesi döneminde ekin Dede Korkut Hikayelerinin Dresden nüshasında sınırlı ölçüde kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımı, Azerbaycan Türkçesi ağız özelliklerinin bu eserde hâkim olmasından yola çıkarak Azerbaycan Türkçesinin ilk dönemlerinde kullanılan şekil olduğu şeklinde değerlendirebiliriz. Bu eserden tespit edilen örneklerin sürekli “di-” fiiliyle “-(y)IncA” anlamında kullanılması dikkat çekicidir: *digeç (D 19,13) – diyicek (V 11,3); digeç (D 72,13) – diyicek (V 24,1)* (Ergin 1989).

Osmanlı sahasında ekin kullanımına rastlanmaz. Ekin Oğuz Türkçesindeki kullanımı Azerbaycan Türkçesinin erken dönemleriyle sınırlı kalmış görünmektedir.

Günümüz Türk lehçelerine baktığımızda Oğuz grubu (güney-batı) Türk lehçelerinde ekin kullanılmadığını görüyoruz. Ek, en çok Çağatay Türkçesinin devamı niteliğinde kabul edilen Özbek ve Uygur Türkçelerinde “-GAç” şeklinde; “-ken”, “-(y)IncA”, “-Ar...-mAZ” anlamlarında, bazen de bağlayıcı olarak kullanılmaktadır. *mäktebgä kirgäç* ‘mektebe girince’, *xâtni oqup bolgäç ätämgä qaytärdim* / ‘mektubu okur okumaz babama verdim’ (Buran 2001: 124), *qızını kütkeç heligiçe yamaççılığ kıldı* / ‘kızını beklerken, şimdiye kadar yamacılık yaptı’, *yer yüzige işiki keñ eçilgäç* / ‘yer yüzüne kapısı açılınca’ (Öztürk 1994: 108).

Bozkurt, Sarı Uygurlarda ekin “-gaş” şeklinin olduğunu örneklerle gösterir: *qılgaş* ‘yaparak’ (Bozkurt 1992: 292). Başkurt Türkçesinde *alğas* ‘alınca’; *itkäs* ‘edince’ (KB, 1991: 1046) örnekleri, Tatar Türkçesinde ‘-(y)IncA’ ve ‘-DıktAn sonra’ anlamlarıyla *kilgeç* ‘gelince’; *kaytkaç* ‘dönünce’” (Buran 2001: 186); *bargaç*, *torgaç*, *işkingaç* /‘varınca, durunca, sürtününce’ (Öner 1998: 233) örnekleri, ilgili eserlerde verilmektedir. Tatarcada olumsuzluk eki üzerine gelip ‘-mAdAn’ anlamıyla kullanıldığına dair örnekler de verilmiştir: *yazmagaç* ‘yazmadan’ (Tuna 1987-1988: 12).

Zeynalov, ekin Tatar ve Özbek Türkçeleri için karakteristik bir özellik taşıdığını belirtir (1993: 392).

Hülya Savran, Kırım Tatar Türkçesindeki “-keç” ekini incelediği makalesinde ekin sadece cevher fiili üzerine geldiğini ve “iken” anlamıyla kullanıldığını ifade eder: *şay der ekeç* /‘böyle der iken’; *toplayım der ekeç* /‘topluyorum der iken’ (Savran 2003: 99). Savran makalesinin sonuç kısmında ekin, Oğuz Türkçesinde görülmediğini bu açıdan değerlendirildiğinde Kıpçak Türkçesi özelliklerinin ağır bastığını söylemekte ve ekin “e-ken” zarf-fiiliyle birlikte “iken” anlamında kullanıldığını söylemektedir.

Bu ek, Kazak Türkçesinde bugün hala kullanılmamaktadır. “-keş” eki günümüz Kazak Türkçesi gramerlerinde görülmediğine göre kelimenin “ekeş” şeklinde kalıplaşması, tarihî süreçte gerçekleşmiş olmalıdır.

2. Kazak Türkçesi Gramerlerinde Demevlikler

“Ekeş” kelimesi günümüz Kazak Türkçesinde çok sık bir kullanıma sahip değilse de metinlerde hâlâ kullanıldığı görülmektedir. Kazak Türkçesinde “ekeş” şeklinin kullanımını devam ettirmesi ve kelimenin “iken” anlamını muhafaza etmesi yanında “şüphe ve beğenmeme” anlamı kazanması dikkat çekicidir.

Kazak gramerlerinde ‘edat (şılav/sılav)’ların alt grubundan biri ‘demevlik’lerdir. Demevliklerin cümle içindeki yerleri, kullanım özellikleri ve işlevleri konusunda tartışan Kazak dil bilimcileri, bu yapıların edat olup olmadıkları konusunda farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Bu görüşleri kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: *Qazaq Tiliniñ Grammatikası*’nda bu tür dil birimleri “demevlikler” başlığı altında ele alınır, *kelimeleri ve cümleleri bağlamak için değil, bağlanmış kelimelere anlam yüklemek, anlamı kuvvetlendirmek veya sınırlamak, soru anlamı eklemek için kullanıldıkları* ifade edilir. Bu eserde “demevlikler” kelime yapan eklere benzetilir. Farklı anlamları olduğu vurgulanır, bazen de bağlama işleviyle kullanıldıkları belirtilir. Bu yapıların işlevleri, cümle ya da söz dizimi unsurları arasındaki mantık ve vurguyla da ilişkilidirler. Kelime ve kelime grubunun hatta cümlenin bile anlamına katkıda bulunabilirler. Bu kullanımları yönünden onlara “arabulucu” yapılar da denilmektedir. “ekeş” bu eserde “modaldıq (modal olan) demevlikler” içerisinde “ğoy ve -mıs” ile birlikte tasnif edilmektedir (QTG-I 1967: 235).

Qazaq Grammatikası’nda *edat gibi kullanılan kelimelere farklı gramer anlamı ve renk katan kelimelerdir* (2002: 562) şeklinde tanımlanan bu dil birimlerinin sınıflandırılmasında farklılıklar vardır ve

“ekeş” burada tek başına bir grubu oluşturmakta, *qomsınuv mändi* (şüphe, beğenmeme anlamı) *demevlikler* grubunda gösterilmektedir (2002: 562).

Qazaq Tili-Morfologiya adlı eser, demevlikleri beş gruba ayırır ve “modaldıq demevlikler”den bahsetmez (1989: 103-104).

Türki Tilderinin Salıstırmalı Grammatikası’nda demevliklerin kelimelere eklenerek ek bir anlam verdiği, aslında başlangıçta kendilerine ait bir anlamlarının bulunduğu belirtilir. Zaman içerisinde bu kelimelerin yardımcı kelime olarak kullanıldığı, birçoğunun yapı ve işlev bakımından birbirine benzediği ve ortak olduğu ifade edilir. Nurmahanova, bu dil birimlerinin ilk şekillerini düşündüğümüzde bütün Türk lehçelerinde ortak oldukları sonucuna varılabileceğini söyler (1971: 137-138).

“Ekeş”, bir görüşe göre, olumsuzluk veya karşı anlam bildirme veya karşılaştırma anlamıyla kullanılmaktadır. Başka bir görüşe göre de şüphe, beğenmeme anlamı veren demevlikler içinde ele alınmakta, ardına eklendiği kelimeye beğenmeme, küçük görme anlamı kattığı, genellikle isimlerden sonra geldiği de ifade edilmektedir.

Bektemirkızı, *Demevlik şılavlarıñ funksionaldı sıypatı* adlı eserinde Yakut dilindeki demevlikler üzerine çalışan N. E. Petrov’un demevliklerin kelime grubu vasıtasıyla gelişmesinin beş yolundan bahsettiğini söyler: 1. *İzafetle oluşan grupta ortaya çıkan demevlikler*, 2. *Özne yüklem ilişkisinde ortaya çıkan demevlikler*, 3. *Birleşik fiil yapısında ve kip ve zaman anlamı veren yardımcı fiillerden kalıplaşan demevlikler*, 5. *Demevliklerin kendi kendilerine kalıplaşması* (2001: 5).

Bu eserde, demevliklerin *modaldı (modal olan) demevlikler ve jalğastırğış (bağlayıcı) demevlikler* olmak üzere iki ana grupta değerlendirildiği de ifade edilmektedir (2001: 9).

Kullanımlarına bakıldığında demevlikler, kendi başlarına anlamı olan daha sonra bu anlamlarını kaybederek bir kelimeye ekleşerek kullanılmaya başlayan dil birimleri olmalıdır. Onlar, genellikle de bir ismin veya isim grubunun ardından gelirler.

Kazak Türkçesinde tam bir kelime anlamı olmayan, sadece kelime ve kelimeyi, cümle ile cümleyi bağlayan veya belirli bir kelimeye bağlı olarak kullanılan kelimeler vardır. Dilbilimde bu tür yardımcı kelimeler *şılav* (edat, bağlaç) olarak adlandırılmaktadır. *Şılavlar*, her tür gramatik anlamları ile cümlede yerine getirdikleri hizmete göre *jalğawlıq, septewlik, demewlik’ şılavlar* olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Bunların içinde katıldığı sözle birlikte sözcüğe duygusal renk katan *demewlik şılavlar* da yer alır. *Demewlikler*, büyük bir anlam potansiyeline sahip olan ve cümledeki kelime veya kelime gruplarına farklı gramer anlamları ekleyen kelimelerdir (stud.kz).

Qomsınuv (azımsama, az görme, memnuniyetsizlik) anlamı demevliklere “-ekeş” de girer. Bu kelime, eklendiği söze *qomsınuv* (azımsama, az görme, memnuniyetsizlik) ve *mensinbev* “horlamak, önemsememek” anlamı katar. Anlamsal olarak, yukarıda bahsedilen *şılavlar (edatlar)* gibi *kemsinüv* (küçük görme, aşağılama), *qomsınuv* (azımsama, az görme, memnuniyetsizlik) ve *mensinbev* (horlama, önemsememe) ile aynı işlevdedir ve bu işleviyle belirli bir aşama göstererek veya kalıplaşmayarak kelime türeten yapımlarına yaklaşır.

Qazirgi qazaq tili gramerinde ismin sözlük anlamını renklendiren 24 ekten ve dil biriminden bahsedilir. Ğ. Ğ. Musayev, *Kazak dilinde herhangi bir nesne veya olguya duygusal bir katkıyı bildirmek için özel formlar kullanılır* derken, A. Iskakov *sözcüğün içeriği açısından yeni bir kelime oluşturmada sadece kelimelere farklı bir duygusal etki, ifade edici ton ekleyen ve ilave semantik anlamları kapsayan son ekler*

(jurnağ) vardır. Bunlar isimlerin alt kategori biçimleri olarak ele alınmalı ve demek ki ismin her tür duygu ve renk yaratan soneklere olarak tanımlanmalıdır, der. Ş.Y. Nurgojina ise aşağıdakileri de bu tür eklere katar: -ş, -sımak, -şığay (-şığış), -ekeş vb. Biz de kanıt olarak aşağıdaki son ekleri (jurnağ) verebiliriz: -eke, -qa//-ke; -y; -tay//-tey; -ş; -sımak; -jan; -qan; -şa//-şe; -bay; -ee; -şani (künşani) (stud.kz).

Qazirgi qazaq ädebiy tili’nde “ekeş” ve “egeş” dil birimlerinin kalıplaşmayan bir ek (son ek) ile yardımcı kelime kategorisi arasındaki bir biçim olduğu ifade edilir. Bu biçim kelimeyle ilişkilendirilir, ona küçümseme, hor görme gibi anlamlar katar. Mesela: *tas ekeş tas ta özgeredi*. ‘taş bile olsa taş da değişir’. *Keñ ekeş keñge osınday tar adam boladı eken-aw*. ‘Bu kadar genişliğe rağmen böyle dar bir insan olunur mu ki?’ (Bayqabilov vd. 2013: 174).

Qazaq tiliniñ sözjasamı men morfologiyası adlı eserde, demevliklerin kelime ile kelimeyi, cümle ile cümleyi bağlamadığını, kendileri eklenen kelimelere her tür ek anlam kattığını ifade eder. Bunları anlamlarına göre beş grupta ele alırken “ekeş”i *qomsınuw mändi demevlikter* başlığı altında gösterir (2016: 195-196).

Demevlikler’in özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

* Cümle içinde kullanılıp kelimelerle birlikte hareket etseler de eklendikleri sözün anlamını değiştirmez, kelime grubuna veya cümleye yeni, çeşitli anlamlar katarlar. Böylece onlar, kendilerine has anlam özellikleri vasıtasıyla edatın farklı türlerinden ayrılmış kendi semantik ve gramatik işaretlerinin olduğunu gösterirler.

* “Ekeş” gibi demevlikler, hiçbir şekilde fonetik değişime uğramazlar. Hangi ses yapısında iseler bu şekilleri değişmez. Bu, onun henüz tam olarak eke dönüşme sürecinde olmadığını da bir göstergesidir.

* Kelimelerden ayrı yazılırlar.

* “Ekeş” ve onunla aynı grupta değerlendirilen demevlikler, isimler, isimden oluşan kelime grupları ve isimleşen fiillere eklenen “demevlik şınavlar” olarak ele alınırlar, sadece *bastavış* (özne) olan sözlerle birlikte kullanılır. Mesela: *Mal ekeş mal da ölse, artında bir iz qaldıradı*. / ‘Mal bile ölürken ardında bir iz bırakır’.

* Demevlik şınavların kattıkları dilbilgisel anlam çeşitliliği sadece demevliklerin kendi anlamlarına bağlı değildir, eklendikleri kelime gruplarına da bağlıdır.

* Onlar, cümle dışında kullanılamazlar. Bir kelime veya kelime grubundan sonra kullanılırlar. Kullanıldıkları kelime veya kelime grubuyla birlikte cümlede bir ögesi sayılır, birlikte dilbilgisel bir bağlantıya katılırlar.

* “Ekeş”, genellikle *qomsınuw* anlamında kullanılan bir demevliktir. Oysa, o anlamını sadece isimle kullandığında gösterir: *Jan rahatın qus eken qus ta biledi* / ‘Kuş bile canının rahatını bilir’ (Bektemirkızı 2001: 60).

* Demevlikler içinde buldukları kelime, kelime grubu ve cümleye soyut temel bir gramatik anlam katarlar.

* Kelimeleri veya kelime gruplarını bağlama özellikleri vardır.

* Kelimelere eklendikleri gibi kelime gruplarına da eklenme özellikleri vardır.

* Demevlik şınavların hangisi olursa olsun subyektellik modalılık (öznel kiplik) bildirirler. Onlar, kullanım sırasındaki anlamları, mecazi anlam taşımaları, temel ve türeme anlamları ile modallar gibi bir hizmete sahip olurlar. Gramatik ve semantik bir işlev yerine getirirler. İşlevsel bir gramer unsuru olarak görev yaparlar (Bektemirkızı 2001: 86).

3. Kazak Türkçesi Metinlerinde “ekeş”

“Ekeş”in kullanımıyla ilgili olarak Kazakça metinlerden tespit edilmiş örnekleri, ifadeye kattıkları anlamlara göre şu şekilde sıralayabiliriz.

“bile” anlamında: Küçümseme bildirir.

* *Päleden masayıq qaşıptı dep eş adam ulına bay balasımen oynawğa ruqsat etpeydi. Onıñ mänisin bala-ekeş bala da túsinedi* (Ä. Älişev, Batır). Beladan şeyh başı bile kaçıyor diye hiç kimse zenginın çocuğuyla oynamasına izin vermez. Bunun ne demek olduğunu bir çocuk bile anlar.

* *Soğan löpkeşi ekeş löpkeşi de şıdamay, sırdañdaydı. Bastı дәlelderi- awılda araqtıñ az ötüwi* (J. Moldağaliyev, Samal). Buna dükân sahibi bile dayanamaz kaçır. Bunun asıl nedeni köyde içkinin az tüketilmesidir.

* *Qus ekeş qus tülegin uyadan biyik uşırar* (N. Şakenov, Tolqın). Kuş bile yavrusunu yuvadan yükseklerle uçurur.

* *Sodan beri әlemdegi bar qayğı / Şarpıp ötti bizdiñ sorlı mañdaydı. ...Sağımıştan öleñ jazdım qanşama, / Qağaz ekeş qağaz da odan sarğaydı* (J. Jaqipbaev, Löylä). (O zamandan beri alemdeki bütün kaygı / Çarpıp geçti bizim bahtsız alınımı. / .. Özlem dolu nice şiirler nice / Kağıt bile işte bu yüzden sarardı).

* *Torğay ekeş torğay da öz uyasın qorğaydı. / Serçe bile yuvasını korur.*

* *Uvaqtı tas ekeş tastı da tozdıradı. / Zaman taşu bile aşındırır.*

* *Jer ekeş jerdiñ de qulağı bar. / Yerin bile kulağı var.*

* *Adamdı buzılğan bügingi qoğamda qus ekeş qus ta oğaş minez-qulıq tanıtı bastadı. / Bugünün yozlaşmış toplumunda kuş bile bir garip davranmaya başladı.*

“bile olsa” anlamında: Küçümseme, hor görme bildirir:

* *Mal ekeş mal ol şirkin de jañğırsırıp jata almasa kerek* (K. Qazıbaev, İzğar). (Ah yazık, hayvan bile olsa yalnız kalınca yatamıyor olmalı).

* *Üy işi tap-taza bolıp jatqan soñ, әkem ekeş әkem de sırttan ayağın tarp-tarp basıp, kire bermeytin boldı endi* (B. Soqpaqbaev, Bastan keş). (Evin içi tertemiz olduktan sonra babam bile olsa dışarıdan ayaklarını tap tap basarak içeri giremiyor artık).

* *Tipti mal soyarda da “Sende jazıq joq, bizde azıq joq” dep mal ekeş maldıñ da ne sebepti pısaqqa ilingen sebebin aytpavşı ma edı?! / Bilhassa hayvan keserken “Sende günah yok, bizde azık yok” diye hayvan bile olsa hangi sebeple bıçağın önüne yattığının sebebini söylemeyecek mi ki?!*

‘da/de’ anlamında: ‘bile’ anlamına yakındır. Küçümseme bildirir.

* *Adam tügil mal ekeş malğa deyin üyrenşikti örisin ogeyleydi de turadı* (Ä.Kekilbaev, Dala). (Sadece insanlar değil hayvanlar da alıştığı otlakları özler durur).

* *Maqaladağı özekti oy «Tuwğan jerdiñ qus ekeş qusı da közge istıq körinedi» degendik* (M. Älimbaev, Örnekti söz). (Makaledeki asıl fikir “Doğduğun yerin kuşları da göze sevimli görünür” anlamındadır).

* *Onıñ bir qabırğası qulap, opırılıp qalıptı, әke-şeşemiz ölip, eki iyesisin birdey ayırılğannan keyin üy ekeş üy de şögip, alasarıp ketipti* (Ä. Nurşayıqov, Maxabbat). (Onun duvarlarından biri çökmüş ve yıkılıp kalmıştı, anne babamız ölünce iki malları da sahipsiz kalıp aynı şekilde veda ettikten sonra ev de çöküp gitmişti).

* *Jer ekeş jer de avıradı. / Yer de hastalanır.*

* *Aspan jer üşin, jer suv üşin, suv jan-januvar, qurt-qumırsqa üşin tipti toğay ekeş toğay da barmaqtaı torğay üşin jaratılğan.* / Gökyüzü yer için, yer su için, su canlılar, kurt kuş (karınca) için, özellikle orman da parmak kadar serçe için yaratılmış.

* *Qorladı olar seniñ nāsiliñdi, / Taptadı tabanıña asılıñqı. / Otarlap, Otanına oyran saldı, / Gül ekeş gül de budan jasırındı* (J. Sızdıqov, Asuıwlar). Horladı onlar senin neslini / Çığnedi tabanıyla gerçekten. / Sömürüp, vatanını yerle bir etti, / Gül de bu yüzden saklanmış olmalı).

“...da olsa...” anlamında: Küçümseme, beğenmeme bildirir.

* *Qus ekeş qus-tağı japadan-jalğız seriksiz ömir süre almaydı eken* (Ş. Qumarova, Qos şınar). (Kuş da olsa yapayalnız, dostsuz yaşayamazmış).

“...da mı...” anlamında: Küçümseme, beğenmeme bildirir.

* — *Balıq ekeş balıq ta jerigeni me? Sonşa qaşadı eken senen, ant urğan* (A. Baytanaev, Asan). Balık da mı aş eriyor? Bu sebeple kaçıyormuş senden, lanet olası.

“... iken ...” anlamında: Küçümseme, beğenmeme bildirir.

* *Mal ekeş mal da bir jerge jıynalıp bir adam bağıp jatır.* / Hayvan iken hayvan bir yere toplanıyor, ona bir adam bakıyor.

“... iken ...’(nın) da” anlamında: Küçümseme, beğenmeme bildirir.

* *Toba, -dep oyladı Maqpal tawıqtarğa tañırqay qarap, -qus ekeş qustıñ da oylaytını quw keñirdek. Ala tañnan qara keşke deyin judırıqtay jumırı qalay toymaydı eken osılardıñ* (Q. Jumadilov, Qazdar). (Makpal, tavuklara hayretle bakarak “Tövbe”, diye düşündü; kuş iken kuşun da düşündüğü şu aç boğaz. Sabahtan akşama kadar yumruk kadar kursakları nasıl doymaz ki...)

* *Quday tağalanıñ jaratqan jan-januwarınıñ eñ kişkentayı osı qumırsqa ekeş qumırsqa da tınbay jumıs jumıstap jür* (I. Altınсарın, Qırğız xrestom). (Tanrı'nın yarattığı yaratıkların en küçüğü şu karınca iken karınca da sürekli çalışıyor).

* *Sıyır ekeş sıyır da / Jolamaydı mañına. / Bir maşına juwırda / Kömip ketti şañına* (Q. Mırzaliyev, Aq otaw). (Sıyır iken sıyır da / Uğratmaz etrafına. / Bir araba geçer de / Beler gider tozuna).

“...iken ... bile” anlamında: Küçümseme, beğenmeme bildirir.

* *İyti ekeş iytkе bermesin. Adam tügil iytkе awır, başka salmasın, başqağa körsetpesin.* (M. Ävezov, Abay jolı). ((*Bu derdi*) İti iken ite bile vermesin. İnsanı bir yana bırak bir it için bile çok ağır, kimseye vermesin, başkalarına göstermesin).

* *Dep men uzaq oyladım. / Qapı jerde qamıǵıp. / Qayuwan ekeş qayuwanıñ / Kewdesinde bar ümit* (Ğ. Qayırbekov, Könsadaq). (Deyip de uzun uzun düşündüm. / Gafil yerde hüzünlenip. / Hayvan iken hayvanın bile / Gövdesinde vardır ümit).

* *Balalar ekeş balalar da bunı ayap, klasta ses şıǵarmay tınış otırdı* (Ä. Kekilbaev, Bir şökim). (Çocukken çocuk bile ona acıyıp sınıfta ses çıkarmadan sessizce oturdu).

* *Meniñ tüsinigimşe, äyel adamğa er adamdar turmaq, añ ekeş añdardıñ, xayuvandardıñ erkeği de urğasına müyız, ya bolmasa tuyağın kötermeydi.* / Bana göre erkek adamın kadına (vurması) bir yana dursun, hayvan iken hayvanın bile erkeği dişisine boynuzunu göstermez, toynağını kaldırmaz.

“her ne kadar... da olsa” anlamında: Küçümseme bildirir.

* *Meni äkem dep sıylasañ, balam, jurtpen aytıspa. Tek jürgen, toq jüredi. Eñ artıq böleñ ekeş böleñ de ökpeli siyyaqtı (Z. Şaşkin, Senim). (Bana babam deyip de hürmet ediyorsan bu insanlarla konuşma. Tek yürüyen tok yürür. Her ne kadar teyze çocuğun en kıymetlin de olsa öfkeli gibi).*

* *...Qus ekeş qus ta bötegesine bir kündik asın artıq saqtaydı. Men qus qurlı joqpın ba? (S. Baqbergenov, Qarğa tam). (... Her ne kadar kuş da olsa yuvasında bir günlükten fazla yiyeceğini saklar. Ben bir kuş kadar yok muyum?).*

* *Kenesarınıñ bir kişkentay ğana sözi bar: “Añ ekeş añ da, qus ekeş qus ta öz uyasın qorğaydı, al adam nege olay jasamavı kerek. / ‘Kenesarı’nın sadece küçücük bir sözü var: “Her ne kadar hayvan da, kuş da olsa yuvasını koruyor, peki insanın böyle yapmaması için sebep ne?*

* *İyt ekeş iyt te quvalağanğa tastap qaşpay, küşigin üşiksiz qaldırmavğa jan salıp jür. / Her ne kadar it olsa da kovalandığında bırakıp kaçmadan yavrusunu evsiz bırakmamak için can atıyor.*

“işte” anlamında: Küçümseme, beğenmeme anlamı verir.

* *Awılınay ekeş awılınaydı al, eki künniñ birinde Qorğambekke zapıska jazuwmen boladı, «pälenşege bir kilo may, tügenşege eki kilo qaymaq bosatıñız» dep (B. Maylin, Şığ). (Muhtar işte, iki günden birinde Korğambek’e “filancaya bir kilo yağ, falancaya eki kilo kaymak bırakın” diye not yazardı).*

* *Jınısınıñ şiyırımın şubıruw, jımın basuw kimniñ qolınan kelmeydi? Jırtqış qayuwan ekeş, o da biledi. (M. Ävezov, Abay jolı-1). (Soyunu tüketecek şekilde darmadağın etmek, inini basmak kimin elinden gelmez? Yırtıcı hayvan işte, o bile (bunu) biliyor).*

“rağmen” anlamında: Karşılaştırma ve küçümseme anlamını birlikte karşılar.

* *Ağaş ekeş ağaş ta quladım eken dep qurap ketpey, güldep jatqanda bizdiñ borday ezilüvimizge jol bolsın. (Ağaç bile ağaç olmasına rağmen yıkıldım deyip de kuruyup gitmeden çiçeklenirken bizim tebeşir gibi ezilmemize yazıklar olsun.) (docsportal).*

* *Mına tuwıstarıña eskert, - Şayman biletin orıssasına bastı. - Munan bılay eki eli awzına bir eli qaqpıq qoyıp söylewdi üyrensın. İyt ekeş iyt te as işken ayağına sarımaydı (Qaz. Ädeb.). (Şu akrabalarına hatırlat, - Şayman Rusça konuşmaya başladı. – Bundan böyle iki eli yerine bir elini ağızına kapak yaparak konuşmayı öğrensin. Köpek olmasına rağmen köpek bile yemek yediği yere saldırmaz).*

* *Al bozbalalar! Sender aytındar! Qız ekeş qız da aytıp keledi, -dep kev-kevlegen soñ Musatay, Äytiken siyaqtı bozbalalar da kerilip, ırğalanday, közin aşıp-jumıp, ayğaydı salıp, bügingi köşti oyın-savıq qılıp jiberdi (J. Aymavıtov, Şığ). Delikanlılar! Sizler de söyleyin! Kız olmasına rağmen kız bile söyledi diye homurdandıktan sonra Musatay, Aytiken gibi delikanlılar da gerinip sallanır gibi gözünü açıp kapayarak bağırıp bugünkü göçü oyun ve eğlenceye dönüştürdüler.*

* *Quday ursın seni, şaytannan jaralğan. - Raxmet babay ıza men külki aralas basın şayqadı. - Jılan ğurlı joqpısıñ... Nux payğambarıñnıñ kemesi tesilgende jılan ekeş jılan da quyırığın tesikke tıǵıp, on segiz miñ ğalamdı apattan saqtaptı (Ä. Särsenbaev, Teñiz). (Lanet olsun sana, şeytandan yaratılan. – Rahmet baba öfkeyle karışık gülerek başını salladı. - Yılan kadar yok musun... Nuh Peygamber’in gemisi delindiğinde, yılan, yılan olmasına rağmen kuyruğunu deliğe soktu ve on sekiz bin alemleri felaketten kurtardı).*

SONUÇ

“Ekeş” kelimesinin tespit edilen örnekler üzerindeki incelemeden sonra şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

* “Ekeş” bir isim veya isimden oluşan kelime grubunun ardından gelmekte, kelimenin anlamında bir değişikliğe sebep olmamakta ancak bu yapıya yeni anlamlar katmaktadır. Bu kullanımlarıyla edat işlevinde olmadıkları fark edilir. Tespit ettiğimiz örneklerde onun zamirlerle ve fiillerle kullanımına rastlanmamıştır.

* “ekeş” tek başına kullanıldığında bir anlam ifade etmez. Bir nesneyi anlamlandırma özelliğine sahip değildir. Anlam bilimi açısından “öznel” bir anlam içerir. “Ekeş” kullanıldığı hiçbir yerde fonetik değişime uğramamakta ve kelimedden ayrı yazılmakta, ekleşmemektedir. Bu, henüz bir eke dönüşme sürecinde olmadığını ancak dönüşecekmiş gibi bir kullanım sergilediğini gösterir.

* “Ekeş”in kullanıldığı yerlerde daha çok özne olan unsurla kullanıldığı, bir örnekte isim tamlamasının tamlayanı şeklinde kullanıldığı görülmektedir. “Ekeş”, cümle dışında kullanılmamakta, bir kelime veya kelime grubundan sonra kullanılmaktadır. Bu sebeple anlamı eklendiği kelime ve kelime gruplarına bağlıdır. Onlara göre şekillenir, bu kelime veya kelime grubuyla birlikte cümlenin bir ögesi sayılır, onlarla birlikte dilbilgisel bir bağlantıya katılır.

* “Ekeş”, tarihî metinlerde kendi başına “iken” anlamını taşımaktayken süreç içerisinde bu anlamını kısmen korumakla birlikte içinde bulunduğu cümlede eklendiği unsurla birlikte farklı anlamlar kazanmış, özellikle, incelediğimiz Kazak Türkçesinde “küçümseme, hor görme, beğenmeme” anlamlarında kullanılmaya başlamıştır.

* Kiplikler, bazen söz türeten ekleri alabilirler. “Ekeş” için böyle bir durum söz konusu değildir.

* “Ekeş” sadece birlikte kullanıldığı isimler veya isim gruplarıyla birlikte vurgu kazanır.

* Kiplik sözlerin bazıları cümle içinde hep aynı yerde kullanılırken büyük bir kısmının yeri değişebilir ama “ekeş”in yeri her zaman bir cümle ögesinden sonra (genellikle özne) gelir.

* Kiplikler cümlede ifade edilen fikre konuşucunun kendi bakış açısını eklerler. Kiplik anlam, düşüncesini ifade eden kişinin kendi düşüncesiyle ilgisini bildiren anlam; kiplik sözler de bu kişi ve düşüncesi arasındaki ilgiyi bildiren sözler ise, “ekeş” de konuşucunun ruh durumunu anlattığına, olay ya da durum konusunda kişisel yorum getirdiğine göre onun işlevini kipliklere benzetmek ve “ekeş”i kiplikler içinde değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ABDİKARİM, N., (2011), “Qazaq, mongol tilderinde turlavlı müşelerdiñ berilüv joldarı, uqastığı men ayırmaşılıqtarı”, *Qarağandı universitetiniñ habarşısı*, II/62: 16-22.

AXANOV, K. ve A. AYĞABILOV, (1989), *Qazaq Tili-Morfologiya*, Almatı.

AKALIN, M., (1988), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

ATA, A., (1997), *Nâşirü’-d-dîn Bin Burhânü’-d-dîn Rabgûzî Kışaşü’l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I*, Ankara: TDK Yayınları.

BALAQAYEV, M. ve T. SAYRAMBAYEV, (1991), *Qazirgi Qazaq Tili Söz Tirkesi men Jay Söylem Sintaksisi*, Almatı, “Sanat”.

BAYQABILOV, Ö. ve D. DUYSABAYEVA, (2013), *Qazirgi Qazaq Ādebiy Tili*, Taşkent.

- BİRAY, N., (2009), “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)”, *Turkish Studies*, 4 (3): 338–361.
- _____, (2013), “Kazak Türkçesinde Enklitikler”, *Prof. Dr. Leyla KARAHAN Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, 259-281.
- BOZKURT, F., (1992), *Türklerin Dili*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- ECKMANN, J., (2003), *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviren Günay Karaağaç), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A., (2008), “La Enklitiği ve Türkçede Bir Pekiştirme Enklitiği Teorisi”, *Dil Araştırmaları*, Ankara, 2: 35–56.
- ERDAL, M., (1991), *Old Turkic Word Formation*, , Wiesbaden, C. I, II.
- _____, (2000), “Clitics in Turkish”, *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*, Lincoln College, Oxford: August 12.14.1998. (Edited by Aslı Göksel and Celia Kerslake), Wiesbaden, 41–48.
- ERGİN, M., (1963), *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____, (1989), *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRSOY NASKALİ, E., (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.
- HENGİRMEN, M., (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınları.
- QADAŞEVA, Q., Z. Ş. ERNAZAROVA, Q. Q., (2002) QANAFİYEVA, *Qazaq Tili*, Almatı.
- QALİYEV, Ğ., N. ORALBAYEVA, B. QASIMOVA, B. ŞALABAYEV, O. TÖLEGENOV, (1997), *Qazirgi Qazaq Tili*, Almatı.
- KARAMANLIOĞLU, A. F., (1989), *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____, (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ISKAKOV, A., (1991), *Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya*, Almatı, “Ana Dili”. (QQT)
- QALIBAEVA, A. ve N. ORALBAEVA, (1986), *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Morfemalar Jüyesi*, Almatı: Qazaq SSR’niñ “Ğılım” Baspası.
- Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Men Âdebiyat İnstitutı, (1959), *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Almatı.
- Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı, (1967), *Qazaq Tiliniñ Grammatikası-I – Morfologiya*, Almatı. (QTG-I)
- Qazaq Tiliniñ Grammatikası-I Morfologiya*, (1967), Almatı: Qazaq SSR’niñ Ğılım Baspası.
- Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, (2002), *Qazaq Grammatikası – Fonetika, Söz Jasam, Morfologiya, Sintaksis*, Astana. (QG)
- Qazaqstan Respublikası Ğılım Jäne Joğarı Bilim Ministrliğı Ulttıq Ğılım Akademiyası A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, (1999), *Qazaq Tiliniñ Sözdigi*, Almatı.
- Qazirgi Qazaq Tili*, (1954), Almatı: Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Baspası.
- Qazirgi Qazaq Tiliniñ Sözjasamı men Morfologiyası*, (2013), Semey.
- KORKMAZ, Z., (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kültür Bakanlığı, (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü-I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (KB)
- NURMAHANOVA, Ä. N., (1971), *Türk Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı.
- ÖNER, M., (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK Yayınları.

- ÖZ ÖZCAN, A., (2004), “Özbek ve Türkiye Türkçesinde “OlasılıkTahmin” Bildiren Modal Sözcükler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C. II, (20–26.09.2004)*, Ankara: TDK Yayınları, 2253–2261.
- ÖZTÜRK, R., (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- PALMER, F. R., (1986), *Mood and Modality*, Cambridge-New York.
- SAVRAN, H., (2003), *Kırım Tatar Türkçesi Dil Özellikleri-Metinler Sözlük*, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Yayınları.
- _____, (2007), “Kırım Tatar Türkçesinde Kullanılan “-keç” Zarf Fiil Eki ve Bu Ekin Tarihi Seyri Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Bahar, 23/59-64.
- SIZDIQOVA, R., (2018), *Qazaq Tiliniñ Anıqtağışı (emle, tınış belgileri, söz sazı)*, Almatı: El-şejire.
- ŞAKAMAN, B. I., (2001), *Demevlik Şıavlardıñ funksionaldı sıypatı*, Pavlodar.
- TOPARLI, R., (1992), *Harezmi Türkçesi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- VARDAR, B. yönetiminde Prof. Dr. N. GÜZ, Prof. Dr. E. HUBER, Prof. Dr. O. SENEMOĞLU, Doç. Dr. E. ÖZTOKAT, (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: ABC Kitabevi AŞ.
- ZEYNALOV, F., (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Çeviren Yusuf Gedikli), İstanbul: Cem Yayınevi.

e-KAYNAKÇA

- <https://stud.kz/referat/show/102151> erişim tarihi 13.11.2020.
- <https://stud.kz/referat/show/102151> erişim tarihi 03.11.2020.
- <https://docsportal.net/3585079/> erişim tarihi 13.11.2020.

“ATEBETÜ’L-HAKAYIK”TA MISRA BAŞI PARALELİZMİ

Ezgi DEMİREL*

ÖZET

Edip Ahmet Yüknekî tarafından yazılan “Atebetü’l-Hakayık” bir ahlak ve öğüt kitabıdır. “Atebetü’l-Hakayık” ve başka tarihsel metinler, günümüze kadar birçok araştırmannın konusu olmuştur. Bu eserler, özellikle dil bilgisi incelemeleri açısından pek çok Türkolog tarafından incelenmiştir. Ancak bunlar, dil bilgisi özelliklerinin yanı sıra deyişbilim açısından da önemli bilgiler içermektedir. Edebî eserler, her iki alanın ortaya koyduğu bilgiler doğrultusunda değerlendirildiğinde tam manasıyla aydınlatılabilecektir.

Bu çalışmada “Atebetü’l-Hakayık”, mısra başında barındırdığı paralelizm örnekleri açısından incelenmiştir. Bir şiirde birbiriyle ahenkli sözcüklerin seslik benzerliklerle kullanılmasıyla ortaya çıkan koşutluklara “paralelizm” (koşutçuluk) denilmektedir. Eserde mısra başında kullanılan paralelizm örnekleri ortak özelliklerine göre sınıflandırılmış ve eserin üslubu, mısra başı paralelizmi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Atebetü’l-Hakayık, paralelizm, başkafiye, önyineleme, deyişbilim.*

THE VERSE HEAD PARALLELISM IN “ATEBETÜ’L-HAKAYIK”

ABSTRACT

“Atebetü’l-Hakayık” written by Edip Ahmet Yüknekî is a book of ethics and advice. It and other historical texts have been the subject of many studies. These studies have been examined by many Turcologists, especially in terms of grammar studies. However, these contain important information in terms of stylistics as well as grammar properties. Literary studies can be fully enlightened when evaluated in line with the information provided by both fields.

In this study, “Atebetü’l-Hakayık” has been examined in terms of the examples of parallelism it contains at the beginning of the verse. Parallels that arise from the use of harmonious words in a poem with vocal similarities are called “parallelism”. The examples of parallelism used at the beginning of the verse in the study were classified according to their common features and the style of the work was evaluated within the framework of the verse head parallelism.

Keywords: *Atebetü’l-Hakayık, parallelism, head rhyme, anaphora, stylistics.*

GİRİŞ

İnsanoğlu oldukça uzun bir zamandır dili yazınsal bir araç olarak kullanmaktadır. Dinsel ve kültürel içerikli törenlerden doğan sözlü edebiyat ürünlerine dayanan dilin yazınsal araç olarak kullanımı elbette yazının kullanılmaya başlanmasıyla daha çok artmıştır. Türkler, tarih boyunca gerek sözlü gelenek çerçevesinde gerekse de yazılı edebiyat çerçevesinde oldukça fazla eser ortaya koymuştur.

“Atebetü’l-Hakayık” da bu eserlerden olup Edip Ahmet Yüknekî tarafından kaleme alınan ve Karahanlı Türkçesinin dil özelliklerini taşıyan bir eserdir. Bu eser, bir ahlak ve öğüt kitabıdır. “Atebetü’l-Hakayık”la ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ise eser, deyişbilim çerçevesinde ele alınmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, edemirel@mehmetekif.edu.tr. ORCID NO: 0000-0003-1530-8828.

“Atebetü’l-Hakayık” ve bunun gibi eserler Türkoloji çalışmalarına konu edilmiş ve bunlar üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Belirtilen çalışmalarda bazen dil açısından ele alınmış olan eserler bazen de edebî açıdan incelenmiştir. Ancak bir edebî eserin niteliğinin tam olarak ortaya koyulabilmesinin yolu onu hem dil malzemesi hem de edebî yönüyle irdelemekten geçmektedir. Bir edebî eserin her iki açıdan da incelenmesi onun bütün özelliklerini açıklayabilmek bakımından büyük önem arz etmektedir.

Aynı edebî eseri dil ve edebiyat yönünden ayrı inceleyen araştırmacılar aynı eserin birbirinden farklı özelliklerini ele almaktadır. Dil ve edebiyat üzerine çalışanların ortak araştırma alanı ise içeriği oluşturan dilin kullanımındır. Ancak bir edebî eserin değeri öncelikle dil kullanımına bağlıdır (Özünü 2001: 19).

Bu nedenle edebî bir eserde kullanılan dilin, dil biliminin kuralları çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Bunu sağlayan dil bilimi sahası ise kuşkusuz deyişbilimdir.

Çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılan ama alanyazında genellikle “deyişbilim” olarak adlandırılan dil bilimi dalını *dilde söz dizimiyle deyiş, anlatım, üslup arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalı; sanatçının görüş, duyusu, anlayış ve anlatıdaki özelliği veya bir türün, bir çağın kendine özgü anlatış biçimi; bir sanat eserinin anlatılış özelliklerini türlü açılardan inceleyen bilim dalı*⁹⁰ şeklinde tanımlamak mümkündür.

Özünü, deyişbilimin inceleme alanını şöyle açıklamıştır: *Deyişbilim, dili, dilbilim alanına giren yöntemlerle önce lehçelere ayırarak inceler, sonra da lehçeleri tarihsel (historical), yöresel (geographical), toplumsal ve sınıfsal (social class), ve bireysel dil kullanımı (idiolect) açılarından ele alır* (2001: 22).

Geçmiş klasik döneme uzanan deyişbilim, 20. yüzyılda geleneğin sınırlarını kırarak Prag Okulu’nun görüşleri doğrultusunda edebî eserlerin dil biliminin yöntemleriyle incelendiği bir alana dönüşmüştür. Deyişbilim, “koşutluk, önceleme, yineleme, sapma” adı verilen yöntemlerle edebî eserleri irdelemektedir. Hatta bu yöntemler, dil biliminin çeşitli alanlarından aldığı desteklerle 1960’lardan sonra yeniden ele alınmıştır (Özünü 2003: 433-434).

Belirtilen yöntemler yapı ve anlatım olmak üzere iki başlıkta incelenebilir. Yapı başlığında kurgu ve dil kullanımı açısından *koşutluk* ve *yineleme* ele alınırken anlatım başlığında anlam ve duygu açısından *önceleme* ve *sapma*⁹¹ değerlendirilmektedir. Adı geçen yöntemlerden hangisinin, hangisini ortaya çıkardığı konusu ise oldukça tartışmalıdır (Özünü 1990: 85).

Paralelizm (koşutluk) terimini, *birbiriyle bağıntılı sözcükler, sözcük öbekleri ve tümceler arasındaki yapı benzerliği* (Özünü 1990: 91); *şiir dilinde beyti oluşturan mısralar arasındaki benzer dil birliklerinin ve mütevazin kelimelerin anlamla bütünleşen sesin eşliğinde paralel sıralanışını ifade eden bir terim* (Macit 2005: 53) gibi açıklamalarla tanımlamak mümkündür.

Yineleme terimi ise *yazın yapılarına bir estetik güzellik getirmek, çağrışımlar yaratmak, anlamları ve kavramları pekiştirmek için kullanılan bir deyişbilim yöntemi* olarak açıklanabilir (Özünü 2001: 115).

⁹⁰ <https://sozluk.gov.tr/>

⁹¹ Bu çalışmada yinelemelerin oluşturduğu paralelizm örnekleri üzerinde durulduğu için önceleme ve sapma terimleri üzerinde durulmamıştır. Ancak adı geçen terimleri açıklamak yerinde olacaktır. Bir cümlede ve anlatımda herhangi bir dil ögesinin olması gereken yerden daha önce bir yerde kullanılması veya bir metinde hemen her yerde öncelenen ögeye önem verilerek yapılan deyişbilim yöntemine “önceleme” adı verilmektedir. “Sapma” ise şiirin yapı ve kurgusunun yanı sıra dil kullanımında görülen olağan dışı dil olaylarıdır. Sapmalar, şairlerin dille oynadıkları oyunlardır (Özünü 2001: 74/78).

Aksan, özellikle sözcük, sözcük grupları ve kimi zaman da bütün mısraın yinelenmesinin ses açısından etkileycilik kattığını, ahenk ve ritim oluşturarak dinleyenlerdeki ses imgesini pekiştirdiğini ifade etmektedir (2016: 215).

Paralelizmi oluşturan deyişbilim yöntemlerinden en önemlisi bu nedenle yinelemelerdir. Yinelemeler, çeşitli özelliklere göre sınıflandırılmaktadır⁹² ve bunlar içinde ses bilgisel yinelemeler de yer almaktadır.

Şiirde herhangi bir dil bilimsel ögenin yinelenmesi aslında ses yinelemesine işaret etmektedir. Çünkü bir sözcüğün yinelenmesi bir taraftan o sözcüğün seslerinin de yinelenmesi anlamına gelmektedir (Öznlü 2001: 115).

Ses bilgisel yinelemelerin eski Türk şiirinden beri kullanıldığı bilinmektedir. Ancak bu ses bilgisel yinelemelerin yerinin zamanla değiştiği görülmektedir. Burada ses bilgisel yinelemelerle kastedilen elbette kafiyedir⁹³.

Arat, paralelizmi Türk şiirinin eski örneklerinde olduğu kadar bugünkü halk edebiyatında da görülen önemli öğeler arasında sayılan Türk edebî üslubunda yerleşmiş olan “ifade paralelliği (ifade müvâziliği)” terimi ile karşılamaktadır. “İfade müvâziliği”, Türk şiirinde birbirini desteklemek ve pekiştirmek için kullanılan, yan yana gelen birbirine eş ya da karşıt anlatımlardan oluşur (2007: 271). Yazar, eski Türk şiirinde her ne kadar kafiyenin “sonda, arkada gelen” anlamını taşısa da mısra başında bulunduğu dikkat çeker ve şiirdeki genel ahengi kuvvetlendirmek için benzer hecelerin yinelenmesinin oldukça önemli olduğunu vurgular. Eski Türk şiirinde asıl ahengın oluşumunda temel unsur olan kafiyenin mısra başında bulunması o dönemde ilk hecenin günümüzden farklı olarak vurgulu olmasından kaynaklanmaktadır. Türk şiirinde daha sonra kafiyenin sona geçmesi yazar tarafından vurgunun yerinin değişmesine bağlanmıştır (2007: 19).

Kaya, kafiyenin mısra başından mısra sonuna kaymasını Arat’ın ifade ettiği gibi vurgunun sona kaymasının yanında başka kültürlerle girilen etkileşim sonucu alınan nazım şekillerine de bağlamaktadır. Yazar, mısra başı kafiyesinin kullanılmasını şiirde ahengi sağlama ve göz için kafiye anlayışıyla açıklamaktadır (2000: 204).

“İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı” başlıklı yazısında Şinasi Tekin, mısra başında kullanılan ses yinelemeleriyle ilgili bilgiler de vermektedir. “Kıta aliterasyonu” olarak adlandırılan bu yinelemelerin mısra başındaki ilk sözcüğün ilk sesinin dört mısraın hepsinin ilk sözcüğünün başında yinelenmesiyle oluştuğunu söylemektedir (1992: 22).

Tekin, bu aliterasyonun kökeninin de Türkçenin kendi yapısında aranması gerektiğini belirtir. Bunun için Türkçenin şu özelliklerine bakmak gerekmektedir: 1) Eklemeli bir dil olan Türkçe istisnalar dışında sözcüklerin köklerini değiştirmeden koruyan bir dildir. 2) Türkçede anlatımı güçlü kılmak için bir üslup özelliği olarak şunlar bulunmaktadır: a) *kara kara düşün-* ve *körü körüne* örneklerinde olduğu gibi sözcükler ekli ya da eksiz biçimde yinelenir b) eş anlamlı sözcükler iştikaklı cinas şeklinde *yağmur yağ-*, *vuruş vur-* gibi şekillerde görülebilir c) *sapsarı*, *kapkara* gibi örneklerde bazı sözcüklerin ilk hecelerinin yinelenmesi söz konusudur. Tekin’e göre bütün bu özellikler Türkçede hiçbir sanat endişesi bulunmadan başlangıçtan beri vardır. Ancak milletin ortak malı olan atasözü, bilmece ve fallarda kasıtlı olarak kullanılmıştır. Bunlarda sanat endişesinin olup olmadığı bilinmemekle beraber özellikle fallarda falın etkisini arttırabilmek için bu

⁹² Bakınız Tablo 1.

⁹³ “Uyak her şeyden önce, sesin yinelenmesi olayıdır.” (Aksan, 2016: 187).

özelliklere başvurulduğu görülmektedir. Paralelizm terimi için tıpkı Arat gibi “ifade müvâziliği (=syntaktischer Parallelismus)”ni kullanan Tekin, bunun Türkçenin bir üslup özelliği olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yazar, Uygur nazım tekniğinin (aliterasyonların) Moğolcadan Türkçeye geçtiği iddialarına da karşı çıkmakta; Moğol şiirinin Uygur şiiriyle ortak özellikler göstermesinin her iki dilin ortak kökten gelmelerinden yani akraba olmalarından kaynaklandığını düşünmektedir (1992: 50-55).

Osman Fikri Sertkaya da eski Türk şiirinde kafiye'nin satır başında olduğunu ve baş kafiye'nin bir ünlü ses olması durumunda bu sesin aynen yinlendiğini ifade etmektedir. Baş kafiye göz içindir ve yazara göre kafiye'nin ünsüz bir ses olması durumunda bu ünsüz sestem sonra gelen ünlüyle birlikte ünsüz ve ünlü ses birlikte yinelenmektedir (1986: 43). Sertkaya, “Kutadgu Bilig’deki Dörtlükler Üzerine” adlı yazısında ise “Atebetü'l-Hakayık”ta baş kafiye'nin kullanıldığı dörtlüklerin mevcut olduğunu belirtmektedir. Yazar, hem “Kutadgu Bilig” hem de “Atebetü'l-Hakayık” İslamî dönem eserlerinden olmasına rağmen eski Türk şiirine ait baş kafiye'nin kullanıldığı dörtlüklerin bulunmasının eski kültür unsurlarının bir süre daha şiirimizde yer almasını sağlayarak bunların devamlılığına katkıda bulunduğuna dikkat çekmektedir (2004: 60/62).

Talat Tekin ise Arat’ın incelediği şiirleri de göz önünde bulundurarak eski Türk halk şiirinde iki ayrı geleneğin bulunduğunu söylemektedir. Bunların biri Moğol şiirinde de görülen mısra başı kafiyeli şiir geleneğiyken diğeri “Dîvānu Lügāti’t-Türk”teki örneklerde görülen ve günümüzde de kullanılan mısra sonu kafiyesinin kullanıldığı şiir geleneğidir. Her ne kadar bazı araştırmacılar mısra sonu kafiyesinin Türk şiirinde Arap ve Fars edebiyatlarının etkisiyle ortaya çıktığını söyleseler de Tekin, bu görüşe katılmanın zor olduğunu ifade etmektedir. “Dîvānu Lügāti’t-Türk”teki atasözlerinin bile cümle sonunda kafiyeli olmasının Türk şiirinde mısra sonunda kafiye kullanımının çok eski çağlara gidebileceğinin kanıtı olarak gösteren yazar, eski Türklerin mısra başı ve mısra içinde olduğu kadar mısra sonunda da kafiyeden yararlandıklarından şüphe edilemeyeceğini vurgulamaktadır (2017: X-XI).

Ercilasun, Orhun Yazıtları’ndaki paralel ifadelerin Türkçenin yapısından doğan çok eski ifadeler olabileceği gibi atasözleri ve sözlü şiirin henüz 8. yüzyılda Türk nesrine yansımaları olabileceğini de düşünmektedir. Aynı durum İrk Bitig’deki paralel ifadeler için de geçerlidir (Ercilasun 2020: 36). En eski Türk şairi sayılan Aprın Çor Tigin’in “Sevgili” şiirinde baş kafiye yanında belli belirsiz bir son kafiye'nin de sezilmesinin yanı sıra ölümü anlatan bir Mani şiirinde de baş kafiye yanında son kafiye ya da redifler bulunmaktadır. Ercilasun’a göre bunlar son kafiye ve rediflerin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir (2020: 40-41).

Paralelizm örnekleri Klasik Türk şiirinde de var olmakla beraber bunun farklı terimlerle karşılandığı söylenebilir. Bir şiirde mısralarda yer alan sözcükleri sayı, ölçü ve kafiye bakımından birbirine denk getirmenin tarsî sanatı olduğunu belirten Dilçin, buna tevâzün adı verildiğini ve böyle yazılmış şiirlere de murassa denildiğini söylemektedir (1983: 488). Paralelizm, bir bütünde birbirine denk olan birimlerin tekrarıyla oluşmaktadır ve söz sanatları vasıtasıyla görülebilir (Karagözlü 2015: 1492).

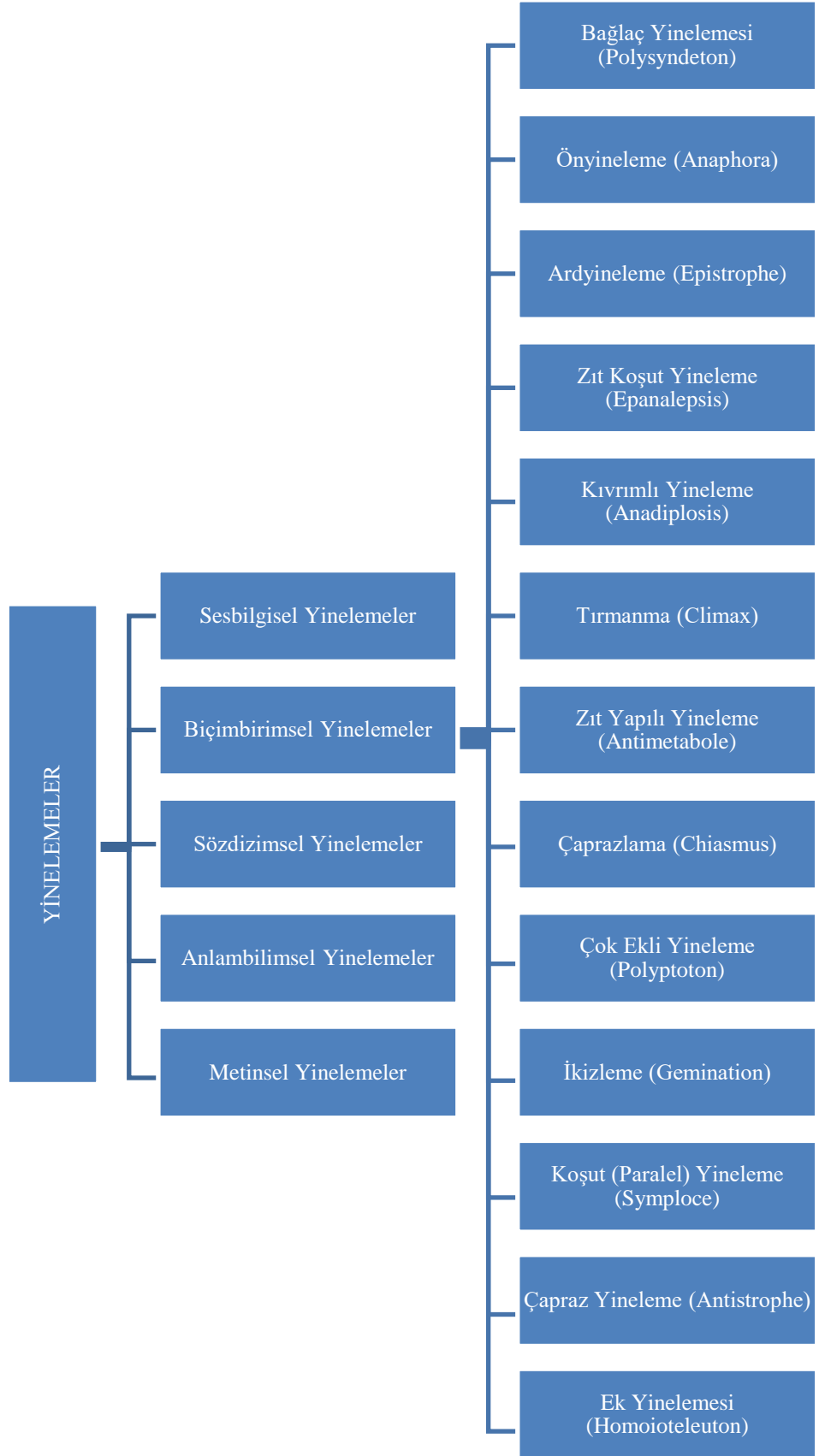
Değişibilimde *yineleme* olarak adlandırılan tekrarlı yapılar ise Klasik Türk şiirinin temel yapısını oluşturmaktadır. Bazı sözcük ve sözcük gruplarının belirli bir düzen dâhilinde tekrar edilmesi şiirde ahengi sağlarken bunun anlamla bütünleşmesiyle şiire özgü bir nitelik kazanmasına aracılık ederek anlatılmak istenenin etkili bir şekilde aktarılmasını sağlamaktadır. Sözcük ve sözcük gruplarının bazen de bütün mısranın tekrar edilmesi ses bakımından etkileyiciliği sağlarken ahenk ve ritim oluşturup dinleyen kişilerde ses imgesini pekiştirici bir görev üstlenmektedir (Macit 2005: 12-13).

Görüldüğü gibi eski Türk şiirinden beri kullanılan bu yöntemler araştırmacılar tarafından farklı isimlerle anılmıştır. Ama bu farklı isimlendirmelerin ortak noktası kuşkusuz şiirde ahengi sağlayabilmek için paralel unsurların mısralarda yinelenerek kullanılmasıdır.

Yinelemeler, öncelemeler ve sapmalar hem yapı hem de anlam açısından paralelizm (koşutluk) meydana getirebilmektedir. Şiirde kullanılan sözcük ve ek yinelemeleri paralelizmi sağlarken söz dizimsel sapmalar ve öncelemeler de paralelizm oluşmasını sağlamaktadır. Bu nedenle paralelizm ile ilgili tespitlerde yineleme, önceleme ve sapmaların iç içe olduğu söylenebilir (Şahiner 2018: 149)

Bu yöntemlerin içinde *yinelemeler* ve *paralelizm* aynı tabakada değerlendirilmektedir. Hem sözcük düzeyinde hem de ses düzeyinde yapılan incelemeler paralelizmi sağlayan unsurların yinelemelerden oluştuğunu göstermektedir. Nitekim eski Türk şiirindeki paralelizm örneklerinin öncelemeler ve yinelemelerde birbirine benzediği görülmektedir (Düşgün 2011: 96).

Yukarıda değinildiği üzere sözcük ve ek yinelemeleri şiirde paralelizmi sağlayan önemli unsurlardandır. Şiiri oluşturan en küçük yapı taşı olan seslerden cümleye kadar tekrar edilen yapılar, yinelemeleri oluşturmaktadır. Yinelemeler dil biliminin yöntemlerine göre ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi, metin ve anlam biliminin ölçütlerine göre çeşitli başlıklar altında ele alınabilmektedir. Özünü, yinelemeleri şu şekilde göstermektedir:

Tablo 1: Yinelemelerin Sınıflandırılması (Özünü 2001: 115-126)

Tablo 1’de görüldüğü üzere yinelemelerin pek çok türü vardır. Bu çalışmada mısra başındaki ses bilgisel yinelemeler dışında⁹⁴ “Atebetü’l-Hakayık”taki biçim birimsel yinelemeler içinde ele alınan önyinelemelerin oluşturduğu paralelizm örnekleri incelenmiştir. Şiirde yinelenen bu yapılar aynı zamanda paralelizm oluşmasını sağlamaktadır. Birbirinin ardından gelen cümlelerin başındaki sözcük ya da sözcük gruplarının tekrarıyla oluşan yineleme türü olan önyinelemelerin (Özünlü 2001: 118) oluşturduğu paralelizm örnekleri tarafımızdan ortak özelliklerine göre sınıflandırılarak ele alınmıştır.

İNCELEME

Atebetü’l-Hakayık’ta mısra başında önyineleme yoluyla paralelizm oluşturan unsurları şöyle sınıflandırmak mümkündür:

1. Mısra Başında Sözcüklerin Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

1.1. İsim Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

“Ölüg” sözcüğü ile yapılan önyineleme örneklerinde iki beyit arasında paralelizm söz konusudur. Şair, farklı beyitlerde önyineleme yaparak paralelizm sağlamıştır. Bu iki örnek buldukları cümlelerde yer tamlayıcısı ve belirtili nesne olmak üzere farklı ögeler olarak yer almıştır.

“¹⁷ *ölüg*dir tiriğ hem tiriğdin ölüg

¹⁸ çıkarur körür sen munı keç aṅga”

“¹⁹ bu kuḍret idisi uluğ bir bayat

²⁰ *ölüglerni* tiriğümek asan aṅga” (Arat 2006: 42)

Bu dörtlükte “köni” sözcüğünün ilk üç mısra başında önyineleme yoluyla kullanılmasıyla paralelizm ortaya çıkmıştır. İçinde bulunduğu çeşitli sözcük gruplarıyla mısra başında konumlandırılan bu sözcük ahengi sağlarken aynı zamanda vurguyu da üstüne çekmektedir.

“¹⁶⁵ *köni* bol könilik kıl atan köni

¹⁶⁶ *köni* tiyü bilsün kişiler sini

¹⁶⁷ *könilik* tonın keç ḳoḳup egrilik

¹⁶⁸ keḳim ton talusı könilik tonı” (Arat 2006: 53)

Aşağıda verilen dörtlükte ise “öṅg” sözcüğünün üçüncü ve dördüncü mısra başında kullanılmasıyla paralelizm ortaya çıkmıştır.

“¹⁷⁷ bu ajun rıbaḳ ol tüşüp köçgülüg

¹⁷⁸ rıbaḳka tüşügli tüşer keçgülüg

¹⁷⁹ *öṅg* arkış uzadı ḳopup yol tutup

¹⁸⁰ *öṅg* ḳopmuş arkış neçe kiçgülüg” (Arat 2006: 54)

İlk mısra başında içinde bulunduğu edat grubuyla beraber yüklem görevinde kullanılan ve mısra başında önyineleme unsuru olan “yılan” sözcüğü üçüncü mısra başında ise zarf-fiil grubunun içinde yer alarak zarf tümleci

⁹⁴ Ses bilgisel yinelemelerin ele alınmamasının sebebi yinelenen her bir ögede aslında ses bilgisel yinelemenin de yapıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

görevindedir. Sözcüğün birinci ve üçüncü mısraın başında farklı görevlerle de olsa önyinelenmesi paralelizm oluşturmaktadır.

- “²¹³ *yılan* teg bu ajuñ yılan oğlağı
²¹⁴ yoğamakka yumşak içi pür ağı
²¹⁵ *yılan* yumşak erken yavuz fı‘l iter
²¹⁶ yırağ turğı yumşak tip azılmağı” (Arat 2006: 57)

“Akı” sözcüğü ve bundan türetilen “akılık” sözcüğünün art arda gelen mısraların başında önyinelemeli kullanılması verilen dörtlükte paralelizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

- “²²⁹ kamuğ til akı er şenasın ayur
²³⁰ *akılık* kamuğ ‘ayb kirini yuyur
²³¹ *akı* bol sañga söz sökünç kelmesün
²³² sökünç kelğü yolnı akılık tıyur” (Arat 2006: 58)

Aşağıda verilen dörtlükte “tavar” sözcüğü birinci ve üçüncü mısradaki önyinelemeli kullanılmıştır. Her iki mısradaki da farklı görevlerde ancak yinelemeli olarak bulunan bu sözcük paralelizm oluşmasını sağlamıştır.

- “²⁸⁵ *tavar* birle erse uluğsındukuñğ
²⁸⁶ uluğluğ taparu elig sundukuñğ
²⁸⁷ *tavar* asğı ne ol barur sen yalıñğ
²⁸⁸ kalur munda kiğin şeped şandukuñğ” (Arat 2006: 63)

Aşağıda verilen dörtlüklerde “bilig” sözcüğünün mısra başlarında önyinelemesiyle oluşan paralelizm örnekleri görülmektedir. Bu örneklerde yer tamlayıcısı, özne ve belirtili nesne görevlerinde kullanılan sözcükler mısra başında ahengi de sağlamaktadır.

- “⁸¹ *biligdin* urur men sözüme ula
⁸² *biligligke* ya dost özüñni ula
⁸³ *bilig* birle bulnur sa‘adet yolu
⁸⁴ *bilig* bil sa‘adet yolını bula” (Arat 2006: 47)

- “¹⁰¹ *bilig* birle ‘alim yoğar yoğladı
¹⁰² *biligsizlik* erni çökerdi çoğı
¹⁰³ *bilig* yind usanma bil ol hağ reşul
¹⁰⁴ *bilig* çinde erse siz arkañğ tidi” (Arat 2006: 48)

- “¹⁰⁵ *biliglig* biligni eğerger bolur
¹⁰⁶ *bilig* tatğın ay dost biliglig bilür
¹⁰⁷ *bilig* bildürür bil bilig kadrini
¹⁰⁸ *biligni* biligsiz otun ne kıılır” (Arat 2006: 49)

- “¹²¹ *bilig* birle bilnür törütgen içi
¹²² *biligsizlik* içre kanı hağr yidi

¹²³ *bilig* bilmegendin bin ança buğun

¹²⁴ öz elgin büt itip iğim bu tidi” (Arat 2006: 50)

Aşağıda verilen dörtlüklerde “*həriş*” ve bundan türetilen “*hərişlik*” sözcüğü ile “*yarağ*” sözcüğü ve bundan türetilen “*yarağlıg*” sözcüğünün ilk iki mısradan önyineleme oluşturacak şekilde kullanımı paralelizmi ortaya çıkartmaktadır.

³⁰⁹ *həriş* tirip armaz usanmaz bolur

³¹⁰ *hərişlik* iginiñg emin kim bilür

³¹¹ h ber bar birilse eğer ademi

³¹² iki  ol dinar ma ol  c  ol  olur” (Arat 2006: 65)

³²⁹ *yarağlıg* aşıñgı kişike yitür

³³⁰ *yarağ* bulsañg oprak yalıñgı bütür

³³¹ k c emgek tegürme kişike  alı

³³² sañga tegse emgek kişidin k tür” (Arat 2006: 67)

1.2. Sıfat Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

Aşağıda verilen dörtlüklerde “*bu*” sözcükleri sıfat görevinde mısra başında yinelenerek paralelizm oluşturmuştur.

¹⁶¹ k ni s z ‘aşel teg bu yalğan başal

¹⁶² başal yip a ıtma ağız yi ‘aşel

¹⁶³ *bu* yalğan s z ig teg k ni s z şifa’

¹⁶⁴ *bu* bir s z oza ı urulmuş meşel” (Arat 2006: 53)

¹⁸¹ *bu* d ny  sañgında y gürmek ne e

¹⁸²  asis neñgdin  tr  tip  z ñg k c 

¹⁸³ nel k mal a mun a k ñg l bama ıñg

¹⁸⁴ *bu* mal kelse erte barur baz ki e” (Arat 2006: 55)

“Ne e” sözcüğü her iki dörtlükte de sıfat tamlaması oluşturmuş ve mısra başında yinelenerek paralelizmi sağlamıştır.

²⁰¹ *ne e* yir bar erdi sıgışmaz eri

²⁰² eri bardı  aldı  uruğ tek yiri

²⁰³ *ne e* ‘alim erdi ne e feylesuf

²⁰⁴  anı bu k n anlar miñginde biri” (Arat 2006: 56)

³⁶¹ *ne e* tetik erdin birer şhv kelür

³⁶² *ne e* p r h nerliğda bir ‘ayb bolur

³⁶³ bu bir ‘aybdın  tr  başın kesg ci

³⁶⁴ ajunda tirilg  kişisiz  alur” (Arat 2006: 70)

1.3. Zamir Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

Aşağıda verilen beyitlerin ikisinde beytin ilk mısramın; birinde ise ikinci mısram “seniṅ” zamiri ile başladığı görülmektedir. Şair, mısra başında kullandığı “seniṅ” zamirleriyle paralelizm sağlamaktadır. Cümlede yer tamlayıcısı görevinde kullanılan isim tamlamalarının tamlayan unsuru olan “seniṅ” zamirinin mısra başında yinelenmesi paralelizmi ortaya çıkartmıştır.

⁴¹ ilahi öküş ḥamd ayur men saṅga

² **seniṅ** raḥmetiṅdin umar men oṅga

⁵ **seniṅ** barlıḳıṅka tanuḳluḳ birür

⁶ cemad canvar uçḡan yügürgen neṅge

⁷ **seniṅ** birliḳiṅke deḡil arḡaḡan

⁸ bulur bir neṅ içre deḡiller miṅge” (Arat 2006: 41)

Verilen beyitte isim tamlamasının tamlayan unsuru konumundaki “anıṅ” zamirleri mısra başında yinelenerek paralelizm oluşturmuştur. Her iki mısra da sözcük isim tamlaması oluşturmaktadır.

²⁷ **anıṅ** öḡdisindin tatır bu tilim

²⁸ **anıṅ** meḡdı bolsa ŧeḡer ŧeḡd aṅga” (Arat 2006: 43)

Aşağıda verilen ilk beyitte mısra başı “anıṅ” zamiriyle başlarken ikinci beytin de ikinci mısraı bu zamirle başlamaktadır. Şiirin farklı noktalarında ancak aynı konumda tekrar edilen “anıṅ” zamiri isim tamlamasının tamlayan unsuru olarak yinelenmiş ve paralelizm oluşturmuştur.

⁷³ **anıṅ** vuddı birle köṅgüller tolup

⁷⁴ **anıṅ** yadı birle ajun tolsu tip

⁷⁵ kiḡinki keligli kiŧiler ara

⁷⁶ **anıṅ** zıḡri taṅsuḡ eḡiz bolsu tip” (Arat 2006: 46-47)

Aşağıda verilen dörtlükte cümlede özne olarak kullanılan “ḡamuḡ” zamirinin mısra başında önyineleme şeklinde bulunması paralelizm ortaya çıkartmıştır.

¹⁹⁷ bu kün bar yarın yoḡ bu dünya neṅi

¹⁹⁸ meniṅ timiŧiṅ neṅ aḡınlr oṅı

¹⁹⁹ **ḡamuḡ** tolḡan irlür tükel eksiyür

²⁰⁰ **ḡamuḡ** abadanniṅ ḡarab ol soṅı” (Arat 2006: 56)

Verilen dörtlükte soru ifade eden “ḡanı” zamiri birbirini takip eden mısralarda yinelenmiş ve paralelizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

⁴⁰⁵ **ḡanı** emr-ü ma‘ruf ḡılır eḡḡü er

⁴⁰⁶ **ḡanı** kendü eḡḡü kiŧi turḡu yir

⁴⁰⁷ yirer sen zamaṅaṅı ḡaḡḡın ḡoḡup

⁴⁰⁸ zamaṅaṅı yirme kiŧisini yir” (Arat 2006: 73)

Bu dörtlükte ise “kim” zamirinin üç mısra da yinelenip ahenk oluşturması sağlanırken bu yineleme aynı zamanda mısra başı paralelizmini ortaya çıkartmıştır.

- ⁴⁰⁹ *kim* ol yüzçi erse kişi yigi ol
⁴¹⁰ kerek erse yiglik yori yüzçi bol
⁴¹¹ *kim* ol yolluğ erse anıng yolu yok
⁴¹² *kim* ol yolsuz erse anğar kiğrü yol” (Arat 2006: 73)

1.4. Fiil Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

“Ser-” fiilinin verilen dörtlüğün üçüncü ve dördüncü mısra da zarf-fiil ve çekimli fiil olarak kullanımıyla yapılan önyineleme bir ahenk oluşturmakta ve böylelikle bir paralelizm sağlanmaktadır.

- ¹⁷³ işim tip inanıp sır ayma saşın
¹⁷⁴ neçe me manclıg iş erse yakın
¹⁷⁵ *serip* sinde razıng siğip turmasa
¹⁷⁶ *serermü* işiğde munı keç saşın” (Arat 2006: 54)

Aşağıda verilen dörtlükte “küdez-” fiil kökünün yinelenmesiyle ilk iki mısra arasında bir paralelizm oluştuğu görülmektedir.

- ¹⁵⁷ *küdezgil* tilingni kel az kıl sözüng
¹⁵⁸ *küdezilse* bu til küdezlür özüng
¹⁵⁹ reşul erni otka yüzün atğuçı
¹⁶⁰ til ol tidi yığ til yul ottın yüzüng” (Arat 2006: 53)

1.5. Farklı Türde Sözcüklerin Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

Aşağıda verilen beyitte “tün” sözcüğünün hem isim şeklinin hem de bundan türeyen fiil şeklinin önyinelemeli kullanımı dikkat çekmektedir. İlk mısra da yüklem göreviyle kullanılan sözcük ikinci mısra da belirtili nesne görevindedir.

- ¹⁵ *tünetür* tünüñni künüñg kiterip
¹⁶ *tünüñg* kiterip baz yarutur tañga” (Arat 2006: 42)

Bu dörtlükte “iki” sözcüğü birinci mısra da sıfat göreviyle kullanılırken dördüncü mısra da ise “ikiñç” sözcüğü isim göreviyle kullanılırken bunların mısra başında önyinelemeli kullanımı paralelizm oluşmasını sağlamaktadır.

- ¹⁴⁹ *iki* neñg birikse bir erde kalı
¹⁵⁰ bükendi ol erke mürüvvet yolu
¹⁵¹ bir ol yanğşar erse kereksiz sözüg
¹⁵² *ikiñç* yalğan erse ol erniñg tili” (Arat 2006: 52)

“Uluğ” sözcüğüne dayanan “uluğsınma” ve “uluğluk” sözcüklerinin dörtlüğün üçüncü ve dördüncü mısra da önyinelemeli kullanımında yüklem ve özne olarak kullanılmasıyla paralelizmi ortaya çıkartmıştır.

- ²⁸¹ tevaşu‘ kılığlımı kötrür içi
²⁸² tekebbür tutar erni kemşür çoğı
²⁸³ *uluğsınma* zınhar uluğ bir bayat
²⁸⁴ *uluğluk* meniñ siz alınmañg tidi” (Arat 2006: 63)

1.6. Yabancı Sözcüklerin Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

“Cimri” anlamına gelen Arapça kökenli “bahıl” sözcüğünün birinci ve dördüncü mısra da önyinelemeli kullanımı şiirde ahengi oluştururken paralelizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

- “²⁴¹ **baḥıl** tirdi zər sim ḥarāmdın öküş
²⁴² vəbal kötrü bardı özele söküş
²⁴³ ülüş boldı malı kişiler ara
²⁴⁴ **baḥıl** aldı anda ökünçtin ülüş” (Arat 2006: 59)

Aşağıda verilen dördlükte de Arapça kökenli “emel” sözcüğünün ikinci ve üçüncü mısra da kullanıldığı sözcük gruplarının mısra başındaki yinelemesi paralelizm oluşturmaktadır.

- “²⁹³ yime pəndim al kel uzatma eḡel
²⁹⁴ **eḡel** asrasında busuglı eḡel
²⁹⁵ **eḡel** timişim dost uzun sanmaḡ ol
²⁹⁶ uzun sanma saḡınç öküş ḡıl ‘aḡel” (Arat 2006: 64)

Arapça “ḡarab” sözcüğünün dördlüğün üçüncü mısra da ve bunun çoğul şekli olan “ḡarabat” sözcüğünün dördüncü mısra da önyineleme yoluyla kullanılması paralelizm sağlamaktadır.

- “³⁹⁷ ḡarib erdi iḡlam ḡarib boldı baz
³⁹⁸ ‘ibadet riya boldı ‘abid mecaz
³⁹⁹ **ḡarabat** oramı bolup abadan
⁴⁰⁰ **ḡarab** boldı meşciḡ buḡun bi-neḡmaz” (Arat 2006: 72)

Bu dördlükte ise Arapça “ḡalal” sözcüğünün ikinci ve üçüncü mısra da özne görevinde kullanılarak mısra başında yinelenmesi yoluyla paralelizm ortaya çıkmaktadır.

- “⁴¹⁷ uvut yitti yindip bulunmaz yıdı
⁴¹⁸ **ḡalal** yigli ḡanı körünmez boḡı
⁴¹⁹ **ḡalal** kendü ḡayda bu kün ḡanı kim
⁴²⁰ ḡaramnı yiyürde de ḡaram tiḡ yidi” (Arat 2006: 74)

Arapça “ḡaḡa” sözcüğü aşağıda verilen dördlüklerde mısra başında yinelenmiştir. Bu önyinelemeler paralelizm oluşturmaktadır.

- “⁴⁵³ ajunḡa bu söküş meḡamet nelük
⁴⁵⁴ **ḡaḡalar** yoritḡan yaratḡan meḡlik
⁴⁵⁵ **ḡaḡa** birle saḡlur aḡaḡa tiken
⁴⁵⁶ **ḡaḡa** birle ilnür tuzakḡa elik” (Arat 2006: 76)
- “⁴⁶¹ **ḡaḡa** kelse yügrük yügrürmez urup
⁴⁶² **ḡaḡa** ḡaytarılmaz ḡatıḡ ya ḡurup
⁴⁶³ saḡḡa reḡc aḡḡa geḡc birigli uḡan
⁴⁶⁴ ceḡa ‘ ḡılma ya reḡc iḡisi tarup” (Arat 2006: 77)

2. Mısra Başında Eklerin Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

Aşağıda verilen beyitte mısra başında kullanılan sözcüklerin her ikisinin de yükleme hâli eki aldığı görülmektedir. Cümlede nesne görevinde kullanılan bu sözcüklerde önyinelemeli kullanılan yükleme hâli eki paralelizm oluşturmaktadır.

⁶⁷¹ *kıtabımnı* körgen eşitgen kişi

⁷² *şahımnı* du‘a’ birle yad kılsu tip” (Arat 2006: 46)

Buradaki dörtlükte ise üçüncü ve dördüncü mısra başındaki her iki sözcüğün de hem yokluk ifade eden isimden isim yapma eki +sIz hem de yönelme hâli eki +kA’nın yinelenmesiyle paralelizmin sağlandığı görülmektedir.

¹²⁵ biliglig sözi pend naşihat edeb

¹²⁶ biligligni öğdi ‘açem hem ‘arab

¹²⁷ *tavarsızka* bilgi tükenmez tavar

¹²⁸ *neşesızka* bilgi yirilmez neşeb” (Arat 2006: 50)

Aşağıdaki dörtlüğün bütün mısra başlarında ek yinelenmesine dayalı paralelizm bulunmaktadır. İlk iki mısradaki fiilden fiil yapma eki –l ve hem de geniş zamanın olumsuzluğunu bildiren –mAz eki yinelenmiştir. Üçüncü ve dördüncü mısralarda ise isimden isim yapma eki +Iık ve yükleme hâli eki +nI’nın yinelenmesiyle paralelizm sağlanmıştır.

²³³ *egilmez* köngülni ağı er eger

²³⁴ *tegilmez* mıradağa ağı er teger

²³⁵ *bağullıknı* kanı öger til kayu

²³⁶ *Akıllıknı* ‘am haş tözü halk öger” (Arat 2006: 59)

Verilen dörtlükte her iki sözcüğün de –ç ekiyle yapıldığı görülmektedir. Mısra başında kullanılan her iki sözcüğün de aynı yapım ekiyle yapılması suretiyle yapılan önyineleme bu dörtlükte paralelizm oluşmasını sağlamıştır.

³⁶⁹ ne iş utru kelse aᅇga keç baqın

³⁷⁰ ol işniᅇ ᅇᅇgini soᅇgını şaqın

³⁷¹ *sevünç* erse kiğin köᅇgül tut aᅇga

³⁷² *ökünç* erse andın ozarağ saqın” (Arat 2006: 70)

Bu dörtlükte üçüncü ve dördüncü mısraların başında sözcüklerin her ikisi de isimden isim yapma eki olan ve yokluk ifade eden +sIz ekiyle yapılmıştır. Böylelikle eklerin yinelenmesiyle dörtlükte paralelizm ortaya çıkmıştır.

⁸⁹ sünᅇkke yilig teg erenke bilig

⁹⁰ eren körki ‘aql ol sünᅇkniᅇg yilig

⁹¹ *biligsiz* yiligsiz sünᅇk teg ᅇali

⁹² *yiligsiz* sünᅇkke sunulmaz elig” (Arat 2006: 48)

3. Mısra Başında Hem Sözcüklerin Hem Eklerin Önyinelemesiyle Oluşan Paralelizm Örnekleri

Aşağıda verilen her iki dörtlükte de hem “bilig” sözcüğünün hem de bunun sonuna getirilen isimden isim yapma eki *+llg* ve *+slz* eklerinin yinelenmesiyle dörtlüklerde paralelizm oluştuğunu söylemek mümkündür.

- “⁸⁵ bahalıg dinar ol biliglig kişi
⁸⁶ bu cahil biligsiz bahasız bişi
⁸⁷ **biliglig** biligsiz kaçan teñg bolur
⁸⁸ **biliglig** tişi er cahil er tişi” (Arat 2006: 47)

- “⁹³ **bilig** bildi boldı eren belgülüg
⁹⁴ **biligsiz** tirigle yitük körgülüg
⁹⁵ **biliglig** er öldi atı ölmedi
⁹⁶ **biligsiz** tirig erken atı ölüg” (Arat 2006: 48)

- “¹²⁵ **biliglig** sözi pend naşihat edeb
¹²⁶ **biligligni** öğdi ‘açem hem ‘arab
¹²⁷ tavarsızka bilgi tükenmez tavar
¹²⁸ neşepsızka bilgi yirilmez neşeb” (Arat 2006: 50)

Verilen dörtlükte birinci ve üçüncü mısra başında aynı kökten gelen sözcüklerin yinelenmesiyle oluşan bir paralelizm örneği görülürken ikinci ve üçüncü mısralar arasında ise isimden isim yapma eki olan *+slz* ekinin yinelenmesine dayanan bir paralelizm örneği bulunmaktadır.

- “¹¹⁷ **biliglig** kereklig sözüg sözleyür
¹¹⁸ **kereksiz** sözini kömüp kizleyür
¹¹⁹ **biligsiz** ne aysa ayur uqmadın
¹²⁰ anın öz tili öz başını yiyür” (Arat 2006: 49-50)

Aşağıda verilen dörtlükte hem “til” sözcüğünün hem de bu sözcüğe eklenen iyelik eklerinin yinelenmesiyle paralelizm sağlanmıştır.

- “¹⁴¹ sefh er tili öz1 başı duşmanı
¹⁴² **tilindin** töküldi telim er qanı
¹⁴³ öküş sözlegende öküngen telim
¹⁴⁴ **tilin** beklegende ökünmiş qanı” (Arat 2006: 51)

Aşağıdaki dörtlüklerde yinelenen “çığaylık”, “tarıglık” ve “harişlik” sözcüklerinde hem sözcük kökünün hem de isimden isim yapan *+llk* ekinin yinelenmesi paralelizm oluşturmaktadır.

- “¹⁸⁵ köngüldin çıkarğıl tavar suqluqın
¹⁸⁶ keğim birle tap tut qarın toqluqın
¹⁸⁷ **çığaylık** yarınlık azuq yoqluqı
¹⁸⁸ **çığaylık** tip ayma tavar yoqluqın
¹⁸⁹ bu dünya neñgindin yigü keğkülük
¹⁹⁰ al artuq tileme vebal yüdkülük

- ¹⁹¹ *tariğlik* tip aymış ajunrı reşul
¹⁹² *tariğlukta* katlan tarı edğülük” (Arat 2006: 55)

- ³⁰¹ *hərişlik* ma erke yavuz haşlet ol
³⁰² *hərişlik* soñğı ğam ökünç haşret ol
³⁰³ bu baylık çığaylık idi kişmeți
³⁰⁴ *hərişlik* tek erke kuruğ zaħmet ol” (Arat 2006: 64)

- ³⁰⁵ *hərişlik* toğmaz ajun neñgini tirip
³⁰⁶ *hərişlik* karımaz idisi qarıp
³⁰⁷ *hərişlikni* koğur həriş er kaçan
³⁰⁸ ölüp yatsa toprak içiñge kirip” (Arat 2006: 65)

Bu dörtlükte ise hem “yimiş” sözcüğünün hem de bu sözcükten başka bir isim türeten *+s/z* isimden isim yapma ekinin yinelenmesi paralelizm oluşturmuştur.

- ³²¹ bütün kılıkı fı‘lin öte irtegil
³²² kerem kimde erse anı er tibil
³²³ *yimişsiz* yıgaç teg keremsiz kişi
³²⁴ *yimişsiz* yıgaçnı kesip örtegil” (Arat 2006: 66)

Aşağıda verilen dörtlüklerde “uluğ” ve “hüner” sözcükleri yinlendiği gibi bunlardan türetilen sözcüklere getirilen yönelme hâli eki *+kA*’nın yinelenmesi paralelizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

- ³⁵³ *uluğlukka* tegseñg yañılma özüñg
³⁵⁴ kalı keđseñg atlaş unutma bözüñg
³⁵⁵ *uluğ* bolduñgça tüzünrek bolup
³⁵⁶ *uluğka* kiçigke sılığ kıl sözüñg” (Arat 2006: 69)

- ⁴⁴¹ *hünerliğka* ajun vefasızraq ol
⁴⁴² *hünersizka* mundın ceşa azraq ol
⁴⁴³ *hüner* birle devlet birikmekliki
⁴⁴⁴ bulunmaz kamuğ kızda ol kızraq ol” (Arat 2006: 76)

SONUÇ

“Atebetü’l-Hakayık”ta kullanılan paralelizm örnekleriyle ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür:

1. “Atebetü’l-Hakayık”ta mısra başında bulunduğu görülen yinelemeler tarafımızdan ortak özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Buna göre eserdeki önyinelemeleri sözcük yinelemesi, ek yinelemesi ve sözcük ve eklerin birlikte yinelenmesi şeklinde üç ana başlıkta toplamak mümkündür. Sözcük yinelemeleri başlığı isim, sıfat, zamir, fiil, farklı türden sözcüklerin yinelenmesi ve yabancı sözcüklerin yinelenmesi başlıklarıyla değerlendirilmiştir.

2. Mısra başında kullanılan aynı türden sözcüklerin, aynı görevdeki eklerin yinelenmesi şiirin akılda kalıcılığını sağlamak bakımından önemlidir. Bu durum sadece akılda kalıcılık yönüyle değil aynı zamanda sağladığı ahenkle de şiire estetik açıdan bir müzikalite katmaktadır.

3. Mısra başında kullanılan önyinelemeler vurguyu da sağlayarak paralelizmin ortaya çıkmasını sağlayan dil bilgisi unsurları olarak dikkat çekmektedir.

4. Mısra başında önyineleme yoluyla ortaya çıkan paralelizm örnekleri içinde isimlerin yinelenmesiyle oluşan paralelizm örneklerine daha sık başvurulduğu dikkat çekmektedir.

5. Adı geçen başlıklarda geçen yinelemeyle oluşan paralelizm örnekleri buldukları cümlelerde farklı cümle öğeleri görevinde bulunarak paralelizm oluşturmuştur.

6. Bu çalışmada “Atebetü'l-Hakayık” deyişbilimin sınırları içinde ve onun bakış açısıyla incelenmeye çalışılmıştır. Kanaatimizce tarihsel Türk dili alanından günümüze uzanan çizgide ortaya koyulan bütün eserlerin dil bilimin sunduğu bütün imkânlar çerçevesinde etraflıca ele alınması Türkoloji çalışmalarına farklı bir boyut getirdiği gibi bu eserlerin bütün yönleriyle aydınlatılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKSAN, D., (2016), *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- ARAT, R. R., (2006), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R., (2007), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ASLAN, Ü., (2010), “Bâbur Divanında Öncelemeler ve Öncelemelerde Paralelizm”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, 4: 1-26.
- DİLÇİN, C., (1983), *Örnekle Şiir Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİLÇİN, C., (2008), “Stilistik Açıdan ‘Öncelemeler’ ve Fuzulî’nin Şiirlerinde ‘Yüklem Öncelemeleri’”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, 1: 41-94.
- DÜŞGÜN, U., (2011), En Eski Türk Şiiri Metinlerinin İmgebilim ve Deyişbilim Yöntemleriyle İncelenmesi, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- ERCİLASUN, A. B., (2020), *Divânı Lugâtî't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- KARAGÖZLÜ, V., (2015), “Simetri ve Edebiyat: Klasik Türk Edebiyatında Simetrimin Görünümleri”, **Turkish Studies**, 10/8: 1479-1502.
- KAYA, D., (2000), “Türk Halk Şiirinde Mısra Başı Kafiyeler”, **Âşık Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 183-204.
- MACİT, M., (2004), *Divan Şiirinde Âhenk Unsurları*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- ÖZTEKİN, Ö., (2001), “Divan şiirinde Deyişbilime Ait Bir Yapı Ölçütü Olarak Biçimbirimsel Yinelemeler”, **21. Yüzyıla Girerken Yazında Dil Kullanımları (Alışkanlıklar-Yenilikler-Aykırılıklar-Sapmalar) I. Dil, Yazın Deyişbilim Sempozyumu Bildirileri**, Denizli, 25-36.
- ÖZTEKİN, Ö., (2002), “Divan şiiri ile Deyişbilim Arasında Yapısal Bir Köprü: Fuzulî ve Bâkî Divanlarında Yer Alan Biçimbirimsel Yinelemeler”, **Türkbilig**, 3: 88-105.
- ÖZÜNLÜ, Ü., (1990), “Klasik Sözbilimin Deyişbilimdeki Uzantıları”, **Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, 1: 85-94.

- ÖZÜNLÜ, Ü., (2001), *Edebiyatta Dil Kullanımları*, İstanbul: Multilingual.
- ÖZÜNLÜ, Ü., (2003), “Başlangıçtan Bugüne Deyişbilim: Uygulamalar, incelemeler ve Öneriler”, *III. Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildirileri (Eskişehir, 7-9 Mayıs 2003)*, Eskişehir: Birlik Ofset, 433-448.
- SERTKAYA, O. F., (1986), “Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış”, *Türk Dili Dergisi Türk Şiiri Özel Sayı I S. 409*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SERTKAYA, O. F., (2004), “Kutadgu Bilig’deki Dörtlükler Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14: 57-66.
- ŞAHİNER, D., (2018), Gülten Akın’ın Şiirlerine Deyişbilimsel Bir Yaklaşım: Beni Sorarsan, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- TEKİN, Ş., (1992), “İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı Üçüncü Cilt: Edebiyat*, İkinci Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- TEKİN, T., (2017), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dili Dergisi (1986), *Türk Şiiri Özel Sayı I S. 409*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, H. (2018). “Eski Türk Bengü Taşlarında Paralelizm”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı: 4: 93-122.

e-KAYNAKÇA

<https://sozluk.gov.tr/>

KURŞUNLANAN DOĞU TÜRKİSTAN TÜRKOLOJİSİ

Erkin EMET*

ÖZET

Aslında, Doğu Türkistan'da Türkoloji Araştırmaları çok eski tarihe dayanır. Doğu Türkistan 1884 yılında Mançu İmparatorluğu tarafından işgal edildiği günden beri işgalci güçler tarafından tehdit algılamasının bir parçası olarak görüldü. Bu çerçevede Türkoloji Araştırmalarını da tehdit unsurlarının bir parçası olarak görüldü, kimi zaman Türkoloji çalışmaları yasaklandı, Türkologlar cezalandırıldı. Doğu Türkistan meselesi, Soğuk Savaş'ın bitmesi ve Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından bu yana değişen bölgesel denklemler ve Çin'in ekonomik yükselişi sonucu Çin yönetimi tarafından daha önemli stratejik bir boyutta ele alınmaya başlandı.

11 Eylül Olayından sonraki dengeler Çin'in meseleye yaklaşmada sürdürdüğü sert tutumu ciddi bir biçimde turmandırdı. Bölgede her türlü etnik, kültürel ve siyasi talep bir tehdit unsuru olarak görülürken, Çin'in başlattığı 'strike hard' (sert vuruş) politikası ile 'üç şer güç' olarak adlandırılan 'bölücülük, terörizm ve fundamentalizme karşı savaş' adı altında bölgedeki her türlü düşünce, kimlik, dinî inanç ve sese topyekun savaş ilan edildi. Bu noktada, bölgedeki Türkoloji Araştırmaları yasaklandı, çok sayıda Türkolog toplama kamplarına atıldı, hatta bazı Türkologlar ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı.

2004 yılı Mart ayından itibaren ilkokul, ortaokul ve liselerde Uygur Türkçesiyle eğitim tamamen kaldırılmıştır. Tarihte ilk defa Uygur ve Kazak Türkçeleri eğitimden kaldırılmıştır. Hemen bu politikanın aynen uygulanmasına geçilmiş. 2010 yılında bütün Doğu Türkistan genelinde ilkokuldan üniversiteye kadar bütün eğitim kurumlarında Çince eğitime geçiş tamamlanmıştır.

Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri başta olmak üzere, Türk topluluklarını asimile etmeye yönelik bu siyaset halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. 5 Temmuz 2009'da Urumçi Katliamı patlak vermiş, temel haklarını talep eden çok sayıda Uygur Türkü kurşuna dizilmiş, hapse atılmış ve idam edilmiştir.

Çin Hükümeti tarafından 2017 yılı Mayıs ayında Doğu Türkistanlılara yurt dışına çıkma yasağı getirilmiş ve iki milyona yakın Uygur ve Kazak Türkü Kapalı Eğitim Merkezi adlı Nazi kamplarına alınmıştır. Uluslararası İnsan Hakları Teşkilatlarının Raporlarına göre bugüne kadar 450 civarında bilim insanının Nazi Kamplarına atılmış bazıları ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. BM, AP, ABD Kongresi gibi kuruluşlar Çin'in bu kampları kapatmasıyla ilgili karar çıkarmasına rağmen genişleterek devam ettirmektedir.

Bildirim ile Doğu Türkistan Türkologlarının geçtiğimiz yüzyılda yaşadıkları benzer dramlarına 21. yüzyılda yani Nisan 2017 tarihindeki yasaklamalar sonrası Türkoloji Araştırmalarının ve Türkologların yaşadıkları zorluklar gözler önüne serilmektedir.

19. yüzyılın sonundan 21. yüzyılın başına yani bugüne kadar yaklaşık yüz yıllık zaman dilimi içinde Türk dünyası coğrafyasında meydana gelen sürgün, kıyım ve ölümlerde Türkologlar çok acı çekmişlerdir. Binlerce yıl dünya medeniyetine zor katkılarda bulunmuş olan Uygur Türklerinin son yüzyılda maruz kaldığı büyük trajediler bugün hala devam etmektedir. Sovyetler Birliği döneminde sırf Türkoloji ile ilgilendikleri için cezalandırılan Türkologlar olmuştur. 1991 yılında Sovyetler Birliği dağılıp 5 Türk Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuştu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra "Repressiya Kurbanları" ile ilgili çok sayıda kitap ve makale yayınlanmıştı. Mesela, "Repressirovannaya Turkologiya" adlı kitapta anlatılanlara göre

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, emet@ankara.edu.tr.

değişik Türk topluluklarına mensup binlerce aydın, “Türkçü, Turancı, İslamcı, halk düşmanı, sistem karşıtı, Japon ya da Alman ajanı” olmakla suçlanarak, sürgüne gönderilmiş, baskı altına alınmış, hapsedilmiş ya da kurşuna dizilerek öldürülmüşlerdi. Mançu İmparatorluğu devrildikten sonra 1911’de kurulan Çin Cumhuriyeti 1930-1944 yılına kadar Doğu Türkistan’da, 1949 yılında kurulan Çin Halk Cumhuriyeti de Doğu Türkistan’daki Türk soylulara yönelik Eski Sovyetler Birliğinin Türk soylulara uyguladığı siyaseti uygulamıştır. Bugün 21. yüzyılda İnsan Hakları, demokrasinin ön plana çıktığı dünyada Çin Halk Cumhuriyeti hükümeti “Ceza Kampı” kurup, birçok yazar, dilbilimci, tarihçi, eğitimci, akademisyen Türkologların Toplama Kamplarına alındığını, kamplarda öldürüldüğünü, ömür boyu hapis ya da ölüm cezasına çarptırıldığı konusunda bilgiler ortaya çıkmakta. Elbette Toplama kampına ya da hapse atılanlar burada sayılanlarla sınırlı değildir. Daha birçok şair, yazar, ilahiyatçı, akademisyen, öğretmen, din adamı, iş adamı, sanatçı ve yöneticiler hapse atılmıştır. Tutuklanan, toplama kampına atılan bu insanlar, Doğu Türkistanlıların fikir ve kanaat önderleridir.

Onlar Uygur Türklerine yol göstermekte, Uygur Türkçesini işleyerek zenginleştirmekte ve Uygur Türklerinin aydınlanmasını gerçekleştirmekte idiler. Onları yok etmek, Uygur Türklerini, yolunu aydınlatacak ışıktan yoksun bırakmak demek. Onlar sadece bir can değil, Uygur toplumu demektir... Onun için bu makalede bunları anlattım.

1884 yılında Mançu İmparatorluğu Doğu Türkistan’ı işgal ettikten sonra, adını “Şin Jiang” yani “yeni kazanılmış toprak” olarak ilan ettikten sonraki 136 yıl içinde Doğu Türkistanlılar özellikle aydınlar çok acı çekmiştir. 1930 ile 1944 yılları arasında Doğu Türkistan’daki Türk aydınları “Türkçü-Turancı, İslamcı, bölücü” suçlamalarıyla idam edilmişlerdir. Ama Çinli tarihçiler, bu dönemde ortaya çıkan ayaklanma sırasında “Çinlilere karşı koyma”, “Çinlileri katletme” yani “Sha Hen, Miehui” (Çinlileri öldürüp Döngenleri yok etme) teşvik edildiği için, pek çok masum Çinlinin öldürüldüğünü kanıtlamaya çalışırlar. Ama hiçbir zaman Zuo Zongtang’dan başlayan, Çinli militaristler Yang Zengşeng, Jin SHuren ve Sheng Şisey ile devam eden Çin Milliyetçi hükümeti ve ordusunun 1944’ten 1947’ye kadar olan zaman zarfında yaptığı kitlesel katliamlardan bahsetmezler, onların Uygur, Kazak aydınlarını nasıl katlettiklerini görmezden gelirler. Örneğin, Kulca Merkez Karakolu’nda 250 kadar kişinin öldürülüp kuyulara ve çeşitli yerlere atılması, Süydüng ve Küre bölgesinde de yerel halk temsilcilerinin aynı şekilde topluca katledilip atılması, milliyetçi Çin ordusu mensuplarının diğer bölgelerde mesela, Altay, Aksu ve Tarbagatay’da hatta 1947 yılında Turfan, Piçan ve Toksun halklarının ayaklanmasını bastırma sırasında gerçekleştirdiği vahşi katliamlarını, Sao Hanqi komutasındaki Çin ordusu mensuplarının Üçturfan gibi bölgelerde, genç şair Lütfullah Mutelip başta olmak üzere 300’den fazla Uygur genç aydınını topluca katlettiğini, millî birlikler geri çekildikten sonra onların peşinden kaçan yaşlı, çocuk ve kadınları topluca katlettiği ya da isyancılara yardım ettiği bahanesiyle her eve baskın yaparak Uygur sivilleri öldürdüğünü ve bunlara benzer nice cinayetlerini hiç dile getirmezler. Bu tür katliamlar, 1944-1945 yılları arasında Kabah, Sarsumbe ve başka şehirlerde de Uygurlara, Kazaklara karşı yapılmıştı. Bunun gibi birçok örnek vardır. Ancak o dönemde Milliyetçi Çin Hükümeti yetkilileri, 1944-1945 yıllarındaki devrim sürecinde isyancıların, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu çok sayıda Çinliyi öldürdüğünden şikâyet etmiş ama kendi yaptıklarından bahsetmemişlerdir. Ama Zhang Zhizhong Urumçi’deki Çinli askerlerine yaptığı konuşmada, tarihte kendilerinin de yerli halkları keyfince katlettiğini kabul etmişti. Bununla birlikte, 1949’dan sonra Çin Komünist Partisi döneminde Üç Vilayet Devrimi sürecinde Çinlilerin öldürüldüğü konusu sürekli olarak vurgulanmış hatta Üç Vilayet Devrimi’nde bu konunun çokça yaşandığına işaret edilmiştir. 1950-

1960'larda "Kaç Çinli öldürüldü?" sorusu devrimcileri cezalandırmak için sorulan sorulardan biri haline geldi. Ama son 10 yılda, Çin'deki Üç Vilayet Devrimi hakkındaki araştırmalar ve yazılarda yön değiştirilip bunların tamamen Sovyetler Birliği tarafından yapıldığı teorisi vurgulandı. Bu süreçte Çinli tarihçiler ya da yazarlar, söz konusu devrimi büyük Çin milliyetçiliği duygusuyla değerlendirmişler, tıpkı Milliyetçi Çin Partisi taraftarları gibi Uygurların yani "isyancılar"ın Çinlileri katlettiği, İli Nehri'nin Çinlilerin kanıyla boyandığı, isyancıların Kulca, Süydüng ve Küre'yi kurtarırlarken sivil Çinlileri katlettiği, 1 Şubat 1945'te Harembağ ve havaalanından kaçan birliklerin imhası sırasında çok sayıda sivil Çininin katledildiğini yazmışlardır. Böyle bir katliam iddiası, hükûmet tarafından hazırlanan "Üç Vilayet Devrimi Tarihi" adlı eserde de ortaya konulmuştur. Ancak o dönemin tanıklarından Seyfeddin Azizi, Yasin Hudaberdi, Seydulla Seyfullayev ve diğerleri, kendi anılarında bu görüşü inkâr ettiler, aslında Çinli derebeylerinin ve milliyetçi Çin hükûmetinin öldürdüğü günahsız kişilerin daha çok olduğunu ortaya koydular. Hatta devrimin lideri Ahmetcan Kasimi de Çinlilerin yerli halkı keyfince katlettiğinden, onlar için bir Müslüman öldürmenin sıradan bir şey olduğundan, yerli halklara köle muamelesi yaptıklarından bahseder⁹⁵.

Uygur Türklerinin 20. yüzyılda Türkoloji araştırmaları ve yaygın bir şekilde bilmeleri sürecini 1949 yılından önceki dönem, 1949 yılından sonraki dönem olmak üzere iki aşamaya ayırmak mümkündür. Birinci dönemde, yani 20. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan karmaşık sosyo-politik ve sosyo-kültürel değişim süreci yaşadı. 20. yüzyılın başlarında İslam dünyası, ayrıca Türk dünyasında baş gösteren yeni kültür-egitim hareketi Doğu Türkistan'a da ulaştı. İstanbul, Kazan gibi yerlerde eğitim görmüş Uygur, Türk ve Tatar aydınları Türk tarihi ile ilgili yayımlanmış eserleri sadece kendileri okumakla kalmayıp, bunları Doğu Türkistan'a da getirmeye başladılar. 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulunca, Atatürk önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nden sonraki ikinci bağımsız Türk cumhuriyeti dünyaya geldi. Bu cumhuriyetin devlet bayrağını Türkiye Cumhuriyeti'nin ay yıldızlı al bayrağından örnek alması, rengini mavi olarak seçmesi tesadüfi değildi. Cumhuriyetin yönetim ve kültür-egitim tabakasını Türkiye, Mısır ve diğer ülkelerde eğitim görmüş Kaşgar aydınlarından Kutluk Hacı Şevki, Şemseddin Damolla, Mehmet Ali Tefik, Ebul Hesen gibi bilinçli insanlar oluşturmuşlardı. Uygur bilim adamlarından Kutluk Hacı Şevki, Şemseddin Damolla, Sabit Damolla, Mehmet Ali Tefik ve diğerlerinin o dönemde Kaşgarlı Mahmud'un, Yusuf Has Hacıb'in eserinden haberdar oldukları bilinmektedir. Onlar bu zatı Uygurlar arasında daha geniş kitleye anlatmak için "Divanü Lugati't-Türk"ü Uygur Türkçesine tercüme etme işine girişmiş iseler de, onların öldürülmelerinden dolayı bu iş gerçekleşmemiştir. Çünkü Doğu Türkistan Cumhuriyeti üç ay gibi kısa süre içerisinde Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmına sahip olmuş ise de, iç ve dış sebeplerden dolayı yok edildi. Bunda Sovyetler Birliği'nin askerî ve siyasî stratejisi ve müdahalesi önemli rol oynadı. Çünkü Sovyetler Birliği Orta Asya'nın istikrarı için Türkçülük ve İslam ideolojisi merkezli bir bağımsız Türk devletinin ortaya çıkmasını istemiyordu. Moskova için Kafkas bölgesinde Türkiye Cumhuriyeti, Orta Asya'da Doğu Türkistan'ın mevcut olması, böylece kendi kontrolü altında bulunan Türk bölgelerini kuşatması çok tehlikeliydi. O dönemde Moskova Türkçülük fikir akımlarını şiddetle bastırmakta olup, bir kısım Uygur, Kırgız, Özbek ve Türk milliyetçilerinin Kaşgar'a toplanmalarını, bir devletin yönetimi etrafında organize olmalarını asla istemiyordu. Birinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti döneminde devlet bağımsız ve uzun süreli

⁹⁵ Nabijan Tursun (2020), "1933 Ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar Ve Bu Kaynakların Değeri", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 16: 233-257.

eğitim faaliyetine, bilimsel araştırmaları geliştirip genç nesilleri tarih bilimleriyle eğitmeye, kısacası Kaşgarlı Mahmud ve diğer ortak değerlerimiz hakkında araştırmaya ve onun eserini Uygurlara tanıtmaya fırsat bulamadı. 12 Kasım 1944 yılında ikinci kez Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. 1944 – 1949 yılları arasındaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti de Türkoloji araştırmalarına özel önem vermişti. Örneğin “Divanü Lugati’t-Türk”ün tercüme işine önem vermişti. Devlet başkanı Ahmetcan Kasımı’nin doğrudan girişimiyle 1946 yılında Arapçayı iyi bilen İsmail Damolla eserin bir kısmını Uygurcaya tercüme etmişse de, tümünü tercüme etme ve yayımlama imkânı bulamamıştır. O dönemde 1945 - 1949 yılları arasında Urumçi’de Mesud Sabri Baykzu, Muhammed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin gibi Doğu Türkistan milliyetçileri Türk tarihi araştırmalarını kişiler arasında yaygınlaştırıp onların millî kimliğini tanımaları için faaliyetlerde bulunmuş, bu amaçlarını gerçekleştirmek için “Altay Neşriyatı”, “Yusuf Has Hacib Kütüphanesi”ni kurmuş ve “Altay Dergisi”, “Erk Gazetesi” gibi gazete ve dergileri çıkarmışlardı. Onlar Türk tarihine ait Türkiye’de yayımlanmış çok sayıda kitabı, ayrıca Besim Atalay’ın tercüme ettiği “Divanü Lugat’t Türk” adlı eseri Yeni Uygurcaya çevirmeye çalışmışlardır⁹⁶. Kutluk Hacı Şevki, Mehmet Ali Tefvik, Tursun Efendi başta olmak üzere Türkiye gibi ülkelerde eğitim görmüş Uygur aydınları 1937- 1938 yılları arasında Sovyetler Birliği tarafından desteklenen Şeng Şisey tarafından öldürülmüşlerdir. 3 Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin yıkılmasına sebep olan iç ve dış etkenlerle ilgili aşağıdaki eserlere bakınız: Abduqadir Hacı, “1933- Yilidin 1937- Yiliğice Qeşqer, Xoten, Aqsularda Bolup Ötken Veqeler” (1933 Yılından 1937 Yılına Kadar Kaşgar, Hoten ve Aksu’da Vuku Bulan Olaylar), Şincang Tarix Materyalleri, S: 17, 1986, s. 1-114; D. Andrew ve W. Forbes. Doğu Turkistan Harp Beyleri, Çev.: Enver Can, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 113-284; Musa Türkistani, Türkistan Pajiesi (Türkistan Faciası), İstanbul Neşri, 2008; Muhammed İmin Buğra, Şerqiy Türkistan Tarixi (Doğu Türkistan Tarihi), İstanbul 1998, s. 399-470. NEBİJAN TURSUN λ 124 Türk”ün Türkçe tercümesini getirtmişlerdi. 20. yüzyıl ilim sahasında “Doğu Türkistan Tarihi” adlı ilk tarih kitabını yazmış olan ünlü siyasetçi ve tarihçi Muhammed Emin Buğra, “Ülke Tarihi” adlı kitabın yazarı Polat Kadir Turfani, “Asya’nın Kalbi: Doğu Türkistan” adlı kitabın yazarı Abdulaziz Çingizhan gibi kişiler Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib’in ve onların eserlerinin Uygurlar arasında tanıtılması yönünde çok emek sarf etmişlerdi.

Ancak Türk toplulukları her zaman olduğu gibi bu dönemde de yok olmaya, kaybetmeye devam etmektedir. Bu bağlamda Doğu Türkistan’daki Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek ve Tatar Türkleri Çin Hükümetinin “Eğitim Merkezi” dedikleri Ceza Kamplarına kapatılmış, bazıları Çin’in iç bölgelerindeki hapisanelere sürülmüş, büyük acılar yaşamaktadır. Bazıları kamplarda hayatını kaybetmiş, bazılarından kesin haber alınmamaktadır. Ben yazımda şimdiye kadar uluslararası medyalarda yer verilen önemli Türkologlardan bahsetmek istiyorum:

1. Prof. Mutelip Sıdık Kahiri

Tanınmış dilci Türkolog Mutellip Sıdık Kahiri, Almanya’daki oğlu Tahir Mutelip Kahiri’nin anlattıklarına göre, babası Eylül 2019’da tutuklanmış. 1 Mart 2010 tarihinde serbest bırakılmış. Daha sonra tekrar tutuklanarak, “etnik gruplar arasında kin nefret oluşturma” suçundan 3 yıl hapis cezasına çarptırılmış olup, bu ceza 4 yıl gecikmeli olarak uygulanacaktı. Şu an evinde gözetim altındadır⁹⁷.

⁹⁶ Muhammed İmin Qurbani, “Şair Qutluq Hacı Şevki”, Qeşqer Edebiyatı, S: 3, 1980, s. 71-72.

⁹⁷ Kaynak kişi: Almanya’daki oğlu “Tahir Mutelip Kahiri”.

Dilci Türkolog Mutelip Sıdık Kahiri 1950 yılında Kaşgar Vilayeti Yenişehir İlçesi Yapçan kasabasında dinî ulema ailesinde doğmuş. O, ilk, orta ve liseyi kendi memleketinde bitirdikten sonra, memleketi Yapçan'da İlkokul öğretmeni olarak çalışmaya başlar. O, 1977 yılında üniversite sınavında Kaşgar Eğitim Enstitüsü Çin Dili ve Edebiyatı bölümünü kazanır. Temmuz 1983 yılında fakülteyi bitirdikten sonra aynı fakültede öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlar. Haziran 1996 tarihine kadar Çağatay Dili, Yeni Uygurca ve Uygur Hattatlık dersleri vermiştir. O, 1987 yılında yardımcı doçent, 1993 yılında doçent olmuştur. O, aynı zamanda Kaşgar Eğitim Enstitüsünün dergisinin editörlük görevini de yapmıştır. Çok yönlü Türkolog Mutelip Sıdık Kahiri akademisyenlik yaparken çok sayıda edebî eser yazmıştır.

O, Eylül 1989 tarihinde devlet tarafından Mısır Kahire'deki El-Azer Üniversitesi'ne Arap dili öğrenmek için gönderilmiş. 1986 yılında onun "Temel Arapça" adında üç ciltli kitabı yayınlanmıştır. 1989 yılında "Arap Diline Giriş" adlı ders kitabı, 1996 yılında "Arapça Diyalog", 1999 yılında "Arapça Metinler" adlı kitapları Kaşgar Uygur Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır.

Tanınmış Türkolog Mutelip Sıdık Kahiri'nin en önemli çalışmalarından biri 1990 yılında yayınladığı "Uygur Kişi İsimleri ve Ularning Menisi" (Uygur Kişi Adları ve Anlamı" adlı eseridir. Eserde 5000 civarında Yeni Uygurca kişi adı, 400 civarında Eski Uygurca kişi adı anlamıyla verilmiştir. 1990 yıllardan buyan Uygur anne ve babalar çocuklarına bu kitaptan ad vermeye başlamışlardır. Eserin genişletilmiş nüshası 1998 yılında "Uygur Kişi İsimleri" (Uygur Kişi Adları) adıyla Kaşgar Uygur Neşriyatı tarafından yayımlandı. Adı geçen eser dünyanın çeşitli ülkelerindeki Uygurların da ilgisini çekmiş, 2005 yılında Kazakistan'daki "Naşmir Neşriyatı" tarafından Rusça yayınlanmıştır.

Tanınmış Türkolog Mutellip Sıdık Eski Uygurca, Çağatayca Metinler ve Divan-ü Lügat-it Türk gibi eserlerdeki kişi adlarını tarayıp bu konuda çok sayıda makale yayımlamıştır. 28 yıl araştırma neticesinde 23 bin tane kişi adını içeren "Uygur Kişi İsimleri Kamusu" adlı eseri 2010 yılında yayımlanmıştır. Ömrünü Uygur kişi adlarını araştırmaya adanmış Türkolog Mutellip Sıdık Kahiri'nin yayımlanmış 22 kitap, 44 parça makalesi bulunmaktadır⁹⁸.

2. Eğitimci Yazar Yalkun Rozi

Çin tarafından toplama kamplarında ve cezaevlerinde tutulan Türkologlardan biri de Yalkun Rozi'dir. 54 yaşındaki Yalkun Rozi 2016'da polis tarafından götürülmesi sonrası "devlet gücünü yıkmaya teşvik, Türkçü, bölücü" suçlamasıyla 10 yıldan uzun süreli hapis cezasına çarptırıldı. Yıllardır Uygur aydınlar "ayrılıkçı, bölücü, Türkçü, Turancı ve aşırılık yanlısı" damgası ile zulümden kaçarken bir yandan da kültürlerini geliştirmek için dikkatlice çaba sarf etti. Bu çaba Çin'in bölgeye attığı pençesi gevşediğinde ve sıkıldığında dahi devam etti. Yalkun Rozi'nin arkadaşları ve ailesi onu disiplinli ve oldukça dikkatli biri olarak tanımlıyor. 1980'lerde üniversite öğrencisi olan Rozi, bu dönem Çin'i sarsan demokrasi yanlısı hareketlerden uzak durdu ve tanınmış aktivistler ile ilişki kurmaktan kaçındı.

Ünlü yazarlarla atışmaları ve televizyondaki tartışma programlarında münazaraları kazanması onu meşhur isim haline getirdi. Bu süreçte İslam ve Uygur kimliği gibi hassas konularda çok sayıda yazılar yazdı. O, yazılarda Uygur halkına "aşırılık yanlısı, egzotik ve geri kafalı" gibi klişeleri yıkmak için eğitilmiş insanlar olma çağrısı yaptı. Uygurların Çin'in devlet televizyonlarda devlet propagandasında gösterilenlerin yalnızca

⁹⁸ KAHİRİ, Mutellip Sıdık, (2010), Uygur Kişi İsimleri Kamusu, Ürümçi: Şinjang Üniversitesi Yayınevi, 1-5

dans edip şarkı söyleyen, pilav yiyenler değil; iş insanları, bilim insanları, entelektüellerin de olmasına çağrı yapıyordu.

Yalkun Rozi 2001’de kurulan Uygur Edebiyatı Ders Kitapları Yazma Komisyonu’nun başkanlığını yaptı. Hükümetin “bağımsız Uygur kimliği” korkusu ile başa çıkmaya alışkındı ve kitapları bazen sansüre maruz kalsa da her zaman onları yayımlatmayı başardı.

Çin Devlet Başkanı Şi Jinping 2014’te iktidara geldikten kısa bir süre sonra gerçekleşen terör saldırıları Yalkun Rozi ve ailesinin de içinde olduğu Uygur halkı için dönüm noktası oldu. Yalkun Rozi, katı çizgide bir siyasî olan, Eski Tibet Bölgesi Komünist Parti Genel Sekreteri Çen Çuanguo’nun Doğu Türkistan’ın en üst düzey yetkilisi olmasından çok kısa bir süre sonra 2016’da gözüaltına alındı ve kitapları raflardan çekildi.

Hemen ardından ise Şinjang Education Press’teki meslektaşları, çalışmalarını derleyen yetkililer ortadan kaybolmaya başladı. Üniversitelerde düzenlenen siyasî toplantılarda Yalkun Rozi ve diğer arkadaşlarının çalışmaları “sorunlu ders kitapları” olarak kınandı ve yazarlarına “hain”, “Uygurları Çin’i bölme fikirleri ve Türkçülük fikirleri ile zehirleyen” etiketi verildi⁹⁹.

Onun çok sayıda makale, ders kitabı, klasik eserler ile ilgili çalışmaları ve halk edebiyatı derlemeleri yayımlandı. O, Uygurların millî kimliğinin güçlenmesine önemli katkı sağlamış kişilerden biridir.

3. Prof. Dr. Rahile Davut

Prof. Dr. Rahile Davut, Aralık 2017 tarihinde Pekin’e toplantıya davet edilmiş ve ailesinden bu vesile ile ayrılmış, bir daha geri dönmemiştir. Şu an nerede ve ne durumda olduğu tam olarak bilinmemektedir¹⁰⁰. Oysa Doğu Türkistan Urumçi’deki resmî devlet kurumlarından biri olan Şinjang Kadınlar Birliği’nin yayını “Şinjang Ayalları” dergisinde, Ocak 2017 tarihli sayısında onun hayatı, çalışmaları anlatılmıştır. Bu derginin kapağına resmi basılan kadınlar, genelde toplumsal statüye sahip, saygın ve devletin onayladığı bireylerdir. Rahile Davut hanımefendi de bu özelliklere sahip olduğu için, fotoğrafı dergi kapağında yer almıştır.

Rahile Davut, Mayıs 1966’da Doğu Türkistan’ın Urumçi şehrinde öğretmen ailesinde dünyaya gelmiştir. İlkokul, ortaokul ve liseyi bitirdikten sonra 1983 yılında Urumçi’deki Şinjang Üniversitesinin Edebiyat Fakültesi’ni kazanır, 1987’de lisans programını başarıyla tamamlayarak Halk Edebiyatı alanında yüksek lisans eğitimine başlar. 1990 yılında mezun olduğu üniversitede öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlar. 1998 yılında Pekin Pedagoji Üniversitesi’nin Edebiyat Fakültesi’ne bağlı Folklor Anabilim Dalında “Uygurlardaki Mezar Medeniyeti” başlıklı tezini başarıyla savunarak Doktor unvanı ve payesini alır. Aynı zamanda Doğu Türkistan’daki ilk doktoralı Uygur halkbilimci olur. Rahile Davut, doktorasını bitirdikten sonra Şinjiang Üniversitesi’nin Beşeri Bilimler Fakültesi’nde öğretim üyesi olarak çalışmaya başlar. 1999 yılında doçentlik unvanı alan Davut, 2004 yılında ise profesörlüğe yükseltilmiştir. 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri Pensilvanya Üniversitesi ile Indiana Üniversitesi’ne bağlı Folklor bilim dalında bir yıl boyunca misafir öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

Rahile Davut çalışmalarını Uygur meşrepleri, destanları ve mezar kültürü alanında yoğunlaştırmıştır. Onun “Dünya Milletleri” adlı Uygurca iki yazarlı kitabı Şinjang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı tarafından 1996

⁹⁹https://www.rfa.org/uyghur/qisqa_xewer/yalkun-rozi-08272019141745.html?searchterm%3Auf8%3Austring=%20Yalqun%20Rozi&encoding=latin

¹⁰⁰<https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/rahile-dawut-11112020180459.html?searchterm%3Auf8%3Austring=%20rahile%20dawut&encoding=latin>

yılında Urumçi’de yayınlanmıştır. “Uygur Mezarları” (Uygurca) adlı eseri ise Şinjang Halk Neşriyatı tarafından 2001 yılında yayımlandı. “Uygur Mezar Medeniyeti” adlı eseri ise Şinjang Üniversitesi Neşriyatı tarafından 2001 yılında, “Uygur Soyadları Araştırmaları” (Uygur Famile Tetkikati), “Uygur Meşrep Medeniyeti”, “Üniversiteler İçin Edebiyat” adlı kitapları yayımlandı. Prof. Dr. Rahile Davut’un Uygurca, İngilizce ve Çince olarak 30’dan fazla makalesi yayımlanmıştır.

Prof. Dr. Rahile Davut, 1990 yılından bugüne kadar Urumçi, İngiltere, Fransa, ABD, Avusturya, Japonya, Danimarka, Kazakistan ve Kırgızistan Üniversiteleri’nde düzenlenen sempozyumlarda Uygur folkloru, kültürü ve halk edebiyatı ile ilgili 20 civarında bildiri sunmuştur¹⁰¹.

4. Prof. Dr. Abdubesir Şükürî

Doğu Türkistan’da tanınmış Türkolog, yazar Prof. Dr. Abdubesir Şükürî 2018 yılının başında tutuklanmış, hala toplama kampında tutulmaktadır. Haberlere göre o, tanınmış yazar Türkolog Abdülkadir Calalidin ile aynı anda tutuklanmış.

Abdubesir Şükürî 1964 yılında Turfan İlinin Piçan İlçesi, Piçan kasabasında çiftçi ailesinde dünyaya gelmiş. O, ilk, orta ve liseyi memleketinde bitirdikten sonra 1981 yılında Pekin Merkezî Milletler Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü’nü kazanmış, 1985 yılında mezun olmuştur. Abdubesir Şükürî ortaokul yıllarından itibaren şiir yazmaya başlar, o üniversite yıllarında Eski Uygurca ve Çağatayca öğrendikten sonra klasik şiirleri okumaya başlar. O üniversiteyi bitirdikten sonra Urumçi’deki Pedagoji Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde ders vermeye başlar.

Prof. Dr. Abdubesir Şükürî’nin Uygur Medeniyeti, Uygur Klasik Edebiyatı ve Türkoloji ile ilgili yurt içi ve dışındaki dergilerde 70 parçadan fazla bilimsel makalesi yayınlanmıştır. O, Uygur edebiyatı ve kültürüyle ilgili çok sayıda eleştiri yazısı kaleme almış olup, 30 parça makaleden oluşan “Makaleler” adlı kitabı yayınlanmıştır.

Prof. Dr. Abdubesir Şükürî, tanınmış Türkolog Kilyaştorniy’in “Türk Runik Yazılı Abideler” adlı eseri ile tanınmış Türkolog Prof. Dr. Talat Tekin’in “Orhun Abideleri” adlı eserini Uygur Türkçesine çevirip, Pekin Milletler Neşriyatında yayınlattır.

Onun “Palname ve Eski Uygurların Dünya Görüşü” kitabı 200 yılında Şinjang Halk Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır. “Nutuk ve Nutukşunaslık” adlı eseri üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

Prof. Dr. Abdubesir Şükürî Japonya Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsünün daveti üzerine 2002 yılından 2003 yılına kadar Eski Uygurca metinlerin kataloğunu oluşturma projesine katılmıştır. O, Çin’de Türkoloji araştırmalarında iki ödüle layık görülmüştür¹⁰².

5. Dr. Perhat Tursun

Haberlere göre Türkolog, yazar ve şair Dr. Perhat Tursun 2018 yılı tutuklanmış ve 16 yıl hapis cezasına çarptırılmış. Onun 2018 yılının başında tutuklandığı gazeteciler tarafından teyit edilmiştir.

Dr. Perhat Tursun 1969 yılında Doğu Türkistan’ın Artuş İlçesinde dünyaya gelmiş. İlk, orta ve lise eğitimini Artuş İlçesinde tamamladıktan sonra lisan eğitimini Pekin Merkezî Milletler Enstitüsü’nde

¹⁰¹ Dr. Abdulvahit Kaşgarlı, Raile (2019). Prof. Dr. Rahile Davut’un Türklük Bilimine Katkıları, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2019/14, s. 75-86.

¹⁰² <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/qanun/besir-shukir-10172018144706.html?encoding=latin>

tamamladı. 2011 yılında Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi'nde Türkoloji dalında doktora unvan/payesini aldı. Doktorasını bitirdikten sonra eskiden çalıştığı Uygur Özerk Bölgesi Sanat Kurumu'nda çalışmaya devam etmiştir.

2012 yılında Amerika Birleşik Devletlerindeki "Haydén's férrí" dergisinde Perhat Tursun'un bazı şiirleri ile ilgili makale yayınlandı. O makalede Dr. Perhat Tursun ile ilgili şunlar yazılmış: "Dr. Perhat Tursun şair, yazar aynı zamanda senarist ve araştırmacı olarak yeni Uygur edebiyatına çok önemli eserler kazandırmıştır. Onun eserleri üzerinde Uygurlar arasında çok fazla tartışma konusu olmuştur¹⁰³."

Dr. Perhat Tursun 11 yaşından itibaren şiir yazmaya başlar. 1998 yılında onun "Muhebbet Lirikilerinden Yüz Parça" adlı şiir kitabı yayınlanmıştır. Perhat Tursun'un "Mesih Çölü" adlı hikâyeler kitabı, "Ölüwélísh sen'iti" (İntihar Sanatı) adlı romanı yayınlanmıştır.

Perhat Tursun'un 2006 yılında yazdığı "Tarım Deryası" (Tarım Nehri) adlı şiirinde şöyle yazar:

*Huddi Tarım süyidek,
Biz muşu yerde başlan'ğan
Muşu yerde tügeymiz.
Biz héç yerdin kelmigen,
Héç yerge barmaymiz.*

Bu şiirin anlamı şöyledir: "Sanki Tarım suyu gibi, biz burada başlanan, bu yerde öleceğiz, biz hiçbir yerden gelmedik, hiçbir yere gitmeyeceğiz."

Dr. Perhat Tursun "Tarım" adlı bu şiirinde Tarım nehrinin suyu gibi Uygurların doğduğu yerin Doğu Türkistan olduğunu, dolayısıyla biz burada doğduk burada öleceğiz, biz yani Uygur Türkleri başka bir yerden bu topraklara gelmedik, hiçbir yere gitmeyeceğiz diyerek Doğu Türkistan'ın ezelden Uygur Türklerinin toprağı olduğunu vurgulamıştır. Onun bu şiiri işgalci Çin hükümetini rahatsız etmiş olsa gerek ki, Perhat Tursun hapse atılmıştır.

6. Prof. Dr. Abdulkadir Celalettin

Merkezi Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Hür Asya radyosunun haberine göre tanınmış Uygur Türkolog, düşünür, bilim insanı, şair ve yazar Abdulkadir Celattin 29 Ocak 2018 günü Çin Devlet Güvenlik Servisi elemanlarınca göz altına alınmış. Pedagoji Üniversitesi Güvenlik Müdürlüğü'ne bağlı Siyasî Bölüm Komiseri Feng Venjiang'ın radyo muhabirine verdiği bilgi bunu teyit ediyor¹⁰⁴.

Türkolog, yazar ve düşünür Abdulkadir Celalettin 1964 yılında Doğu Türkistan Kaşgar'da dünyaya geldi. 1982-1986 yılına kadar Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde okudu. O, 1986 yılından 1988 yılına kadar Urumçi'deki Şinjang Tecrübe Orta Okulu'nda öğretmen olarak görev yaptı. 1988-1990 yılına kadar Şinjang Maarif Enstitüsü bilimsel dergisinde baş editör olarak görev yaptı. 1990 yılından beri Şinjang Maarif Enstitüsü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. O, 1998 yılında Doçent, 2004 yılında Profesör oldu. Kasım 2009'da Şinjang Pedagoji Üniversitesi'ne tayin edilmiştir.

Prof. Dr. Abdulkadir Celalettin'in şimdiye kadar çok sayıda makale ve kitabı yayınlanmış, Uygurlar arasında büyük yankı yaratmıştır. Ekim 2010 tarihinde "Abdulkadir Celalettin Makaleleri" adlı kitabı, "Özini İzdeş Bosuğusida" (Kendini Arama Eşiğinde) adlı kitabı, Mart 2005 tarihinde Şinjang Halk Neşriyatı

¹⁰³ <https://www.rfa.org/uyghur/erkin-tiniqlar/perhat-tursun-01312020235722.html?encoding=latin>

¹⁰⁴ <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/abduqadir-jalalidin-tutuqlandi-04232018222333.html>

tarafından yayınlandı. Bunun dışında “Sokuvatkan Yürek” (Sokmakta Olan Kalp) adlı kitabı 1993 yılında, “Boşluk” adlı şiirler kitabı 2001 yılında yayınlandı.

7. Ömercan Nuri

Tarihçi, Türkolog akademisyen Ömercan Nuri 10 Mart 2017 tarihinde tutuklanmış. Türkiye’de tahsil gördüğünden dolayı tutuklanan Ömercan Nuri daha sonra 11 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Onun Türkiye Kastamonu Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü’nde yüksek Lisans yapmakta olan kızı Subinur hanımın anlattıklarına göre, onun babasıyla olan telefon bağlantısı 10 Mart 2017 tarihinde aniden kesilmiş. Subinur hanım babası Ömercan Nuri’nin doktora eğitimi almak için 2006 yılında Türkiye’ye geldiğini, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Tarih bölümünde doktora eğitimi almaya başladığını, doktora derslerini bitirdikten sonra tezini yazmak için Doğu Türkistan’a dönüp, Hoten Eğitim Üniversitesi’nde çalışmaya devam ettiğini söyledi. Haberlere göre, Ömercan Nuri 2015 tarihinde doktora işlemlerini yapmak için Türkiye’ye gelip, kısa bir süre kaldıktan sonra Doğu Türkistan’a dönmüş. Ömercan Nuri, evinde Türkçe kitap bulundurmak, Türkiye’de eğitim almak suçundan 11 yıl hapis cezasına çarptırılmış¹⁰⁵.

Tarihçi Ömercan Nuri 25 Nisan 1968 tarihinde Hoten Vilayeti Karakaş İlçesi Karasay köyünde bir öğretmen ailesinde dünyaya gelmiş. O, ilkokul ile ortaokulu Karasay köyü ile Koyçi köyünde tamamladıktan sonra, lise eğitimini Karakaş İlçesi 1 Lisesi’nde tamamlamıştır. 1986 yılında Çin’in Çangçün şehrindeki Kuzeydoğu Eğitim Bilimleri Üniversitesinin tarih bölümünü kazanmıştır. Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi’nde iki yıl hazırlık okuduktan sonra, 1992 yılında Çang Çün’de üniversite eğitimini tamamlayıp, 1992 yılı Hoten Pedagoji Enstitüsü’nde tarih öğretim görevlisi olarak işe başlamıştır. 2000 yılında Pekin Merkezi Millet Üniversitesi tarih bölümünde yüksek lisans payesini almıştır.

Ömercan Nuri’nin 30 parça makalesi Doğu Türkistan’daki çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanmıştır. O, Uygur tarihi, dili ve kültürü ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Ömercan Nuri, “VIII-X Yüzyıl Batı Diyarı Hakkında Araştırmalar”, Atilla İle İlgili Rivayetler, Dört Halife, Sultan Alaettin Eratna, An Luşan Kıssası, Tang Sülalesi Dönemindeki Uygur Araştırmaları Hakkında, Uygur Bengü Taşları, Altı Şehir Mektupları” adlı kitapları Çince ve Türkiye Türkçesinden Uygur Türkçesine çevirmiştir¹⁰⁶.

8. Türkolog Şair, Yönetmen Muhtar Halil Buğra

30 Kasım 2018 tarihinde ilan edilen “Doğu Türkistan’da Tutuklanan Aydınlar” adlı listede Türkolog, şair, yönetmen Muhtar Halil Buğra’nın adı da bulunmaktadır. Hür Asya Radyosu’nun bölgeye telefon bağlantısı kurularak yapıldığı haberde, onun 2018 yılının sonunda “Türkçü, bölücü” suçlamasıyla tutuklandığı teyit edilmiştir¹⁰⁷.

Muhtar Halil Buğra, 1965 yılında Doğu Türkistan’ın Atuş şehrinde dünyaya geldi. İlkokul ve lise eğitimini Atuş’ta tamamladıktan sonra Urumçi’ye yerleşti. 1985 yılında Uygur Özerk Bölgesi Radyo Televizyon Kurumu’nda stajyer olarak çalışmaya başladı. Günümüzde Uygurlar arasında önemli senaristlerden biri olarak pek çok başarıya imza atan Buğra, şairliği ile de kendisinden söz ettirmektedir. Buğra’nın çocuk şiirleri, onun edebî kişiliğini oluşturan önemli eserleri arasında yer alır. "Çöçekler Ailesi" (Masallar Ailesi),

¹⁰⁵ <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/omerjan-nuri-12142018234347.html?encoding=latin>

¹⁰⁶ Nuri, Ömercan, (2003) Hua Tao, VIII-X Yüzyıl Batı Diyarı Hakkında Araştırmalar, Kaşgar Uygur Neşriyatı, 2003.

¹⁰⁷ <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/uyghurda-tutqun-11302018211059.html?encoding=latin>

"Qéri Bala" (Yaşlı Çocuk), "Çömüle Bala" (Karıncı Çocuk) başta olmak üzere yüzden fazla çocuk şiiri, çağdaş Uygur edebiyatının günümüzdeki çocuk şiirleri için örnek niteliği taşır. Çalışmamızda; şairin 2005 yılında yayımlanan "Qum Pesli" (Kum Sezonu) adlı şiir kitabında yer alan çocuk şiirleri yayınlanmıştır. Buğra'nın çocuk şiirlerinde evrensel değerler olan vatan sevgisi, öğretmen sevgisi, anneye sevgi ve saygı, gelenekler, yetimlik üzüntüsü, sevinç, dilek ve umut, çalışkanlık, isyan gibi temaları işlenmiştir.

Muhtar Halil Buğra 25 yıllık meslek hayatında çok sayıda şiir ve makalesi yayınlanmıştır. O, Uygur Türklerinin tarihi, örf ve adetleri, kültür-sanatları ve Türk dünyasıyla ortak mirasları anlatılan çok sayıda belgesel, kısa film ve televizyon programlarına yönetmenlik yaptı. Örneğin bugün Çin hükümeti tarafından yasaklanan Nevruz Bayramı, Meşrep "bir çeşit eğlence" ve 12 makam ile ilgili çekilen belgesel ve televizyon programlarına yönetmenlik yaptı.

SONUÇ

Öldürülen, toplama kamplarına atılan ve işkence gören Türkolog şair, yazar, fikir ve sanat insanları Doğu Türkistan'daki Uygur, Kazak gibi Türk topluluklarının fikir ve kanaat önderleridir. Onlar öz halkına yol gösterecek, Uygur Türkçesini işleyecek ve Doğu Türkistan'daki Türk topluluklarının aydınlanmasını gerçekleştireceklerdi. Onları yok etmek, Uygur ve Kazak Türklerinin yolunu aydınlatacak ışıktan yoksun bırakmak, milletin omurgasını kırmak demektir. Onlar sadece bir can değil, Doğu Türkistan demek. 21. yüzyılın başlarında Çin'in Doğu Türkistan Türklüğüne, özellikle Türkologlara yaptığı bu mezalimin önümüzdeki yıllarda dünyada daha çok konuşulacağına kesin gözüyle bakılmaktadır.

KAYNAKÇA

- KAŞGARLI, A. R., (2019), "Prof. Dr. Rahile Davut'un Türklük Bilimine Katkıları", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 14: 75-86.
- KAHİRİ, M. S., (2010), *Uygur Kişi İsimleri Kamusu*, Urumçi: Şinjang Üniversitesi Yayınevi, 1-5.
- QURBANİ, M. İ., (1980), "Şair Qutluq Hacı Şevki", *Qeşqer Edebiyatı*, S: 3: 71-72.
- NURİ, Ö., (2003), *Hua Tao, VIII-X Yüzyıl Batı Diyarı Hakkında Araştırmalar*, Kaşgar Uygur Neşriyatı, 2003.
- TURSUN, N., (2020), "1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 16: 233-257.

e-KAYNAKÇA

- <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/uyghurda-tutqun-11302018211059.html?encoding=latin>
- <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/abduqadir-jalalidin-tutuqlandi-04232018222333.html>
- <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/omerjan-nuri-12142018234347.html?encoding=latin>
- <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/qanun/besir-shukir-10172018144706.html?encoding=latin>
- <https://www.rfa.org/uyghur/erkin-tiniqlar/perhat-tursun-01312020235722.html?encoding=latin>
- https://www.rfa.org/uyghur/qisqa_xewer/yalqun-rozi-08272019141745.html?searchterm%3Auf8%3Austring=%20Yalqun%20Rozi&encoding=latin
- <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/rahile-dawut-11112020180459.html?searchterm%3Auf8%3Austring=%20rahile%20dawut&encoding=latin>

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE YAPI BAKIMINDAN ÜNLEMLER

Sema EYNEL*

ÖZET

Ünlemler yapıları dolayısıyla diğer sözcük türleri arasında özel bir yere sahiptir. Sınıflandırmaları ve gramerlerdeki yerleri bakımından da farklı şekillerde ele alınan ünlemler, tek bir sesle bir cümleden fazlasını anlatabilecek bir anlam yoğunluğuna sahiptirler. Bu özellikleri nedeniyle de daha çok anlamları temelinde sınıflandırılırlar. Yapı, işlev ve bağlam temelli sınıflandırmalarla da irdelendiği tespit edilen ünlemlerin tek bir sestem oluşabildikleri gibi sözcük, söz grubu, kalıp ifade ve cümlelerden de oluşabilmeleri onların yapıları bakımından sınıflandırılmasını önemli kılmaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde "imliq, ündāş söz" olarak adlandırılan ünlemlerin yapıları açısından sınıflandırılmaları bu bildirinin temel konusunu teşkil etmektedir. Sahip oldukları vurgu ve yer aldıkları bağlama göre ses, sözcük, söz grubu, cümle gibi birbirinden farklı yapıların ünlem olarak kullanılabilmesi, onların diğer sözcük türlerinden farklı şekilde sınıflandırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Bildiride Yeni Uygur Türkçesine ait sözlük ve gramerlerden tespit edilen 134 ünlem, yapıları bakımından sınıflandırılmıştır. Ayrıca bu ünlemlerin hangi duyguların ifadesinde kullanıldığı belirlenmiştir, yapıları ve ifade ettiği anlamlar üzerine çıkarımlarda bulunulmuştur. Çalışmada Yeni Uygur Türkçesinin ünlemler bakımından zenginliği vurgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: ünlem, yapı, sınıflandırma, asıl ünlemler, ünlemleşen yapılar.

INTERJECTIONS AS STRUCTURE IN NEW UYGHUR TURKISH

ABSTRACT

Exclamations have a special place among other types of words because of their structure. Exclamations, which are described in differently in terms of their classifications and their handling in grammar, have a meaning density that can express more than a sentence with a single sound. Because of these properties, they are mostly classified on the basis of their meanings. Exclamations are classified in terms of structure, function and context. However, the fact that exclamations can consist of a single sound as well as words, phrases, phrases and sentences makes it important to classify them in terms of their structures.

In "New Uyghur Turkish" exclamations are called "imliq, ündāş söz". In this paper, the exclamations in Yeni Uygur Turkish will be classified in terms of their structure. The use of exclamations in different structures such as sound, word, word group, sentence according to their emphasis and context requires to be classified differently from other types of words.

In the paper, 134 exclamations determined from the dictionary and grammars of New Uyghur Turkish were classified in terms of their structures. In addition, it was determined in which emotions these interjections were used, and inferences were made about their structures and meanings. The richness of New Uyghur Turkish in terms of exclamations is emphasized in the study.

Keywords: exclamation, structure, classification, primary interjections, secondary exclamations.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli/Türkiye, E-posta: seynel@pau.edu.tr.

GİRİŞ

Türkiye Türkçesi gramerlerinde ‘nida’ olarak da adlandırılan konuşmanın vazgeçilmez unsurlarından biri olan ünlem “insanın içten gelen çeşitli duygu ve heyecanlarını kendilerine özgü ses, şekil yapısı ile sahip olduğu vurgu ve tonlama aracılığıyla anlatan, konuşma anında yaygın olarak fizikî jest ve mimikler eşliğinde kullanılan; yazılı metinlerde kullanıldığı bağlam çerçevesinde anlam kazanan, geniş bir anlam kabiliyetine sahip insan sesleri (Eynel 2018: 97)¹⁰⁸” dir.

Ünlemler sahip oldukları ses ve şekil yapıları, geniş anlam içerikleri, üzerine aldıkları vurgu ve tonlama ile her tür sözcük, söz grubu ve cümle yapısını bünyesine alabilen özel bir dil bilimsel yapıdır. Bu özellikleri nedeniyle ünlemler araştırmacılar tarafından tıpkı tanımlamada olduğu gibi gramerdeki yerleri ve sınıflandırmaları bakımından da farklı değerlendirilmiştir. Ünlemlerin gramerlerde farklı ele alınışıyla ilgili sorunun kökeni Antik çağa, Yunan gramerlerinden Dionysios Thrax MÖ 2. yy’da yazdığı gramerde Romalılardan aldığı bazı sözcükleri ünlem olarak kullanıp bunları zarfların içerisinde ele almasına kadar uzanır (Konrad 1986: 153). Ünlemlerin zarflar içerisinde ele alınmasını yersiz bulan Romalılar, onları ayrı bir söz grubu olarak ele alır. Bu dönemde “pars oriantionis (konuşma parçası)” olarak kabul edilen ünlemler üzerine günümüzde Yunan geleneğini devam ettiren Fransızlar ve Almanlar yoğun çalışmalar yapmışlardır. Fransız Port Royal gramerlerinde önce bağlaçlarla birlikte ele alınan ünlemler, sonra Fransız gramercilerinden M. Beauzée tarafından dua öğeleri içerisinde yer alırken Bally tarafından önce haykırışlarla daha sonra duygu ifadeleriyle bağdaştırılır. Ünlemlerin sözcük ve cümleyle olan bağlantısı üzerinde duran *Tenisseire* ise onları ‘motspharases (söz cümleler)’ olarak nitelendirir (Konrad 1986: 155-161).

Yunan geleneğini devam ettiren Alman dilbilimcilerinin ise ünlemler üzerine asıl çalışmaları 18. yüzyılın ikinci yarısında başlar. Bu dilbilimciler ünlemlerin sözcük türleri arasında ayrı bir yeri olduğunu ortaya koyarlar: *Frenklin* ünlemleri sözcük sınıfları arasında değerlendirmeyip yok sayarken; *Adelung* ünlemlerin ne dilsel ne de dil dışı olduğunu, ikisinin tam ortasında yer aldığını belirtir. *Genuin* ünlemlerin dil öncesi, konuşma öncesi fenomenler olduğunu öne sürer. *Siever* ve *Viëtor* ünlemlerin ses tonu yapıları bakımından farklılığını keşfeder. 20. yüzyılda ünlemlerin sözcük kategorileri ve cümleyle olan ilişkileri üzerinde durulur. Genel olarak daha önce de ifade edildiği üzere eski dönemlerde ‘pars oriantionis (konuşma parçası)’, ‘motspharases (söz cümle)’ şeklinde ifade edilen ünlemler Alman gramerleri tarafından da benzer şekilde ‘redeteil (konuşma parçası)’ olarak ifade edilir. Ünlemlerin söz grubu mu, cümle mi yoksa cümleye benzer bir birim mi olduğu hususu Alman gramerlerinde halen tartışılmaktadır (Konrad 1986: 19-211). *E. Konrad* yukarıdaki bilgileri de temel alarak ünlemlerle ilgili bu müstakil çalışmasında cümle içinde yalıtılmış gibi durmaları, kısa olmaları, kalıp ifade tarzındaki yapıları ve cümlelerin özelliklerine sahip olmamalarını göz önünde bulundurarak ünlemleri sözlü unsurlar olarak görür (1986: 211).

Rus gramerlerinde ünlemlerin diğer sözcük türleri arasında özel ve ayrı bir yerinin olduğu söylenebilir. Ünlemler ne anlamlı ne de yardımcı sözcük türleri grubuna dahil edilmeyip, çok net ve belirgin özellikler

¹⁰⁸ Bu tanımlama ünlemler üzerine Batı, Rus ve Türk gramerlerinde yer alan çalışmalar ve Özbek Türkçesinden tespit edilen ünlemler üzerine yapılan değerlendirmelerden hareketle oluşturulmuştur. Çalışmaya temel teşkil eden araştırmalar irdelendiğinde genel bir ünlem tanımının bulunmadığı, araştırmacıların ünlemin farklı bir yönüne vurgu yaptığı ve temel aldıkları dilbilimsel yaklaşımlar temelinde ünlemleri tanımladıkları görülür. Ünlemlerin tanımı ile ilgili ayrıntılı bilgiye şu eserden ulaşabilirsiniz: Eynel Sema (2018). *Özbek Türkçesinde Ünlemler (Art Zamanlı Bir İnceleme)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uşak, Uşak Üniversitesi.

taşıyan bir grup olmamakla birlikte, bağımsız bir sözcük türünü oluşturma eğilimine sahiptirler (Shakhin 2012: 92).

Türkçeyi konu alan gramerlere bakıldığında Batı gramerlerini takip eden araştırmacıların ünlemi bağımsız bir sözcük türü olarak ele alırken Arap gramerciliğini takip eden araştırmacılar ünlemleri edatların bir alt kolu olarak görür. Bugün ise artık ağırlıklı olarak dilbilimciler tarafından bağımsız bir sözcük türü olduğu kabul edilen ünlemler görevli anlamlı sözcükler arasında ele alınmaktadır.

Araştırmacıların ünlemler üzerine yaptığı çalışmalara bakıldığında temel aldıkları dilbilgisi yaklaşımı çerçevesinde sınıflandırma yaptıkları görülür: *E. Konrad* Latin geleneğinde olduğu gibi ünlemleri birincil ve ikincil ünlemler olarak (1986: 200-213) sınıflandırırken, *A. Wierzbicka* (1992) çalışmalarını anlam bilim üzerine yoğunlaştırır ve ünlemleri anlamlarına göre duygusal ünlemler, irade ile ilgili ünlemler ve bilişsel ünlemler olarak üç kategoride sınıflandırır. *Tim Wharton* (2003), *Felix Ameka* (2006), *Cliff Goddard* (2013) Latin geleneğindeki yapısal sınıflandırmayı takip etmekle birlikte *Ameka* ünlemleri işlevleri bakımından, *C. Goddard* ise yapısal ve anlamsal sınıflandırmanın haricinde bağlamsal olarak ele alır. *F. Ameka* işlevsel sınıflandırmasında ünlemleri *expressive (dışa vurumcu) ünlemler* (ki bu ünlemler duygusal ve bilişsel olarak ikiye ayrılır), *gayret ifade eden ünlemler* ve sosyal etkileşim amaçlı kullanılan *pativ ünlemler* olarak üç kategoride değerlendirir (2006: 745), *C. Goddard* ise bağlamsal sınıflandırmada ünlemleri (*uyaran bağımlı) ani kullanımlar, eğitsel kullanımlar, söylemsel kullanımlar ve ironik kullanımlar* olarak dört kategoride inceler (2013: 5-6).

Rus dilbiliminde araştırmacıların ünlemleri yapı, anlam, cümle bilgisi ve bağlam temelinde sınıflandırdıkları görülür: *Rusya Bilimler Akademisi* ünlemleri yapıları bakımından *asıl (temel) ünlemler* ve *türeyen (asıl olmayan) ünlemler*; *Sereda çekirdek ünlemler, ünlemleşen sözcükler ve hibrit ünlem öbekleri*; *Şaronov* ise *asıl ünlemler, başka dil öğelerinden türeyen (ikincil)ünlemler* ve *teşvik ünlemleri* olarak sınıflandırır. *Rusya Bilimler Akademisi* yapısal sınıflandırmanın yanı sıra anlamsal ve söz dizimsel olarak da ünlemleri sınıflandırırken, *Vinogradov* ünlemleri sadece anlamsal bir sınıflandırmayla ele alır. *Germanoviç* ise öncelikle anlamsal açıdan *duyguları ifade eden ünlemler* ve *emir ünlemleri* olarak sınıflandırıp sonrasında yapı, anlam ve sentaks yönüyle alt bir sınıflandırmaya tabi tutar (Shakhin 2014: 130-147). Yabancı gramerlerde yapılan ünlem sınıflandırmalarına genel anlamda bakıldığında işlevsel ve anlamsal sınıflandırmanın birlikte ele alındığı ve çoğu zaman birbirine karıştığı görülür. Yapısal sınıflandırma bakımından hepsi ufak farklarla da olsa birincil ve ikincil ünlem sınıflandırmasını takip ederken, *C. Goddard*'ın yaptığı bağlamsal sınıflandırma ile Rusça gramerlerde yer alan cümle bilgisel açıdan ünlem sınıflandırmalarının ünlemlere farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.

Türkiye Türkçesini konu alan eserlerde Türkologların yapmış olduğu ünlem sınıflandırmaları ünlemin edatların bir alt kolu olarak değerlendirilmesi veya müstakil bir sözcük türü olarak ele alınışına göre farklılıklar arz eder. Ünlemi edatların içerisinde ele alıp sınıflandıran Türkologların¹⁰⁹ *Muharrem Ergin*'in işlev ve anlama dayalı yaptığı sınıflandırmayı takip ettiği gözlenirken, müstakil bir sözcük türü olarak ele alan araştırmacıların¹¹⁰ *Ahmet Cevat Emre* ve özellikle *Tahsin Banguoğlu*'nun yapısal sınıflandırmasını takip ettiği

¹⁰⁹ Bu araştırmacılar arasında “Necmettin Hacıeminoğlu, Tuncer Gülensoy, Günay Karaağaç, Süer Eker” sayılabilir.

¹¹⁰ Bu araştırmacılar arasında ise “Tahir Nejat Gencan, Doğan Aksan, Nurettin Koç, Kaya Bilgegil, Haydar Ediskun, Zeynep Korkmaz” sayılabilir.

görüldür. Çağdaş Türk lehçelerine ait gramerler incelendiğinde dil bilgisel üslup anlamında Rus bilim adamlarının metotlarını takip ettikleri ve ünlem sınıflandırmalarında ufak farklılıklar göz ardı edildiğinde hepsinin benzer şekilde yapı, işlev ve anlam temelinde sınıflandırma yaptıkları görüldür (Eynel 2018: 48-59).

Türk Gramerinin Sorunları Toplantısında masaya yatırılan ünlemler hususunda araştırmacıların görüşleri şu şekildedir: Leyla Karahan bir edat türü olarak gördüğü ünlemlerin “duygu, seslenme, sorma, gösterme, cevap ünlemleri” şeklinde sınıflandırılabilmesine değinir. Zeynep Korkmaz ünlemleri yapı bakımından aslı olarak ünlem olan şekiller ile başka kelime sınıflarından ifade ve anlam bakımından ünlem yerine geçen sözcükler olarak iki gruba ayırır ve ünlemlerden aslı ünlemlerin kendi içinde bir alt sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini belirtir. Şükrü Haluk Akalın da Zeynep Korkmaz ile aynı sınıflandırmayı önerir ve aslı olarak nitelendirdiği ünlemlerin içerisine duygu, heyecan ifade edenler ile seslenmeleri alırken, ünlem olabilen sözcükler sınıfında hemen hemen her sözcüğün yer alabileceğini belirtir. Akalın cevap ve gösterme edatları gibi terimlerin de karmaşaya yol açtığına değinir. Hamza Zülfiyar ünlemlerin sınıflandırılmadan önce kapsamının belirlenmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre ünlemlerin içine alınacak üç malzeme vardır: asıl ünlemler (ah, vah...), seslenmeler (hey, ey...) ve gösterme ünlemleri (işte, nah, tuh...). Zülfiyar bunların dışındaki ünlemlerin ise ünlem gibi kullanılan isimler, sıfatlar olduğunu ve bunların da tasnif edilmesi gerektiğini sözlerine ekler. Tuncer Gülensoy ünlemlerin esas Türkçe ünlemler ve alıntı ünlemler şeklinde iki grupta ele alınması gerektiğini belirterek konuya etimolojik bir bakış açısıyla yaklaşır. Mustafa Özkan, isim sınıfındaki bütün sözcüklerin birbirinin yerine kullanılabildiğini ve ünlemlerin de isim gibi kullanılmalrı nedeniyle ünlemleşmiş isimler şeklinde değerlendirilebileceğini belirtir. Korkmaz ve Akalın ile benzer olarak ünlemlerin yapıları bakımından ‘asıl ünlemler’ ve ‘ünlem olarak kullanılan diğer yapılar’ olarak sınıflandırılması üzerinde duran Zeki Kaymaz ünlemlerin yapı, anlam ve fonksiyon olarak ayrı ayrı değerlendirildikten sonra bir tasnifinin yapılması gerektiğini ifade eder (TGS 2011: 618-645; Eynel 2018: 45-47). Toplantıda araştırmacıların ünlemlerin edat olarak değerlendirilemeyeceği, ayrı bir sözcük sınıfı olduğu ve yapı bakımından aslı ünlemler ve ünlem olabilen sözcükler olarak sınıflandırılabilmesi hususlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

Yeni Uygur Türkçesi Gramerlerinde Ünlemler

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde ünlem terimi için ‘imliq (söz)’ (Baqi 1983, Uygur Tili 1984, Tömür 2011, Teklimakaniy 2004) ve ‘ündeş söz’ (Sidiq 1984) olmak üzere iki farklı adlandırma kullanılır. ‘imliq (söz)’ adlandırması Batı Uygur Türkçesi gramerlerinde tercih edilirken, “ündeş söz” adlandırması Doğu Uygur Türkçesi gramerlerinde kullanılır (Naskali, 1997: 81).

Abdukerim Bakı ünlemlerin sözlük anlamı ve gramerdeki yeri açısından müstakil sözlere de yardımcı sözlere de benzer olduklarını dile getirir. *A. Bakı*’ya göre ünlemler herhangi bir şeyin sayısı, niteliği, hareketi ya da durumu hakkında hiçbir bilgi vermezler. Onlar kişilerin duygu, isteği ve buyruğuna bağlı olarak ortaya çıkan seslerle içteki duyguları ifade etme, hayvanları çağırma, kovalama ve ürkütme yoluyla işletilen sözlerdir (1983: 182). Ünlemlerin kendilerine has özellikleri olduğunu belirten *A. Baqi* bunları şu şekilde sıralar: Ünlemler cümlede diğer sözcüklerle sentaktik bir münasebete girmezler, ayrı bir vurguya sahiplerdir ve cümlenin bir ögesi olmazlar. Onlar tüm cümlenin anlamına etki eder, cümleye kattığı anlam açık bir şekilde bilinmez. Bazı ünlemlerin anlamı kişilerin duygularının çeşitliliğine bağlı olarak değişkenlik gösterir. Bu bakımdan ünlemlerin anlamı yazılı metinlerde cümlenin bağlamından, konuşmada ise sahip olduğu vurgudan anlaşılır. Ünlemler gramer kategorisine sahip olmayan söz grubu olup, cümlede çeşitlenmezler (1983: 183).

A. Baqi “ündeş söz” başlığı altında ele aldığı ünlemleri ifade ettiği anlama bakarak üç grupta inceler: insanların çeşitli duygularını ifade eden *his-heycan ünlemleri*, insanın talep ve isteklerini bildiren *gösterme ünlemleri* ve insanların hayvanlara yönelik kovma, sürme, durdurma gibi seslenmelerini ifade eden *buyruk ünlemleri*. A. Baqi yapıları bakımından ünlemleri de *basit, türemiş ve birleşik* olarak sınıflandırır (1983: 164-185).

Uygur gramercilerinden *Ablimit Sidiq* çalışmasında sözcükleri müstakil ve yardımcı olmak üzere iki grupta inceler. Bu eserde ünlemler kendi başına müstakil olarak kullanılmayan ancak cümlede ya da konuşmada müstakil sözlere eklenerek, onları kendi aralarında bağlamak veya onların anlamlarına ek mana vermek için kullanılan sözler olarak adlandırılan yardımcı sözler içerisinde yer alır (1984: 97).

Ünlemler üzerine detaylı bir çalışma yürüten *Hemit Tömür* ünlemleri yardımcı sözcüklerden ve yansımalarından ayrı bir sözcük türü olarak kabul eder ve hisleri, seslenmeleri, emir ve cevap gibi ifadelere işaret eden sözleri ünlem olarak adlandırır. Ünlemlerin somut olarak duygu, çağrı, komut, cevap vb. isimlerini ifade etmedikleri, sadece onlar için bir işaret görevinde olduklarını dile getiren Tömür, özellikle duyguları gösteren ünlemlerin çoğunluğunun anlam bakımından bir nevi özet olduğunu ifade eder. Ünlemlerin kendinden önceki ya da sonraki cümleyle bağlam yönüyle bağımlılığı ve bazı bağlamlarda özel olarak ifade edilmemiş anlamları ifade etmeleri de bu nedenledir. Uygur Türkçesinde yer alan ünlemlerin sayısı çok değildir, ancak çoğu farklı bağlamlarda yer alarak veya farklı tonlamalarla telaffuz edilerek farklı ünlemler gibi işlev görebilir. Örneğin “uf” ünlemi yer aldığı bağlam ve ifade edildiği tonlama dâhilinde ‘sıkıntı, beğenmeme’ anlamını üstlendiği gibi ‘rahat hissetme’ anlamını da ifade eder. *H. Tömür* ünlemlerin yazıda ifade ettiği anlamın göreceli olduğuna, telaffuz edildiklerindeki tonlamayla yüklendikleri anlamın yazıda açıkça gösterilmesinin zor olduğuna ve çeşitli tonlamalarla telaffuz edilen bir ünlemin farklı anlamlar ifade edebildiğine vurgu yapar. Ünlemler gramer özellikleri bakımından diğer sözcük ve söz gruplarıyla münasebette değildir, kendi başlarına ünlem olarak kullanılabilir, bazı ünlemlerse isimleşerek bu görevle cümlede yer alabilir. Ünlemleri yapı, işlev ve anlam bakımından sınıflandıran *H. Tömür* yapıları bakımından ayrıntılı bir sınıflandırma yapmaz ve ünlemleri *asıl ünlemler* ve *ünlemlenmiş sözcükler* olarak tasnif eder. İşlev bakımından ise *his-duygu, cevap* ve *buyruk-seslenme* şeklinde üç grupta ele alındığı ünlemlerin her birini alt bir sınıflandırmaya tabi tutarak anlamları bakımından da irdeler (Tömür 2011: 454-457).

Ünlemleri müstakil bir sözcük türü olarak ele alan Teklimakaniy ise onların ne müstakil ne de yardımcı sözler içerisinde ele alınamayacağını, ayrı bir sözcük kategorisi olduğunu bildirir. O ünlemleri *sevinme, üzülme, heyecanlanma* şeklindeki *his* ve *duyguları, buyruk, talep* ve *cevap* gibi açıkça adlandırılmayan ancak belirsiz bir ima ile ifade edilen sözler olarak tanımlar. Ünlemleri işlevleri bakımından *his-duygu, seslenme, gösterme, cevap* şeklinde dört grupta tasnif eden Teklimakaniy sonrasında, ele aldığı ünlemleri ayrıntılı bir anlamsal sınıflandırmaya tabi tutar.

Tespit ettiğimiz çalışmalardan yola çıkarak diyebiliriz ki tüm dünyada olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de ünlemlerin adlandırılması, ele alınışı, kavram alanı ve sınıflandırılmasında gramercilerin kendi aralarında da farklılaştığı hususlar bulunmaktadır. Söz gelimi Batı Uygur gramercilerinde *imliq söz* Doğu Uygur gramercilerinde ise *ündeş söz* olarak adlandırılmasıyla ilgili farklılaşma ünlemin kapsam alanına yansımaya sözcüklerin alınıp alınmayacağı konusunda da mevcuttur. Bununla birlikte araştırmacıların tüm sınıflandırmalarında duygu, gösterme, seslenme, hayvanlara yönelik buyruk ifadelerini ünlemler kapsamında ele almaktadır. Anlam ve işleve dayalı ünlem sınıflandırmalarında ortak bir yol takip eden araştırmacılardan

sadece Abdükerim Baqı'nın, ayrıntılı bir sınıflandırma olmasa da, yapısal olarak da ünlemleri tasnif ettiği görülür. Ünlemler geniş bir anlam kabiliyetine sahip olmalarının yanı sıra yapısal olarak da özel bir yere sahiptir. Tek bir sestem oluşabildikleri gibi sözcük, söz grubu, kalıp ifade ve cümle yapısında da bulunabilmektedir. Bu durumda ünlemler sadece anlam ve işlev yönüyle değil yapısal olarak da detaylı bir şekilde ele alınmalıdır. Bildiride de bu nedenle Yeni Uygur Türkçesindeki ünlemler yapısal olarak sınıflandırılmıştır.

Yapılarına Göre Yeni Uygur Türkçesinde Ünlemler

I. ASIL ÜNLEMLER

Asıl ünlemler sadece ünlem olarak kullanılan, tek başlarına kullanıldıklarında bir anlam ifade etmeyen ünlemlerdir. Yazıda kullanıldıkları metnin bağlamı, konuşmada ise bağlama ek olarak üzerine aldıkları vurgu çerçevesinde anlam kazanan bu ünlemler iki şekilde oluşur: basit yapıdaki asıl ünlemler, birleşik yapıdaki asıl ünlemler.

A. Basit Yapıdaki Asıl Ünlemler: Bu ünlemler sahip oldukları ses sayısına göre şu şekilde sıralanabilir:

1. Tek Sesten Oluşan Ünlemler: Türkçede sadece ünlemlerin sözcük olabilme özelliğinin ünlemlerde de kendini gösterdiği söylenebilir. Yeni Uygur Türkçesinde tek sestem oluşan ünlemlere ait bir örnek bulunmaktadır:

i: 'hey' sözünün Yeni Uygur Türkçesindeki kibar, nazik söylenişi olan bu ünlem hürmet, saygı bildirir (UTİL 1998: 141).

2. İki Sesten Oluşan Ünlemler: Bu ünlemler "ünlü+ünsüz" ve "ünsüz+ünlü" yapısındadır:

ah: Sevgi, güçlü duygu, özlem, bekleme, memnuniyet, sevinç gibi olumlu duyguların ifadesinde kullanılan bu ünlem üzüntü, keder, elem, acınma, hasret, pişmanlık, kaygı gibi olumsuz duyguları da ifade eder (UTİL 1990: 195; S. Kaşgarlı 1992: 210). Tömür bu ünlemin sevinç ve kaygının yanı sıra hasret de bildirdiğini ifade eder (Tömür 2003: 530).

éx: Bu ünlem sevinme, memnun olma, beğenme bildirir (UTİL 1998: 73).

éh: Bir şeyi tekrarlamaktan halsiz düşme, hastalıktan acı çekme, acınma, yalvarma (UTİL 1998: 132), kaygının yanı sıra memnun olma, sevinme, sevinç, zevklenme de bildirir (UTİL 1998:183).

ih: Memnun olma, memnuniyet, sevinç bildirir (Kaşgarlı 1992: 210).

im: Pişman olma, pişmanlık bildirir (UTİL 1998: 348).

oş: İnekleri durdurmak, engellemek için de kullanılan 'oş' yansıma sözcüğünün beğenmeme, hoş gitmeme, bıkmama, usanma, hoşnut olmama, itiraz, sinirlenme bildirdiği durumlarda ünlemleştigi görülür. Genellikle uzatılarak okunur (UTİL 1995: 684).

uh: Yorulma, yorgunluk, çok ağır rûhî azabı ifade eder (UTİL 1995: 767).

uy: Reddetme bildirir (UTİL 1995: 767).

he: Cümleye ikinci şahıs soru anlamı katmak için kadınlar tarafından kullanılır. Bunun haricinde yeni fark etme, yeni çözüme, yeni hatırlama manasında kullanılan bu ünlem kadınlar tarafından cümlelerinin sonunda kullanıldığında söyleyenin bu cümlede ifade edilen yapılan şeye yönelik duygusunu ifade etme yoludur (UTİL 1995: 487). Geniş bir anlam dairesine sahip olan bu ünlem karşı çıkma, reddetme, itirazın yanı sıra kabul etme, katılma, onaylama da bildirir (Bakı 1983: 184).

he-e: Olumlu cevap ve onaylama bildirir (UTİL 1995: 488).

hu: Beddua, lanet, sövme, öfkelenme, sinirlenme ifade eden sözlerle birlikte kullanılarak onların anlamını kuvvetlendirir (UTİL 1995: 551).

pa: Ateş veya başka bir sıcak şeyde yanma nedeniyle çıkarılan bu ses acı çekme bildirir (UTİL 1990: 600).

va: Kuvvetli bir şaşkınlık duygusunu bildirir (Teklimakanıy 2004: 370).

vu: Sinir, öfke, nefret duygusunu bildirir (UTİL 1998: 40).

ya: Güçlü bir vurguyla söylenerek, müracaat etme (dilekte, istekte bulunma, Allah'a yönelme), şaşırma anlamlarını bildiren bu ünlemin 'ya rebim', 'ya hezret', 'ya eli' şeklinde önüne isim alarak kullanımı yaygındır (UTİL 1998: 398).

3. Üç Sesten Oluşan Ünlemler: Üç sestem oluşan ünlemlerden tespit ettiğimiz örneklerin VCV ve CVC yapısında olduğu görülür:

apa: Kadınlar ve kızlar tarafından kullanılan bu ünlem ürkme, korkma bildirir (UTİL 1990: 5).

aya: 'Hey' şeklinde de ifade edebileceğimiz bu ifade söylenenlere birinin dikkatini çekmek amacıyla kullanılır (UTİL 1990: 206).

ehe: Türkiye Türkçesinde "Vay canına!" şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlem beğenme, şaşırma bildirir (Tömür 2003: 454).

hey: Beğenme, hayranlık ve keder, hasret duygularını bildirmede kullanılır (Teklimakanıy 2004: 371).

him: Şaşırma, şüphe, inanmama gibi anlamları bildiren bu ünlem bir şeyin anlaşıldığı ifade etmede de kullanılır (UTİL 1995: 587; Tömür 2011: 463).

huy: Şaşırma bildirir (Tömür 2011: 456).

xep: Pişmanlık, yazıklanma, dert bildirmenin yanı sıra kızgınlık, öfke de ifade eden bu ünlem Türkiye Türkçesine "dur, bak, acele etme" şeklinde aktarılabilir (UTİL 1991: 828).

xop: Bir işe razı olduğunu bildirmek için kullanılır (UTİL 1991: 854).

pah: Bu ünlem bir söz, iş ya da harekete hayran olma, şaşırmanın yanı sıra memnun olma, sevinme ve heyecan duyma, zevk, memnuniyet de bildirir (UTİL 1990: 663).

püh: Pis kokulardan bıkmama, bunalma bildirir (UTİL 1990: 768).

vah: İnsanların bir şeyi çok beğendiğinde kullandığı bu ünlem (UTİL 1998: 23) rahatlama da bildirir (Kaşgarlı 1992: 210).

vay: Seslenme sözlerinin önüne gelerek üzülme, sessizlik bildirmesinin yanı sıra zor duruma düşürmeyi, ağrıyan yeri bildiren sözün önüne gelerek ağrı, acı çekme; vefat eden kişinin ağladığında bu kişinin ismi veya ismi yerine söylenen sözün önüne gelerek ağlayışını güçlendirme bildirir. Ciddilik de ifade eden ünlem uyarıcı sözcüğün önüne gelerek keder belirtir. Geniş bir anlam dairesine sahip olduğunu söyleyebileceğimiz bu ünlem ayrıca utanç, ajitasyon ve aciliyet anlamına gelir, kuvvetli bir şaşkınlık duygusu ve razı olmamayı bildirmede de kullanılır (Teklimakanıy 2004: 370).

viy: Hayran kalma, hoşnut olmama anlamları bildirir (UTİL 1998: 58).

voy: Hayran kalma, şaşırmayı bildirir (UTİL 1998: 40).

vuy: Hayran kalma, şaşırma, tikslenme duygularını bildirir (UTİL 1998: 42).

4. Dört Sesten Oluşan Ünlemler:

veyt: Gülüş, kahkaha, şakalaşmadaki his ve heyecanı, züppelik yapma, şaka yapma anlamlarını bildirir (UTİL 1998: 36).

eşit/isit/issit/ist: Yazıkklanma, acıma bildiren (Kaşgarlı 1992: 210) ünlemin ayrıca cefa çekme, üzülmeye, yazıkklanma, pişmanlık bildiren “**vay isit, vay issitey, issitqina**” şeklinde kullanımları da vardır (Teklimakaniy 2004: 367).

B. Birleşik Yapıdaki Asıl Ünlemler:

1. İki ünlemin Birleşmesiyle Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler:

ahhay (ah+hay): Bu ünlem beklenmeyen bir olay ya da duruma şaşırma, hayret etme veya sevinme ya da bir şeyi beğenme, sevmeye duygusunu ifade eder (UTİL 1990: 198).

ayhay (ay+hay): Sevinme, memnun olma, heyecanlanma veya şaşırma nedeniyle çıkarılan ses, hitap, çığlık olarak ifade edebileceğimiz bu ünlem ayrıca hayranlık bildirmede kullanılır (UTİL 1990: 217).

ayvay (ay+vay): Bu ünlem beğenme, hayran olma, çok sevmeye bildirir (UTİL Tömür 2003: 454).

ehhey (eh+hey): Pişmanlık, şaşırma bildirir (UTİL 1990: 315).

ohu/ohuy (oh+u(y)): Beklenmeyen sevinç, memnuniyet, hayran olma, şaşırma veya beğenme, sevinme anlamlarını bildirir (UTİL 1995: 684).

uhu/uhuy (u+hu(y)): 1- Bu ünlem beklenmedik sevinç ayrıca şaşkınlık bildirir (Tömür 2003: 458).

vay isit (vay+isit): Bir işe, şeye olan acınmayı bildirir (UTİL 1998: 24).

vayey~vayyey (vay+(y)ey): Hasta olmayı, acı içinde olmayı; aldırmamayı, kayıtsız kalmayı, kayıtsızlığı, memnun olmama, karşı çıkmayı bildirir (UTİL 1998: 26).

viyey~viyey (viy~viy+ey): Çoğunlukla kadınlar tarafından kullanılan bu ünlem utanmak, zorlanma, hoşnut olmama, itiraz, ürkme, korkma, utanç, sıkıntı, karşı çıkma bildirmede kullanılır (UTİL 1998: 58).

2. Tekrar Grubuyla Oluşan Birleşik Yapılı Ünlemler:

éh-éh: Tekrarlı kullanıldığında bu ünlem ağrıdan kaynaklı zayıflık ve sıkıntıyı bildirir (Tömür 2003: 531).

ah-uh (Tömür 2003: 527): Gramerlerde ifade ettiği anlam verilmeyen bu ünlem “ah” ünleminin ilk ünlüsünün ikilemenin ikinci unsurunda u” sesine gelişmesiyle oluşur.

hay-hay: Başkalarının kötü bir şey yapmasını engellemek, yüzünü çevirmek için kullanılan bu ünlem sevinme, memnun olma, beğenme de bildirir (UTİL 1995: 484-485).

hay-huy: (hemen, bir anda) hay+huy (UTİL 1995: 485). İçinde bulunduğu grubun üyelerini gayretlendirmek, destekte bulunmak için bağırma ve çıkarılan sesi ifade eder.

hey-hey: Bu ünlem beğenme, hayranlık gibi olumlu duyguların yanı sıra keder, hasret gibi olumsuz duyguları bildirmede de kullanılır (Teklimakaniy 2004: 371).

memmem: Bir işe, bir şeye şaşırma, hayran kalma veya heyecanlanma bildiren “pah, pah” olarak da ifade edilen ünlemdir (UTİL 1995: 143).

pah-pah: “pah” sözünün tekrarlanması ile oluşan bu tekrar grubu beğenme, memnuniyet, zevk alma, hayranlık bildirir (UTİL 1990: 663).

vay-vay: “Vay” sözünün tekrarı ile oluşan bu ünlem (UTİL 1998: 25) küçümseme bildirir (Kaşgarlı, 1992: 210).

vay-vuy: Bıkma, usanma, sevinme, memnun olma, zevklenme, şaşırma, şaşkınlığın yanı sıra horlama, küçümseme, alay ve şaka da ifade eder (Baqi 1983: 182-184).

veyt-veyt: “veyt” sözünün tekrarıyla oluşur (UTİL 1998: 36).

voh-voh: “voh” sözünün tekrarıyla oluşur (UTİL 1998: 40).

voy-voy: “voy” sözünün tekrarıyla oluşur (UTİL 1998: 40).

II. ÜNLEMLEŞEN YAPILAR

Yeni Uygur Türkçesinin sözlük ve gramerlerinden tespit edilen ünlemleşen yapılar sözcük, söz grubu ile cümle ve eksilteli yapılardan oluşmaktadır.

A. Sözcük Anlamı Olan Yapıların Ünlemleşmesi: Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen sözcüksel bir anlama sahip olan ünlemleşen yapıların isim, modal söz, kalıp ifade, edat grupları, tekrar grupları, cümle ve eksilteli yapılardan oluştuğu görülür:

1. İsimlerin Ünlemleşmesi: İsim türünde sözcüklerin kullanıldığı bağlam ve sahip olduğu vurgu, tonlama üzerine duygu ifadesi yüklenerek ünlemleştiği örnekler oldukça fazladır. Bu sözcüklerin köken bakımından Türkçe, Arapça ve Farsçanın söz varlığı içerisinde yer aldığı görülmektedir. Tespit edilen örnekler arasında ünlemleşen Türkçe isimlerin Arapça ve Farsça sözcüklere nazaran çok az olduğu görülür. Türkçenin söz varlığına ait ünlemleşen isimler şu şekildedir:

belli: Beğenme, katılma, onaylama, “aferrin, bravo” anlamında övgü ifade etmede kullanılan bu ünlem sevinme, çok sevinme, mutlu olmayı bildirir (UTİL 1990: 444, Tömür 2003: 455-456).

tañ: Cümlede “bilmiyorum, haberim yok” anlamına gelen açık olmayan cevabı, şaşırmaı bildirir (UTİL 1991: 70).

Yeni Uygur Türkçesi sözlük ve gramerlerinde yabancı dillerin söz varlığına ait ünlemleşen isimlere bakıldığında söz varlığında olduğu gibi ünlemlerinde de Arapça ve Farsçanın ağırlığı görülür.

Arapçanın söz varlığına ait isimlerin ünlem olarak kullanımına dair örnekler şu şekildedir:

alla: Bu ünlem hayranlık, pişmanlık, belirsizlik, açık olmama halini belirtir (UTİL 1991: 170).

eceba: Şaşırma, ilgi çekme, cazip gelme, hayran olma, garipseme bildirir (UTİL 1990: 235).

elhezzer: Bu ünlem “tövbe, Allah saklasın, dikkat edin, korunun” anlamındadır (UTİL 1990: 298).

elvida: Sonsuza dek vedalaşmak anlamındaki bu ifade son kez veda ederken söylenir. Türkiye Türkçesinde “elveda” şeklinde ifade edilir (UTİL 1990: 299).

hayhat~heyhat: Bu ünlem sevinme, beğenme, hayran kalma, memnun olmanın yanı sıra keder, üzüntü de bildirir (UTİL 1995: 542, 484; Teklimakaniy 2004: 373).

heyr: Veda, affetme, kısıtlama altında hemfikir olma veya geçici olarak istifa etme anlamına gelir (Tömür 2003: 467).

merhimet: “Gelse, iltifat etse ya” anlamında güçlüğe katlanma bildiren bu ifade bir işe yönelik rızayı da ifade eder (UTİL 1995: 106).

hoş: Geleni döndürme, engelleme bildirir (UTİL 1995: 547).

vavila: Hayranlık bildiren bu ünlem Arapça çığlık anlamındaki ‘vaveyla’ sözcüğünden gelişmiştir (Teklimakaniy 2004: 370).

Farsçanın söz varlığına ait isimlerin ünlem olarak kullanıldığı ünlemler şu şekildedir:

dad: “İmdat” şeklinde ifade eden bu ünlem bedensel ve rûhî azap nedeniyle bağırma, inleme, ah vah etme, feryat figan eylemeyi bildirir (UTİL 1992: 7).

derix(a)/dariğ(a)/deriğ(a)/driga: Farsça ‘drîğ’den gelişen bu sözcük Yeni Uygur Türkçesinde ‘**dariğ**, **deriğ**, **driga**, **deriğa**’ şekillerinde de yer alır (Teklimakaniy, 2004: 367). Özellikle şiirlerde ‘driga’ (deriğa) şeklindeki işaret etme eki eklenen haliyle çok kullanıldığı görülür (Teklimakaniy 2004: 367). Steingass sözcüğü ‘drîğ’ ve ‘drîğā’ olarak iki şekilde verir. ‘Drîğ’ sözcüğü ‘aptal’ anlamıyla isim görevinin yanı sıra

geçmiş suçlar için inkâr, ret, iğrenme, isteksizlik, üzüntü, sinirlenme; iç çekme, ihmal, başarısızlık; yavaş; zor, zahmetli, sinir; bir parça pişmanlık ve acıma anlamlarında yer alır. Ayrı bir başlık altında ‘drîgâ’ya da yer veren Steingass bu sözcüğü sadece ünlem görevinde “ah, ne yazık ki” şeklinde anlamlandırılır (Steingass 1998: 517). Türkiye Türkçesinde “yazık” olarak ifade edebileceğimiz bu ünlem yazıklanma, pişmanlık bildirir (UTİL 1992: 58).

epsüs: Pişmanlık, nedamet, acınma gibi duyguları bildirir (UTİL 1990: 223).

etteñ: Pişmanlık, nedamet duygusunu bildirir (UTİL 1990: 228).

xoş: Karşı tarafın sözüne katılma yani “olur, evet, tamam, öyle” anlamlarında kullanılır (UTİL 1991: 863).

xuda (hey xuda): Bu ünlem, bir kaygı ya da kaygı içinde olduğunu göstermesinin yanı sıra şaşırma da ifade eder (Tömür 2011: 467).

obdan: “Olur, tamam, olumlu, iyi” anlamlarında razı olma bildirir (UTİL 1995: 594).

1. Modal Sözlere Ünlemleşmesi

yaq: Olanaksız, olmazlık, reddetme bildirir (UTİL 1998: 468).

2. Kalıp İfadelerin Ünlemleşmesi:

alga: “Haydi, ileri” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlem öne doğru ilerleme, yürümeye çağırma, seslenme bildirir (UTİL 1990: 169).

destikem: Kumarbazın dört aşığı yere attığında göğsüne veya bacağına vurarak söylediği sözdür. Bu söz kumarbazların çift çıktığında nisbeten boyunduruk taktıklarını ifade eder (UTİL 1992: 43,44).

qulluq: “Qulluk bolsun” şeklinde kullanılan bu sözcük minnettar olma, teşekkür etmeyi bildirir (Tömür 2013, 524).

lebbey: Başkaları tarafından yapılan davete “he, hee, tabi, hoş (evet evet, tabi tabi, peki)” anlamlarındaki hürmet, saygıyı ifade eden bu sözcük “Ne, ne diyorsunuz?”, “Emredersiniz”, “Buyurun!” anlamlarında soru ve “Nasıl isterseniz!” ifadesiyle kabul etme, onaylama, razı olma ile “Sizi dinliyorum!” şeklinde saygı, dikkatini verme anlamlarını da bildirir (UTİL 1994: 912).

merhaba: “Hoş geldiniz” şeklindeki karşılama ifadesi olan bu sözcük acıma da bildirmektedir (UTİL 1995: 106).

tova: Yaptığına pişman olup, onu tekrarlamamak için verilen süre veya dilenen özür anlamındaki bu ifade şaşırma, hayran olma (UTİL 1991: 292) anlaşılmayan şaşkınlık, belli bir talihsizliğin kendine geleceğinden korkma bildirir (Tömür 2003: 535).

urra: Hücuma geçen savaşçıların savaş nidasıdır (UTİL 1995: 722).

undaqta: Elveda, hoşça kal anlamında kullanılır (UTİL 1995: 765).

3. Söz Gruplarının Ünlemleşmesi

a. Tekrar Gruplarının Ünlemleşmesi:

belli-belli: Bu ünlem “hebelli” ile eş anlamlı olarak kullanılır. Çok uygun bulma, çok münasip görme bildirir (Tömür 2003: 529).

hey-hey: Bu ünlem “Hey” sözünün tekrarlanması ile oluşur, beğenme, hayranlık, keder, hasret duygusunu bildirir (Teklimakaniy 2004: 371).

xiñ-xiñ: “Xiñ” sözünün tekrarı (UTİL 1991: 897).

lebbey-lebbey: “Lebbey” sözünün tekrarıyla oluşmuştur (UTİL 194: 912).

tañ-tañ: “Tañ” sözünün tekrarlanması ile oluşmuştur (UTİL 1991: 70).

tañ-tuñ: Şaşırma, hayret etme ifade eder (UTİL 1991: 70).

b. Edat Gruplarının Ünlemleşmesi

cintek: Küçük kızları şımartmak için kullanılan sevgi sözüdür (UTİL 1991: 611).

isitqina: “Yazık!” şeklinde ifade edebileceğimiz bu ünlem acıma bildirir (Tömür 2011: 466).

4. Cümlelerin Ünlemleşmesi

a. Türkçe Cümlelerin Ünlemleşmesi

dikiliñ: Bu ünlem “Buraya gelin!” şeklinde uyarı, ikaz bildirir (UTİL 1992: 180).

b. Arapça Cümlelerin Ünlemleşmesi

aplahkber (apla): Bu ünlem öfke, umutsuzluk ve pişmanlık duygularının ifadesinde kullanılır (Tömür 2011: 462).

barikalla: Bir söz, iş ya da hareket istenilen şekilde yapıldığı, becerildiğinde söylenen bu söz teşekkür etme, beğenme ifade eder (UTİL 1990: 341).

elhemdulilla: “Allaha şükür!”, “Tanrıya şükür!” şeklindeki anlamındaki bu ifade emin olma, rahat olma, sakin olma duygusunu bildirir (UTİL 1990: 298).

elhökmillla: “Kader!”, “Başa gelen çekilir, çare yok!” anlamlarındaki bu ünlem razı olma, kabullenme duygusunu bildirir (UTİL 1990: 298).

estağpurulla: Bu ünlem şaşırma, hayran olma gibi olumlu duyguların yanı sıra öfke, hiddet, sinirlenme, pişmanlık, nedamet, hayal kırıklığı ve kaygı gibi olumsuz duyguları da ifade eder (UTİL 1990: 266).

maşa’alla: Aslı “Allah’ın olur.” anlamındaki bu ifade “Ne acayip bir iş!”, “Ya Allah!”, “Tövbe Allah’ım!” anlamlarında övgü ve şaşırma bildirir (UTİL 1995: 28).

sellemma: Bir şeyden çok korkmayı veya aşırı şaşırma bildirir (UTİL 1992: 489). Arapça “selam verdik” demektir.

subhanalla: “Ya Allah!”, “Tövbe Allahım!”, “Allahım sen bizi koru!” anlamındaki bu ünlem korkma, şaşırma, hayran kalmayı ifade eder (UTİL 1992: 896).

c. Eksiltili Yapıların Ünlemleşmesi

epsüski: Pişmanlık, nedamet, acınma gibi duyguları bildiren bu ünlem “epsus” ünleminin kuvvetlendirilmiş şeklidir (UTİL 1990: 223).

B. Sözlük Anlamı Bulunmayan İfadelerin Ünlemleşmesi

1. Seslenmelerin Ünlemleşmesi

ey: Sevinme, heyecanlanma, aynı hislerle hareket etme, öfkelenme, pişmanlık, beğenme, uyarı-ikaz, seslenme gibi anlamları bildirir (UTİL 1990: 419-420).

hay: Hey ile aynı anlamdaki bu ünlem birinin dikkatini kendine çekme, çağırma, pişman etme, pişmanlık, sevinme, memnun olma, hoşnut olma, acınma, sıkıştırma, zora sokma, zorlama, iğrenme ve tikslenme (UTİL 1995: 538), nefret etme (Kaşgarlı 1992: 210) olmayı bildirir.

hayt: Çağırma, bağırma anlamını bildiren sözdür (UTİL 1995: 484).

hey: Hey ile aynı anlamdaki bu ünlem birinin dikkatini kendine çekme, çağırma, pişman etme, pişmanlık, sevinme, memnun olma, hoşnut olma, acınma, sıkıştırma, zora sokma, zorlama, iğrenme ve tikslenme (UTİL 1995: 538), nefret etme (Kaşgarlı 1992: 210) olmayı bildirir. Bunların yanı sıra dikkat çekmek için

kullanılan bir seslenme sözü olan bu ifade insanların kötü bir hareketini engellemek için de kullanılır (UTİL 1995: 478).

hoy: İnsanları çağırmak için de kullanılan bu ifade bir iş veya şeye hayran olma, şaşırma da bildirir (UTİL 1995: 550-551).

2. Yansımaların Ünlemleşmesi

xiñ: Hoşnutsuzluk, itiraz, hor görmek, saygısızlık ifade ederek gülerken konuşulduğunda burnundan çıkan sesi ifade eder (UTİL 1991: 897).

oh~uh: “iç çekmek, ah çekmek” ifade eden bu ünlem yorulma, yorgunluk ve ciddi ruhî azabı bildirir (UTİL 1995: 767).

tüf~tüfi: Tükürüldüğünde çıkarılan bu ses iğrenme, nefret etme bildirir (UTİL 1991: 396).

uf: Yorgunluk, yorulma, sıkılma, bunalma, rahatlama, rahat hissetme bildirir. Bu ünlem ayrıca zayıflığı, Hastalık nedeniyle halsiz kalma, nefes alamama, ölecek gibi sıkıntı içinde olmayı bildirir. Kaynaklarda uh ünlemi ile aynı değerlendirilen bu ünlem rahatlama hissini ifade eder (Tömür 2011: 465).

3. Edatların Ünlemleşmesi

me: Bir şeyi keserken kesilen parçayı alması için “işte, al” şeklinde birini çağırmayı bildirir (UTİL 1995: 80). Divanu Lügati't-Türk'te bu sözcük “mah” şeklinde “işte orada, al” anlamındadır ve gösterme edatı olarak yer alır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 761).

C. Birleşerek Ünlemleşen Karma Yapılar

Birleşerek ünlemleşen yapılar asıl ünlemler ile ünlemleşen yapıların birleşerek yeni bir ünlem yapısı kurması ile oluşur. Aşağıda birleşerek ünlemleşen yapılar yer almaktadır:

1. Asıl Ünlem+ İsim: Bu yapılarda asıl ünlem olarak “he, hey, va, vay, vah ve ya” ünlemlerinin kullanımına dair örnekler tespit edilmiştir:

hebbe (he+belli>hebbelli>hebbe): Hayran kalma, tamamen kanaat etme bildirir (UTİL 1995: 488).

hebbelli (he+belli>hebbelli): Çok uygun bulma, çok münasip görme bildirir (UTİL 1995: 488-489).

heytañ (hey+tañ): Cümlede şaşkınlıkla karışık “kesinlikle bilmiyorum”, “hiç haberim yok” şeklindeki açık olmayan cevabı bildirir (UTİL 1995: 538).

heytova (hey+tova): Bir şeye hayran olma, şaşırma bildirir. Bununla birlikte malum bir anlaşmazlığın kendi başına kalmasından korkma, merhamet etme bildirir (UTİL 1995: 538-539).

hey xuda (hey+ xuda): Bu ünlem, bir kaygı ya da kaygı içinde olduğunu gösterir (Tömür 2011: 467).

vaderix (va+derix): “Yazık, maalesef” şeklinde ifade edilebilen bu ünlem yazıklanma, pişmanlık bildirir (UTİL 1998: 4).

vaderixa~vadriğa~va deriğa (va+derixa): “Vah yazık, tüh, maalesef ki” şeklinde ifade edilebilen bu ünlem yazıklanma, pişmanlık bildirir (UTİL 1998: 4).

vay alla (vay+alla): Bir şeye hayran olmayı bildirir. “alla” isminin yerine “anam, atam” tamlamaları getirilerek şaşırma anlamıyla da kullanılmaktadır (UTİL 1998: 24).

vaycan (vay+can): Bu ünlem hasta olma; yorulma, susama, acı çekme gibi halsizlik, yorgunluk imasını; korkma, ürkme, şok olma, aldırılmamayı, kayıtsız kalma ve hayranlığı bildirir (UTİL 1998: 25; Tömür 2011, 460).

vaydad (vay + dad): Haykırış, feryat figan, imdat çağrısını bildirir (UTİL 1998: 25).

vaydrığa~vay derığa: Bu ünlem “vay” ünleminin “drığa/derığa” ünlemleriyle birleşmesi sonucu oluşmuştur (Teklimakaniy 2004: 368).

vay téxi (vay+téxi): Bir iş ve harekete, söze çok inanmamayı bildirir. (UTİL 1998: 24) Bu ifadede bir şeye inanmış gibi yapma ancak gerçekten inanma anlamı mevcuttur.

vaytañ (vay+tañ): Cümlede “Kesinlikle, hiçbir şekilde bilmiyorum, hiç haberim yokmuş” şeklinde bir cevap bildirir (UTİL 1998: 24).

vaytova (vay+tova): Bir şeye hayran olma, şaşırma, çok korkmayı bildirir (UTİL 1998: 25).

yalla (ya+alla): *iy alla, ey xuda, xudaya* şekillerine de rastlanan bu ünlem Allah’a müracaat etme, ondan yardım dileme, hayran olma, beğenme, memnun olma, zevk alma, heyecanlanma, hayret etme, şaşırma, anlaşılmaz bir şaşkınlığın yanı sıra korkma, şikâyet etme, dert yanma gibi anlamları da bildirir (UTİL 1998: 398).

“Alla” ismi yerine “perverdigar, pir, xuda, hezret” isimleriyle kullanılan bu ünlem “hitap ettiği varlığa yönelme, ondan yardım dileme, hayran olma, şaşırma, hayret etme, korkma gibi duyguları bildirmede kullanılır (UTİL 1998: 398-403-417-521).

b. Asıl Ünlem + İsim Tamlaması

vay qovurgam/quvurgam: Bir kimseyi hor görmek, birine saygısızlık yapmak, alay etme imasını bildirir (UTİL 1998: 24).

c. Kalıp İfade+ İsim Tamlaması

tova xudayim: Sıkılma, bunalma durumuna gelip pişmanlık ve hayran kalma duygularını bildirir (UTİL 1991: 292).

d. İsim + Seslenme

tañey (tañ+ey): Cümlede “bilmiyorum, haberim yok” anlamına gelen açık olmayan cevabı bildirir (UTİL 1991: 70).

e. Fiil + Asıl Ünlem

diyey (di+y+ey): Bu ünlem kızgınlık, öfke, hoşnut olmama, itiraz, ürkme, korkma bildirir (UTİL 1992: 180).

f. Asıl Ünlem + Asıl Ünlem + Seslenme

vay isitey (vay+işit+ey): “ah yazık” söz grubunun pekiştirmeli kullanımınıdır (UTİL 1998: 24).

g. Seslenme + İsim + Seslenme

heytañey (hey+tañ+ey): Bu ünlem “heytañ” sözünün pekiştirilmiş söylenişidir (UTİL 1995: 538).

h. Asıl Ünlem + İsim + Seslenme

hetteñey (he+etteñ+ey): Heveslenmeyi bildirir.

vay alliyey (vay+alla+ey(alliyey)): “vay allah” ile aynı şeyi ifade eder (UTİL 1998: 24).

vaycaney (vay+can+ey): “vaycan” sözünün pekiştirilerek söylenişidir (UTİL 1998: 25). Acı içinde olmayı, açlık, susuzluk, yorgunluk ve güçsüzlük durumları ifade eder (Tömür, 2011: 460).

vaytañey (vay+tañ+ey): “vaytañ” sözünün pekiştirilmiş şeklidir (UTİL 1998: 25).

ı. Asıl Ünlem + İsim Tamlaması + Seslenme

vay xudayimey (vay+xudayim+ey): Bir iş, hareketten duyulan kaygı, endişeyi bildirir. Bununla birlikte bir iş veya şeye hayran kalmasını, şaşırılmayı ya da aldırılmayı ifade eder (UTİL 1998: 24).

Yeni Uygur Türkçesine ait tespit edilen ünlemlerin yapıları bakımından sınıflandırması aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

ASIL ÜNLEMLER	Basit Yapıdaki Asıl Ünlemler	<i>Bir Sesten Oluşan BYAÜ</i>		i	1	
		<i>İki Sesten Oluşan BYAÜ</i>	<i>ünlü + ünsüz</i>		ah, êh, êx, ih, im, oş, uh, uy	8
			<i>ünsüz + ünlü</i>		he, he-e, hu, pa, va, vu, ya	7
		<i>Üç Sesten Oluşan BYAÜ</i>	<i>ünlü+ünsüz+ünlü</i>		apa, aya, ehe,	3
			<i>ünsüz+ünlü+ünsüz</i>		hey, him, huy, xep, xop, pah, püh, vah, vay, viy, voy, vuy	12
		<i>Dört Sesten Oluşan BYAÜ</i>		veyt, esit/işit/issit/ist		2
	Birişik Yapıdaki Ünlemler	<i>İki Ünlemin Birişmesiyle Oluşan Birişik Yapılı Ünlemler</i>		ahhay, ayhay, ayvay, ehhey, ohu/ohuy, uhu/uhuy, vay isit, vayey/vayyey, viyey/wiyey	9	
		<i>Tekrar Grubuyla Oluşan Birişik Yapılı Ünlemler</i>		êh-êh, eh uh, hay-hay, hay-huy, hey-hey, memmem, pah-pah, wah wah wah, vay-vay, vay-vuy, veyt-veyt, voh-voh, voy-voy.	13	

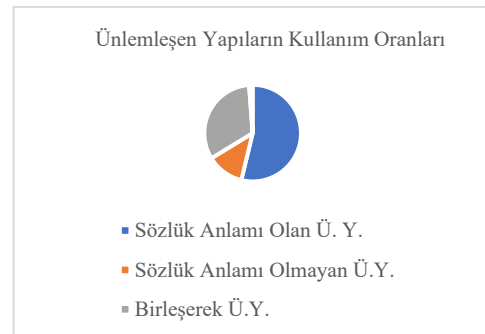
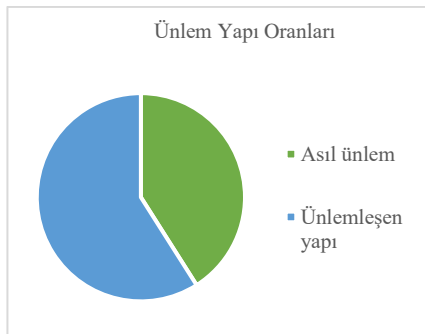
ÜNLEMLEŞEN YAPILAR	Sözlük Anlamı Olan Yapıların Ünlemleşmesi	<i>İsimlerin Ünlemleşmesi</i>	<i>Türkçenin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ünlemleşmesi</i>		belli, tañ	2	
			<i>Yabancı Dillerin Söz Varlığına Ait İsimlerin Ü.</i>	<i>Arapçanın Söz Varlığına Ait İÜ.</i>		alla, eceba, elhezer, elvida, epsüs, hayhat/heyhat, heyr, merhimet, vavila.	9
				<i>Farsçanın Söz Varlığına Ait İÜ.</i>		dad, derix/dariğ/deriğ, derixa/ dariğa/deriğa/driğa, etteñ, hoş, xuda, obdan.	6
		<i>Modal Sözlerin Ünlemleşmesi</i>		yaq		1	
		<i>Kalıp İfadelerin Ünlemleşmesi</i>		alga, desttikem, qulluq, lebbey, merhaba, tova, urra, undaqta		8	
		<i>Edat Gruplarının Ünlemleşmesi</i>		cintek		1	
		<i>Tekrar Gruplarının Ünlemleşmesi</i>		belli-belli, hey-hey, xiñ-xiñ, lebbey-lebbey, tañ-tañ, tañ-tuñ.		6	
		<i>Cümlelerin Ünlemleşmesi</i>	<i>Arapça Cümlelerin Ünlemleşmesi</i>		aplahekber (apla), barikalla, elhemdulilla, elhökmilla, estağpurulla, maşa'alla, sellemna, subhanalla		8
			<i>Türkçe Cümlelerin Ünlemleşmesi</i>		dikilin		1
			<i>Eksilteli Yapıların Ünlemleşmesi</i>		epsüski		1
		Sözlük	<i>Seslenmelerin Ünlemleşmesi</i>		ey, hay, hayt, hey, hoy		5

Birleşerek Ünlemlenmiş Karma Yapılar	<i>Yansımaların Ünlemlenmesi</i>	xiñ, oh/uh, tüf/tüfi, uf	4
	<i>Edatların Ünlemlenmesi</i>	me	1
	<i>Asıl Ünlem + İsim</i>	hebbe, hebbelli, heytañ, heytova, hey xuda, vaderix, vaderixa/vadriğa/va deriğa, vay alla, vaycan, vaydad, vaydriğa/vay deriğa, vay téxi, vaytañ, vaytova, yalla.	15
	<i>Asıl Ünlem + Tamlama</i>	vay qovurğam/quvurgam	1
	<i>Kalıp İfade + İsim Tamlaması</i>	tova hodayim	1
	<i>İsim + Seslenme</i>	tañ+ey	1
	<i>Fil + Asıl Ünlem</i>	diyey	1
	<i>Asıl Ünlem + Asıl Ünlem + Seslenme</i>	vay isitey	1
	<i>Seslenme+İsim+Seslenme</i>	heytañey	1
	<i>Asıl Ünlem+İsim+Seslenme</i>	hetteñey, vay alliyey, vaycaney, vaytañey	4
	<i>Asıl Ünlem, İsim Tamlaması+Seslenme</i>	vay xudayimey	1

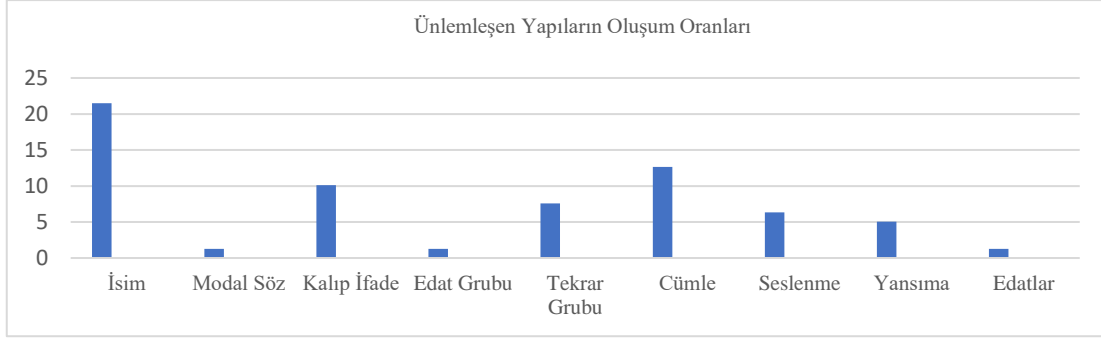
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Uygur Türkçesinde ünlemler, çoğunlukla anlamsal olarak sınıflandırılmış, ancak onlar üzerine yapısal ve sistemli bir sınıflandırma yapılmamıştır. *Özbek Türkçesinde Ünlemler* adını taşıyan doktora tezinde sistemli hale getirilmeye çalışılan ünlemlerin yapısal sınıflandırmasında uygulanan metot Yeni Uygur Türkçesi sözlük ve gramerlerinden tespit edilen 134 ünlem üzerine uygulanmıştır. Ulaşılan sonuçlar aşağıda sıralanmıştır:

1. Kullanım Oranları Bakımından: Yeni Uygur Türkçesine ait sözlük ve gramerlerden tespit edilen 55 asıl ünlem ve 79 ünlemlenmiş yapı üzerine yürütülen bu çalışmada her iki yapının da yoğun olarak kullanıldığı görülür. Bu ünlemlerin kullanım yüzdelerine bakıldığında asıl ünlemlerin % 41, ünlemlenmiş yapıların % 59'luk bir kullanım oranına sahip olduğu tespit edilmiştir. Ünlemlenmiş yapıların % 54,4'lük oranını sözlük anlamı olan ünlemlenmiş yapılar, %12,65'lik oranını sözlük anlamı olmayan ünlemlenmiş yapılar, %32,9'luk oranını ise birleşerek ünlemlenmiş yapılar oluşturur. Yeni Uygur Türkçesinde asıl ünlemler gibi ünlemlenmiş yapılar ve bu iki yapının bir araya gelerek oluşturduğu ünlem yapıları da, Sereda'nın tabiriyle hibrit yapılar da, sıklıkla kullanılmaktadır.

Asıl ünlemleri oluşturan basit ve birleşik yapıdaki ünlemlerin kullanım oranı incelendiğinde, basit yapıyla asıl ünlemlerin (%60) birleşik yapıdaki asıl ünlemlere (%40) oranla daha çok olduğu görülür. Basit yapıdaki ünlemlerin birleşik yapıdakilere göre daha çok duyguyu ve hem olumlu hem de olumsuz duyguları ifade edebilmesinin bunda etkili olduğu düşünülmektedir.

Yeni Uygur Türkçesinde ünlemleşen yapılar olarak “isim, modal söz, kalıp ifade, edat ve edat grupları, tekrar grubu, cümle, seslenme ve yansıma sözcük” ler tespit edilmiştir. Ünlemleşen yapıları oluşturan unsurların bu yapı içindeki kullanım oranlarına baktığımızda karşımıza şu tablo çıkmaktadır: isim %21,5, modal söz % 1,27, kalıp ifade % 10,1, edat grubu %1,27, tekrar grubu %7,59, cümle %12,65, seslenme % 6,32, yansıma %5,06, edatlar %1,27. Uygun tonlama ve vurguyla ifade edildiği ya da uygun bağlamda kullanıldığında her tür yapının ünlem olabileceği düşünüldüğünde, metinler ve konuşmalardan yapılacak taramayla bu yapılar daha da çoğaltılabilecektir. Bununla birlikte tespit edilen örnekler arasında en çok isimlerin daha sonra da cümlelerin ünlemleştiği görülmüştür. Ünlemleşen isimlerden Türkçenin söz varlığına ait isimlerin Arapça ve Farsçaya nazaran çok daha az kullanıldığı tespit edilmiştir. Ünlem olarak yer alan cümle yapılarında ise Türkçeye ait sadece bir yapı bulunurken diğer yapıların Arapça olduğu görülür. Bunda Uygur Türklerinin millî benliklerini korumak için dillerine ve dinlerine (İslamiyet’e) sıkı sıkıya sarılmalarının etkili olduğunu söylenebilir.

2. Ses Yapıları Bakımından: Asıl ünlemlerden basit yapıyı meydana getiren örneklerin yoğun olarak Baskakov’un (2006) Eski Türkçede en yaygın kullanılan kök yapısı olduğunu ifade ettiği KVK yapısındadır. Türkçe ses yapısına uygun olarak V, VK, KV, VKV, KVKK yapılarının da Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan diğer ünlem yapıları olduğu görülmektedir. Bu ünlemlerin ses düzenine bakıldığında tek heceli olmaları ve bünyelerinde yalnızca bir ünlü bulundurmaları dikkat çeker. Kök yapıları bakımından Yeni Uygur Türkçesinde yer alan basit yapıdaki asıl ünlemlerin Eski Türkçeye ortaklaştığı görülmektedir.

Asıl ünlemlerden “ey, hey, hay, vay, vey” ünlemlerinin birleşen ve tekrarlanan ünlem yapıları ile ünlemleşen yapılarda sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. Belirtilen ünlemler daha geniş bir anlam kapasitesine sahiptir ve ‘h, y, v’ gibi sızıcı-süreklî ünsüzler istenildiği kadar uzatılabilmekte ya da kısa süreli olarak da ifade edilebilmektedir. Dolayısıyla ‘h, y, v’ ünsüzlerine sahip ünlemlerin farklı vurgu ve tonlamada kullanılmaya daha elverişli olduğu söylenebilir. Bu da onlara daha geniş bir anlam kapasitesi sağlamaktadır. Ayrıca bu sesler kolaylıkla düşebilmeleri nedeniyle birleşik yapıda ünlem oluşturmaya da imkân verir. Bu sebeple Yeni Uygur Türkçesinde ‘hay/hey, vay/vey’ ünlemleri daha sık kullanılmaktadır.

İkileme yapısındaki bazı ünlemlerin ilk unsurdaki yer alan /a/ ünlüsü ikinci unsurdaki yerini düz yuvarlak /u/ ünlüsüne bırakır: *hay hay ~ hay huy, vay vay ~ vay vuy, tañ tañ ~ tañ tuñ*. Bu ikileme yapısı, H. Zülfikar'ın (1995) ve V. Hatipoğlu'nun (1971) ikilemelerle ilgili çalışmalarından hareketle değerlendirildiğinde, Türkçe ikilemelerde özellikle de ses yansımaları ikilemelerde karşımıza çıkmaktadır. Leyla Karahan'ın (2008) tekrar gruplarında anlam farklılığı yaratma amacıyla oluşturulduğunu belirttiği bu yapılara ait örneklerin ikileme yapısındaki ünlemlerde de benzer bir anlam farklılığı oluşturduğu görülür. Yani Yeni Uygur Türkçesinde yer alan ikileme yapısındaki ünlemlerin de ikinci unsurdaki ünlünün değişimine bağlı olarak anlamlarında da birtakım değişimler meydana geldiği dikkat çekmektedir. Örneğin *hay hay* ünlemi sevinme, memnuniyet bildirirken, *hay huy* gayretlendirme, heyecan ifade eder; *vay vay* ünlemi küçümseme bildirirken, *vay vuy* ünlemi bıkmaya, usanmaya, horlama, küçümseme, alay vb. ifade eder, *tañ tañ* dert, keder, elem, üzüntü gibi duyguları bildirirken, *tañ tuñ* şaşırma, hayret ifade eder.

Tarihî ve günümüz Türk lehçelerinden tespit edilecek ünlemlerin yapılarına dair sınıflandırmalar dikkate alınarak oluşturulacak sözlüklerle ünlemlerin anlam boyutları belirlenebilecek ve bu sözlüklerle gerek lehçelerin öğretimine gerekse metin aktarma ve anlamlandırmasına büyük bir katkıda bulunulacaktır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Ş. H., (1999), "Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi ile İlgili Sorunlar)", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, Ankara: TDK Yayınları, 588-603.
- ATABAY, N., İ. KUTLUK, S. ÖZEL, (1983), *Sözcük Türleri*, (Ed. Doğan Aksan), Ankara: TDK Yayınları.
- AMEKA, F. K., (2006), *Interjections*, Leiden University, The Netherlands.
- BAKI, A., (1983), *Hazirgi Zaman Uygur Tili*, Béycin: Milletler Neşriyatı.
- BANGUOĞLU, T., (2017), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları: 528.
- BASKAKOV, A. N., (2017), *Çağdaş Türkçede Cümle*, (Çeviren: Oktay Selim Karaca), Ankara: TDK Yayınları.
- BROCKELMANN, C., (1954), *Osttürkische Grammatik Der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden: Brill Archive.
- BİLGEGİL, K., (1984), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- CLAUSON, S. G., (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- ECKMANN, J., (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi.
- EDİSKUN, H., (1963), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, S., (2010), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- EMRE, A. C., (1931), *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- ERCİLASUN, A. B. ve Z. Akkoyunlu (1982), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1120.
- ERGİN, M., (2000), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

- EYNEL, S., (2018), *Özbek Türkçesinde Ünlemler*, Basılmamış Doktora Tezi, Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GENCAN, T. N., (1979), *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- GODDARD, C., (2014), “Interjections and Emotion (with special reference to ‘surprise’ and ‘disgust’)”, *Emotion Review*, Griffith University, Nathan-Brisbane.
- GÜLENSOY, T., (2001), *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜRSOY NASKALİ, E., (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Klavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.
- HATİPOĞLU, V. (1981), *Türk Dilinde İkilime*, Ankara: TDK Yayınları: 328.
- JAVANOVİĆ, V., (2004), “The Form, Position and Meaning of Interjections in English”, *Linguistics and Literature, Facta Universitatis* Vol. 3/11: 17-28.
- KARAĞAÇ, G., (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, L., (2008), “Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni, Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler”, (Ed. Ekrem Arıkoğlu), *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları: 140-148.
- KAŞGARLI, S. M., (1992), *Modern Uyğur Türkçesi Grameri*, İstanbul: Orkun Yayınevi.
- KONRAD, E., (1986), *Interjectionen*, Tübingen: Niemeyer Verlag.
- KORKMAZ, Z., (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- SHAKHİN, Z., (2012), *Türkçede Ve Rusçada Ünlemler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SİDİQ, A., (1984), *Uygur Tili Fonétika ve Léksika*, Şincañ: Şincañ Maarip Neşriyatı.
- STEINGASS, F., (1970), *Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie Du Liban.
- TEKLİMAKANİY, A. P., (2004), *Çagatay Uygur Tili Müpessel Bayan Ebced*, Beycin: Milletler Neşriyatı.
- TÖMÜR, H., (2003), *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*, (Çeviren: Anne Lee, Yayınlayan: Mehmet Ölmez), İstanbul: Kitap Matbaası.
- TÖMÜR, H. (2011), *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Grammatikisi*, Béyciñ: Merkiziy Milletler Neşriyat.
- Şincañ Uyğur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Luğet Bölümi, (1990), *Uygur Tiliniñ İzahliq Lüğiti I: A-P*, Pekin: Milletler Neşriyatı. (UTİL)
- Şincañ Uyğur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Luğet Bölümi, (1991), *Uygur Tiliniñ İzahliq Lüğiti II: T-H*, Pekin: Milletler Neşriyatı. (UTİL)
- Şincañ Uyğur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Luğet Bölümi, (1992), *Uygur Tiliniñ İzahliq Lüğiti III: D-F*, Pekin: Milletler Neşriyatı. (UTİL)
- Şincañ Uyğur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Luğet Bölümi, (1994), *Uygur Tiliniñ İzahliq Lüğiti IV: Q-L*, Pekin: Milletler Neşriyatı. (UTİL)
- Şincañ Uyğur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Luğet Bölümi, (1995), *Uygur Tiliniñ İzahliq Lüğiti V: M-Ü*, Pekin: Milletler Neşriyatı. (UTİL)
- Şincañ Uyğur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Luğet Bölümi, (1998), *Uygur Tiliniñ İzahliq Lüğiti VI: V-Y*, Pekin: Milletler Neşriyatı. (UTİL)
- WHARTON, T. (2003), “Interjections, language, and the ‘showing’ / ‘saying’ continuum”, *Pragmatics & Cognition*, 11: 173-215.
- WIERZBİCKA, A., (1992), “The Semantics of Interjection”, *Journal of Pragmatics*, North Holland: 18: 159-192.

- WILKINS, D. P., (1992), "Interjections as Deictics", *Journal of Pragmatics*, North Holland, 18: 119-158.
- ZÜLFİKAR, H., (1995), *Türkçede Ses Yansımali İkilemeler*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____, (2011), *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler*, Ankara: TDK Yayınları.

İRAN'DAKİ TÜRK TOPLULUKLARI: GÜNÜMÜZDE HALAÇLAR VE HALAÇ TÜRKÇESİ

Elçin İBRAHİMOV*

ÖZET

Halaçlar - İran'da, Afganistan'da, Pakistan'da ve diğer ülkelerde yerleşmiş Türk halklarıdır. Dilleri Altay dil ailesinin Türk dilleri grubunun Argu grubuna aittir. Azerbaycan dilini İrandaki Türk boylarının dili bağlamında incelemek için öncelikle bu dilin hangi ortamda, hangi şartlarda, hangi sosyo politik olaylarla ilgili olarak kullanım özelliklerini detaylı bir şekilde araştırmalıdır.

Araştırma amaçlı sunduğumuz bu yazımızda Halaç Türkçesinden ve onun temel özelliklerinden, ayrıca yazımızda Halaçları daha detaylı şekilde araştırmış Türk Dünyasının büyük bilgini Cavad Heyetin bilim dünyasına çokta malum olmayan Halaç Türkçesiyle bağlı araştırma bilgilerinden de bahsetmeğe çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: *Azsaylı halklar, Halaç Türkçesi, Türk halkları, Altay dilleri, Azerbaycan dili.*

TURKISH COMMUNITIES IN IRAN: KHALAJLAR AND KHALAJ TURKISH TODAY

SUMMARY

Khalajs are Turkish peoples settled in Iran, Afghanistan, Pakistan and other countries. Their language belongs to the Argu group of the Turkic languages group of the Altaic language family. In order to examine the Azerbaijani language in the context of the language of the Turkic tribes in Iran, first of all, it should be investigated in detail the usage characteristics of this language in which environment, conditions and socio-political events.

In this article we present for research purposes, we will try to talk about Khalaj Turkish and its basic features, as well as the research information of the great scholar of the Turkic World, Javad Heyet, who has researched Khalaj in more detail, related to Khalaj Turkish, which is not known to the scientific world.

Keywords: *Azsaylı peoples, Khalaj Turkish, Turkic peoples, Altaic languages, Azerbaijani language.*

Halaç Türkçesi – İranın merkezinde (Halacistanda), Tahranın 160 km Güney Batısında, Save, Kum ve Erak arasında yerleşmiş bir arazide yaşayan Halaç Türklerinin konuştuğu dildir.

Eski kaynaklarda Halaç adı “kalaç”, “galaç” şeklinde belirtilmektedir (Eyvazova 2011: 12).

Divanu Lugatit-Türk'de Halaç ismi şu şekilde geçmektedir: “... İyirmi ikiler onlara Türkçe kal aç, diyorlar, “aç kal” demektir. Sonradan bunlara “Halaç” denilmiştir (Atalay 1992: 145).

Oğuz destanında da “Halac” sözünün bir Türk boyunun adı olarak görüyorlar ve “aç kalmak” deyiminden ortaya çıktığı ifade edilmiştir.(Ögel 2010: 178).

Halaç ismi ile ilgili birçok kaynakta, “eski Türk kavimleri, bilinmeyen bir tarihte Türkistan'dan Batı Afganistan'a taşındı ve birçoğu Gazne ve Kur krallarına aitti ve daha sonra Hindistan'da önemli görevler üstlendiler” (Eyvazova 1995:174).

* Doç. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi Dilbilimi Enstitüsü Türk Dilleri Bölümü Müdürü, E-posta: elchinibrahimov85@mail.ru.

Halacistanın merkezi Destgerd'dir. Bu şehir Kum'un 64 km batısındadır; ancak şehrin kendisinde Halaçlar yaşamıyor. Onlar daha çok köylerde yaşıyorlar ve şu anda 57 köy üzerinde dağılmış durumda. Geleceğin en önemli merkezi Telhab (yaklaşık 2.000 kişi), Vashgan (1.300), Nadirabad (1.100), Halatabad (450), Mansurabad (400) ve Feyzabad (1000'den fazla kişi) (Heyet 2011: 100).

Halacistanın batı yerleşimleri - Telhab, Halabad ve Feyzabad, Farsça dil tarafından doğu kesimindeki köylerden daha fazla etkilenmiştir. Bu arazilerde Halaçların sayısı 30 binin üzerinde. Çoğu insan fakir, başkaları için çalışıyor ve su eksikliği nedeniyle başka yerlere göç ediyor. Yukarıda bahsedilen nedenler ışığında, birtakım bilim adamları (Prof. Dorfer ve arkadaşları), gelecekte Halaç Türkçesinin giderek kaybolacağı sonucuna varmışlardır. Halaçların bir kısmı Gaşgaylar arasında yaşıyorlar ve malum olduğu üzere Halaç Türkçesi Gaşgayların Amele kabilesinin Türkçesiyle ilgilidir. Aralarında çok küçük farklar var.

Halacistan sakinleri Şiidir. Erkeklerin çoğu iki ve üç dilde (Halaç Türkçesi, Fars dili ve Azeri Türkçesi) konuşuyorlar. Çocuklar ise Halaç Türkçesini anlasalar da daha çok Farsça konuşuyorlar.

Halaç Türkçesi 6 Türk dil grubunun hiçbirine (Güney batı ya da Oğuz, Doğu ya da Uygur-Özbek, Kuzey-Batı ya Kıpçak grubu, Kuzey-Doğu veya Güney Sibirya, Yakut ve Çuvaş) ait olmayıp müstakil bir lehçedir ve Türk lehçelerinin en kadimlerinden. Halaç Türkçesinde kadim Türk dillerinin izleri (özellikle Göktürk) ve hatta Ana Türkçe (Proto Türkçe) kalmıştır. Ve bu özellikleriyle Türk dilbilimi açısından önemli özelliklere sahiptir.

İran Halaçları ve onların dili hakkında birçok doğu bilimci-şarkiyatçılardan Minorski ve Dorfer, İranlı araştırmacılarından Mukaddem bu alanda çok büyük araştırmalar yapmış ve bu lehçenin özelliklerini belirlemiştir.

Mukaddem bu arazilerde Vafes, Aştıyan ve Tefreş ağzlarının araştırılması, onların Halaç ve Azeri ağzlarıyla benzerlik ve farklarını toplamış araştırma yapmış, 1318 tarihinde Tahran'da "İrankude" dergisinde yayınlamıştır.

Prof. Dr. Minorski kendi araştırmalarının sonuçlarını 1940 tarihinde "*Bulten of the Society of Oriental and African Studies*" dergisinde "*The Turkish of Khalaj*" adıyla Londra'da yayınlamıştır.

Almanya'nın Gettingen Üniversitesinin profesörü Gerhard Dorfer, Mukadem ve Minorski'nin araştırmalarıyla tanıştıktan sonra, İran'da Halaçların yaşadığı arazileri görmek ve Halaçların dilini araştırmak amacıyla 1968 tarihinde İran'a bir heyet gönderiyor. Bir yıl sonra kendisi de bu heyetle birlikte İran'a gelen Dorfer 1971'de kendi araştırmalarının sonuçlarını Mukaddem'in yazılarıyla mukayeseli şekilde "*Khalaj materials*" adıyla yayınlamıştır.

Bu kitap İngiliz dilinde yazılmış ve Amerika'da, İndiana Üniversitesi'nin Ural-Altay Araştırmaları Bölümü tarafından yayınlanmıştır. Prof. Dr Dorfer kendi kitabında Mukaddem'in Farsça kitabından bir kısmını elyazısı şeklinde vermiştir. Dorfer'in teşkil ettiği heyetin Halaç dili hakkında araştırmaları ve yayınları sonrasında da devam etmiş, Dorfer ve arkadaşlarının (Prof. Dr Semih Tezcan) Alman, İngiliz ve Türk (İstanbul Türkçesi) dillerinde makaleleri yayınlanmıştır.

En eski, kadim Türkçelerinden olan Halaç Türkçesinin esas özelliklerini birkaç ana başlık altında belirtmek isterdik:

1) Sözü başında gelen "h" harfi sistematik olarak Ana Türkçe döneminden kalmıştır. Diğer Türk dillerinde (Azerbaycan, Kumuk, Özbek, Yeni Uygur ve Karakalpak) çok az bilindiği halde, Halaç Türkçesinde korunmuştur. Örneğin: *haz (az)*, *hağaç (ağaç)*, *hüzüm (üzüm)*, *hev (ev)* vb. (Heyet 2011: 103).

2) Azerbaycan Türkçesinde de birçok kelimedede (örneğin: *hörmek*) “h” harfi korunmuştur. G. Dorfer’in fikrince “h” Prototürk döneminden kalmış ve eskilderde “p” şeklinde kullanılmıştır. Dorfer’e göre Halaç Türkçesi Eski Türk, yani Orhun Yazıtları’ndan kalmıştır, Göktürklerin dilinden de eskidir (Doerfer 1971: 163).

3) Oğuz Türkçesi de birçok lehçede “y” ye dönüşmüş Türk dili “ny” si, Halaç Türkçesinde Eski Argu Türkçesinde olduğu gibi, “n” ye dönüşmüştür. Örneğin: Eski Türkçede “*kony*” Çağdaş Türkçede “*koyun*” ve Azerbaycan Türkçesinde “*qoyun*” gibi seslenen söze Halaç Türkçesinde “*kon*” deniliyor (Minorsky 1940).

4) “d” sesi Eski Türkçede olduğu gibi Halaç Türkçesinde de korunmuştur ve “y” ye dönüşmüştür. Örneğin: *hadak-ayak, kudruk-kuyruk, boda-boya, udu-uyumak, qadun-kayın, dumruk-yumruk* vb.

5) Söz başında “y-” birçok durumlarda korunmuştur. Örneğin: *yil-il, yiplik-iplik, yiti-iti* vb.

6) Batı Türk lehçelerinden farklı olarak, sözlerin evvelinde “d” yerine “t” kullanıyor. Örneğin: *til-dil, tiş-diş, tırnak-dırnaq, tiz-diz, tola-dolu* vb. Cavad Heyet’in de araştırmalarına göre bu kural Eski Türkçede ve Doğu grubu Türk dillerinde böyledir.

7) Eski Türkçede olduğu gibi, sözlerin başında “g” yerine “k” kullanılıyor. Örneğin: *kün-gün, kece-gece, ker-gör, kez-göz* vb. (Doerfer 1971: 159).

8) Birçok kelimedede Eski Türkçenin “q” (ğ) ve “g” sesleri korunmuştur. Örneğin *siçqan-siçan, tonquz-donuz, tavuşkan-tavşan, yüng-gün, kürkeg-kürek* vb.

9) Azerbaycan Türkçesinde “x” ile biten kelimeler Halaç Türkçesinde “q” ile bitiyor. Örneğin: *toq-toh, qulaq-qulax, bormaq-barmax, torpaq-torpax, uzaq-uzax*. Birçok durumda “q” sesi “k” ya benziyor.

10) Kelimelerin ortasında da “ğ” çok zaman “q” gibi telaffuz ediliyor. Örneğin: *baqarşaq-bağırsak, oqlan-oğlan, boquz-boğaz, taq-dağ* vb.

Araştırdığımız sorunun güncelliğini düşünerek, belirtebiliriz ki, İran etnoslarının dilinin araştırılmasının, net olarak Halaçların diliyle mukayeseli karşılaştırma yöntemleri kullanılarak araştırılmasının teorik ve pratik açıdan büyük önemi var. Bu araştırmaların teorik gramer ve Türk dillerinin mukayeseli eğitiminde, diyalekt ve ağız araştırmalarıyla ilgili bilimsel çalışmaların öğrenilmesinde önemi büyüktür.

KAYNAKÇA

ATALAY, Besim, (1992), *Divanü Lügat-it – Türk Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları.

DOERFER, Gerard, (1971), *Khalaj Materials*, Bloomington, Indiana University.

EYVAZOVA, Roza, (1995), *Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər*, Bakı: Elm.

EYVAZOVA, Roza, (2011), *Azərbaycan dili İrandakı türk etnoslarının dili kontekstində (Xələclər), Türkologiya" jurnalı*, № 4, Bakı: Elm və təhsil.

HEYƏT, Cevat, (2011), *Dilimiz, Ədəbiyyatımız və Kimliyimiz Uğrunda*, Bakı: Elm və təhsil.

HEYƏT, Cevat, (1367), *Torki Xələc, Varlıq*, № 4 Tehran.

MINORSKY, V., (1940), The Turkish Dialect of the Khalaj, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London Vol. 10

ÖGEL, Baheddin, (2010), *Türk Mitolojisi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

**KAZAK VE TUVA TÜRKÇESİ YERADİBİLİMİ ÜZERİNE TARİHİ-LENGUİSTİK BİR
DEĞERLENDİRME (Karşılaştırmalı İnceleme)
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТЫВА ТІЛДЕРİNДЕГІ ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
СИПТЫ (салыстырмалы зерттеу)**

Assem KASSYMOVA*

ÖZET

Kazak ve Tuva Türkçesi yer adı yapımında önem taşıyan yapım ekleri ile geo-morfolojik terimlerin kullanımındaki benzerlikler dikkatimizi çekmiştir. En eski Türkçeden Günümüzdeki Türkçeye kadar toponimlerde korunan ortak tarihi özellikler bu incelemeye neden olmuştur. Yazıda “toponim” kavramının dünya dilbiliminde ele alınması ve ilim dalı olarak kabul edilmesi açıklanacaktır. Yazının amacı, Kazak ve Tuva Türkçesindeki yer adlarının ortak noktaları ile özelliklerini ortaya koyarak, yeradibiliminin Türk Lehçelerindeki ortak yönlerini çıkarmaktır. Bunun için her iki lehçedeki yer adları karşılaştırılarak incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Toponim, Yer Adları, Tarih, Türk Dilleri.*

KІРІСПЕ

Қазіргі әлемдік жаһандану заманында ұлттық бірегейлік пен бірлікті кейінгі ұрпаққа жеткізу – әрбір қазақтың азаматтық парызы. Ұлттық бірегейлік дегеніміз – ортақ құндылықтар. Ортақ құндылық дегеніміз – ең алдымен әрбір адамға ананың сүтімен даритын ана тілі, ұлттық тілі. Ұттық тіл – бүкіл халықтың ғасырлар бойынша басынан кешкен тарихы, салт-дәстүрі мен мәдениетін ұрпақтан ұрпаққа жеткеретін құрал. Олай болса, кез келген халықтың ұлттық болмысы, ерекшелігі тілінде сақталады. Яғни, ана тілі – елдігімізді білдіретін ұлттық кодымыз болып табылады. Ұлттық кодымыздың сақталуын, ұрпақтан ұрпаққа бұрмаланбай, сол қалпында жетуін қадағалау, сыртқы себептердің салдарынан халық жадынан сөніп бара жатқан ұлттық белгілерімізді жаңғырту алға қойған үлкен мақсатымыз болып табылады.

Осы мақсатты негізге ала отырып, Қазақстан өңірінің, соның ішінде Алтаймен астасып жатқан Шығыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігін ғылыми негізде қарастырып, әрбір атауға сонау көне түркі заманынан бүгінгі күнге дейінгі ерекшеліктеріне этимологиялық тұрғыдан сипаттама бере отырып, өңір топонимиясының ерекшеліктерін анықтауды жөн көрдік. Зерттеу барысында Шығыс Қазақстан аймағы бойынша қол жеткізген тілдік материалдарды саралау барысында, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдісін жүзеге асыру үшін Ресей Федерациясының қарамағындағы Тыва Республикасының топонимикалық жүйесін негізге алуды жөн көрдік. Себебі Тыва тілі көне түркі дәуірінен бері көптеген тарихи кезеңдерді басынан кешірген көне диалектілердің бірі. Зерттеуді жүзеге асыру үшін Б. Ондардың «Тываның топонимикалық сөздігі» еңбегіндегі топонимдер қолданылды (2007). Талдау нәтижесі бойынша түркілік ортақ түбірлер анықталды, монғол тілінен енген кейбір топонимдердің лексика-семантикалық белгілері ажыратылды, жалпы алтай тіліне тән ономастикалық белгілер мен түркі тілінің ономастикалық белгілері салыстырылды.

* Dr., Qazaq Innovatsiyalıq Gumanitarlıq-Zan Universiteti, asemzn@mail.ru

Негізгі Бөлім

Аймақтың ономастикалық кеңістігі дегеніміз өңірдің географиялық атауларының құрылымы, аймақтың топонимиясының жалпы құрылымдық типологиясы, топонимикалық сөзжасам құралдары, топонимдердің лексика-семантикалық құрамы, топонимикалық семантиканың номинация тәсілдері мен белгілері бойынша зерттелуі, топонимдердің басқа тілден ену тәсілдері, топонимдердің этимологиялық тұрғыдан талдануы және т.б. Ономастиканың ғылым ретінде дамуындағы мұндай индуктивті кезең өте маңызды болып табылады. Өйткені, жоғарыда аталған зерттеу жұмыстарының нәтижесінде әдістемелік тұрғыдан жинақталып зерттелген, пысықталған кең көлемді аймақтың тіл материалдарын түгел қамтитын деректер шеңберінің бассейіні пайда болады. Ертеректе ономастика тарих, география, археология сынды ғылым салаларының қолданбалы көмекші саласы қызмет атқарса, бүгінгі таңда тіл ғылымының жеке саласына айналып, басқа ғылым салаларымен тығыз байланыс орнатуда. Бұл жайында қазақ топонимиясының этномәдени ерекшеліктері мен когнитивтік сипатын зерттеген ғалым Қ. Рысберген «Топонимика қоғамдық жаратылыстану бағыттарының әдіс-тәсілдеріне, деректік-ақпараттық базасына сүйенетін мынадай бірнеше саланы қамтиды: лингвомәдениеттану, лингвогеография, лингвоэтнозоология, лингвофольклористика, полеолингвистика нейролингвистика, лингвофилософия, психоллингвистика, компьютерлік лингвистика және т.б.» - деп (2010), топонимиканың басқа ғылым салаларымен байланысын айқын көрсетеді.

Қазақ тіл ғылымында ономастикалық зерттеулер ХХ ғасырдың 40-жылдарынан басталады. Бұл ретте, Ғ. Қоңқашбаев, А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, Ә. Қайдар, А. Ысқақов, кейін келе, А. Жартыбаев, Қ. Рысберген, Ж. Бұғыбаева, М. Алімбаев, С. Иманбердиева, Б. Бияровтардың есімдерін атай аламыз. ХХ ғасырдың 60-жылдарында қазақ топонимикасы бойынша жарық көрген екі жұмысты атай аламыз. Бірі – география саласының маманы Ғ.Қоңқашбаевтың 1951 жылы жарық көрген «Қазақтың халықтық географиялық терминдері» атты еңбегі. Ал екінші – Қазақстан географиялық атауларын тарихи-лингвистикалық бағытта зерттеген А.Әбдірахмановтың 1954 жылы қорғалған «Некоторые вопросы топонимики Казахстана» атты кандидаттық диссертациясы. 1959 жылы А. Әбдірахманов диссертациялық еңбегін толықтырып, «Қазақстанның жер-су аттары» атты монографиясын жариялайды. Сондай-ақ, Тіл білімі институтының ономастика бөлімі де 1961 жылдан бастап, бүгінгі күнге дейін қазақ жер-су атаулары бойынша тұрақты түрде аса маңызды еңбектер жариялап келеді. Тіл білімі институты қызметкерлерінің жариялаған еңбектері тілші ғалымдар тарапынан кеңестік кезең (1961-1991 жж.) және тәуелсіздік кезең (1991жылдан бастап бүгінгі күнге дейін) деген екі үлкен топта қарастырылады.

Түркі тілдерінің ономастикалық кеңістігі сонау М. Қашқаридан бастап, бергін келе, В. Бартольд, В. Радлов, П. Мелиоранский тарапынан қолға алынады. Тыва өңіріндегі топонимия бойынша аймақтық зерттеулер жүргізген ғалымдар қатарына Б.Ондар, Надежда Д. Суванджи, М.В. Бавуу-Сюрюн, Л.С. Кара-оол, А.Д. Каксин және т.б. жатқызуға болады.

Шығыс Қазақстан өңірі топонимдері мен Тыва Республикасының топонимдері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды саралау барысында алдымен негізгі ұқсастықтар жайында айтуға болады.

Топоним жасаудағы басты белгі топонимдердің жасалу жолы болып табылады. Ең алдымен топонимдер сол жердің физикалық-географиялық ерекшелігін немесе, сол ерекшеліктің бір белгісін

сипаттау мақсатында туындайды. Мәселен, Тыва аймағындағы «Көк Тей» жер атауы, «Кызыл чул» өзен атауы, «Ак Хем» өзен атауы, «Кара Хөл» көл атауы, «Кара Тайга» жер атауы «Ак Өдек» жер атауы және т.б. топонимдер жердің, өзеннің түсіне, ерекше белгілеріне байланысты спонтанды түрде берілген атаулар деп ойлаймыз. Сондай-ақ, Шығыс Қазақстан өңірінде де «Мұзды бұлақ» бұлақ атауы, «Ойқұдық» жайлау атауы, «Өгіз тау» тау атауы және т.б. жер-су аттары да сол аймақтың немесе сол жердің ерекше бір белгісіне сәйкес берілген деген пікірдеміз. Яғни, географиялық атауларды дұрыс саралау үшін топонимнің қандай объектімен сәйкес келетінін міндетті түрде білу қажет. Сондай-ақ, кез-келген географиялық объект әртүрлі қасиеттерге мен белгілерге ие болады, ал топоним жасауда тек бір ғана белгі аталады. Атаулардың көпшілігі ең алдымен сол жерді қоршаған ортаның табиғи белгілерін сипаттаумен, бір ғана белгіні атаумен ерекшеленеді. Топонимдер индикатор тәрізді географиялық объектінің негізгі ерекшеліктерін нақты сипаттайды. Географиялық объектілердің көптеген атауларының пайда болуына, көбінесе қолдан жасалған, шаруашылық қызмет салаларына қатысты жалпы сөздер қатысады. Алдымен олар географиялық терминология саласына өтеді, содан кейін өз мәнін алады және топонимдерге айналады.

Аймақтар арасындағы тағы бір ұқсастық – ортақ қатарларға жіктелуі. Мысалы, өзен-көл атаулары көбінесе, су-суг, гол, кол, нур, хөл, арық, кудук, өзен булақ сөздерінің қатысумен жасалады. Сондай-ақ, Тыва топонимикасында өзен-су атауларын қалыптастыруда «хем» гидронимі жиі қызмет атқарады. Бұлардың ішінде монғол тілінен енген атаулар да топоним жасауға қатысады. Монғол тілінен аударғанда гол – өзен, нур – көл деген мағына береді. Тыва Республикасы Монғол мемлекетімен шекаралас болғандықтан, оның жер-су атауларында монғол тектес сөздер көптеп кездеседі. Мысалы, Кара Суг, Көк Хөл және т.б. Сонымен қатар, аймақ топонимикасында «үстүү – үстіңгі», «ортаа-орта», «алды – төменгі» сөздерінің кең орын алуы көптеп кездеседі. Бұл Шығыс Қазақстан топонимикасына да тән қасиет. Мәселен, Тыва өңірінде «Ортаа Адыр», «Ортаа Даш», «Үстүү-Ак-Адыр», «Үстүү-Ак-Чурт», «Үстүү-Бай-Даг», «Үстүү-Булун», «Алды-Демирлиг» деген атауларды кездестіруге болады. Ал Шығыс Қазақстан жер-су атауларында Усть-Каменогорск (Үст Кемен), «Орта», «Орта Күнгеі», «Орта Қарауыл» деген топонимдер сөзімізге дәлел бола алады.

Тіл ғылымында топонимдерді қалыптастырудың өзіндік факторлары болады. Ғалым Н. Подольскаяның пікір бойынша бұл факторларға лингвистикалық, физикалық-географиялық және тарихи факторлар жатады (1972). Жер-су атауларының пайда болуының басты себебі, адам баласының өзі мекендеген аймақты белгілеу қажеттілігінен туындайды. Ең ірі географиялық аймақтың атаулары бірінші кезекте аталады, өйткені олар өте белгілі және кеңінен танымал болып келеді. Сондай-ақ, Үлкен өзендердің бассейндері халықтың шоғырлануында белгілі бір рөл атқарғанын атап өткен жөн. Көптеген өзендердің атаулары жағалауын мекендеген халықтың ерекше белгілерімен, қасиетімен аталғаны да белгілі. Сондай-ақ, топонимдерге қарағанда гидроним атаулары ұзағырақ сақталатынын атап өткіміз келеді. Мәселен, бүгінгі таңдағы кейбір ірі өзендердің атаулары сонау көне түркі заманынан сақталған. Атап айтқанда, «Ертіс өзені» көк түрік ескерткіштерінде «Ертіс өгүз» деген нұсқада орын алады. Сондай-ақ, Тыва өңірінде кездесетін «Бадар-Өөс», «Аныяк-Кадыр-Өөс» өзендерінің де этимологиясы тереңде жатыр деп ойлаймыз. Өзеннің қалыптасуына негіз болған атау – «өөс/өзен». Яғни, өгуз/өөс/өзен сөзінің көне түркіден бүгінге дейінгі фонологиялық ассимиляциясын зерттеуші ғалымдар пікірлерінен анық көруге болады. Мәселен, Малов, Н. Доможаков, Жевлов сынды ғалымдар «өөс»

гидронимінің шығу төркінін көне түркі тіліндегі *öguz/ogus/ogis* сөзімен байланыстырады. Бұл пікірді Б.Татаринцев те қолдайды. Сондай-ақ, Қазақстан аймағында да «Аягөз» өзенінің құрамындағы (Ай+өгүз) көне гидронимдік термин фонетикалық өгеріске ұшырағанымен, тілімізде көненің белгісі ретінде топоимикалық жүйемізде сақталып келеді. Бұл белгі бізге екі тілдегі, соның ішінде топоимикалық жүйедегі түркілік кодымызды, бірегейлігімізді көрсетеді. Сондай-ақ, топоним жасаудағы гидронимдік терминдер жайлы сөз еткенде, тыва және қазақ тілдеріндегі ортақ өзен/өзен, арық/арық, булак/бұлак, кудук/құдық су/суг тәрізді көне түбірлердің де ортақ, әрі жиі қолданысы көнетүркілік ортақ тарихи жадыға қарай бағыт сілтейді. Мәселен, тыва тілінде Ала-Суг, Ары-Булак, Кызыл-Кудук, Кудуктук-Хем, т.б. топонимдерді кездестірсек, қазақ тілінде Аксу, Қарасу, Қарақұдық, Суықбұлақ, Ақбұлақ тәрізді ұқсас топонимдер де жоқ емес.

Жоғарыда аталған өңір топонимдерін салыстыруда қол жеткізген тағы бір ұқсастық – жер-су атауларының құрамындағы сын есімдердің, соның ішіндегі түстердің қолданысы. Топонимдерді тілдік тұрғыдан, этимологиялық тұрғыдан талдауда осы сын есімдер мол мағлұмат береді. Мәселен, Тыва Республикасы топонимдерінің құрамында ақ, кара, кызыл, бора, көк, ногаан(жасыл) түстері жиі орын алады. Жер-су атауларының құрамындағы «Ақ» сөзі көп жағдайда түс атауын ғана емес, сонымен қоса, егер бір гидроним атауында кездессе, мұздай суық, тұнық, таза, мағыналарын береді. Егер «Ақ» сөзі антропоним құрамында орын алса, жақсы, ақжарқын, текті, адал, кең, мол деген мағыналарда қолданылады. Мәселен Тыва өңірі бойынша бойынша Ақ-Даш, Ақ-Өдек, Ақ-Суг, Ақ-Хем атаулары сөзімізге негіз бола алады. Шығыс Қазақстан өңірі бойынша осы Ақбұлақ, Ақжайлау, Ақшатау, Ақтүбек, Ақши атауларының құрамындағы ақ түсі сол елді мекеннің географиялық ерекшелігін сипаттайды. Бұнымен бірге Қазақстан аймағының топонимдері қатарында ақ мағынасында шаған сөзі кездеседі. Бұл сөз монғол тіліндегі цаган – ақ дегенді білдіреді. Мәселен, Шаған, Шаған тау атауларының құрамындағы шаған сөзі – монғол тіліндегі түс атауының дыбыстық өзгеріске ұшыраған формасы.

Тыва аймағында «ала» түсімен қолданылатын топонимдердің көбі хайуанаттармен байланысты болып келеді. Сондай-ақ, «ала» түсі сонау көне түркі тілінен келе жатқан көне түркілік сөз болып табылады. Монғол тілінде бұл сөз «алаг» түрінде қолданылады. Ғалым А.М.Шербактың пікірінше, монғол тіліндегі «алаг» түс атауы көне түркі тілінен енген кірме сөз болып табылады (2005). Бүгінгі қазақ тілінде де «ала» түрінде қолданылады. Бұдан басқа да түстерді кеңінен сипаттауға болады.

Сондай-ақ, «Кызыл» түсі топоним жасаудағы ең жасампаз түс деуге болады. Себебі құрамында «кызыл» сөзі орын алған Тыва және Қазақстан өңірінің топонимдері аз емес. «Кызыл» түс атауы ретінде сонау көне түркі тілінен бері қолданылып келеді. Кейбір көне түркі этнонимдерінде де кызыл түс орын алады. Топоним құрамында келіп кызыл түс сол жердің реңін, шексіздінін, гидроним құрамында келіп судың тазалығын, тұнықтығын сипаттайды. Кызыл деп аталатын су көп жағдайда лас, лай, таза емес суларды сипаттауда қолданылады. Мысалы, Кызыл-Даш, Кызыл-Тайга, Кызыл-Дыт атаулары Тыва аймағында жиі кездеседі. Шығыс Қазақстан өңірінде Кызылтас, Кызылту, Кызылсу және т.т.

Ең көп қолданысқа түсетін тағы бір түс атауы - «қара». Тыва өңірінде бұл сөз «кара» деп қолданылады. «Қара» көне түркілік негізді түс атауы. Бір ғана Қосағаш өңірінде бір сыңары «кара» сөзмен берілген 23 атау бар: Кара-Дыт, Кара-Суг, Кара-Хая, Кара-Хөл, Кара-Шөл және т.б. да «кара» сөзімен берілетін атаулар көптеп кездеседі. Көріп отырғанымыздай, дәл осы атаулардың кейбірі

Шығыс Қазақстан топонимикасынан да орын алады. Бұдан аймақтардың ономастикасында орын алған ұқсас атаулар бір тілден екінші тілге көшкендіктен емес, сол аймақтың физикалық ерекшелігіне байланысты берілсе керек деп ойлаймыз.

«Көк» деген түс атауымен берілетін топонимдер барлық аймақтарда кездеседі. Көк түсі көне түркі тілінен келе жатқан атау. «Көк» түсі көне түркі тілінде 1) көк, 2) көгілдір, 3) жасыл (шөпке қатысты), 4) сұр, 5) боз, 6) аспан, 7) тәңір, 8) жасыл шөп, 9) піспеген, 10) шексіздік ұғымдарын білдіреді. Осы ұғымдар тілдегі топоним жүйесінің жасалуына жеке-жеке негіз бола білген. Мәселен, Көк-Суг, Көк-Хая, Көк-Шөл, Көк-Хөл, т.т. Баян Өлгей аймағында Көктұмсық, Көкқошын тәрізді атаулар орын алады. Шығыс Қазақстан өңірі бойынша Көкбаасту, Көкбұқа, Көкащы т.б. атаулардың жасалуына «көк» сөзі негіз болған.

Қазақстан аймағында да, Тыва Республикасы аймағында болмасын топонимдердің жасалуына көптеген ортақ физикалық-географиялық терминдер қатысады. Мәселен, Тыва өңірінің жер-су атауларының құрамында суг (өзен), гоол (өзен), хем (өзен), сала (өзеннің сағасы) нур (көл), хөл (көл), булак (бұлақ), өөс (өзен), өзен, кыр, сор, адыр, арык, мугур (қысқа жер), ой, ош (сел), ула (тау мағынасында), даг (тау), дөң, шөл (шөл), тей (тау), жазы (жазық), баш (бас), камр (монғол тілінен қысқа жартасты жер деген мағына береді), даш (тас), дош (мұз), тобрак (шаң), ойык (ой), кайа (жартас), арка (жота), жар, айры (өзен сағасы), ачык (жазық) болчок (кішкентай төбе), төн (төбе), айан (жазық), межелик (төбе, төбешік), боом (жартас шығыңқысы), жыраа, белдир (өзеннің бастамасы), болчок (кішкене төбе) және т.б. көптеген жалпы алтай, көне түркі, монғол, тыва, қазіргі алтай тілдерінен алынған географиялық терминдер орын алған. Яғни, бұл аймақтың топо жүйесінің тарихын сонау ең көне алтай заманы, көне түркі кезеңінен бүгінгі күнге дейін жетелейді. Шығыс Қазақстан өңірінде кездесетін жер су атауларының құрамында орын алатын географиялық терминдер тас, төбе, кыр, ой, тау және т.т. топоним жасауда маңызды бірліктер болып табылады. Екі өңірдің де атауларында кездесетін географиялық терминдер қатары өте кең. Қолданыстарында дыбыстық тек дыбыстық айырмашылықтар бар.

Сондай-ақ, екі өңірге де тән ортақ ерекшелік - топоним жасауда екінші сыңар ретінде дене мүше атауларының қатысуы. Мысалы, баш (бас), бут (аяқ), чүрек (жүрек), ич (іш), кабак (кірпік), кабырга (қабырға) және т.б.

«Баш» көне түркі тілінен бері қолданыстағы сөз болып саналады. Географиялық атаулар құрамындағы «баш/бас» сөзі таудың басын биік шың мағынасын береді. Мәселен, бұл сөзге байланысты Тыва өңірінде Ак-Баш-Даг, Ат Башы, Қазақстан өңірінде Омар басы, Сарыбас тәрізді атаулар кездеседі.

«Бел» сөзі де көне түркі тіліне тән сөз. Негізгі мағына адамның белі географиялық атауларда тау жотасы, жердің ортасы деген мағына береді. Монғол тілінде «бэл» формасында қолданыла отырып, топонимдер құрамында орын алады. Тыва өңірінде бұл сөзге байланысты Бел-Орук, Арга-Бели, Иштии-Бел деген топонимдерді кездестірдік. Шығыс Қазақстан өңірі бойынша Белтерек, Сарыбел атаулары жоғарыда аталған атаулардың жасалуымен ұқсас келеді.

«Бут» аяқ мағынасында қолданылатын сөз, географиялық атауларда өзеннің төменгі жағы, таудың етегі мағынасында қолданылады. Бұл қолданыс Тыва өңірі бойынша кең тараған, Шығыс

Қазақстан аймағында орын алмайды. Мәселен, Узун-Бут өзені, Адыр-Бут өзені, Азалық-Бут тауы және т.б.

Сонымен қатар Тыва өңірінің топонимдері құрамында «чүрек» сөзі кең қолданыс тапқан. Бұл сөз көп жағдайда кішкене төбешік мағынасын береді. Атап айтқанда, Остуг-Чүрек, Чүрек-Даг, Чүрек-Тей, Шаңгыр-Чүрек атауларын көрсетуге болады.

Тыва өңірінің географиялық атауларын қалыптастыруда кабак (қабак), көс (көз), төс (төс), мөн (мойын), кулак (қулак), киндик (кіндік) және т.б. дене мүше атаулары көптеп қатысады. Бұған Төрт Көс, Кабакты, Кулагаш, Анг Кулак, ө Мөн Булак, Киндикту хөл атаулары дәлел бола алады. Шығыс Қазақстан аймағы бойынша Кіндікті, Мойынбұлақ тәрізді жер атаулары сәл дыбыстық айырмашылықтарды ескермегенде жоғарыда аталған атаулармен ұқсас келеді. Бұл бір атаудың екінші жерге берілуі емес, топоним жасауда бір әдістің қолданылғандығын және тілдердің туыстастығын көрсетеді.

Тыва өңірінің топонимдерінің жасалуында тува тілінің төл сөзі болып табылатын «дыт» - ағаш сөзі ерекше орын алады. Мәселен, Кызыл-Дыт, Кара-Дыт, т.б. Шығыс Қазақстан өңірінде тыт сөзінің қатысуымен жасалған атаулар кездеспейді.

Салыстыру жасалған өңірлер бойынша ұқсастықтармен бірге айтарлықтай айырмашылықтар да жоқ емес. Мәселен, Қазіргі аймағындағы атаулардың көбі жасалу үлгісі, дыбысталуы, компоненттік құрамы қазақ тіліне ұқсас болып келеді. Сондай-ақ, екі тілде де географиялық термин ретінде де қолданылмайтын атаулар да бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен қорыта келе, зерттеу жүргізілген өңірлерде жер-су атауларының өзіндік айырмашылықтары мен ұқсастықтары ажыратылды. Атап айтқанда, топонимдер құрамындағы көне түркі тілінен бері қолданылып жүрген сөздер барлық өңірлерде орын алады. Ол сөздердің топонимикалық атауларда кездесуі бізге ортақ түркілік, жалпы алтайлық топонимика саласынан мол мағлұмат береді. Сонымен қатар, түс атауларының, өсімдік атауларының, адамның дене мүше атауларының жер-су атаулары құрамында өз мағынасында немесе ауыспалы мағынасында көрініс табуы ортақ түбір мағынасын тудырады. Яғни, уақыт сынына қарамастан жалпы алтайлық, көне түркілік белгілерімізді топонимикамыздан табу және көпшілік қауымға таныту арқылы біз өткенімізді танимыз, баға жетпес тамыры тереңде жатқан тарихымызды тіліміз арқылы танимыз. Осылайша, ұлттық кодымызды бекіте түсеміз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- РЫСБЕРГЕН, Қ.Қ., (2010), *Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филолог.ғыл.д-ры ... дисс*, Алматы, 300.
- ПОДОЛЬСКАЯ, Н.В., (1972), Программы и инструкции для сбора топонимического материала на восточнославянской территории, *Восточнославянская ономастика*, М., 166-175с.
- ОНДАР, Б.К., (2007), *Топонимический словарь Тувы*, г. Кызыл, Тувинское книжное издательство.

ЩЕРБАК, А.М., (2005), *Тюркско-монгольские языковые контакты в истории монгольских языков* /
Ин-т лингвист, исслед, РАН; Ин-т гуманитар, исслед, АН Республика Саха (Якутия), СПб.:
Наука, 195 с.: ил. - ISBN 5-02-027002-4.

KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ ŞARTLI BİRLEŞİK CÜMLELERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILMASI ÜZERİNE

Esra Gül KESKİN*

ÖZET

Eski Türkçede -sAr biçiminde olan ve günümüz Türk lehçelerinde birtakım ses değişiklikleriyle yaşayan -sA ekinin genellikle şart kipini oluşturduğu kabul edilmektedir. Her ne kadar -sA ekinin bir kip işaretleyicisi olduğu düşüncesi hâkimse de bu ekle kurulan cümlelerin, istek anlamı ifade etmediği durumlarda, bir yargı bildirmediği birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Buna göre, -sA eki istek ifadesi taşımadığı durumlarda şart bildiren yan cümleler kurar ve bu şartlı yan cümleler bir temel cümleye bağlanır. Bu yapıdaki cümleler genellikle “şartlı birleşik cümle” olarak kabul edilmektedir. Kip eki değil de zarf-fil eki olduğu düşünülen -sA ekiyle ilgili bu görüş incelenen cümle yapılarında oldukça sağlam örnekler vermektedir.

Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sA ekiyle oluşan yan cümlelerin temel cümlenin yüklemine şart anlamıyla tamamladığı cümle yapıları bulunmaktadır. Bunlar Kazak Türkçesinde “şartlı bağımlı sabaqtas söylem” terimiyle ifade edilir. Eldeki çalışmanın temeliyse Kazak Türkçesindeki bu cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarılma şekilleri üzerine kurulmuştur. Bunlar Türkiye Türkçesine aktarılırken metnin bağlamına göre şart anlamının yanında zaman, karşıtlık ve karşılaştırma anlamları da göz önünde bulundurulmalıdır. Bazı cümleler Türkiye Türkçesine aktarılırken de sadece anlamsal değil yapısal bir farklılık da ortaya çıkar. Ayrıca Kazak Türkçesinde -sA ekli zarf-fil gruplarının kalıplaşarak bağlama işlevinde kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kazak Türkçesi, -sA eki, şartlı birleşik cümle, lehçeler arası aktarma, zarf-fil grubu.

ON THE CONDITIONAL COMPOUND SENTENCES IN KAZAKH TURKISH TO BE TRANSFERRED TO THE TURKEY TURKISH

ABSTRACT

Sentences that are in the form of -sAr in old Turkish and live with some sound changes in today's Turkish dialects, which are formed with the suffix -sA, are generally accepted as “conditional compound sentences”. When transferring the conditional compound sentences that are expressed as “şartlı bağımlı sabaqtas söylem” and at the same form in Kazakh Turkish as well; according to the context of the text, besides the meaning of the condition, time, contrast and comparison meanings should also be considered. While transferring some sentences to Turkey Turkish not only semantic but structural difference emerges. Besides, there are examples of gerundium groups with -sA in Kazakh Turkish which in the function of binding via stereotyping.

Keywords: Kazakh Turkish, suffix -sA, conditional compound sentence, intralingual translation, gerundium group.

GİRİŞ

Yabancı bir dile ait metinlerin Türkçeye veya Türkçe metinlerin yabancı bir dile uyarlanmasına “çeviri”, Türkçenin herhangi bir lehçesiyle yazılmış bir metnin Türkçenin başka bir lehçesine uyarlanmasına

*Dr. Öğr. Gör., Uşak Üniversitesi Türk Dili Bölüm Başkanlığı, Uşak/ TÜRKİYE. E-posta: esra.keskin@usak.edu.tr.

ise “aktarma” denir¹¹¹. Ahmet Buran, “Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü”nde aktarma terimini *yazılı ya da sözlü bir metni bir lehçeden diğer bir lehçeye dönüştürme, uyarlama; çevirme* şeklinde tanımladıktan sonra aktarma teriminin genel anlamda hem alfabe hem de dil olarak dönüştürmeyi ifade ettiğini ve metinlerin bir Türk yazı dilinden diğer Türk yazı diline aktarıldığını belirtmiştir (2015: 41). Aktarma çalışması lehçeden lehçeye uyarlamayı içerirken bir lehçenin tarihî metinlerinin yine aynı lehçenin çağdaş yazı veya konuşma diline uyarlanması da söz konusu olabilmektedir. Bu ayrımı daha iyi ifade edebilmek için Türkçenin bir lehçesinden diğer lehçesine uyarlamayı *lehçeler arası aktarma*, bir lehçenin tarihî metinlerini o lehçenin çağdaş yazı veya konuşma diline uyarlama için *lehçe içi aktarma* terimlerinden yararlanılabilir.

Çeviri ve aktarma *sözlüksel, dil bilimsel, söz dizimsel ve metin dilbilimsel olarak farklılık gösteren* iki terimdir. Çeviride, kaynak dile ve hedef dile ait metni oluşturan sözcükler etimolojik ve sözcüksel anlamda birbirinden farklı dilbilimsel düzlemlerde gerçekleşirken aktarmada kaynak ve hedef metni oluşturan sözcüklerin bağlamsal yerleşimi birbirine yakın düzlemlerde gerçekleşir. Aktarma, kaynak metne bağlılık ve kaynak metinden hedef metne anlamı anlamına aktarım göz ardı edilmemekle birlikte, hedef lehçenin sözlü ve yazılı dil kullanım biçimlerine bağlı olarak büyük ölçüde kelimesi kelimesine yapılır ancak çeviri kaynak dilin ve hedef dilin kültür düzeylerinin bilinciyle ağırlıklı olarak anlamı anlamına ve kelimesi kelimesine yapılır (Musaoğlu 2003: 2-3).

Aktarma çalışmalarında dikkat edilmesi gereken birtakım noktalar bulunmaktadır. Ercilasun (1994: 339-342) bunları dört madde hâlinde sıralamıştır: 1) Yakın lehçeler arasında şiirleri aktarmamak ve anlaşılmayan sözcükleri dipnotla vermek, 2) Kaynak lehçenin sözcük kalıpları hedef lehçede varsa zorunluluk olmadıkça başka sözcük ve kalıpları kullanmamak, 3) Lehçelerin yakınlaşması bakımından kaynak lehçedeki bazı sözcük ve deyimleri hedef lehçede korumak, gerekli görülen yerlerde dipnotla açıklama yapmak, 4) İki lehçeyi karşılıklı olarak görüp yakınlık ve farkları daha iyi anlayabilmek için şiir, hikâye, halk edebiyatı metinlerinin aktarılmasında kaynak metin ile hedef lehçedeki aktarmayı karşılıklı sayfalarda göstermek.

İlker (1999: 555-556) ise lehçeden lehçeye aktarmada farklı bakış açılarından hareketle farklı ölçütlerin kullanılabileceğini söyleyerek aktarma çalışmalarında ölçüt olarak kullanılması durumunda başarı oranını yükseltebilecek bazı unsurlardan bahseder. İlker bu unsurları dokuz madde hâlinde şöyle sıralamıştır: 1) Her dilin kendine özgü bir dünyayı anlama biçimi olduğu gibi her Türk lehçesinin de kendine özgü bir dünyası ve anlatma yolu olduğu için aktarmada bu anlama ve anlatma yolunu tanımak ve ona yaklaşabilmek, 2) Her lehçenin kendine özgü bir retorik geliştirdiğinin bilincinde olmak, 3) Basitleştirme ve genelleme olmadan aktarma yapmak, 4) Kolaycılığa kaçmamak, 5) Kaynak lehçenin beslendiği kültür kaynakları, bu lehçeyi konuşan topluluğun siyasî ve ekonomik yapısı ve tarihi hakkında temel bilgilerle donanmış olmak, 6) Varsayımlara dayalı aktarımlardan kaçınmak, 7) Hedef lehçeye ait özellikleri kaynak lehçe üzerine yerleştirmemek, 8) Kaynak ve hedef lehçelerin söz varlığına hâkim olmak, 9) Bir dilin farklı kolları üzerinde çalışıldığının, bunların iki farklı dil olmadığının bilincinde olmak.

Musaoğlu (2003: 16) da aktarma çalışmalarında dikkat edilmesi gerekenleri dört maddede toplamıştır: 1) Aktarımı yapılan lehçelerdeki sözcüklerin anlatım biçiminin farklı anlatımlarda kullanılabilir olması, 2) Aktarımı yapılan her iki lehçedeki sözcüklerin değişmeceli kullanımlarının dipnotlarla açıklanmasına mümkün

¹¹¹Bu çalışmada, aktarılabilecek metin “kaynak metin”, aktarılabilecek lehçe “kaynak lehçe”, aktarılan metin “hedef metin” ve kendisine aktarılan lehçe “hedef lehçe” terimleriyle ifade edilmiştir. Aktarma yapan kişi için ise “aktarıcı” terimi kullanılmıştır.

olduğunca az yer verilmesi ve anlamların her iki lehçede daha sık kullanılan ve bilinen şekliyle ifade edilmesi, 3) Söz dizimsel birtakım farklılıkların dil ortamına ve edebî metnin akışına göre verilmesi, 4) Her iki lehçede farklılık gösteren atasözü ve deyimlerin mümkün olduğunca uygun karşılıklarının bulunması gerekli durumlarda bazılarının özgün biçimleriyle verilmesi.

Türkçenin bazı lehçelerinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarma çalışmalarında ortaya çıkan yanlışlar birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Bunlar; ek, sözcük, yapı, sözcük grubu ve cümleler, yazım ve noktalama, atasözü ve deyimler, şiir aktarımı ve cümle üstü birimlerle ilgili yanlışlar olarak sıralanabilir.

Uğurlu, “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı” başlıklı makalesinde aktarma yapılırken düşülebilecek hataları “Abay Yolu” romanı çerçevesinde ortaya koymuştur. Bunları sözcük yanlışları, yapı yanlışları ve dizim yanlışları olmak üzere üç bölümde inceleyen Uğurlu, aktarma çalışmalarının doğru ve hızlı olabilmesi için bunun tekniklerinin iyi bilinmesi ve karşılaştırmalı dil bilimi ve çeviri bilimi metotlarının kullanılarak her lehçenin diğeriyle olan benzerlik ve farklılıklarının ortaya konması gerektiğine dikkat çekmiştir (2000: 76). Sözcük yanlışlarında; sözcüğün aslını koruma, sözcüğün aslını uyarlama, yalancı eş değer sözcükler, yanlış sözcük seçimi, sözcükler arası uyumsuzluk, ağız sözcüklerini kullanma gibi yanlışlardan bahsedilirken yapı yanlışlarında; yapının aslını şekle uygun aktarma, yalancı eş değer yapılar, yanlış yapı seçimi gibi birtakım aktarma yanlışlıkları söz konusudur. Dizim yanlışlarıysa; sözcük dizimi ile ilgili yanlışlar, yanlış istem kullanımı ve cümlede yapı ve anlam bozukluğu şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Uğurlu 2000: 62-76).

Karadoğan, “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları” başlıklı doktora tezinde aktarma sorunlarını Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi üzerinden incelemiştir. Bu çalışmada aktarma yanlışları ek düzeyindeki yanlışlar, sözcük düzeyindeki yanlışlar, söz dizimi yanlışları, cümle üstü birimlerdeki yanlışlar, deyimlerin aktarımındaki yanlışlar, şiir aktarımındaki yanlışlar olmak üzere altı bölüme ayrılmıştır. Ek düzeyindeki yanlışlar ekin aslını koruma, ekin aslını uyarlama, yalancı eş değer ekler ve ekin yanlış seçilmesi sonucu ortaya çıkarken sözcük düzeyindeki yanlışlar sözcüğün aslını koruma; sözcüğün aslını uyarlama; yalancı eş değer sözcükler; yanlış sözcük seçimi; sözcükler arası uyumsuzluk; sözcük eksikliği ve fazlalığı; hedef lehçede olmayan sözcüğün kullanılması; yakın anlamlı sözcüklerin kullanılması; ağız sözcüklerinin kullanılması; özel isimler, yansıma sözcükler ve edatlarla ilgili birtakım kullanım yanlışları ve dipnot kullanımındaki birtakım yanlışlıklar sonucu ortaya çıkmaktadır. Söz dizimi düzeyindeki yanlışlar ise sözcük dizimindeki yanlışlıklar, cümlelerdeki yapı ve anlam bozuklukları, cümlelerin eksikliği ve fazlalığı, cümleyi farklı anlamda aktarma ve istem yanlışlarıdır. Deyimlerin aktarılmasında deyim aslını koruma, deyim aslını uyarlama, yanlış deyim seçimi, hedef lehçede olmayan deyim kullanma, deyim deyim ile aktarma birtakım yanlışları beraberinde getirirken şiir aktarımındaysa kaynak metne sadık kalmamaktan ve sözcük tercihinden dolayı ortaya çıkan birtakım yanlışlar söz konusudur. Ayrıca metni oluşturan cümleler arasında yapı ve anlam bakımından ortaya çıkan ve metnin üslubuna zarar veren birtakım uyumsuzluklar da cümle üstü birimlerdeki yanlışlar olarak değerlendirilmiştir (Karadoğan 2004: 21-230).

Kirişcioğlu, “Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler” adlı yazısında araştırmacıların metin aktarma meselelerine genel olarak sözcüklerde yalancı eş değerlik, eklerde yalancı eş değerlik, orijinal metnin aslını koruma, orijinal metnin aslını uyarlama, yanlış ek seçimi, atasözleri ve deyimleri yanlış aktarma ve cümlelerin öğelerini düzgün yerleştirememesi gibi noktalar

üzerinde durduğunu ifade etmiş ve Gazi Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünün Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalında öğrenim gören öğrencilerin farklı zamanlarda Türkmen Türkçesiyle verilen üç farklı metni aktarırken yaptıkları bu yanlışları değerlendirip istatistiksel bilgisini vermiştir (2006: 23-31). Buna göre aktarma yapacak kişinin kaynak lehçe ve hedef lehçeye ait gramer özellikleri ve söz varlığının inceliklerini iyi bilmesi gerektiğini söyleyen Kirişçioğlu, bu alandaki kaynak yetersizliğine dikkat çekerek öğrencilerin alana yönelik dersleri eğitim-öğretim hayatının en erken dönemlerinde alması gerektiğini de vurgulamıştır (2006: 32).

Usta, “Lehçeden Lehçeye Aktarma Sorunlarına Ek: İmla ve Noktalama Hataları” başlıklı makalesinde Türkmen Türkçesinden tespit edilen örneklerle aktarma sorunu yaratan yazım ve noktalama yanlışlarını ortaya koymuştur. Bunlar; büyük ve küçük harflerin kullanımı, noktalama işaretlerinin kullanılması, *da* bağlacı ve *ml* soru ekinin yazımı, düzeltme işaretinin kullanımı, birleşik sözcüklerin yazımı ve bazı sözcüklerin yazımındaki yanlışlardır (Usta 2008: 671-689).

Kara, “Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar” adlı çalışmasında aktarma yapılırken ortaya çıkan sorunları klasik aktarmalarda karşılaşılan sorunlar ve makine aktarmalarında karşılaşılan sorunlar olmak üzere ikiye ayırmıştır. İnsan tarafından yapılan aktarmaları ifade eden klasik aktarmalarda öncelikle kaynakların durumuna değinilmiştir. Aktarma çalışmalarında yararlanılacak sözlüklerin açıklama olarak değil sözcük sözcük şeklinde ve gramer kitaplarının bütün özelliklere yer veren ayrıntılı bir çalışma şeklinde hazırlanması gerektiğini ifade eden Kara; aktarıcının titizliği, kaynak ve hedef lehçeye ait bilgisi, kaynak ve hedef lehçeyi konuşanların kültür farklılıklarını iyi bilmesinin de oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır (2009: 1057-1061). Bunların dışında kaynak lehçeye ait bir sözcüğün hedef lehçede varmış gibi bazen aynı bazen de seslerinin değiştirilerek verilmesi, yalancı eş değerler meselesi, hedef lehçeye ait uygun sözcüklerin seçilmemesi, yanlış ek tercihi, kaynak lehçede eksiz olduğu hâlde hedef lehçede ek isteyen yapılar, şiir aktarımındaki kayıplar, bazı ifadelerin diziliş sırasında görülen sorunlar, kural aktarma, yansımali sözcüklerin aktarımındaki sıkıntılar, deyim ve atasözlerinin aktarımındaki zorluklar, bitki ve hayvan adlarının çözümündeki yaklaşım, yanlış istem seçimi, şahıs isimlerine gelen eklerin durumu ve hayat tarzlarının farklılaşması sonucunda hayatın bir kesitini ifade eden sözcüğün başka bir lehçede yaşamaması gibi noktalar aktarma problemlerini beraberinde getirmektedir (Kara 2009: 1061-1076). Türk lehçelerine özgü dil özellikleri ve kültür yapısı birbirine çok benzediği için lehçeler arasında makine aktarmalarının başarı düzeyinin yüksek olacağını düşünen Kara, bu başarının sağlanması için kök sözlükleri, anlam sıklığına göre sıralı kök/gövde sözlükleri, ayrıntılı karşılaştırmalı gramerler ve metin bankası hazırlanması gibi önerilerde bulunarak aktarma yazılımları üzerine çalışan iyi uzmanlara ihtiyaç olduğunu da eklemiştir (2009: 1076-1080).

Eker, “Lehçe İçi Aktarma Yöntemleri” başlıklı kitabında Eski Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi örneğinden hareketle birtakım aktarma yanlışlarını ortaya koymuştur. Eker de konuyu ek, sözcük, söz dizimi ve deyim yanlışları olmak üzere beş bölümde incelemiştir. Ek düzeyinde yanlışlar ekin aslını koruma, korumama ve uyarlama, yalancı eş değer ekler, ekin eksikliği ve fazlalığı ekin yanlış seçilmesinden kaynaklanır. Sözcük düzeyinde yanlışlar sözcüğün aslını koruma, korumama ve uyarlama, yalancı eş değer sözcükler, uygun olmayan sözcük seçimi, ağızlara özgü sözcükler kullanma, sözcükler arası uyumsuzluk, sözcük eksikliği ve fazlalığı, yakın anlamlı sözcükler kullanma, özel isimler, yansıma sözcükler ve edatların kullanımındaki sıkıntılar, dipnot kullanımındaki yanlışlıklar ve birleşik fiillerin yanlış kullanılmasından kaynaklanır. Söz dizimi yanlışları, cümledeki yapısal yanlışlıklar, istem ve tekrar gruplarındaki yanlışlar söz

dizimi düzeyindeki aktarma yanlışlıklarını oluştururken deyimlerin aslını koruma ve uyarılma, deyim yanlışı seçilmesi, hedef lehçede olmayan deyim kullanılması, deyim deyim ile aktarmama da deyimlerle ilgili aktarma yanlışlarını beraberinde getirmektedir (Eker 2015: 63-270)¹¹².

Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde Şartlı Birleşik Cümle

Eski Türkçe döneminde *-sAr* şeklinde olan bu ekle ilgili Tekin *asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek* ve “*asıl eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek* işlevli şart zarf-fiil eki olduğunu söylemiştir: *Ötükän yir olorup arkış türkış ı-sar nāy bujuğ yok* ‘Ötügen ülkesinde oturup (oradan) kervanlar gönderirsen (hiç) derdin ve sıkıntın olmaz.’ (2003: 177). *-sAr* eki, Talat Tekin’in “gerçeğe aykırı şartlar” dediği *asla doğru ya da gerçek olmayan ya da gerçekleşmeyecek olan varsayımlı eylemler veya durumları* bildiren cümlelerin şart ifadeli yan cümlesini oluşturur: *kül tigin yok ärsär kop öltäçi ärtigiz* ‘Prens Kül olmasaydı hepiniz ölecek idiniz’ (2003: 192). Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*’nin “Cümle Kuruluşu” bahsinde *-sAr* ekiyle kurulan yan cümlelerden bahseder. Ona göre şart cümleleri *menşe bakımından şekil olarak bir başkasıyla bağlantısı olmayan fakat mantık bakımından bağımlı esas cümlelerdir: Ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçi sän.* ‘Bu ülkeye gidersen, Türk milleti, öleceksin.’ Gabain, çok kısa bir şart cümlesinin bir cümle öbeğinin yükseltilmesine yaradığını da değinmiştir: *Tawğaç ili ärsär, märiçi atlığ uç kıdığ türk türgiş yir ol.* ‘Çin ülkesi (ise), Mleccha adlı, en uç hudutlarda bulunan Türk Türkiş ülkesidir.’ (1988: 123-124).

Türkiye Türkçesi ve diğer çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili dil bilgisi çalışmalarında *-sA* eki fiil çekimi bahsinin kip ekleri bölümünde *şart kipi eki* olarak verilmektedir. Ancak *-sA* ekli şart çekimi, şart ifade ettiğinde asıl cümle yüklemi olmayıp asıl cümledeki oluş ve kılışı yan cümleyle bir şarta bağlar ve asıl cümle yüklemi olduğu zaman ise dilek, istek veya rica ifade eder. Şart kipi, bir kılış ve oluşun yapılma ve olma şartını ifade etmekle birlikte zaman, karşılaştırma, sebep, istek, rica, tahmin, ihtimal işlevlerine de sahiptir. Şart kipinde çekimlenen fiiller istek ve rica işlevinde kullanılmazsa müstakil cümleler kurmamaktadır (KTLG 2013: 680).

Türkiye Türkçesine ait dil bilgisi çalışmalarında birleşik cümlelerin bir türü olarak bir temel cümle ve *-sA* ekiyle kurulmuş bir yan cümleden oluşan ve yan cümlelerin temel cümle yüklemine şart anlamıyla tamamladığı birleşik cümle çeşidi genellikle *şartlı birleşik cümle* terimiyle ifade edilmektedir.

Dizdaroğlu (1976: 209-210) yapılarına göre cümle türleri bahsinde birleşik cümlelerin bir türü olarak *koşul tümcesinden* bahseder. Koşul tümcesini, *yan tümcesi dilek ya da koşul kipinden oluşan tümce* şeklinde tanımlayan Dizdaroğlu, koşul tümcesinin bir eylemin yapılıp yapılmayacağını bir başka eylemin oluşuna bağlı kıldığını ve koşullu yan cümlelerin belirttiği durum gerçekleşirse asıl eylemin yapılabileceğini ifade etmiştir. Türkçenin cümle yapısına uygun olarak yan cümle + temel cümle sıralaması olan bu cümlelerde şartlı yan cümle temel cümle özne, nesne ve zarf tümleci görevini yerine getirir ve temel cümle anlamını bir şarta veya nedene bağlar: *Eğer kuvvetim yetse benim/ Rıhtıma koşarım yalınayak.*

¹¹²Bu çalışmalar dışında Türkiye dışındaki Türk Cumhuriyetlerinden gelen öğrencilerin Türkiye Türkçesini öğrenme sürecinde yaşadıkları sorunları ele alan çalışmalar da mevcuttur. Bu konuda bilgi için bkz. Aydın, Özgür (1994). “Azerî, Kazak ve Türkmen Öğrencilerde Türkçe Öğrenim Sorunları I - Söz Varlığına İlişkin Yanlıklar”, *Dil Dergisi*, S. 18, Nisan, s. 16-23; Aydın, Özgür (1994). “Azerî, Kazak ve Türkmen Öğrencilerde Türkçe Öğrenim Sorunları II - Söz Dizimine İlişkin Yanlıklar”, *Dil Dergisi*, S. 20, Haziran, s. 32-43; Şen, Esra (1994). “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarından Gelen Öğrencilerin Türkçede Karşılaştıkları Problemlerin Sınıflandırılması”, *Dil Dergisi*, S. 23, s. 69-72.

Dizdaroğlu (1976: 214-215) koşul tümcelerinin şart veya neden anlamı dışında sahip olduğu anlam özelliklerini altı madde hâlinde şöyle sıralamıştır: 1) Deyim niteliğindeki bazı şartlı yan cümleler cümleye direnme, güçlülük, olanaksızlık, aşırılık, azlık anlamları katar: *Yer yerinden oynasa tınmıyor.* 2) Şartlı yan cümle ne zaman, ne vakit gibi zarflarla birlikte karşıtlık ilgisi kurar: *Ne zaman sokağa çıkayım desem misafir gelir.* 3) Yan cümleyle temel cümle arasındaki karşıtlığı bildirir: *Vur dedilerse öldür demediler ya.* 4) *Var ve yok* sözcüklerinin şartı aynı cümlede bulunursa bir şeye aşırı düşkünlük bildirir: *Varsa sinema yoksa sinema.* 5) Şartlı yan cümle istek ve emir kipleriyle ikileme kurduğunda kesinlik veya önemsememe bildirir: *Ne kadar hızlı gidersem gideyim ona yetişemem.* 6) Şartlı yan cümle ikileme şeklinde kullanılırsa beğenme veya kızgınlık bildirir: *Daha ne istiyorsun güzellikse güzellik, zenginlikse zenginlik...*

Şimşek (1987: 282) şartlı birleşik cümleyi yapı bakımından cümlelerin birleşik cümleler bahsinde *koşullu tümce* olarak vermiştir. Koşullu tümce, *yan tümcesi koşullu çekimlerden biriyle kurulan ve baş tümcesinin koşulu ya da nedeni durumunda bulunan bileşik tümce* olarak tanımlanır. Şart kipinin yargı bildirmediği için temel cümle değil genellikle yan cümle kurduğuna değinen Şimşek, şart ekiyle oluşan yan cümlelerin temel cümlelerin anlamını şart veya neden ilgisiyle tamamladığını ve çoğunlukla zarf tümleci görevinde olurken özne ve nesne görevleriyle de kullanıldığını söyler: *Yazı olmasaydı uygarlık kurulamazdı* (1987: 283-284).

Şartlı birleşik cümleleri *gerçek koşullu tümce* ve *sözde koşullu tümce* olmak üzere ikiye ayıran Şimşek, gerçek koşullu tümcede şart veya neden ilgisi varken sözde koşullu tümcede benzetme ve karşıtlık ilgileri başta olmak üzere zaman, oran ve ölçü, özgülleme, kesinlik gibi anlam özelliklerinin olduğundan bahseder: *Niğde 'ye girerken Niğdeli yolcu ile Faruk Nafiz'in han meselesinde nasıl kolay anlaşırsa bununla da Andavallı kelimesi üzerinde öyle anlaşmıştık* (benzetme). *Hangi resmime baksam ben değilim* (karşıtlık). *Tanrı köylüyü sevindirmek isterse eşeğini kaybettirir sonra gene buldurur* (zaman). *Ondan ne kadar uzaklaşırsak buna o kadar yaklaşmış oluruz* (oran, ölçü). *Bu yazıyı okusa okusa Fahri okur* (özgülleme). *Kar yağsa da yağmasa da gideceğim* (kesinlik). Ayrıca şartlı yan cümlelerin bağlaç, arasöz olarak kullanılan *ne de olsa, hiç değilse, olsa olsa, nasılsa, neyse* gibi kalıplaşmış yapıları vardır: *Ne de olsa kendisinin bu operanın yapılışında emeği vardı* (Şimşek 1987: 288-291).

Karahan (1997: 61) şartlı birleşik cümleyi yapısına göre cümlelerin birleşik cümle türünde ele almıştır. Şartlı birleşik cümle, *bir cümlelerin bir şart cümlesi ile tamamlandığı cümle* şeklinde tanımlanmış ve tek başına yargı bildirmeyen şart cümlesinin bir başka cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla tamamladığına değinilmiştir. Ayrıca Karahan, şart cümlesinin genellikle ana cümlelerin yüklemine zarf göreviyle bağlandığını ve ana cümlelerin içinde veya başında bulunduğunu ifade eder: *Bir iklimin manzarası, mimarisi ve halk arasında hâlis ve tam bir ahenk varsa orada gözlere bir vatan tablosu görünür* (1997: 61).

Karahan *Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırılmaları Üzerine* başlıklı çalışmasında ise *Ayşe iyileşirse okula gidecek* yapısındaki cümlelerin gramer kitaplarında *şartlı birleşik cümle, şart birleşik cümleleri, koşullu tümce* gibi adlarla anıldığını, basit cümlelerden farklı bir kategori içinde değerlendirildiğini ancak zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiil gruplarının bulunduğu cümlelerin basit cümle kabul edildiği gibi *-sA* ekli bu tür cümlelerin de basit cümle kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü tıpkı zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiil gruplarında olduğu gibi *-sA* ekli bir sözcük veya sözcük grubunda yargı bulunmaz ve *-sA* ekli bir sözcük veya sözcük grubu yüklem anlamını şart, zaman gibi ifadelerle tamamlar (2011: 239-240).

Özkan ve Sevinçli (2008: 160-161) şartlı birleşik cümleyi yapı bakımından cümlelerin birleşik cümle bahsinde ele almıştır. Yan cümle + temel cümle şeklinde dizilen ve *şart ifadesine dayalı bir yan cümle ile bir ana cümleden meydana gelen birleşik cümle* olarak tanımlanan şartlı birleşik cümlelerde temel cümlelerin gerçekleşmesi genellikle şartın gerçekleşmesine bağlıdır. İstek ve temenni dışında tam bir yargı bildirmeyen şart kipi, temel cümleyi şart, zaman, sebep, tahmin, benzetme vb. anlamlarla tamamlayan ve temel cümlelerin özne, nesne, dolaylı tümleç ve çoğu zaman da zarf tümleci olan yardımcı cümleler hazırlar: *Bu topluluğun fertleri ne kadar Türk kültürü ile dolu olursa o topluluğa dayanan cumhuriyet de o kadar kuvvetli olur.*

Karaağaç (2009: 198) şartlı birleşik cümleyi yapısına göre cümlelerin birleşik cümle bölümünde ele almıştır. Şart cümlesinin bütün dünya dillerinde yardımcı cümle olduğunu ifade etmiş ve bu cümleyi “*bir yüklem, bir şart cümlesi ile tamamlandığı cümle*” şeklinde tanımlamıştır. Tek başına yargı bildirmeyen şart cümlesi başka bir cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla tamamlar ve genellikle temel cümlelerin zarfı olur: *Sözümü dinleseydin başına bu felaket gelmezdi.*

Kazak Türkçesindeki karşılığı *şarttı bağımlı sabaqtas söylem* olan şartlı birleşik cümleler yapı bakımından Türkiye Türkçesindekiyle aynıdır (Biray vd. 2015: 167-168). Şartlı birleşik cümleler Kazak Türkçesinin dil bilgisi çalışmalarında *sabaqtas qurmalas söylem* denilen birleşik cümlelerin bir alt bölümü şeklinde, *şarttı bağımlı sabaqtas söylem* terimiyle yer alır. Bu tür cümlelerde birbirine bağlı bir temel cümle (basıñqı) ve yan cümle (bağımlı) bulunmaktadır. Yan cümle önce, temel cümle sonra gelir (Biray 2003: 288-289).

Kazak Türkçesinde şartlı birleşik cümlelerde, -sA ekli yan cümle temel cümlelerin yüklemine şart, zaman, karşıtlık ve karşılaştırma gibi birtakım ilgilerle tamamlamaktadır. -sA ekli zarf-fiil gruplarının ifade ettiği bu anlamlara göre sınıflandırılması şu şekildedir:

Kazak Türkçesindeki Şartlı Birleşik Cümlelerin Türkiye Türkçesine Aktarılma Şekilleri

Kazak Türkçesindeki şartlı birleşik cümleler -sA ekli yan cümlelerin taşıdığı anlamlara göre sınıflandırılmıştır. Bazı cümleler Türkiye Türkçesine aktarıırkenki bağlama edatıyla bağlanan cümle yapısından yararlanır. Birtakım -sA ekli zarf-fiil grupları da kalıplaşmış ve cümle başı edatı görevini üstlenmiştir:

Şart Anlamı

Bu cümlelerde, eylemin gerçekleşmesi -sA ekli yan cümlede ifade edilen şartın sağlanmasına bağlıdır. Ayrıca -sA ekiyle oluşan yan cümle temel cümlelerin eyleminin hangi şarta veya duruma bağlı olduğunu ifade eder.

*Bul isten abıroy **alsañ**, keler jolıñ dañğıl tartar, balam! - depti.* ‘Bu işten itibar **kazanırsan** geleceğin düzelir evladım, dedi.’ (KEDS-I: 42)

*Et kombinattarın salıwdı **tezdetssek**, memlekettik kásiporındaında öndiriletin köp assortimentti ettiñ kölemin köbeyter edik.* ‘Et işleme tesislerinin yapımını **hızlandırırsak**, devlete ait işletmelerin ürettiği et (üretim/dağıtım) hacmini artırmış oluruz.’ (KEDS-II: 32)

*Gazet **oqımasañ**, elge är jumispen şıqqan militsiya, sot, ärtürli komissiya men agentterdiñ tuwra istep jürgenderin ne teris istep jürgenderin bilmeysiñ.* ‘Gazete **okumazsan** ülkeye herhangi bir iş için gelen polis, hâkim, çeşitli komisyon görevlileri ve ajanların doğru çalışıp çalışmadığını bilemezsin.’ (KEDS-I: 54)

*Süygen jarıñdı bir kün **körmeseñ** tağatıñdı alıp, qumarıñdı qanday asqındıradı.* ‘Sevdiğini bir gün **görmesen** takatini alıp hevesini nasıl da kaçıır.’ (KEDS-II: 19)

Tilegin Tänniri olardıñ qabıl qılsa, aynalar abattıqqa istiñ artı. ‘Tanrı onların dileğini **Kabul ederse**, işin ardı huzura döner.’ (KEDS-I: 34)

*Xakim dep xakimniñ zulumdıñ körmey astına tört qabat körpe tastap tör **körsete berseñ**, «dünyede menen ädil, menen aqıldı, menen alğır jan joq» dep uğadı älgi bassızıñ.* ‘Hâkim diye hâkimin zalimliğini görmeden altına dört kat yorgan verip başköşeyi **gösterirsen** deminki ahmak ‘dünyada benden adil, benden akıllı, benden zeki kimse yok’ diye düşünür.’ (KEDS-III: 66)

Karşıtlık Anlamı

Bu cümlelerde -sA ekli yan cümle bazen DA ve dağı bağlama edatlarıyla bazen de bu bağlama edatları olmadan cümlelerin yüklemine karşıtlık ilgisiyle tamamlar. -sA ekiyle oluşan yan cümle temel cümlelerin zarf tümlecisi olmakla birlikte Türkiye Türkçesine -DIĞI/ -DUĞU hâlde, -mAsInA rağmen, -sA bile, -sA da, -sA ... -sIn/ sUn şekillerinden herhangi biriyle aktarılabilir:

*Ağışın kapitalisteri mol kendi jalpağınan **bassa da**, tereñ zerttey almadı.* ‘İngiliz kapitalistleri birçok madeni doğrudan **bassa da**, derinlemesine inceleme yapamadı.’ (KEDS-I: 75)

*Aynazar qaljıñ ünmen: - Birewdiñ baqıt juldızı ağıp **tüsken bolsa**, ekinşi birewdiñ baqıt juldızı onıñ ornına tuwğan bolar! - dedi.* ‘Aynazar şaka yollu: -Birinin baht yıldızı **düserse**, onun yerine başka birinin baht yıldızı doğar! - dedi.’ (KEDS-I: 230)

*Bala **bitse de** abort jasatıp aldırıp tastaymın! - dep, Jibek qayta jiyırıldı.* ‘Jibek dönüp ‘Çocuk **olsa bile** kürtağa aldıracağım’ diyerek suratını buruşturdu.’ (KEDS-I: 38)

*Keybir adamnıñ ańşeyinde aralasqısı kelmey, tuwısqan **bolsa da** böten birewdey jüretini bar ğoy, al Musat bolsa basına is túsken soñ bizge aǵayınswın qaraşı.* ‘Bazı insanlar akraba **olsalar da** yine de görüşmek istemez, bak işte, Musat da başına bir iş geldikten sonra bize akraba gibi davranmaya başladı.’ (KEDS-I: 62)

*Orınsız aǵa-iniñdi ökpeletseñ,/ Ökinbeydi olar saǵan örtke **ketseñ.*** ‘Kardeşlerini haksız yere incitirsen,/ Acımaz onlar sana ateşe de **gitsen.**’ (KEDS-V: 212)

*Qanşa sabırlı adam **bolsa da**, osınday alasapıran jaǵday abırjıtpay qoymadı.* ‘Ne kadar sabırlı insan **olsa da**, böylesine karmaşık bir durum (onda) şaşkınlık yarattı.’ (KEDS-I: 42)

Karşılaştırma Anlamı

-sA ekli yan cümlelerin karşılaştırma ifade ettiği cümle şekilleri Türkiye Türkçesine -ken zarf-fiil ekiyle aktarılabilir. Kazak Türkçesindeki bu cümlelerde yan cümlelerin ifade ettiği hareketle cümlelerin bildirdiği eylem eş zamanlı olarak gerçekleşir ve kişi, olay, durum, nesne, kavram vs. birbiriyle karşılaştırılır.

Türkiye Türkçesinde -ken zarf-fiil ekiyle kurulan zarf-fiil gruplarının bulunduğu cümlelerde zarf-fiilin gösterdiği hareketle asıl fiillerin gösterdiği hareket aynı zaman kesitinde gerçekleşir ancak içerik bakımından asıl fiildeki hareket zarf-fiil grubundaki hareketten bağımsız da olabilir ona bağımlı da olabilir: *Taş köprünün üstünden geçerken sabahleyin altına sakladığımız sosyoloji kitaplarını almak hiçbirimizin hatırına gelmedi.* Zarf-fiille asıl fiil arasında içerik bağlantısının söz konusu olduğu kullanışlarda zarf-fiil -DIKÇA/ -DUKÇA, -DIĞI/ -DUĞU sürece, -mAktA iken anlamlarını veren ve zamanda süreklilik ifade eden bir işleve sahiptir: *Mümtaz onu dinlerken aydınlıktan aydınlığa koştüğünü sanıyordu* (Korkmaz 2009: 1014-1015).

Asıl fiil ile zarf-fiilin gösterdiği hareket arasında zaman ortaklığı olsa da -ken ekinin birleştiği fiilin şekil ve kullanılış biçimine göre işlev ve anlam bakımından birbirinden farklı birtakım hareket tarzları ortaya çıkmaktadır: *Bütün bu işler yapılırken onların hiç haberleri olmamış.* Bazen de -ken ekinin oluşturduğu zarf-fiil asıl fiildeki hareketle zıtlaşan, -DIĞI/ -DUĞU hâlde, rağmen anlamlarını veren bir tarz işlevi yüklenerek

anlamı güçlendirir: *Hiç sırası değilken gitti geyikli aynada kendini görmeden saçlarını düzeltti* (Korkmaz 2009: 1017-1018).

Kazak Türkçesinden tespit edilen bu cümle türünün bazı örnekleri şöyledir:

Buğan deyin memleketter basqaruw ürdisinde sayasat aldıñğı orıñğa qoyılıp kelse, qazir ekonomikalıq baylanıstar birinşi kezekke şığıp otır. ‘Şimdiye kadar ülkelerin idari geleneğinde siyaset ön sıraya **yerleşirken** şu an ekonomik ilişkiler ilk sırada yer alıyor.’ (KEDS-III: 50)

Ekinşiden, osı kezge deyin eñ kölemdi degen sözdikterimizde jeke sözderdiñ sanı 67 miñniñ şamasında bolsa, ärine, bül körsetkişti qazirgi kezde pälendey qanağat tutuwğa bolmaydı. ‘İkincisi, şimdiye kadar en büyük sözlüklerimizde tek sözcüklerin sayısı 67 bin **civarındayken** elbette, bu rakam şu anda yeterli değildir.’ (KEDS-I: 7)

Fonetikalıq varyanttar bir sözdiñ türlüşe dıbıstıq awıtquwınan tüzilse, dubletter - mağınalıq tepe-teñdikti bildiretin tübiri men tulğaları är basqa sözder. ‘Fonetik varyantlar bir sözcüğün çeşitli ses sapmalarından **oluşurken** eş anlamlı sözcükler anlamsal denkliliği bildiren kök ve karakteri olan birtakım sözcüklerdir.’ (KEDS-V: 12)

Mısalı, Atlantikaniñ şığıs jağalawınıñ jılı boluw sebebi oğan baratın Golfstrim jılı ağısına baylanıstı bolsa, al batis böliginin suwıq boluwı suwıq Labradere ağısına täweldi. ‘Örneğin, Atlantik’in doğu taraflarının sıcak olmasının sebebi oraya ulaşan sıcak Golfstrim akıntısına **bağlıyken** batı bölgelerinin soğuk olması Labradere akıntısına bağlıdır.’ (KEDS-I: 78)

Mısalı, qazaq pen qırğız xalqı ösimdiktiñ jasıl butaqtarınıñ suwlı tunbasımen revmatizm, suwıq tiyip awırğan sırqattı emdese, özbekter jasıl butaqtaların bilawğa, al jemisterin dene qızuwın basatın däri retinde paydalanğan. ‘Örneğin, Kazak ve Kırgız halkı bitkilerin yeşil dallarının ıslak tortusuyla romatizma ve soğuk algınlığı **tedavi ederken** Özbekler yeşil dallarını buğu yapmakta, meyvelerini vücudun ateşini düşürmek için ilaç yerine kullanmışlardır.’ (KEDS-IV: 21)

Osı jekemenşiktiñ üstemdigi jürrip jatqandıqtan birew baqtıqqa jetse, birew baqtısqızaqqa uşıraydı, birew bayısa, ekinşi birew kedeylenedi, birew ezilüwşi bolsa, ekinşi birew ezilüwşi boladı. ‘Bu özel mülkiyetin hâkimliği sürdüğü için biri mutluluğa **ulaşırken** biri mutsuzlukla karşılaşacak, biri **zenginleşirken** diğeri fakirleşecek, biri **zalimken** diğeri mazlum olacak.’ (KEDS-V: 171)

Zaman Anlamı

Kazak Türkçesindeki bazı şartlı birleşik cümlelerde -sA ekli yan cümle temel cümlenin yüklemine şart değil de zaman bakımından tamamlar. Bu cümlelerdeki -sA ekli yan cümleler temel cümlenin zaman bildiren zarf tümlecidir ve dolayısıyla Türkiye Türkçesine zaman ifade eden -*IncA/ -UncA, -ken, -DIğIndA/ -DUğUndA* zarf-fiil ekleriyle oluşan zarf-fiil gruplarıyla aktarılabilir:

Ajal kelip bas salsa, jandı urlasa, ömir qayda, sen qayda, sonı da oyla. ‘Ecel gelip **yakalayınca**, canını **alınca**, ömür nerede sen neredesin, düşün bunu da.’ (KEDS-I: 99)

Al qalamı abattandırıw jönindegi jumıstıñ jağdayına keletin bolsaq - eñ aldımın joğarı turğan organdar belgilegen byudjetten qalağa bar-joğı 188 mln teñge bölengenin aytqan jön. ‘Şehrin iyileştirilme çalışmalarına **gelince**, öncelikle, üst birimlerin belirlediği bütçeden şehre sadece 188 milyon tenge¹¹³ tahsis edildiğini söylemek doğru olacaktır.’ (KEDS-I: 34)

¹¹³Kazakistan’ın para birimi.

Asa toñıp, ölsirep kele jatsa, jolıqtı şahzadağa bir jılı jel. ‘Çok üşümüş, ölecekmiş gibiyken, şehzadeye bir sıcak rüzgâr rastladı.’ (KEDS-I: 73)

Olar tañ ata tısqa şıqsa, tütegen borannan qarga adım jer zorğa körindi. ‘Onlar sabah tan atarken dışarı çıktığında bir adımlık yer bile tipi yüzünden zar zor göründü.’ (KEDS-I: 94)

On beske jası tolsa biy bolam dep, talasqan ştat sayın azap boldı. ‘On beş yaşına gelince bey olayım, diye ihtilafli her durumda sıkıntı çekti.’ (KEDS-I: 115)

Qonaq üyden şıqsa da, kirse de aynalasin közimen bir adaqtap şığadı. ‘Misafir eve girerken de evden çıkarken de etrafını gözüyle yoklayıp çıkar.’ (KEDS-I: 79)

ki Bağlama Edatıyla Bağlanan Cümleler

Kazak Türkçesinde -sA ekli sözcük gruplarının olduğu cümlelerin bir kısmı Türkiye Türkçesine ki bağlama edatıyla bağlanan cümle yapısıyla aktarılabilir.

Karahan, Türkiye Türkçesiyle ilgili dil bilgisi veya söz dizimi çalışmalarında genellikle “ki’li birleşik cümle” şeklinde ifade edilen cümle yapısını *bağlama edatlarıyla bağlanan cümlelerin* bir türü olarak ele almıştır. *ki* bağlama edatının cümleleri açıklama, sıralama, karşılaştırma, sebep, sonuç ve amaç gibi anlamlarla birbirine bağladığı bilgisine yer veren Karahan, bu yapının unsurlarının ana cümle ve yardımcı cümle olduğunu söyleyerek bunların söz dizimi içindeki yerlerinin değişken olduğunu ifade etmiştir. Ana cümlelerin başta yardımcı cümlelerin sonda bulunduğu yapılar Türkçenin söz dizimi kurallarına aykırıyken ana cümlelerin sonda yardımcı cümlelerin başta bulunduğu yapılar söz dizimi bakımından Türkçeye uygundur: *Çocuklar isterler ki yanlarındaki büyükler, her zaman bütün suallerine cevap verebilecek âlimler olsun, Denizle yaşayan Roma, bir zamanlar bu korsanlardan o kadar yıld ki Pompe’yi beş yüz gemi, yüz yirmi bin yaya, binlerce süvari ile buralarda büyük bir sefere çıkardı* (2013: 85-87).

Kazak Türkçesindeki bazı -sA ekli yan cümlelerin bulunduğu cümlelerde özellikle yan cümlelerin eylemi *qara-* ‘bakmak’ fiili ise bu cümleleri Türkiye Türkçesine *ki* bağlama edatıyla bağlanan cümle yapısıyla aktarmak mümkündür. Aslında Kazak Türkçesindeki bu cümleler tıpkı Türkiye Türkçesinde Farsçanın etkisiyle *ki* bağlama edatıyla bağlanan cümle yapısının ortaya çıkması gibi yabancı dil etkisiyle ortaya çıkmış olmalıdır. Bunlar da Türkçe cümle yapısına uygun olmayan cümlelerdir. Bu cümleler Türkiye Türkçesine zaman bildiren *-InCA/ -UnCA, -DIğIndA/ -DUğUndA* gibi zarf-fiil ekleriyle kurulan zarf-fiil grupları kullanılarak da aktarılabilir. Tabii bu durumda cümleye bir yüklem ekleme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Bayqap qarasam, saraydıñ sırtına adam balasınıñ közi toyar emes, altın-kümis jalatılıptı. ‘Dikkatlice baktım ki sarayın dışına altın gümüş kaplanmış, insanoğlunun gözü doymuyor./ Dikkatlice bakınca sarayın dışı altın gümüşle kaplansa bile insanoğlunun gözünün doymayacağı görülüyordu.’ (KEDS-I: 453)

Jalt burılıp qarasam, general Panfilovtıñ adyutantı mağan qaray jügirip keledi eken. ‘Birden dönüp baktım ki General Panfilov’un yaveri bana doğru yürüyormuş./ Birden dönüp bakınca General Panfilov’un yaverinin bana doğru yürüdüğünü gördüm.’ (KEDS-I: 97)

Jigitti şeşindirip qarasa, kögermegen jeri joq, tula boyınıñ bəri - kök ala qoyday. ‘Delikanlıyı soyundurup baktı ki morarmamış yeri yok, vücudunun tamamı alacalı koyun gibi./ Delikanlıyı soyundurup bakınca morarmamış bir yerinin olmadığını, vücudunun tamamının alacalı koyun gibi olduğunu gördü.’ (KEDS-I: 337)

*Keşkinin qurğan awına bala erteñine qarasa, bir altın balıq oralıp. ‘Çocuk akşam kurduğu ağa **baktı ki** bir altın balık¹¹⁴ takılmış./ Çocuk akşam kurduğu ağa **bakinca** bir altın balık takıldığını **gördü.**’ (KEDS-I: 452)*

*Şaqqaq jağıp qarasa, qara dāw dep alısqanı arlan qara ayu eken. ‘Çakmak yakıp **baktı ki** kara dev diye boğuştuğu kurt kara ayıymış./ Çakmak yakıp **bakinca** kara dev diye boğuştuğu kurdun kara ayı olduğunu **anladı.**’ (KEDS-I: 628)*

*Tañerteñ jolawşı esikti jaylap aşıp qarasa, arıstay bir kökjal arlan azuwları aqsıyıp sulap jatır eken. ‘Sabahleyin yolcu kapıyı yavaşça açıp **baktı ki** büyük bir azılı kurt azı dişleri görünür hâlde uzanıyormuş./ Sabahleyin yolcu kapıyı yavaşça açıp **bakinca**, büyük bir azılı kurdun azı dişleri görünür hâlde uzandığını **gördü.**’ (KEDS-I: 691)*

Bağlama İşlevi

Kazak Türkçesinde -sA ekiyle oluşan sözcük gruplarından bazıları kalıplaşarak cümlelerde bağlama işlevini üstlenmiştir:

Bizder Qazaqstannıñ negizgi aborigenderimiz ğoy. Olay bolsa, joğarı oquw orındarına emtixan tapsırğanda jeñildik boları sözsiz emes pe? ‘Bizler Kazakistan’ın asıl yerlileriyiz. Öyleyse, yükseköğretim kurumları sınavına girildiğinde kolaylık sağlayacağı şüphesiz değil mi?’ (KEDS-III: 37)

*Qaruw, asker tastawdıñ jöni kelmes, Nege deseñ; birine-biri senbes. ‘Silah, askeri bırakmak istemez **çünkü** birbirlerine güvenmezler.’ (KEDS-III: 349)*

*Quda, tamur, ağayın-tuwwan, yaki köñildes kisini ayta ma, joq bolmasa basqa adamdardı dos dewge bola ma? ‘Dünür, dost, hısım akraba veya gönül ortağı olduğun kişiyi mi söylüyor, **yoksa** başka kişiler için dost demek uygun mudur?’ (KEDS-I: 62)*

Sonuç

Türkçenin lehçeleri arasında yapılacak aktarma çalışmaları her ne kadar kolay gibi görünse de tarihi süreç içinde Türkçenin kollarında ortaya çıkan farklılıklar bazen aktarıcıları birtakım yanlışlara düşürebilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışmalarda öncelikle en önemli nokta aktarıcının kaynak lehçe ve hedef lehçenin söz varlığı, dil bilgisi ve söz dizimi özelliklerini ve kaynak ve hedef lehçenin konuşurlarının kültür farklılıklarını iyi kavramış olmasının gerekliliğidir.

Giriş bölümünde bahsedildiği gibi araştırmacıların aktarma yanlışlarıyla ilgili odaklandığı noktalardan biri cümle yapısı ve anlamının doğru olmamasından kaynaklanan yanlışlardır. Bu çalışmada *Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü* adlı eser taranmış ve burada tespit edilen şartlı birleşik cümleler Türkiye Türkçesine aktarılırken aktarıcıların yararlanabileceği birtakım öneriler ortaya konmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- BİRAY, N., (2003), “Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13: 281-307.
- BİRAY, N., E. AYAN, G. KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, (2015), *Çağdaş Kazak Türkçesi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

¹¹⁴Masallarda bulunan ve dilekleri gerçekleştiren olağanüstü bir balık.

- BURAN, A., (2015), *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DİZDAROĞLU, H., (1976), *Tümcebilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKER, Ü., (2015), *Lehçe İçi Aktarma Problemleri (Eski Türkiye Türkçesi - Türkiye Türkçesi Örneği)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B., (1990), “Lehçeler Arası Aktarma”, *Türk Dili*, 520: 337-343.
- GABAIN, A. V., (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İLKER, A., (1999), “Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Bazı Düşünceler”, *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 553-560.
- KARA, M., (2009), “Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar”, *Turkish Studies*, IV/4: 1056-1082.
- KARAAĞAÇ, G., (2009), *Türkçede Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit Yayınları (2. bs.).
- KARADOĞAN, A., (2004), *Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları - Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale.
- KARAHAN, L., (1997), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları (4. bs.).
- KARAHAN, L., (2011), “Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırılmaları Üzerine”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (Hazırlayan Ekrem Arıkoğlu - Dilek Ergöneç Akbaba), Ankara: Akçağ Yayınları, 236-244.
- KARAHAN, L., (2013), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları (19. bs.).
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri -FiiL- Basit Çekim* (2013), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KTLG).
- Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü 15 Cilt* (2011), Almatı (KEDS).
- KİRİŞÇİOĞLU, F., (2006), “Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20: 21 - 35.
- KORKMAZ, Z., (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MUSAOĞLU, M., (2003), “Türkçede Çeviri ve Aktarma”, *Bilig*, 24: 1-22.
- ÖZKAN, M. ve V. SEVİNÇLİ, (2008), *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- ŞİMŞEK, R., (1987), *Örneklerle Türkçe Söz Dizimi*, Trabzon: Kuzey Matbaacılık.
- TEKİN, T., (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul (3. baskı).
- UĞURLU, M., (2000), “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı”, *Bilig*, 15: 59 - 80.
- UĞURLU, M., (2001), “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerin Önemi”, *Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, Gazimağusa, 197-206.
- Usta, Ç., (2008), “Lehçeden Lehçeye Aktarma Sorunlarına Ek: İmlâ ve Noktalama Hataları”, *Turkish Studies*, III/6: 668-691.

TUNYUKUK ANITINDAN SAHA TÜRKÇESİNE -İSİM-

M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU*

ÖZET

Türkçe kökü milattan öncesine dayandırılan bir dildir. Bu dil gerek eskiliği gerekse Avrupa içlerinden Kuzey-Doğu Sibiry'a; Kuzey Afrika'dan Hindistan'a kadar geniş yayılma alanıyla da dikkat çekmiştir. Türkçenin en eski belgeleri Orhun Yazıtları, Göktürk Yazıtları ya da Köktürk Yazıtları, Türklerin bilinen ilk alfabesi olan Orhun alfabesi ile Köktürkler tarafından yazılmış abidelerdir. Bilinen ve en çok işlenen Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tunyukuk yazıtlarını ihtiva eder. Yazıtlarda bu abidelerin sonsuzluğa kadar kalması temennisi ile "Bengü Taşlar" denmiştir.

Türkçe, geniş zaman dilimi ve yayılma alanının büyüklüğüyle bu süreç içinde pek çok konuşma ve yazı diline ayrılmıştır. Bugün 25 farklı lehçesi vardır. Bu lehçelerden Çuvaş Türkçesi ve Saha (Yakut) Türkçesi Türkçenin bilinen en eski zamanlarında ayrılan iki lehçesidir. Biz bu tebliğimizde bugün Kuzey-Doğu Sibiry'a da Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Saha (Yakut) Muhtar Cumhuriyetinde yaşayan ve beş yüz bin konuşanı olan Sahaca (Yakutça) 'yı değerlendirdik. Bu yıl UNESCO tarafından Tunyukuk Abidesi'nin dikilişinin bin üç yüzüncü yılı olduğundan kutlama ve anma programlarına alınmıştır. Biz de Tunyukuk II Abidesinde geçen ve bugün Sahaca (Yakutça)'nın kelime hazinesinde geçen isimleri değerlendirdik. Ses ve anlam açısından bir karşılaştırma yaptık. Bu kelimelerin bir kısmı şu şekildedir: T. Altı ~ ST. alta, T. arıg ~ ST. aru, T. artuk ~ ST. artuk, T. aş ~ ST. as, T. at ~ ST. at, T. balık ~ ST. balık, T. bar ~ ST. bar, T. ben ~ ST. min, T. beş ~ ST. bies, T. biñ ~ ST. miñ, T. bir ~ ST. biir, T. boguz ~ ST. buos, T. eki ~ ST. ikki, T. irak ~ ST. irax, T. iç ~ ST. iis.

Anahtar Sözcükler: Saha (Yakut), Tunyukuk Abidesi, Kelime hazinesi, isim.

GİRİŞ

Tunyukuk Anıtı, 720-725 senelerinde Tunyukuk'un kendisi tarafından dikilmiştir. Türk tarihinin en eski yazılı belgelerinden olan Tunyukuk anıtları, II. Köktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı ve danışmanı Bilge Tunyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilen dört cepheli iki anıttan ibarettir. Dört yönlü (Kuzey(K), Güney (G), Doğu(D), Batı(B) iki taş üzerindeki iki yazıttan birincisi 243 cm; ikinci yazıt ise, 217 cm yüksekliğindedir. Birinci taş üzerinde batı ve doğu yüzlerinde yedişer, güney yüzünde 10, kuzey yüzünde ise 11 satır olmak üzere toplam 35 satır; ikinci taşın ise batı yüzünde 9, doğu yüzünde 8, güney yüzünde 6 ve kuzey yüzünde 4 olmak üzere toplam 27 satır Köktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. İki taşın toplam satır sayısı 62'yi bulmaktadır. Bilge Kağan Anıtı ile Kül Tigin Anıtının 360 km doğusunda yer alır. 1897 yılında, botanik bilimci Yelizaveta Klements tarafından bulunmuştur. Açık alanda bulunduğu ve yeterince korunmadığı için büyük ölçüde tahribata maruz kalmıştır ve orijinal şeklinden oldukça farklı görünüm arz etmektedir. Anıtlarda Köktürk dönemine ait tarihî olaylar anlatılır. Olayları nakleden bizzat Bilge Tunyukuk'un kendisidir. Tunyukuk, ilk 47 satırda İlteriş Kağan ile Kapgan Kağan'ın dönemlerinden bahsetmektedir. Daha sonraki satırlarda ise kendisinden bahsederek Göktürk tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir (Alyılmaz 2000:103, Tekin 1988:VII). Ercilasun, sadece abide (Tunyukuk) ve aktarmasını vermemiş ayrıca metnin kompozisyonunu ve üslubunu da ele almıştır (Ercilasun 2016: 341,412-418).

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr

Anıtın Klements tarafından bulunmasından kısa bir süre sonra Tunyukuk anıtının ilk neşri, transkripsiyonu, Almanca tercümesi, açıklamalar ve sözlükle birlikte 1899 yılında Radloff tarafından yapılmıştır (Ercilasun: 2016. 415, Tekin 1988: VII). Bu okumayı V. Thomsen (1916) büyük bir şekilde düzeltmiştir. Anıt, H. N. Orkun (1936) , S. Ye. Malov (1951) , P. Aalto (1958) , R. Giraud (1961) , T. Tekin (1968), Erhan Aydın (2015), Ahmet B. Ercilasun (2016) tarafından yayınlandı. Aralarında F. Hirth (1899) , V. Thomsen (1916) , K. Czegledy (1962) , S. G. Klyashtorny (1964, 1966) , ve L. N. Gumilyov (1967)'un da bulunduğu başka âlimler de abide hakkında notlar neşrettiler. Clauson ve diğerlerine göre baskılardan hiç biri tam anlamıyla tatmin edici değildir. Bazı eski yanlışlar, sonraki araştırmacılar tarafından düzeltilmiş, fakat yeni yanlışlar ve okumaların bazıları da kalmıştır (Clauson 1973: 141). Clauson'un Türkçeye de aktarılan "Some Notes on the Inscription of TONUQUQ" düzeltmelerinden (1971) başka Tezcan (1976), Sertkaya (1977), Alyılmaz (2000), Tekin (2004) Aydın (2006), User (2007), Toker (2018) gibi araştırmacılar da yeni okuyuş ve anlamlandırmalarda bulunmuşlardır.

Türkolojide eski Türk abidelerinin kelime kadrosunun bazı çağdaş Türk lehçeleriyle olan bağlantılarını ele alan çalışmalar vardır. Gerhard Doerfer'in *Eski Türkçe ile Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk*, Gürer Gülsevin'in *Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş, Saha/Yakut) Tarihi İlgili Düzeni*; Osman Kemal Kayra, Şınar Bolatova'nın *Çağdaş Kazak Türkçesiyle Göktürk Yazıtlarındaki Kelime ve Deyimler Arasındaki Benzerlikler*; Figen Dilek'in *Göktürk Bengü Taşlarından Günümüz Altay Türkçesine Ulaşan Kelimeler* gibi makaleleri; Hülya Yıldız'ın Mehmet Ölmez danışmanlığında hazırladığı *Orhon Türkçesi İle Yakutçanın Sözcükleri ve Söz Yapımı Bakımından Karşılaştırılması* ve Yavuz Pekacar'ın benim danışmanlığında tamamladığı *Divânü Lügati't-Türk'teki Kültür Kelimeleri ile Saha Türkçesinin Kelime Hazinesinin Karşılaştırılması* yüksek lisans tezleri ile Pekacar/Kirişcioğlu *Kutadgu Bilig'de Geçen Organ Adlarının Saha Türkçesindeki Organ Adlarıyla Karşılaştırılması* gibi tebliğleri bunlar arasında anmak mümkündür.

İnceleme: Biz, öncelikle Tunyukuk II. taşındaki isimleri ele aldık. Bu isimleri Ercilasun'un çalışmasındaki metinden tespit ettik (Ercilasun 2016: 595- 629). Tunyukuk Abidesinin II. taşında 125 tane isim vardır. Ercilasun'un çalışmasında Tunyukuk II taşı 30. satırdan başlamaktadır. Tunyukuk I. taşı daha önce tez olarak çalışıldığı (Yıldız 2007) için biz II. taşdaki isimleri ele aldık. Tespit ettiğimiz 90 tane isim alfabetik sırayla aşağıdadır:

<i>alp</i> "yiğitlik, zor" (49, 38)	<i>azça</i> "biraz" (43)
<i>ança</i> "o derece, aynı şekilde" (37, 45)	<i>bar</i> "var, olan" (57)
<i>anı</i> "onu, onları" (44)	<i>başlıg</i> "başlı, başı olan" (46)
<i>antaq</i> "o zaman, orada" (42, 45, 46, 49)	<i>beg</i> "bey, emir" (36, 42)
<i>antag</i> "öyle, o kadar" (36)	<i>ben</i> "ben" – <i>bañaru-</i> (37, 47, 50, 50, 55, 58, 59, 59)
<i>arıg</i> "temiz" (37)	<i>beñilig</i> "huzurlu" (144)
<i>arkuy</i> "karakol, gözetleme kulesi" (53)	<i>bilge</i> "bilge" (48)
<i>artuk</i> "fazla, -den fazla, fazla olarak" (40)	<i>biz</i> "biz" (39, 40)
<i>aşuk</i> "miğfer, tolga" (46)	<i>bod</i> "boy, kabile" (60)
<i>at</i> "at" (39, 54)	<i>bodun</i> "millet, halk" (43, 43, 46, 46, 54, 55, 56, 56, 60, 60, 61, 42, 42, 62, 62)
<i>ayguçı</i> "danışman" (49)	
<i>az</i> "az" (39)	

- böğü kağan* (50)
- bu* “bu” (61)
- buñ* “sıkıntı” (57, 48)
- egri* “hörgüçlü (deve)” (48) elig “elli” (42)
- er* “er, asker” (42)
- iduk* “kutsal” (38)
- idi* “hiç, asla; tamamen” (47, 60)
- iki* “iki” (40)
- ikinti* “ikinci, ikinci olarak” (39)
- il* “devlet, ülke” (55, 56, 56, 56, 58)
- ini* “küçük kardeş” (45)
- iş, küç* “iş, güç” (52)
- kan* “kan” (52)
- kapğan* (kağan) (51, 51, 60, 61)
- kara* “kara, siyah” (52)
- kargu* “gözetleme kulesi” (53)
- karı* “yaşlı” (56)
- kızıl* “kızıl” (52)
- kişi* “kişi, insan” (60)
- koğuz* “kadın” (48)
- kop* “hep” (42, 36, 46)
- küntüz* “gündüz” (52)
- ne* “ne, hangi, niçin” (52)
- neke* “niye, niçin” (38, 39)
- neng* “şey, herhangi bir” (56)
- ogul* “oğul” (44, 46, 47)
- ok* “pekiştirme” (42, 52, 53)
- ol* “o” (36, 42, 42, 47)
- on* “on” (42, 43, 36)
- ok* “ok; ~ On Ok” (42, 43)
- ögüz* “ırmak” (35, 37, 44)
- ök* “pekiştirme” (50, 50, 52)
- ört* “ateş” (40)
- sab* “söz, haber” (36, 36, 42)
- sıñar* “yarı” (40)
- sir* “muzaffer” (60, 61, 62)
- sü* “ordu, asker” (36, 53, 43)
- şad* “unvan” (41, 41)
- tag* “dağ” (44, 47)
- tebi* “deve” (48)
- tegi* “dek, kadar” (45)
- temir kapıg* (45, 46)
- teñri* “tanrı” (38, 40, 53)
- ter* “ter” (52)
- tl* “casus” (36)
- tiyin* “diye” (39, 39, 40)
- tügünlüg* “kuyruğu düğümlü” (54)
- ubut* “utanç” (37)
- uç* “uç, kanat” (40)
- udu* “ve” (55, 55)
- ulug* “büyük, ulu, yaşlı” (56)
- Umay* “kutsal ruh veya tanrıça” (38)
- uzun* “uzak” (52)
- üçün* “için, sayesinde” (40, 47, 48, 49, 55, 55, 61)
- üküş* “çok” (39, 40)
- ürün* “ak, beyaz” (48)
- yabgu* “unvan” (41)
- yağı* “düşman” (50, 53, 54)
- yaraklıg* “silahlı” (54)
- yazı* “ova” (36)
- yelme* “keşif kolu” (52)
- yeme* “da/de”, yine” (44, 50, 50, 52, 55, 55, 56, 56, 60)
- yış* “dağ” (31,32.35,37,37)
- yig* “daha iyi, yeğ” (37, 36)
- yigirmi* “yirmi” (49)
- yir* “yer, ülke; yeryüzü” (56, 60)
- yir sub* “yer su, vatan” (38)
- yiti* “yedi” (49)
- yüz* “yüz, 100”

Bu kelimelerden *bodun* 16, *yeme* 9, *ben* 8, *üçün* 7, *on/ ök* 6, *il* 5, *yış* 5, *antaq* 4, *kapgan* 3, *kop* 3, *ok* 3, *ol* 3, *on* 3, *yagi* 3, *teñri* 3, *tiyin* 3, *sab* 3, *sir* 3, *sü* 3, *ogul* 3, *ögüz* 3 kere kaydedilerek en çok kullanılan kelimeler olmuşlardır. Bilindiği gibi üç abidede geçen toplam kelime sayısı 6.000 civarındadır. Farklı kelimelerin sayısı 840'tır. Bu kelimelerden 147'si yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Bunları çıkarırsak tekrarlanmayan kelime sayısını 693 olarak tespit edebiliriz. Ancak bu sayı anlatılan konunun gerektirdiği kelimelerden oluştuğunu bilmek gerekir. Nitekim Ercilasun'un tespitleriyle Morris Swadesh'in insan dillerinin en temel kelimeleri olarak tespit ettiği yüz kelimedenden 36'sı Köktürk Anıtlarında geçmemektedir (Ercilasun 380-388). Bunların bir kısmı şunlardır: *ağız*, *diş*, *burun*, *ay*, *yıldız*, *kuş*, *balık*, *içmek*, *durmak*, *soğuk*, *et*, *yeni*, *kök*, *vd*. Aslında bu da Swadesh'in listesini doğru kısaltmadığını göstermektedir (Swadesh'in 1952'deki ilk listesi 215 kelimedir. Araştırmalarda kullanılan 100 kelime listesi 1971'deki çalışmasında yayımlanmıştır). Eminim ki büyük liste olsaydı biz daha çok benzerlik bulacaktık. (https://en.wikipedia.org/wiki/Swadesh_list). Bizim ele aldığımız Tunyukuk II taşındaki isimlerden *bu*, *ol*, *ben*, *biz*, *kişi*, *er*, *ne*, *iki*, *baş*, *kan*, *yir*, *sub*, *tag*, *uluğ*, *kop*, *kara*, *kızıl*, *uzun* kelimeleri bu listede yer almaktadır. Hâlbuki bu kelimelerin tamamı neredeyse bütün Türk lehçelerinde yaşamaktadır.

Sesçe ve anlamca aynı olanlar:

at, *bu*, *er*, *ini*, *kağan*, *kün*, *ol*, *tümen*, *ürün*.

Sesçe aynı anlamca farklı olanlar:

tl, (*tl* (düşman hakkında) bilgi; gözcü, haberci: ST *tl* 'dil') *ört* (ört alev, ateş: ST *ört* 'orman ya da steplerdeki yangın bölgesi')

Sesçe farklı anlamca aynı olanlar:

ança (ST Oçço), *anı* (ST onu), *anta* (ST onno), *artuk* (ST orduk), *bar* (ST Baar), *baş* (ST Bas), *ben* (men), *beñgü* (ST Meñe), *bir* (ST biir), *böri* (ST böro), *eki* (ST ikki), *iduk* (ST itık), *kan* (ST xaan), *kara* (ST xara), *kızıl* (ST kihil), *kişi* (ST Kih), *küntüz* (ST künüs), *men* (min/ST-MIn), *oğıl* (ST uol), *ok* (ST ox) I, *on* (ST Uon), *sen* (ST en), *sınar* (ST añar), *temir* (ST timir), *teñri* (ST tañara), *uluğ* (ST Uлуу), *üçün* (ST İhin), *üküş* (ST Ügüs), *yeğirmi* ~ *yiğirmi* (ST süürbe), *yeme* (ST Emie), *yer* ~ *yir* (ST sir), *yeti* ~ *yiti*, (ST sette), *yüz* (ST Süüs)

Hem sesçe hem anlamca farklı olanlar:

beğ (Sh. bii 'ağabey'), *iş* (ST iis 'el işi, dikiş'), *tag* (ST tia 'orman'), *tebi* (ST taba 'geyik; ren geyiği'), *uzun* (ST usun 'uhun').

Bunun yanı sıra T. Az "az" kök şeklinde yaşamasa da *aççaa-* 'küçültmek, azaltmak' (YRS 54) kelimesinde bulunmaktadır. Yine T. Şahıs zamiri *bihigi* "biz" (* < biz + iki) (YRS 71) Ayrıca T. ter kelimesinin kök şeklinde yaşamasa da *tirit-* 'terlemek' (YRS 385; TSS 268) fiilinde yaşadığını düşünmekteyiz. ET. *arig* "temiz, saf" kelimesinin Saha Türkçesindeki aynı anlamdaki *ıraas* temiz' (YRS 528) kelimesiyle uzak da olsa bir bağlantısının olabileceğini düşünmekteyiz. Bütün bu benzerlikler Saha Türkçesi'ndeki yaygın ses değişimleri (Kirişcioğlu vd. 1999: 38) sonucunda ortaya çıkmıştır. İncelemeden de görüleceği üzere Saha Türkçesinde bulamadığımız kelimelerin bir kısmı lehçelerimizin pek çoğunda bulunmaktadır. ET'den önceki dönemde, belki de bir az önceki bir zamanda ayrıldığı düşünülen ve ana Türk kitlesinden 1500 yıldır ayrı düşen bir lehçede 90 kelimedenden 46 sının yani %51'lik oranının benzerlik göstermesi önemlidir. Çünkü isimler fiiller gibi değildirlir ve farklılaşabilirler, komşularından veya hâkim erkin dilinin

kelime kadrosundan kelime alabilirler. Sonuçta bu karşılaştırma bile Saha Türkçesinin kadim bir Türk lehçesi olduğunun delilidir.

KAYNAKÇA

- ALYILMAZ, C., (2000), "Bilge Tunyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, C. 10: 103-112.
- ARAT, R. R. (1979), *Kutadgu Bilig III-İndeks*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: TKAE.
- AYDIN, E., (2006), "Tunyukuk Yazıtında Geçen Ek Tag Üzerine", *Bellekten*, C. Lxx, S.: 257: 83-94.
- CLAUSON, S. G., (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)*, Oxford.
- CLAUSON, S. G., (1973), "Tunyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", (orijinali: "Some Notes on the Inscription of Tonuquq", <Ştudia Turcica, Budapest 1971: 125-132) *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 18: 141-148.
- DİLEK GÜNER, F., (1997), "Göktürk Bengü Taşlarından Günümüz Altay Türkçesine Ulaşan Kelimeler", *Sibirya Araştırmaları*, İstanbul, 139-145.
- DOERFER, G., (1973-1974), "Eski Türkçe ile Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk", Ankara: *TDAY Bellekten*, 1-12.
- ERCİLASUN, A. B., (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh,
- ERGİN, M., (1997), *Orhun Abideleri*, İstanbul.
- GÜLSEVİN, G., (1990), "Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş, Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni", *TDAY Bellekten*, Ankara, s. 55-64.
- Kâşgarlı Mahmud, (2014), *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, (Haz.: Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Ankara: TDK.
- KAYRA, O. K. ve Ş. BOLATOVA, (1995), "Çağdaş Kazak Türkçesiyle Göktürk Yazıtlarındaki Kelime ve Deyimler Arasındaki Benzerlikler", *TDAY Bellekten*, Ankara, s. 179-191.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. F., (1992), *Saha (Yakut) Türkçesinde Fül*, GÜ. SBE, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. F., (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, 2. Baskı, Ankara: TDK,
- KİRİŞÇİOĞLU M. F. ve Y. B. PEKACAR, (2019), "Kutadgu Bilig'de Geçen Organ Adlarının Saha Türkçesindeki Organ Adlarıyla Karşılaştırılması", AHBVÜ, *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu*, 3-5 Ekim 2019, Ankara, s.226-238.
- PEKACAR, Y. B., (2012), *Divânü Lügati't-Türk'teki Kültür Kelimeleri ile Saha Türkçesinin Kelime Hazinesinin Karşılaştırılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (GÜ.SBE.), Ankara.
- RADLOFF, W., (1899), *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St. Petersburg.
- SERTKAYA, O. F., (1977), "Tunyukuk Abidesi Üzerine Üç Not", *İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Mecmuası*, 19: 165 – 182.
- TEKİN, T., (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK.
- TEKİN, T., (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara.
- TEKİN, T., (2004), "Some Remarks on the Tunyukuk Inscription", *Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri-*, Ankara: Öncü.
- VASİLYEV, Y., (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara.

YILDIZ H., (2007), *Orhon Türkçesi ile Yakutçanın Sözyarlığı ve Sözyapımı Bakımından Karşılaştırılması*,
Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

BİLGE TONYUKUK BENGÜ TAŞLAR(IN)DA BİZE NE ANLATIR?

Abdullah KÖK*

ÖZET

Tonyukuk Bengü taşları 1897 yılında bitki bilimci Yelizavata Nikolayevna Klements tarafından Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un 60 km doğusunda Nalayh kasabası yakınlarında Moğol halkının Bain-Tsokto diye adlandırdığı yerde Tola ırmağının üst kolunda Töv aймаğında Bayanzürh kasabasında bulunmuştur. Tonyukuk bengü taşları, keşfedilmesinden günümüze kadar Türklük bilimciler tarafından sayısız çalışmaya konu olmuştur. Türklük biliminin yoğun ilgisine mazhar olan Tonyukuk bengü taşları Türk dili, tarihi, kültürü ve mitolojisi açısından kıymet biçilmez bilgiler sunmaktadır. Türk Kağanlığı dönemine ait tarihî birçok gizemli bilgiyi Tonyukuk bengü taşlarının tanıklığının sırlarından öğreniyoruz. Klements'in keşfi Radloff'un neşriden bugüne kadar yabancı ve Türk soylu çalışırlar bengü taşlar ile ilgili sayısız çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmada 62 satırdan oluşan Tonyukuk bengü taş metinlerinin yazıcısının anlattıkları metin merkezli olarak bengü taşların bize sunduğu bilgi çerçevesinde dünden güne Türk dil tarihi, Türk kültür tarihi, Türk mitolojisi bakışı açısı ile filolojik ölçütlerden sapmadan Greimasçı göstergebilim bakış açısı ile yorumlanıp değerlendirilmeye çalışılacaktır. Göstergebilim bir metnin yüzey ve derin yapılarının araştırılmasında önemli bir alandır. Bu çalışmada da tarihî Türk dili alanına ait önemli bir söylev metni olan Tonyukuk taşlarındaki yüzey ve derin anlam üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Bilge Tonyukuk, Bengü Taşlar, Göstergebilim, Greimasçı Yöntem.*

TONYUKUK THE WISE MAN WHAT DOES IT TELL US IN HIS MONUMENTS?

ABSTRACT

Tonyukuk monuments has been discovered by botanist Yelizavata Nikolayevna Klements in 1897 in Bayanzürh town. This town is located 60 km. east of the capital of Mongolia named Ulan Batur, near the Nalayh town which locally named Bain-Tsokto, the upper tributary of Tola stream, in the Töv field. These monuments have been the subject of numerous studies by Turkish scientists since the day they were discovered. Tonyukuk monuments, which attract great attention in Turcology, offer invaluable information in terms of Turkish language, history, culture and mythology. We learn many mysterious historical information belonging to the Turkish Khaganate period from the secrets of the testimony of Tonyukuk monuments. Since the discovery of Klements and published by Radloff, foreign and Turkish studies have carried out numerous studies on monuments. In this study, we will try to interpret and evaluate what the writer of the 62-line Tonyukuk monuments texts tell us. But this time we will use the semiotic perspective of Greimas and the perspective of Turkish language history, Turkish cultural history, Turkish mythology, without deviating from philological criteria from past to today within the frame of knowledge that offer to us monuments as text approach. Semiotics is an important field in the study of the surface and deep structures of a text. In this study, it will be emphasized on the superficial and deep meaning in Tonyukuk monuments, which are an important allocution text in the field of historical Turkish language.

Keywords: *Tonyukuk the Wise Man, Monuments, Semiotics, Method of Greimas.*

*Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi. akok9@yahoo.com; abdullahkok@akdeniz.edu.tr

GİRİŞ

Tarihî metinleri yorumlamak zor iştir. Yorumların akıl süzgecinden geçirilip bilimsel kanıtlarla desteklenmesi bilimsel çevrelerce onaylanmasını kolaylaştırır. Yorumların metin merkezli ele alınıp tanıklandırılması savunulan tezi güçlü kılar. Bu çalışmada, Bilge Tonyukuk Bengü Taşlar(ın)da bize ne anlatır? sorusuna yanıt verilmeye çalışılacaktır. Filolog, sağlam kurulmuş bir metni iki yöntemle anlamlandırır. İlk yöntem, dillik malzemenin fonetik ve morfolojik olarak Türk yazı ve dil tarihi açısından değerlendirilmesidir. İkinci yöntem, metni anlama yöntemidir. Metin nasıl anlaşılmalı sorusunun yanıtı sosyal bilimlerde özeldir. Metin yorumu bana göredir. Bu bana görenin bize göre olması için disiplinler arası desteğe ihtiyaç vardır. Ele alınan metin; dil, tarih, coğrafya verileri ile kültürel ve mitoloji unsurları da göz önüne alınarak art ve eş zamanlı olarak yorumlanmalıdır. Metnin dış yapısını değerlendirmek kolaydır. Güç olan metnin iç yapısının değerlendirilmesidir. Dünya algınız, bilgi birikiminiz ve metin üzerinde dikkatiniz ve yoğunluğunuz metnin iç yapısı malzemesinin sınırlarını çözenize yardımcı olur. 62 satırlık Bilge Tonyukuk Bengü Taşlar(ın)da iç yapının sınırlarını aralamak kaygısı bu çalışmanın çıkış noktasıdır. Bilge Tonyukuk Bengü Taşlar(ın)da Radloff'dan başlayıp son nâşirler Aydın, Ercilasun, Akar, Taşağıl'a kadar birbirinden kıymetli yayımların varlığı bu satırların yazarını Bilge Tonyukuk Bengü Taşlar(ın)da bize ne anlatır? sorusunu sormaya ve bildiri sınırları çerçevesinde anlama/ anlamlandırmaya cesaretlendirmiştir. Bu çalışma bu cesaretin sonucudur. Bilge Tonyukuk, üç kağan döneminde Köktürk devletine bilge bir bürokrat, strateji uzmanı bir askerî deha, öngörülü bir devlet adamı olarak hizmette bulunmuştur. Köktürkler'in ikinci döneminde devlet kurma, teşkilatlanma ve var olma sürecinde etkin bir rol oynamıştır. Biz, o dönemi Bilge Tonyukuk'un bize bıraktığı eşsiz mirâsı 8 cephe ve 62 satırdan oluşan iki bengü taşın tanıklığı ile öğreniyoruz. Bilge Tonyukuk'un tarihe tanık bıraktığı Bengü taşları Türklük bilimi için paha biçilmez kıymette Türk kültür incileridir. Bu nadide incilerin kıymeti günden güne artarak yarınlara Türk kültürü için bezek olmaya devam etmektedir.

Bu çalışma, genel çerçevede Tonyukuk I. ve II. taşlarının göstergebilimsel çözümlemesini içermektedir. I. ve II. taşların yüzeysel anlatı düzeyinde konu, tür, üslûp özellikleri (atasözleri, cümle türleri ve yazıtlardaki işlevi) ve anlatı kesitlerine yer verilecektir. Anlatı kesitlerinden sonra eyleyenler örnekçesi, iletişim, isteyim, edim olmak üzere üç eylem eksenine göre eylem alanları belirlenecektir. Öznelerin eylem alanları incelendikten sonra metnin olay kurgusu açısından bilgi vermesi amacıyla kesitlerdeki kurgu yapıları başlangıç, eyletim, edinç, yaptırım aşamaları ile verilecektir. Yüzey yapı açıklandıktan sonra tabiiyet x özgürlük, kabullenme x mücadele, çaresizlik x kararlılık, azlık x çokluk, öncelik x sonralık karşıtlıkları üzerinden I. ve II. taşlardaki derin/ temel yapı açıklanacaktır.

Göstergebilim

Göstergebilim, diller, kalıp yargı ve düşünceler ve soyut kavramların gösterimleri olan gösterge dizilerini inceleyen bilimdir. Guiraud'a göre dil, göstergebilimsel konuların bir bölümünü içermektedir. Bu nedenle göstergebilim aynı zamanda "dilsel olmayan göstergelerin incelenmesi" anlamına gelmektedir (Guiraud 2016: 17). F. de Saussure göstergebilimi "göstergelerin toplum içindeki yaşamını inceleyecek bilim" olarak tasarlamıştır (Guiraud 2016: 17). Yalnızca dilsel değil, toplum yaşamı içinde yer alan bütün göstergeleri inceleyen dal olan göstergebilim, ele aldığı olgular açısından dilbilimden daha geniş bir bilim dalı olarak görülür (Hengirmen 2009: 195). Göstergebilim ilk kez J. Locke'ta (1690) nesnelerin anlaşılmasını ve bilgilerin iletişimini sağlayan göstergeler öğretisi olarak belirlenmiştir. XIX. yüzyılın son yıllarında ve XX. yüzyılların başlarında Charles Sanders Peirce ve Ferdinand de Saussure göstergebilimle ilgili farklı tanımlamalar

yapmışlardır. Peirce'e göre mantık göstergenin bir başka adıdır. Peirce, göstergeleri üç tane üçlüye indirgeyerek nesnelere bağlantı, benzerlik ve saymacılık içermelerine göre belirti, görüntü ve simge biçiminde bölümler. Dili bu genel çerçevede içerisinde simgesel türe bağlar. Saussure'un öngördüğü göstergebilim ise toplumsal niteliklidir. Saussure, göstergebilimi göstergelerin toplum içindeki yaşamını inceleyecek bir bilim olarak tasarlar (Barthes 1979: XI- XII). Greimas ve Landowski'ye göre göstergebilim, yapısal dilbilim, halkbilim ve söylenbilim araştırmalarından kaynaklanmaktadır. Bunun üzerine göstergebilim, 1960'lı yıllardan sonra anlamlamanın oluşum ve kavranım koşulları üzerinde bir genel düşünce ve anlamlı nesnelere somut çözümlemelerinde uygulanacak bir yöntemler bütünü olmuştur (Yücel 2005: 126). Greimas, 1961-1962 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde ve 1964 yılında Paris'te Henri Poincare Enstitüsü'nde verdiği yapısal anlam bilim ve göstergebilim dersleri ve Yapısal Anlambilim (1966), Anlam Konusunda (1970), Maupassant Metin Göstergebilimi (1976) çalışmaları ile göstergebilimin kurucusu niteliğini kazanmıştır (Yücel 2005: 126- 127). Greimas'a göre "göstergebilimin sorunu insan için dünyanın ve insanın anlamı sorunudur (Yücel 2005: 128)." Barthes, göstergebilimi "sözün incelenmesi (Barthes 2014: 181)" olarak tanımlamaktadır. "Göstergebilim, göstergeleri, gösterge dizgelerini ele alan, çok değişik, kimi durumlarda da çelişik yaklaşımları kucaklayan, devinim içinde bulunan geniş bir daldır (Barthes 1979: IX)."

Greimas Göstergebilimi

Greimasçı göstergebilim, hem anlamlama üzerine genel bir düşünce hem de anlamlı nesnelere çözümleme yolunda bir yöntemler bütünü olmaya yönelmiştir. Genel nitelikte bir anlamlama kuramı, bir tür üstbilim olmayı hedefleyen bu göstergebilimin amacı "insan bilimlerinin bakış açılarını yenilemek", bu yolda "yöntemsel önerilerde bulunmak, yorumlama örnekleri sunmaktır (Yücel 2015: 128- 129)." Greimas, bir metnin çözümlenmesinde biçimsel ve kurgusal özellikler yanında anlamsal çözümlemelere de önem vermiştir. Buna göre yazınsal metinlerde temel ve ortak bir anlam eksenini bulunmaktadır (Akerson 2019: 177).

Sözlük birimlerin oluşturduğu söylemsel düzeyi anlama ulaşabilmek için çözümlemeye anlatım ve içerik olmak üzere iki düzlem vardır. Bu düzlemler şu şekildedir (Yücel 2005: 131):

Şekil 1. Göstergebilimsel Çözümleme Süreçleri

Tonyukuk I. ve II. taşlarının anlamsal çözümlemesinde de içerik düzlemi içerisinde yer alan yüzeysel düzey ve temel/ derin düzey aşamaları incelenecektir. Yüzeysel ve temel/ derin düzeyin paylaştığı ortak nokta ise sözdizimsel anlatı düzeyidir. Bu iki düzeydeki tüm biçimsel seçimler, içerik hakkında ipuçları verirler. İçerikle biçim arasındaki bağ bu düzeylerde kurulur (Akerson 2019: 184- 185). Greimas'a göre, bir yapıtın temel anlamsal düzeyinden, yüzeysel yapıya giden çatısı şu şekilde kurulmaktadır (Akerson 2019: 181):

Temel Anlamsal Düzey (3): En derin yapı, yaşam düzlemi, karşıtlıklar içerir.

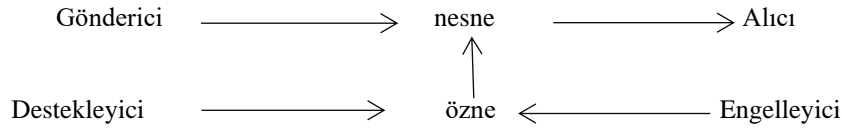
Temel Anlamsal Düzey ve Sözdizimsel Anlatı Düzeyi (3+2): Metnin derin yapısı, yaşam düzlemindeki temel karşıtlıklarla hesaplaşır.

Sözdizimsel Anlatı Düzeyi ve Yüzeysel Düzey (2+1): Metnin Yapısı ve bireysel bir yapıya dönüşme.

Yüzeysel Düzey

Göstergebilim çözümleme çalışmalarının pek çoğuna bakıldığında öncelikle metnin gramatik, anlamsal ve üslup özelliklerinin yer aldığı yüzeysel anlatı düzeyinin ele alındığı görülmektedir. Edebiyatı bir dizge olarak gören Greimas'a göre edebiyat dilinin düşünceleri kendine özel olarak dile getirme kuralları vardır. Bu düzey, tüm yazınsal kalıpları, üslup özelliklerini, simge seçimlerini kendinde barındıran yüzeysel düzeydir (Akerson 2019: 184). Yüzeysel ve derin/ temel yapı birbirlerini bütünleyen yapılardır (Yücel 2005: 146).

Yüzeysel düzey çözümlemesi gramer, anlam ve üslup özelliklerinin ardından ikinci olarak “eyleyensel örnekçe” aracılığıyla da ele alınmaktadır (Yücel 2005: 147). Sözcenin belirim düzeyinde yer alan kişi kavramının karşılığı olarak kullanılan eyleyen, Greimas yönteminde kişi kavramından daha kapsamlı olan insan, somut, soyut, tekil, çoğul nesne ve varlıklardır. Bu bağlamda Greimas'ın eyleyensel örnekçesi şu şekildedir:

Şekil 2. Greimas'ın Eyleyensel Örnekçesi

Eyleyensel örnekçeyi oluşturan unsurların birbirleri arasında bir hedefe ulaşma veya nesneyi elde etme sürecindeki olumlu ve olumsuz eylemleri de metnin iletişim, isteyim, edim eksenlerini oluşturmaktadır. İletişim, isteyim ve edim eksenlerine göre eyleyen düzenini özne, nesne, gönderici, alıcı, engelleyici, destekleyici oluşturmaktadır.

İletişim Eksen: Metindeki iletim, aktarım ve alım olguları gibi gönderici-nesne-alıcı arasında gerçekleşen tüm iletişim süreçlerinde göndericinin bir kişi ya da nesneyi, alıcıya bir şey iletmek ya da onun hangi nesneye gereksinimi olduğunun belirlenmesidir. Bu süreçte alıcıya iletilmek istenen nesne ise alıcının yoksun bulunduğu şeydir. Örneğin, masallarda derviş çoğu kez gönderici işlevini yüklenir (Yücel 2005: 148).

İsteyim Eksen: Özne-nesne arasındaki istekten kaynaklanan edimlerin eksenidir. Burada özne, iletimin kaynağı kendisi olmamakla birlikte, gerçekleştirdiği değişik eylemlerle önündeki tüm engelleri aşarak nesnenin alıcıya ulaşmasını sağlar. Bu iletimin gerçekleşebilmesi için onun işe karışması zorunludur. Örneğin, masallarda şehzade, özne durumundayken, bulup evlenmek istediği kız ise nesne durumundadır (Yücel 2005: 148- 149).

Edim Eksen: Öznenin isteyimden gerçekleştirime geçtiği, yani eylemini gerçekleştirmek için gerekli güçle donandığı düzlemdir. Bu gücü kendisine bir kişi, nesne, nitelik, bilgi olarak tanımlanan veya bunların hepsini birden içeren destekleyici sağlar. Engelleyici de aynı biçimde kişi, nitelik, bilgi olabilir veya bunların hepsini birden içerebilir; temel özelliği ise öznenin işini güçleştiren olumsuz bir güç olmasıdır. Masallardaki peri, derviş destekleyici; cadı ise engelleyici konumundadır (Yücel 2005: 149).

Üçüncü olarak eyleyensel örnekçedeki özne ve nesnelerin eylemlerinin niteliği de yüzey yapı çözümlemesi içerisindeki ölçütlerden biridir. Özne ve nesnelerin eylemsel açıdan bağlantılarının gramatik ve anlamsal niteliği de temel sözce olarak tanımlanır. Özne ve yüklemden oluşan temel tümcenin içerik düzeyindeki karşılığı olan temel sözce, özne ve nesnenin konumuna göre durum sözcüğü ve edim sözcüğü olarak ikiye ayrılır. Durum sözcüğü bir nitelik ve durağanlık belirtirken, edim sözcüğü eylem ve bir devingenlik belirtir.

Devingenlik bildiren edim sözcüğü, özne ve nesne arasındaki bu bağlantı nesnenin bir özelliği taşıyıp taşımadığı ve öznenin bu nesneyi kendinde bulundurup bulundurmadığı şeklinde tanımlanmasıyla ortaya bağlaşımsal durum sözcüğü ve ayrışimsal durum sözcüğü (Yücel 2005: 154) ortaya çıkar. Bu durumda edim sözcüğü, belirli bir eylem yoluyla, bir dönüşümü yani bağlaşımsal durumundan ayrışım durumuna ya da ayrışım durumundan bağlaşımsal durumuna geçişi içeren sözcük şeklinde tanımlanır. Bu da yüzeysel düzeyde irdelenecek olan anlatı düzeyini meydana getirmektedir (Yücel 2005: 150- 151). Eylemsel örnekçedeki özne ve nesne arasında meydana gelen temel sözcük, durum sözcüğü, edim sözcüğü şeklindeki bu bağlantılar metnin anlatı izlencesini (Aİ) oluşturmaktadır. Bu yolla yüzey yapıda anlatı kesitleri anlatı izlenceleri şeklinde çözümlenebilir. Buna bağlı olarak $A\dot{I} = [\ddot{O}1 \rightarrow (\ddot{O}2 \cap N)]$ ve $A\dot{I} = [\ddot{O}2 \rightarrow (\ddot{O}2 \cup N)]$ şeklinde metinde meydana gelen bu iki yapı anlatı izlencesi (Aİ), herhangi bir edim öznesince (Ö1) gerçekleştirilen ve herhangi bir durum öznesini (Ö2) etkileyen bir durum değişimi olarak yorumlanabilir (Yücel 2005: 152).

Metnin anlatı izleminde tek bir öznenin edim ve durumları yer almamaktadır. Her öznenin karşısında bir karşı özne yer alır. Belirli bir nesneye göre tanımlanan karşılıklı bağıntılarda birinin yendiği diğerinin yenilgisi, birinin bulduğu ötekinin yitirdiği olarak görülmektedir. Böylece anlatı izleminde izlem ve karşı izlem olmak üzere karşıt ve bütünlüyci bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu yapıda ise gönderici ve alıcının işlevleri yanında anlatının süremsel ve uzamsal çözümlenmeleri de ortaya çıkmaktadır (Yücel 2005:157).

Metnin anlatı düzeyinde özne ve nesnenin istediği sonuca ulaşması veya ulaşamaması açısından anlatı çizgesi yetilendirici, sonuçlandırıcı, onurlandırıcı olmak üzere üç deneyimden oluşmaktadır. Yetilendirici deneyim; öznenin belirli bir edimi gerçekleştirebilmesi için gerekli edinci kazanmasıdır. Sonuçlandırıcı deneyim, öznenin izlencesini gerçekleştirebilmesi için gerekli eylemi başarmasıdır. Onurlandırıcı deneyim ise öznenin başarısının tanınması ve onay alması sürecini içermektedir (Yücel 2005: 158).

Öznenin nesneyi dönüştürebilmesi yani durum değişimi sağlayabilmesi için önceden birtakım yetilerle donatılmış ya da bu yetileri kendi çabasıyla edinmiş olması yani bir edinç kazanmış olması gerekmektedir. Her edim, belirli bir edinç içerir veya belirli bir edinçle koşullanır. Dolayısıyla burada öznenin yüklem üzerinde gerçekleştirdiği bir değişim olan koşullandırım söz konusudur. Buna göre edim, oldurma; edinç ise bir oldurandır. Anlatı izlencesi bağlamında edim izlencesi, gerçekleştirim; edinç izlencesi ise koşullandırım adını almaktadır. Greimas, bu iki koşullandırmaya ‘yapma’yı koşullandıran “yapma” ettirim koşullandırmasını ve ‘olma’yı koşullandıran “olma” doğruluk koşullandırımını ekler. Ettirim koşullandırmasında öznenin belirli bir işi başka bir özneye yaptırımı görülür. Bu durum aynı zamanda eyletim olarak da tanımlanmaktadır (Yücel 2005: 161- 162).

Temel Anlamsal Düzey (Derin Yapı)

Göstergebilim çözümlenmelerinde temel/derin yapı, yüzeysel ve sözdizimsel düzeyin en gerisinde yer alan yapıdır. Temel/derin yapıda metnin, edebiyat dışındaki yaşantılarla bağlantısına bakılır. Bu yaşantılar dünyayla ve yaşamla ilgili olup dünyadaki temel karşıtlıklar üstüne kuruludur. Her metin hatta bir metin içindeki her kesit, bazı temel karşıtlıklar taşır ve bu temel karşıtlıkların değişimini ve dönüşümünü ele alır. Temel Anlamsal düzeyin çözümlenmesi metnin derin yapısında yer alan gerçeklik ve toplumla ilgili farklı düzlemleri ortaya çıkarmaktadır (Akerson 2019: 179).

Derin yapıyı oluşturan, aslında insanın bireysel ve toplumsal var olma sorunları, derin yapının bileşenlerini oluşturur. Bu bileşenler ise derin yapıda yer alan yaşamdaki temel karşıtlıklardan oluşan mantığın kendi bileşenleridir. En derin yapıdaki bu bileşenler yüzeysel anlatı düzleminde biçimsel seçimlerle

nesnelleştirilir. Bu biçimsel nesnelleşme ise yüzeysel düzey ve sözdizimsel anlatı düzeylerinin bir arada olmasını gerektirmektedir (Akerson 2019: 180). Greimas, derin yapının oluşturduğu temel anlamsal düzey içerisinde yer alan karşıtlıkları göstergebilimsel dörtgen olarak adlandırmaktadır. Aristoteles'in karşıtlıklar ilkesine giden bu yapı mantık dörtgeni şeklinde de adlandırılmıştır (Akerson 2019: 181).

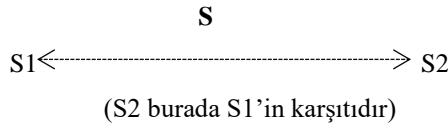
Göstergebilimsel Dörtgen

Karşıtlık, içerme ve çelişkinlik bağıntılarıyla temellendirilen gösterge bilimsel dörtgen metnin temel (derin) yapısını çözümlemede önemli bir ölçüttür.

Karşıtlık

Toplumlar için önem arz eden ve toplumun varoluş yapılarından olan yaşam veya ölüm gibi derin yaşantılar insanlar için karmaşık, çözümsüz, olumlu veya olumsuz karşıtlıklar üzerine kuruludur. İkinci olarak metinlerde yer alan bu karşıtlıklar karşısında yazar içerim/bütünleyim bağlantısı aracılığı ile daha çözümlenebilir karşıtlarına geçiş yapar. Bu karşıtlıklar, temel karşıtlıkların daha yumuşak biçimleridir ve onların yerini alırlar ve süreç boyunca giderilebilecek karşıtlıklar haline getirilirler (Akerson 2019: 185).

Bu göstergebilimsel dörtgen ilk olarak temel bir karşıtlık üzerine kurulur. En derin yapıda, iki ucunda dünyayı temsil eden yaşam/ölüm; erkek/dişi; bulmak/yitirmek gibi iki karşıt terim olan temel varoluşsal karşıtlığın oluşturduğu soyut bir üst kavram olan S eksenini varsayılır. Bu eksene S1: Yaşam ve S2: Ölüm şeklinde bir içerik verilirse dünyanın en temel karşıtlığı ortaya çıkar (Yücel 2005: 137; Akerson 2019: 181). Bu karşıtlık karşısında yazar bir sonuca ulaştıramayacağı kesin karşıtlıklar kurmak yerine, "hastalık" ve "sağlık" gibi daha yumuşak başka karşıtlıklarla temeldeki katı karşıtlıktan daha kolay giderilebilecek bir karşıtlık kurar (Yücel 2005: 137).

Şekil 3. Karşıtlık Çizgisi

İçerim/ Bütünleyim

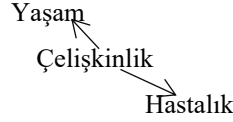
Akerson, yaşam ve ölüm arasındaki karşıtlık bağıntısında içerim/ bütünleyim bağlantılarıyla birlikte yumuşak bir karşıtlığa da geçilebildiğini yine aynı örnek üzerinden sürdürmüştür. Yaşam ve ölüm karşıtlığı yumuşatılarak çözülebilecek bir aykırılığa dönüşür. Bu süreçte yaşamla ölümün yerine, sağlık ve hastalık konulduğunda bir içerme bağlantısı ortaya çıkar. Buna bağlı olarak ölüm ve hastalık arasında içerim bağlantısının sağlanması ölümün hastalığı içeren bir üst basamak olmasıdır (Akerson 2019: 182). Yaşam ve ölüm karşıtlığına bağlı ölüm- hastalık içerimi yanında, olasılık/ belirsizlik, av/ savaş gibi aynı düzlem üzerinde yer alan terimler arasında da içerim bağlantısı vardır (Yücel 2005: 137).

Şekil 4. İçerim- Bütünleyim Bağlantısı

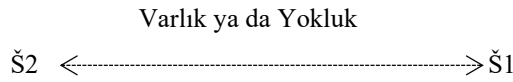
Çelişkinlik

Yaşama/yaşamama, yitirme/yitirmeme gibi uzlaşmaz terimler arasında çelişkinlik bağlantısı yer almaktadır (Yücel 2005: 137). Yaşamla hastalık terimlerinin birbiriyle çelişkili kavramlar olmasından dolayı iki terim arasında çelişkinlik bağlantısı yer almaktadır. Sağlığın kazanılması durumunda hastalığın dışlanması şeklinde meydana gelecek üçüncü tür ilişkiye de çelişkinlik denir (Akerson 2019: 182).

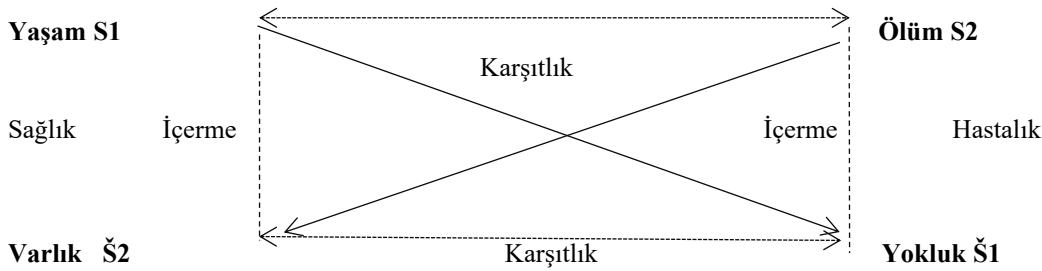
Şekil 5. Çelişkinlik Bağlantısı

Göstergebilimsel dörtgende bu temel karşıtlığın yanında yardımcı bir karşıtlık durumu da oluşturulur. Dünyanın var olması üstüne kurulu olan S eksenini var olmayı olumlu bir varlık (+) durumu olarak kabul ediyorsa, olumsuz bir yokluk durumunu da (-) düşünebilir. Dolayısıyla, soyut olarak, hep bir yokluk durumu mevcut sayılabilir. Böylece dördüncü ekseninde varlıkla yokluğun yerini yumuşatılmış karşıtlıklar almaktadır (Akerson 2019: 182- 183).

Şekil 6. Karşıt Zıtlık Çizgisi

Bahsedilen karşıtlık, çelişkinlik ve içerimsel bağlantıların oluşturduğu göstergebilimsel dörtgen bütün olarak şu şekilde yer almaktadır:

Şekil 7. Greimas'ın Göstergebilimsel Dörtgeni

Bu çalışmada da temel/derin anlatı düzeyinde karşıtlık, çelişki ve bütünleyicilik bağlantıları aracılığı ile göstergebilimsel dörtgen, Tonyukuk yazıtlarındaki anlamsal bağlantılar açısından yapılandırılacaktır.

Tonyukuk Yazıtlarında Anlatı Düzeyleri

Tonyukuk Yazıtlarında Yüzeysel Anlam Düzeyi

Tonyukuk yazıtlarındaki yüzeysel anlam düzeyinde gramatikal unsurlar, söz varlığı, anlam ve üslup üzerine inşa edilen pragmatik yapılar yer almaktadır. Gramatikal unsurlar cümlelerin yapısı, eylemlerin çekimlenişi şeklinde kendini gösterirken; anlamsal yapılar atasözü, veciz sözler, somutlaştırmalar, geçmişe göndermeler, mitolojik unsurlar şeklinde kendini göstermektedir. I. ve II. taşların en önemli yüzeysel düzey özelliği ise Tonyukuk'a ait söylev metinleri olmasıdır.

Tonyukuk Yazıtlarının Konusu, Türü ve Üslup Özellikleri

Tonyukuk bengu taşlarında “İlteriş’ten önce Çin’e karşı yapılan başarısız isyan hareketlerinden, 679 yılından Kapgan Kağan’ın öldüğü 716 yılına kadar ki olaylar anlatılmaktadır (Ercilasun 2016: 389)”.

Giraud, Tonyukuk I. ve II. taşlarını üç kısımda incelemiştir. İlteriş’in tahta çıkışının anlatıldığı birinci kısımda Çin’e karşı bir tiksinti duygusunun ve sorumluluk, görev bilincinin Tonyukuk’un karakterini ilk baştan

ortaya koyduğunu belirtmiştir. Tonyukuk'taki görev bilinci alacağı kararları da etkilemiştir. Giraud, bu kısımdaki cümlelerin karmaşık olmasını konuların ve tartışmaların önemine bağlamaktadır (Giraud 1999: 225).

Giriş bölümünde İltiş'in kağan olma sürecinin anlatılmasının ardından tutsaklığa ve ilk bağımsızlık hareketlerine vurgu yapılarak Tonyukuk, kendisi ve İltiş sayesinde bağımsızlığın elde edildiğini belirtir. Giriş bölümünün sonlarında Tonyukuk, yazıtların son bölümünde olduğu gibi kağan yaptığı İltiş yanında yer yer kendi rolüne de dikkat çeker (Ercilasun 2016: 412).

Yazıtların ikinci kısmında İltiş'in saltanatı ve Kapgan hükümdarlığının ilk yıllarındaki eylemler gerçekçi bir şekilde Kül Tegin Yazıtı'ndan çok farklı bir üslûpta yazılmıştır. Bu kısımda Kitan, Çin, Hoten, Oğuz birliklerine karşı az sayıda insanla verilen mücadeleler anlatılmaktadır. Kitan-Çin-Hoten-Oğuz birliğine karşı Tonyukuk ve askerlerinin Kırgız ve Soğd üzerine yaptıkları akınlar da bu bölümün içeriğini oluşturmaktadır. Giraud'a göre Tonyukuk bir yurt bulma düşüncesi yanında ganimetleri de önemsemektedir. Tonyukuk, I. ve II. taşlarda kişisel kahramanlıklarını değil uzman bir savaşçı tarafından görülmüş olunan savaş planlarının, seçilen yol güzergâhlarının durumu, bu güzergâhların geçilirken yaşanan güçlükleri sade ve etkileyici bir üslûpla aktarmıştır. Giraud'a göre Tonyukuk, zamanı önemsemekteydi. Temkinli ve her zaman taarruza hazırdır. Dolayısıyla zamanını çalanları da tıpkı yazıtlarda "yolunu şaşırın kılavuzun boğazı kesilerek öldürülmesi gibi" cezalandırırdı. Tonyukuk bu olayı yazıtlarda dört sözcükle "Yerçi yer yangılıp boguzlantı." şeklinde ifade edilmiştir (Giraud 1999: 226).

Tonyukuk metninin üslûp özelliklerini nesnel, edebî ve tahkiye üslûp özellikleri olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Bilge Tonyukuk'un hayatını ve Demirkapı'ya kadar ulaştığını anlattığı kısımlarda nesnel üslûp varken, benzetme ve atasözleri ile diplomasi ve bürokrasinin zorluğu, savaşta doğanın zor şartlarının anlatıldığı kesitlerde edebî üslûp ve olayların aktarımında bilinen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve hikâye kiplerinin kullanılmasıyla meydana getirilen yazıtların temel üslûp özelliği olan tahkiye üslûp özelliği kullanılmıştır (Ercilasun 2016: 414). Ercilasun, Tonyukuk'un kendi rolünü vurguladığı bölümlerde tahkiye üslubundan sıyrıldığını, bilinen geçmiş zaman yanında şartlı bileşik cümleler ve gelecek zaman hikâyesi yapıları aracılığı ile bir yakınma üslubuna geçtiğini ifade etmiştir. Bunun nedenini ise, Tonyukuk'un yeteri kadar takdir görmemesine ve değerinin bilinmemesine bağlamaktadır (Ercilasun 2016: 416). Tonyukuk yazıtlarının üslûbunu, sözlü anlatı geleneği olarak Oğuz Kağan, Korkut Ata, Manas gibi Türk destan anlatıcısının üslûbu ile bir ve aynı olarak Türk kavram sistemi içerisinde Türk düşüncesinin sürekliliği olarak değerlendirmek gerekir.

Tonyukuk yazıtlarının yüzeysel düzeyini oluşturan üslûp özellikleri farklı dilbilgisel yapılarla da sağlanmaktadır. Ercilasun, yazıtlardaki konuşma üslûbunu ve I. ve II. taşlar arasındaki üslûp özelliklerinin kaynaklarını ara cümleler, iç içe birleşik cümleler, yakınma cümleleri gibi yapılara ve paralel ifadelere bağlamaktadır (Ercilasun 2016: 416- 417).

Atasözleri, Tonyukuk yazıtlarında yüzeysel anlatı düzeyini oluşturan önemli anlam yapılarıdır. Ercilasun, deyimlerin Tonyukuk yazıtlarında diğer metinlerdeki kadar çok bulunmadığını fakat atasözlerinin fazlalığını ise diğer yazıtlarla arasındaki farklılık şeklinde ifade etmiştir (Ercilasun 2016: 417- 418). Atasözleri, Tonyukuk metninin yüzey anlatı yapısında çözümlenmesi gereken önemli kültürel kolektif yapılardır. Atasözleri, iletişim, beddua, alay/iğneleme, övünme ile birlikte geleneksel konuşma türüdür. Fakat Tonyukuk, atasözlerini ikna etme, kendini ve çevresindekileri yüceltme, övünme bağlamlarında ifade etmiştir. Divitçioğlu,

bu kullanımların Türk sözlü anlatım geleneğinden esinlendiğini ve anlatıma kısalık ve yoğunluk sağlama düşüncesini yansıttığını ifade etmiştir (Divitçioğlu 2005: 218).

Tonyukuk yazıtlarının üslûp özelliklerini oluşturan en önemli unsurlardan biri atasözleridir. Atasözlerini oluşturan kültür varlıkları ve kullanıldıkları bağlamlar yazıtların yüzeysel boyutunu çözümlemede önemli bir ölçüttür.

T 1 B 5 (5) “Toruk bükalı semiz bükalı irakda (6) bilser semiz bûka, toruk bûka teyin bilmez ermiş (Aydın 2017: 105).” Zayıf boğa ile şişman boğayı uzaktan bilseler (tanısalar); zayıf boğa (mı) şişman boğa (mı) diye bil(e)mezlermiş diye düşündüm. Bu atasözünde, kozmik modelde dünyanın algılanma şekillerinden olan boğa, Türk mitolojisinde hükümdarlık ve egemenlik sembolüdür ve ay merkezli inanç sistemleri boğa kültüründe korunmuştur (Esin 2001: 65- 67, 269). Bu atasözünde kullanılan bil- eylemi ise Tonyukuk’un ferasetini ifade eden bir eylemdir. Bu atasözü “elli yıllık çileden çıkarken imparatorluğun yeniden tesisini başarıyla sonuçlandırabilecek şefi seçme” sırasında aktarılmıştır. Bil- eylemi dışında Tonyukuk, kendinin muhasebesini yapmak, düşünmek anlamına gelen “sakın-” eylemini de aynı ifade içerisinde kullanmıştır. Giraud’a göre atasözü olarak tanımladığımız bu cümle, ifade edilmesi zor bir fikri aktaran cümledir. Giraud, bu sözü “İnsan arkasındakini (yanlış çeviriden kaynaklanıyor) bilse! Görmeden semiz bir boğa mı var; yoksa sıksa bir boğa mı var hususunda açıklamada bulunan insanın semiz boğanın nerede olduğunu bilmiş olmayacağı düşüncesini taşıyordum” şeklinde bir belirsizliği ifade eden bir söz oyunu veya Moğollarda hayvancılıkla geçinen uluslarda olduğu gibi mutlu bir geleceğin işareti olabileceği hakkında ikileme düşmüştür (Giraud 1999: 219-220). Bu ifadeyi Dîvânü Lugâti’t Türk’te Kâşgarlı Mahmûd’un “Karga karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar (DLT- 214/ 184).” (Ercilasun, 2020: 188). Karga(nın) yaşısını kim bilir; kişi(nin) alacasını kim bulur? Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir atasözünde de kültür sürekliliği açısından takip edilebilmektedir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir ifadesi ile Türk düşüncesinin dünden güne devamlılığını da veciz bir ifade ile bize aktarıldığı görülür.

“Tonyukuk’un hedeflediği kağan tipi, çok konuşan sesi gür çıkan her işin üstesinden gelen bir tip yerine, akıllı ve alp bir hanedan üyesidir (Aydın 2020: 97- 98).” Bu cümlede kendinden önceki deneyim ve yaşantılara önem verme durumu görülmektedir. Bilge Tonyukuk, burada önceki yaşantı ve deneyimlerini de göz önünde bulundurduğu için bu sözler ile tarihî bağlantı kurmuştur. Dolayısıyla bu sözler tarihî ve kültürel bağlamda yer alan bir ifadedir. Bilge Tonyukuk, olaylara uzaktan bakarak iyi ve kötüyü, olumlu ya da olumsuz ayırt etmenin imkânsız oluşunu ifade eder. Akıl, zekâ ve öngörü kaynaklı yetisi ile kağan seçme işini başarılı ile gerçekleştirir. Tonyukuk, İleriş Kutlug’un kağan olması konusunda yalnız destek olmakla kalmamış aynı zamanda her türlü fedakarlıkta bulunarak İleriş Kutlug’un kağan olmasını sağlamıştır. Burada Bilge Tonyukuk cesaret ederek kağan seçme işini üzerine almış zekâsı ile değerlendirip feraseti sonucunda kararını vermiştir. Bilge Tonyukuk askerî dehasının yanında geleceği öngörüsü, yönetim becerisi, bir milletin yazgısı, geleceğe ait düşleri ve Türk toplum hayatı ile ilgili gelecek tasavvuru zamanın tanıklığında tarihe düşülen bilgelik notudur.

Tonyukuk yazıtındaki **T 1 G 6 (13)** “Yuyka erkli topluğalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topluğuluk alp ermiş yinçge (14) yogun bolsar üzgölük alp ermiş (Aydın 2017: 107).” Yufka iken delinmesi kolaymış, ince olanı koparmak kolaymış; yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince yoğun olursa koparması zormuş atasözünde ise sıkıntılı durumlardan ancak birlikle çıkılabileceği ifade edilmiştir. Yufka nesnesi de tarihî Türk dili alanına ait kültürel bir varlıktır. Bu atasözüne anlamsal olarak zıt

fakat yapısal olarak aynı şekilde meydana gelen bir atasözü de DLT’de yer almıştır. “Tegme kişi öz bolmas yât yaguk tüz bolmas (DLT- 218/ 187).” “Herkes senin kendin gibi olmaz ki ona güvenip sırrını veresin. Yabancı ile yakın da eşit olmaz (Ercilasun 2020: 188).” Atasözünde ise insanın kendinden başka kimseye güvenmemesi gerektiği ve uzam metaforu aracılığı ile yakın kişilerin yabancılardan daha güvenilir olduğu ifade edilmiştir. Giraud, buna benzer bir ifadenin ise Gizli Tarih’te Alan ko’a dedenin oğullarına her birine birer ok verdiği oğullarının bunu kolayca kırdıklarını, sonra bağlanmış beş tane başka oku ise kırmalarının imkânsız olduğu olayda geçtiğini örneklemiştir. “*Ey benim beş oğlum siz, şu beş oka benziyorsunuz. Diğerlerinden ayrılmış olan her oktan her biri kolaylıkla kırılabilir! Siz birleşerseniz hiçbir şeyin kıramadığı bu demet gibi olacaksınız!* (Giraud 1999: 220).”

Aydın’a göre yazıtlarda yer yer sezilen şikâyetçi üslubun temelinde Oğuzların, Çin ve Kitanlılarla ittifak yapmasıyla Tonyukuk’un derin düşüncelere dalması halinin olduğunu belirtmiştir (Aydın 2019: 137; Aydın 2020: 105). Aydın, Tonyukuk’un “Oğuzlar eliyle gerçekleşen bu sıkıntılı durumu, bir atasözü ile ifade ederek bilgeliğini konuşturduğunu (Aydın 2020: 105)” ifade etmiştir. Aydın, bu atasözünün “çevrede yer alan başka milletler ve diğer Türk boyları içerisinde kendi boyuna mensup kişilerden yardım alındığını” yansıttığını belirtmiştir (Aydın 2019: 137).

Bilge Tonyukuk’un ifade ettiği bu atasözüne tarihî bir gönderme söz konusudur. Metaforik olarak yuykanın niteliği gücün azlığını, zayıflığını anlatır. İkinci olarak insan da yufkaya benzetilir. Derin yapıda azlık ve çokluk karşıt çiftlerin kullanımıyla yüzey yapıda meydana gelen bu atasözünde ince yufka ve kalın yufkayı parçalama süreçleri birbirinden farklıdır. İnce yoğun ifadesi de kalabalığın niteliğini vurgulamak için ifade edilmiştir. Bu durum, bir ordunun savaşçılarının genel niteliğini ifade etmektedir. Bu ifade de içinde bulunulan durumu tanımlama, eylemlerini buna göre şekillendirme görüşü yer almaktadır. Oğuzlar, Çinliler ve Kıtaylara karşı Köktürklerin içte birleşerek dayanışmayı sağlayıp ortak fikir ve ülküde buluşup düşman ittifakının Tonyukuk’un siyasi ve askeri hamleleri ile dağıtılmasına vurgu yapılmaktadır.

Türgeşlere karşı yapılan savaş sırasında Tonyukuk ile beg’ler arasındaki anlaşmazlığın anlatıldığı 36.-39. satırlarda yalın biçimde kısa, özlü bir üslup yer almaktadır. **T2 B 2 (37)** “yanalım arıg uwutu yæg (Aydın 2017: 114).” Dönelim temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir (Aydın 2017: 114; Aydın 2019: 184).” Türgeş ordusunun kalabalığından korkan Kapgan Kağan’ın komutanları savaşmadan geri dönmeyi uygun bulmuşlardır. Bilge Tonyukuk, buna karşı koyarak sonucu ne olursa olsun onları savaşa ikna etmeye çalışır. **T2 B 4 (39)** “üküş tÿyin neke korkur biz az tÿyin ne basınalım tegelim tedim tegdimiz yulıdımız (Aydın 2017: 114; Aydın 2019: 185).” Azız diye yenilecek miyiz? atasözü ile karşılık verir. Beylerin ifade ettiği ilk atasözünde yer alan temiz (arıg) ve uwut (utanç) sözcükleri metonimik bir kullanımla bu özelliklere sahip insanları ifade etmektedir. Özel çerçevede yer alan temizlik ve utanç kavramları genel çerçevede savaşmayıp temiz kalan, hiçbir sonuca sahip olamayan ve savaşıp kazanç veya kayıp gibi bir sonuca sahip olanı ifade etmiştir. Bu atasözünde yer alan özel durum sayıca çokluk ve azlık kavramları, hedef alanda yer alan genel çerçeveyi oluşturan bilgi ve gücün niteliğini ifade etmektedir. Ayrıca bu ifade azlığın veya çokluğun öneminin olmadığını aksine inanç, yöntem ve zekâ ile yenilginin tersine çevrilebileceği kararlılıkla ifade edilmiştir. Tonyukuk’un beylere karşı ifade ettiği bu atasözünde Bilge Tonyukuk’un ben kimliği öne çıkmaktadır. Burada sayısal bir miktardan çok niteliğin önemi vurgulanmıştır. Burada yer alan özel durum, sayıca çokluk ve azlık kavramları değil bilgi ve stratejinin gücünü anlatmaktadır. Sayısal anlamda çokluğun öneminin olmadığını aksine inanç, yöntem ve zekâ ile yenilginin tersine çevrilebileceğinin kararlılıkla ifade

edilmesidir. Aydın, bu ifadenin geçtiği satırları ise kahramanlık ifade eden olağanüstü cümleler olarak nitelendirmiştir. Aydın, bu cümlelerde “başarı elde etmedeki inanç düzeyine temasının ve bunun bizlere iletilmesinin dikkate değer (Aydın 2020: 130)” olduğunu belirtmiştir. Burada karşıdaki kişiyi ikna etme, inandırma çabası vardır. Düşmanın sayısı çok diye Bilge Tonyukuk korkmamış, orduyu inanç, yöntem ve zekâsı ile motive edip savaşmış ve kazanmıştı. Bu başarının şüphesiz baş mimarı Bilge Tonyukuk’tur.

Tonyukuk yazıtlarında yüzeysel anlatı katmanını oluşturan diğer yapılar ise mecazî/ metaforikal yapılardır. Bunlardan en dikkat çeken T2 D 4 (54) “bu türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim (Aydın 2019: 188).” Türk halkı arasında teçizatlı düşman gezdirmedim koşumlu atlar koşturmadım ifadesidir. Savaş sırasında kalabalık ordularda atların kuyrukları düğümlenmekteydi. Tonyukuk’un II. tahta bir edim, sonuç ve ödül şeklinde görülen Türk halkı arasında kuyruğu düğümlü atları koşturtmaması ilk olarak artık savaşların olmadığını, ikinci olarak Çinlilerin Türklerin arasına giremediğine işaret etmektedir.

Doğa, yazıtlardaki benzetmelerin ve tasvirlerin temel kaynağıdır. Türk halkının derlenip toparlanmasında ve dağılmasında gök/gökyüzünü bir ölçüt, etken olarak görülmesi T1 B2 (2), T1 B3 (3); kağan seçme sürecindeki zorluk ve sorumluluğu anlatmak için kaynak alanını doğadan alan bir benzetme seçilmesi T1 B5 (5) ve T1 B6 (6); savaş, çarpışma, egemenlik/ güç tasvirlerinde kuzey, güney ve doğu gibi yönlerin sistemli olarak kullanılması T1 G4 (11), T1 G7 (14), T1 G10 (17); savunma hazırlıkları ve savaşlarda doğanın zorluğunu ifade ederek hedefe giden yolun tasvirlerinin yapılması T1 G8 (15), T1 G 9 (16), T1 K4 (28) doğa-insan paralelliği açıkça göstermektedir.

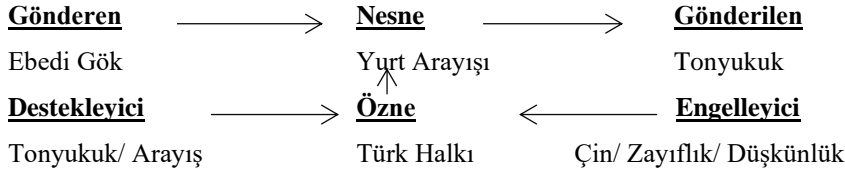
Tonyukuk Yazıtlarındaki Anlatı Kesitleri

Yüzeysel anlatı çözümlemesinde metnin kesitlere ayrılması önemli bir sınıflandırmadır. Bu anlatı kesitleri aynı zamanda yüzeysel yapıda ele alınan eyleyenler yapısını açıklamada önemli bir temel sağlamaktadır. Tonyukuk I. ve II. taşları anlatı kesitlerine ayırıştırma konusunda yazıt(lar)ı daha önceden bölümlendiren Clauson ve Ercilasun’un sınıflandırmaları temel olarak alınmıştır (Clauson 1976: 141-148; Ercilasun 2016: 413). Yazıtlardaki olay gelişimlerini sırasıyla takip eden genel çerçevedeki 17 kesitte 1. ve 11. kesitler arası isyan, sefer ve sonuçları anlatılmaktadır. 12. ve 17. kesitler arası ise kazanılan seferlerin Türk halkı için meydana gelen olumlu sonuçlarının muhasebesini kapsamaktadır. Yüzeysel anlatıyı oluşturan bu kısımda anlatı kesitleri, eyleyenler yapısı, eyleyen örnekçeleri, özne eylemlerine bağlı olan olay eksenleri de gösterilecektir.

Kesit 1: 2-5. satırlar başarılammış Köktürk isyanını anlatır.

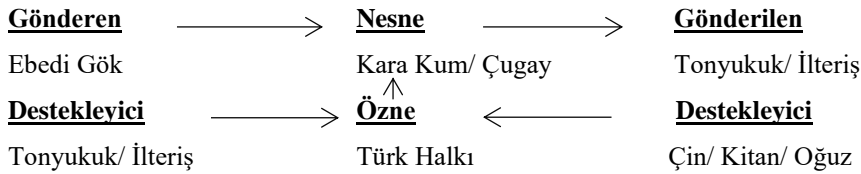
1. kesitte Türk halkı için ifade edilen olumsuz edim içerisinde aslında Türk halkının temel izlencesi yurt arayışı yer alır. Türk halkının temel izlencesini oluşturan yurt isteğine ulaşması için orada burada dağılması edimi başarısız ve ayrışmsal bir yan izlencedir. Bunun sonucunda, Tonyukuk, I. taştaki yeni bir kağan seçme sürecini içeren iletişim ekseni olarak adlandırılan ilk eylem alanı ile ortaya çıkar. Bu kesitte özne, yurt nesnesinden ayrışmsal bir durumda olan Türk halkıdır. Bu kesitte Türk halkı değer nesnesinden uzaklaşmıştır. Bunun nedeni ise karşıt engelleyici Çin ve stratejileridir. Türk halkı öznesini yurt nesnesinde ayrı düşürmeye çalışır. Anlatının öznesi Tonyukuk, iletişim ekseni bağlamında 2. ve 4. satırlar arasında Türk halkının değer nesnesi ile ayrışmsal sürecini ders vermek amacıyla aktarır. Eyleyenler örnekçesine göre Tonyukuk, edim ekseni oluşturarak yer-su emirleriyle Türk halkına yurt nesnesini gönderecek olan kişidir. Türk halkı değer nesnesi yurdu, Tonyukuk aracılığı ile elde eder. Türk halkı 1. kesitin ilk yarısında başarısızlıkla sonuçlanan

edimini olumlu edime çevirecek gücü Tonyukuk ile bulacaktır. I. ve II. taşlarda olay ve durumlar bu düzlem üzerinde gerçekleşmektedir.

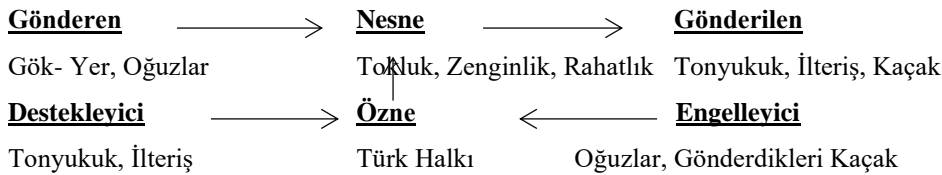
Kesit 2: 6-7. satırlar İlteriş Kağan'ın başarılı isyanını anlatır.

Eylemlerin niteliği açısından olumlu edimlerin yer aldığı bu kesitte Türk halkının yurt bulma mücadelesinde geriye kalanlarla birlikte İlteriş Kağan ve Tonyukuk güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları yenilgiye uğratırlar. Türk halkı temel izlencesi yurt nesnesine Çugay ve Kara Kum'un yurt tutulması ile olumlu edimine bir adım daha yaklaşmış olur. Ebedî göğün gönderici olması ile birlikte Türk halkı öznesinin bir önceki kesitte başarısızlıkla sonuçlanan edimi olumlu bir edime evrilmiştir. Türk halkı öznesi, gönderilen destekleyici özne Tonyukuk ve İlteriş Kağan ile birlikte Çugay ve Kara Kum aracılığı ile yurt nesnesine elde ederek sonuçlandırıcı ve yetilendirici bir düzeye ulaşmıştır. Burada engelleyici özne ise Çin, Kitan ve Oğuzlardır.

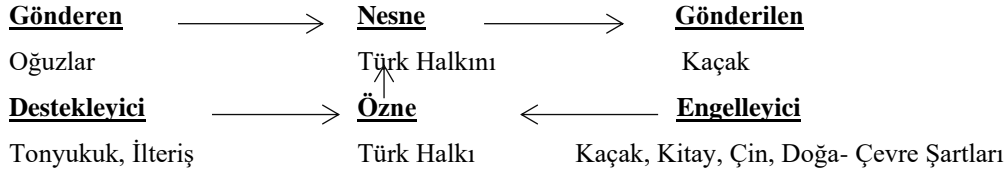
Kesit 3: 7-8. satırlar İlteriş'in kağan olması, devletin kuruluşu ve devletin müreffeh bir düzeye erişmesi.

Bu kesitte Demirkapı'ya (yurt nesnesine) giden yolda geçici de olsa yetilendirici bir edim söz konusudur. Gönderilen ve destekleyici konumda olan İlteriş ve Tonyukuk'la birlikte Türk halkının yaşamını idame ettirme düşüncesini yansıtan yurt nesnesi yerine gelerek bağlaşımsal bir durum gerçekleşmiştir. Bu kesitte iletişim eksenini engelleyici özne görevinde olan Oğuz topluluğundan bir kaçak ile Tonyukuk arasında gerçekleşir. Dolayısıyla Tonyukuk bu kaçığı dinlemesi ile yardımcı kabul etme işlevini üstlenmiştir.

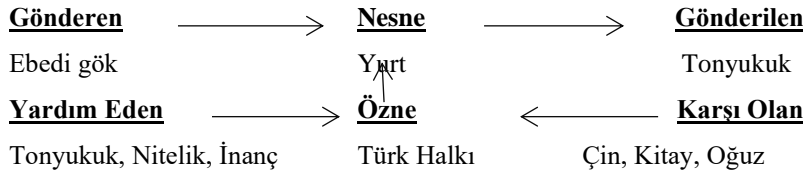
Kesit 4: 9-11. satırlar Dokuz Oğuz-Çin-Kitay ittifakını anlatır.

Bu anlatı kesitinde Oğuzlar engelleyicisi tarafından gönderilen kaçak ve diğer Çin, Dokuz Oğuz, Kitay engelleyici öznelerinin, değer (yurt) nesnesine ulaşarak olumlu bir edime doğru giden temel özne Türk halkı ve arkasındaki Tonyukuk ve İlteriş Kağan destekleyici özneleri ile karşılaşmaları anlatılır. Her iki tarafın da mücadele işlevinde olduğu iletişim eksenini yer almaktadır. 10. satırda az sayıda olan Türk halkı ve Tonyukuk için kaçak kılavuz az da olsalar kahraman oldukları düşüncesini ifade ederek onurlandırıcı sonuç yapısını ortaya çıkarmıştır.

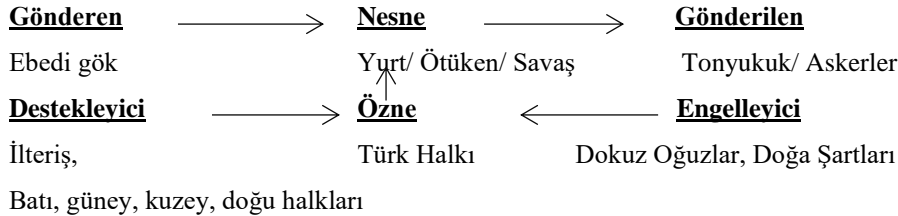
Kesit 5: 12-14. satırlar Tonyukuk'un Kağan'a sunduğu teklifi anlatır.

Bu kesitte ebedî gök tarafından gönderilen Tonyukuk Türk halkının yurt edinme sürecinde olumlu bir edime doğru gidişi için önemli olan bir teklifi İleriş Kağan'a sunarak iletişim eksenini gerçekleştirir. Çin, Oğuz ve Kitan engelleyici öznelerine karşı güney, kuzey ve batıdaki askerlerle birlikte bir arada olunması gerektiğini arz eder. Tonyukuk olumlu edime doğru giden bu süreçte askerlerin sayısal niceliğini değil niteliğinin önemli olduğunu vurgulayıp ikna etmeye çalışarak isteyim eksenini gerçekleştirir.

Kesit 6: 15-17. satırlar Dokuz Oğuzlarla savaşı ve Ötüken'e yerleşmeyi anlatır.

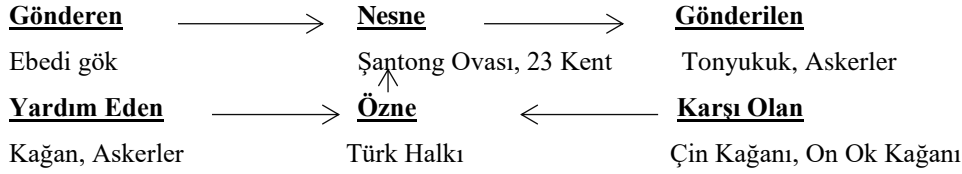
Bu anlatı kesitinde ikinci olumlu edimin gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu kesitte yurt arama sürecinde destekleyici özne İleriş Kağan'dır. Tonyukuk tarafından askerlerin Ongi Irmağı ve Ötüken Ormanı'na sevk edilişi sürecinde doğa ve çevre şartları ise engelleyici özne durumundadır. Tonyukuk için ordusunun sayısı önemli değildir. Altı bin kişilik Oğuzların karşısına az sayıda askeri ile çıkarak gönderici ebedî gök sayesinde bu savaşı alarak isteyim ve edim eksenlerini gerçekleştirir. Burada temel özne olan Türk halkının Ötüken'e gelmesi ikinci olumlu edimdir. Diğer halkların da bu zaferi duyunca gelmesi onları onurlandırıcı bir sonuç bağlamında destekleyici özne görevine getirmektedir. Tonyukuk ve halk arasındaki bu iletişim ekseninin temelinde Tonyukuk göndericisi, Türk halkı öznesi/ alıcısına Ötüken'i, yaşanacak bir yurdu vermek amacı vardır. Ötüken, yaşanacak yurt nesnesi Türk bodunu alıcısının yoksun olduğu bir nesne durumundadır. Bu bağlamda I. tahta iletişim ekseninde gönderici Tonyukuk'tur. I. ve II. taşlardaki temel isteyim eksenini Özne / Kağan ve Nesne / Ötüken, Yurt temelinde oluşmaktadır. Burada Kağan, iletişimin ana kaynağı değildir. Fakat emirlerle, eylemlerle, Tonyukuk ile istişare ve dolaylı iletişim yolları ile engelleyicileri aşarak Ötüken'in, yurt tutulacak yerin halka ulaşmasını sağlar.

Kesit 7: 18-19. satırlar Şantung seferini anlatır.

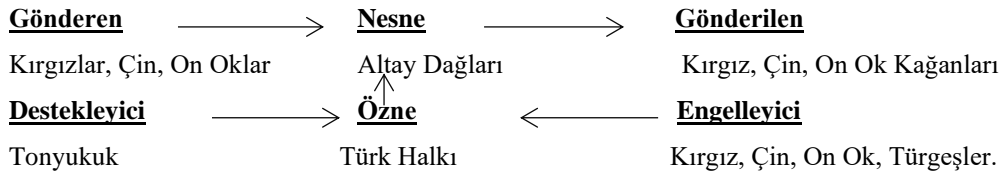
Şantung seferinin anlatıldığı bu kesitte temel özne Türk halkı ve gönderilen özne Tonyukuk'un destekleyici ve gönderilen özne olan kağan ile iletişime geçmesiyle üçüncü olumlu edim olan Şantung ovası ele geçirilir. Buradaki engelleyici özneler ise Çin Kağanı ve On Ok Kağanı'dır. Gönderici Tonyukuk, yolunda engel olan beyleri ikna ettikten sonra T2 B4 (39) ve T2 D3 (53) kesitlerinde aktarıldığı gibi iletişim ekseninde Tarduş, Onok, Soğd halkı, Kitanlar arasında savaşlar yapılır ve olumlu bir edim ekseninde bu boylar yenilir

veya diz çöktürülür. Bu kesitlerde de geçmiş zaman kipi kullanılarak sonuçlandırıcı bir deneyim ve edim süreci elde edilmiştir.

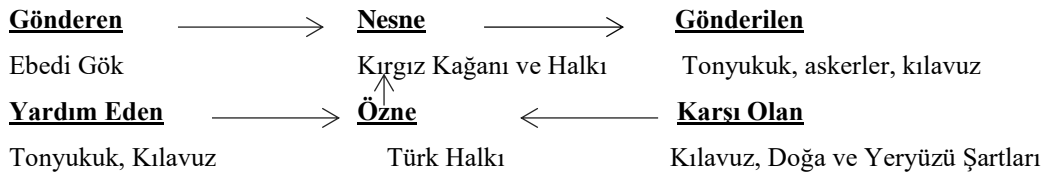
Kesit 8: 19-22. satırlar Çin-On Ok-Kırgız ittifakını anlatır.

Çin, On Ok ve Kırgız ittifakının anlatıldığı bu kesitte engelleyici durumdaki öznelerin kendi diğer nesnelere (Türk bodununu yen-) Altay Dağları'nda birleşmek için bir araya geldiği görülür. Bu kesitteki engelleyici özneler değer nesnelere ulaşamayacaklarını bilmektedirler. Kesitlerde Tonyukuk ve az sayıdaki Türk halkı onurlandırıcı bir sonuca sahiptir. Bunları engelleyici öznelerin onları yenemeyeceklerini ifade ettikleri kesitlerden anlamaktayız. Türgeş halkının Türk bodunu içerisinde engelleyici özne görevinde olduğunu ise Türgeş kağanının 21. ve 22. satırdaki söylemlerinden anlaşılmaktadır. Bu kesitte Kırgızlar ve Kapgan engelleyici özne durumundadır. Tonyukuk'un ilk kesitlerde de ifade ettiği gece uyumaması gündüz oturmaması da karara varma sürecine giden isteyim eksenini oluşturmaktadır.

Kesit 9: 23-28. satırlar Kırgız seferini anlatır.

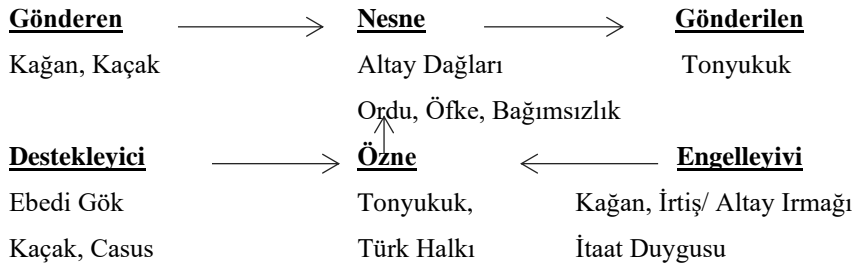
Kırgız seferinin verildiği bu anlatı kesitinde yurt değer nesnesini elde etme yolunda 4. olumlu edim Köymen'e Kırgızlar üzerine sefer yapılarak gerçekleştirilmiştir. Bu kesitte Tonyukuk'un işlevi kılavuz ve destekleyici özne durumundadır. Bu kesitte yer alan T1 D7 (24), T1 K1 (25), T1 D6 (23) alt kesitlerinde anlatılan yol ve doğa şartları Tonyukuk karşısındaki engelleyici unsurlardır. Kesitin başında savaş alanına gidecek yol tavsiyesinde bulunan kılavuz destekleyici özne durumundayken kesitin sonunda yanıldığı için engelleyici özne durumuna düşmüştür. Bu kesitte Kırgızların uykusunda basılmaları ve uykularının süngülerle açılması sonucunda Kırgızların yenilmesi, boyun eğmeleri ve tabi olmaları diğer yetilendirici sonuçlar ve olumlu edimlerdir.

Kesit 10: 29-43. satırlar Türgeş seferi ve Bulçu savaşını anlatır.

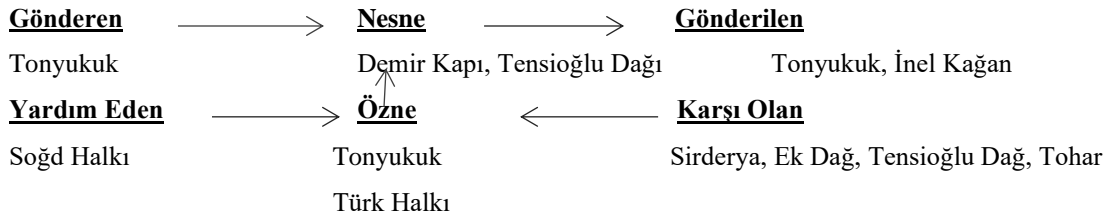
Bu kesitteki iletişim eksenini Türgeşlerden gelen bir kaçak, Altay Ormanlı Dağları'na gelen üç kaçak ve Bulçu'daki casuslar ile Tonyukuk arasında sağlanmaktadır. Engelleyici özne görevindeki Kapgan'ın Tonyukuk'a oyalayıcı ve çelişkili emirler vererek orduyu adı olup kendi olmayan komutanlara, diğer taraftan Tonyukuk'a bırakarak, eşinin cenaze törenine gitmesi ile olumsuz bir edim gerçekleştirmiştir. Tonyukuk, itaat duygusu ile karışık istemese de Altay Dağları'nda oturup beklemesi isteyim eksenini oluşturmaktadır. Çünkü bekleyişi saldırısı için hazırlık aşamasını oluşturmaktadır. Olumlu bir edimle ordu sevkederek Bulçu'ya giden Tonyukuk, Yarış Ovası'ndaki savaş için Kapgan'ın beylerinden olumsuz bir cevap alır. Giraud, Kapgan'ın

beylerinin bu ikiyüzlülükten haberdar olmaları ve düşmanların kalabalık olduklarından ürktüklerinden dolayı savaşmak istemediklerini belirtir. Tonyukuk, yapılacak bu çetin savaş için sayısal bakımdan az olmalarına rağmen onları savaşmaya ikna eder (Giraud 1999: 142- 153). Tonyukuk, bu engelleyici faktörleri ileri görüşlülüğü ile aşarak isteyim edimini gerçekleştirir. Ebedî Gök destekleyici öznesinden gelen güçle savaşı kazanıp Tarduş Şadını ele geçirmeleri, yabgularını öldürmeleri ile olumlu ve sonuçlandırıcı bir edim gerçekleştirirler. On Ok beyleri ve halkının tabii olmaları ise onurlandırıcı bir sonuç meydana getirmiştir. Tonyukuk'un ileri görüşlülüğü ile ikna yeteneğinin temelinde amaçlarına ulaşmada Gök Tanrı'ya olan korku ve saygı yer almaktadır. Fakat, bu açıdan Giraud, Tonyukuk'un inancının pek de güvenilir olmadığını ifade etmiştir (Giraud 1999: 154).

Kesit 11: 43-47. satırlar Demirkapı seferi ve sonuçlarını anlatır.

Demir Kapı seferi ve sonuçlarının anlatıldığı bu kesitte İnci (Sirderya) Irmağı, Ek Dağ geçilerek Demir Kapı'ya ulaşıldığı isteyim ve edim ekseninde olumlu bir edimle ifade edilir. Bu süreçte ordunun yönlendirilmesi de isteyim eksenini ifade etmektedir. Kimsenin ulaşamadığı Tensi Oğlu Dağı'na Tonyukuk tarafından ulaşıldığı ve böylece Demir Kapı seferinin başarıya ulaşıldığı anlaşılmıştır. Soğd halkının burada itaat etmesi Tonyukuk ve Türk halkı için onurlandırıcı bir sonuç meydana getirmiştir.

Kesit 12: 48-50. satırlar İltiş Kağan, Türk Bögü Kagan ve Türk Bilge Kagan ile birlikte Bilge Tonyukuk'un kazandıkları zaferleri anlatır.

Bu kesitte ekonomik hayatın iyiye doğru gidişi isteyim ekseninde belirtilmiştir. Burada temel özne İltiş Kağan'ın karşıt, engelleyici özne durumunda olan Çin, Kitan ve Oğuzlarla yaptıkları sürekli mücadelelerden bahsedilmiştir. Tonyukuk bu kesitte yetilendirici bağlamda bu başarıların kaynağını kendisine bağlamaktadır.

Kesit 13: 51-52. satırlar Kapgan Kağan dönemini anlatır.

Bu kesitte yer alan gece uyumamak, gündüz oturmamak, kızıl kanı akıtarak, kara teri dökerek hizmet etmek isteyim eksenlerini oluşturmaktadır. Bu süreçte özne değer nesnesinden ayrışimsal bir durumdadır. İsteyim eksenini olumlu bir edime doğru ulaştığında özne değer nesnesi ile bağlaşımsal bir duruma geçecektir.

Kesit 14: 53-54. satırlar Bilge Tonyukuk'un yaptığı görevleri anlatır.

Bu kesitlerde Tonyukuk bir anlamda iskânlaşma sürecinden ve Türk halkı arasına Çin halkının giremediğinden bahsetmiştir. Burada isteyim eksenini bağlamında Tonyukuk'un bireyleşme süreci görülmektedir.

Kesit 15: 54-56. satırlar İleriş Kagan ve Tonyukuk'un Türk milleti için yaptıkları hizmetleri anlatır.

Özellikle Tonyukuk'un II. taş doğu yüzünde sanatlı bir şekilde yaptıklarından bahsederek İleriş Kağan ve kendisinin yokluğunda nelerin olabileceğini T2 D4 (54), T2 D4 (55), T2 D7 (57) ile birlikte kendisinin şans ve kendi gibi birine sahip olan halkların hiçbir sıkıntılarının olmayacağını ifade etmiştir T2 D7 (57). Bu ifade aynı zamanda metnin ödül, hak ediş kısmını oluşturmaktadır.

Kesit 16: 56-61. satırlar Bilge Tonyukuk, İleriş Kağan, Kapgan Kağan ile birlikte Türk milleti ve devleti için yaptıkları hizmetleri anlatır.

Tonyukuk, halkına kavuştuğu güveni ve rahatı anlattığı kesitte T2 D7 (57) ödüllendirme söz konusudur. II. taş sonunda genel anlamda Tonyukuk'un kendi sayesinde kazanılan başarılarını neden-sonuç cümleleriyle aktardığı görülür

Kesit 17: 62. satırda Bilge Tonyukuk, Bilge Kagan'ın Türk milletini huzurlu bir şekilde yönettiğini tarihe not düşer.

II. taş doğu yüzünün bu tür ifadelerle, Tonyukuk'un kendini, yaptıklarını sonuca bağladığı, dönüşüm ve bireyselleşmenin gerçekleştiği bir bölümdür. Tonyukuk'taki bağımsızlık ve Türk halkı için yaşayacak yer, sınır elde etme arzusu ve çabası, bilinç ve savaş ruhu ile bütünleşmiştir. Anlatı düzeyinde kişilerin bireyleşme süreçleri de metnin anlam katmanlarına gitmemizi sağlayan önemli bir kaynaktır. Üç döneme danışmanlık ve komutanlık etmiş olan Tonyukuk, elbette bir şeyleri başararak elde etme ve kazanmanın oluşturduğu bireyselleşme sürecini aşmıştır. Tonyukuk'un I. ve II. taşları yazmasının nedenleri, Bilge Kağan ve Kül Tigin dönemlerindeki başarılarını, yakınmalarını, engellenmesini yansıtmak için yazdığı bir üst metin olarak göz önünde bulundurulursa I. ve II. taşlarda Tonyukuk'un yine geçmişe dair bireyselleşme ve kendini aşma dönemleri geçirdiğini söyleyebilmek mümkün görünmektedir.

Tonyukuk Yazıtında Temel Anlamsal Düzey / Derin Yapı

Temel Anlamsal/ Derin Yapı, yüzeysel yapı ve söz dizimsel yapının daha gerisinde yatan dünyadaki temel karşıtlıklar üzerine kurulu olan derin anlamdır. Derin yapıda temel karşıtlıkların süreç içerisindeki değişim ve dönüşümü gözlemlenir (Akerson, 2019: 179).

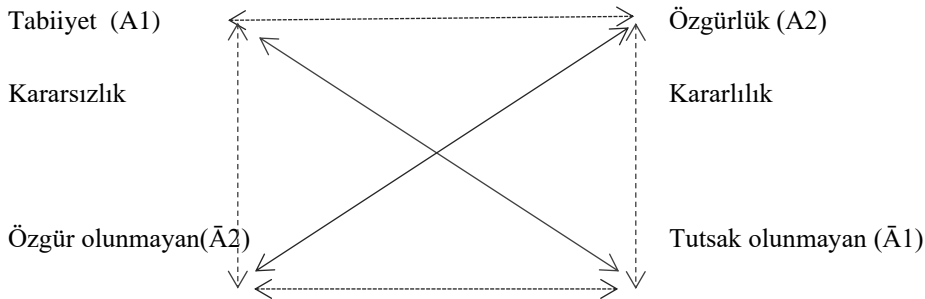
Tonyukuk I. ve II. taşların üzerine kurulduğu bağımsızlık isteği, halkı alıştığı tutsaklıktan çekip çıkarma, savaş ve barış, yurt bulma düşüncesi, geçmişe, geleceğe ve kültüre bağlılık düşünceleri anlamsal olarak, tabiiyet x özgürlük, tabiiyet x mücadele, kabullenme x mücadele, çaresizlik x kararlılık, nicelik x nitelik, ayrılık x birlik beraberlik, düzensizlik x teşkilatlanma, hile x doğruluk karşıtlıkları üzerine yapılmıştır. Bu olay karşıtlıklarının sonucunda ise olumsuzdan olumluya doğru bir dönüşüm gerçekleşmiştir.

I. taştaki 2. ve 4. satırlarda belirtilen tutsaklık hali ve bu tutsaklıktan kurtuluşa giden aşamalar I. ve II. taşların temel yapısını oluşturur. I. taştaki başarısız olmuş isyan, kurtuluş çabası, sürekli savaş; II. taştaki Doğu Yüzye'de kazanımların, yurtların kazanılmasıyla tutsaklıktan özgürlüğe olumlu bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Tonyukuk, bu durumu önce kendisine sonra da Kağanına bağlamaktadır.

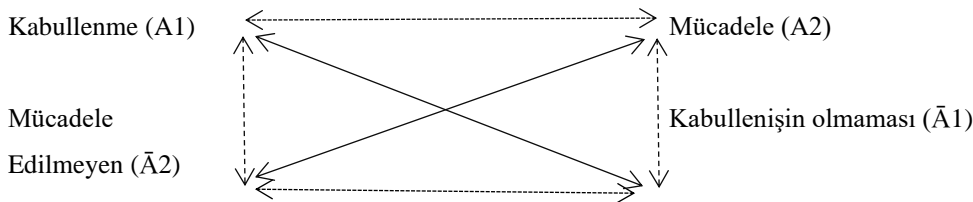
Tonyukuk Yazıtının 1. taşındaki savaş ve barış arasındaki temel karşıtlık tabiiyet ve mücadele karşıtlığına denk gelmektedir. T1 B2 (2) ve T1 B3 (3)'de ise tutsaklık ve özgürlük aracılığı ile içme bağlantısı yer almaktadır. Daha sonra Bilge Tonyukuk'un bu tutsaklıktan kurtulanlarla birlikte T1 B4 (4) Türk halkının özgürlüğü için birtakım kararlar alması gerekiyordu. Zor bir süreç içerisinde kağan seçimine karar verdikten sonra hayatı taarruz ve eylemde olmakla geçmiştir. Bu durum Tonyukuk ve Türk halkı için özgürlüğe giden

bir dönüşüm sağlıyordu. Genel çerçevede ise olaylar, savaş ve tutsaklık kavramlarından barış ve özgürlüğe doğru gitmiştir. Dolayısıyla, Tonyukuk I. taşını derin yapıda oluşturan dizgelerden biri de savaş x barış, tutsaklık x özgürlük karşıtlık dizgelerinden biridir.

I. taş, 2. ve 4. satırlar arasında Türk halkının tabiiyeti, temelde yurt bulma mücadelesi esnasında meydana gelmiştir. Tonyukuk I. taşta olumlu bir düşünceden çıkan olumsuz bir duruma ilk satırlarda yer vermiştir. Tabiiyet ve özgürlük gibi temeldeki zıt iki kavramın, tabii olmama ve özgür olma durumlarına kararlılık ve kararsızlık içerimleri aracılığı ile geçiş yapılmıştır. I. taşta karşıtlıklardan biri de tabiiyet ve özgürlük (A1- A2) arasındaki karşıtlıktır. Özgür olunmayan ve tutsak olunmayan ($\bar{A}2$ - $\bar{A}1$) arasında ise ikinci bir alt karşıtlık yer almaktadır. Tabiiyet ve özgür olmama durumu arasında ise (A1 ve $\bar{A}2$) bir içerme bağlantısı yer almaktadır. Tabiiyet ve tutsak olmama durumu arasında ise (A1 ve $\bar{A}1$) arasında bir çelişkinlik vardır. Özgürlük ve tutsak olmama durumları (A2 ve $\bar{A}1$) arasında ise bir içerme bağlantısı vardır.

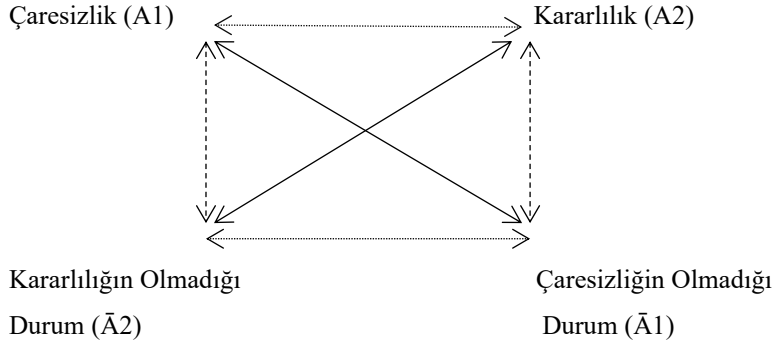

Tonyukuk metninde göze çarpan ikinci karşıtlık ise kabullenme x mücadele karşıtlığıdır. Kabullenme ve Mücadele arasında (A1 ve A2) temel bir karşıtlık yer alırken, mücadele edilmeyen ve kabullenişin olmaması durumlarında ise ($\bar{A}2$ ve $\bar{A}1$) bir alt karşıtlık yer almaktadır. Kabulleniş ve mücadele edilmeme durumları arasında (A1 ve $\bar{A}2$) içerim bağlantısı yer alırken, kabullenme ve kabullenişin olmaması (A1 ve $\bar{A}1$) arasında ise çelişkinlik bağlantısı yer almaktadır. T1 K8 (32)'de görülen Böğü Kağan'ın talimatı ile Tonyukuk'un Altay Dağları'nda beklemesi kabulleniş şeklinde görülse de Tonyukuk bu sırada hep taarruza geçmek istemiştir. Nitekim bu şekilde de olmuştur. T1 K11 (35). Burada Tonyukuk'un kabullenişinin geri planında mücadele etmek için doğru bir anı bekleme ve kendi kararının haklılığına daha çok inanma isteği vardır.

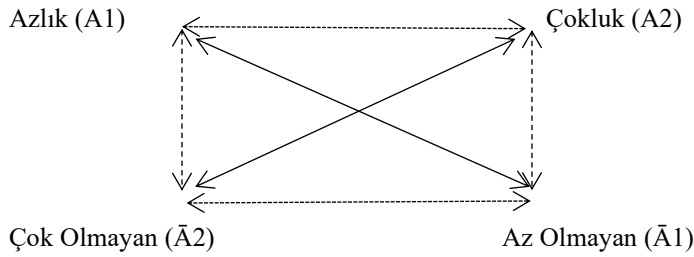

Tonyukuk yazıtı I. taşta görülen bir diğer karşıtlık da T1 B5 (5) ve T1 B6 (6)'da görülen çaresizlik ve kararlılık karşıtlığıdır. Çaresizlik ve kararlılık arasında (A1- A2) temel karşıtlığı yer almaktadır. Kararlılığın olmadığı bir durum ve çaresizliğin olmadığı bir durum ise ($\bar{A}2$ ve $\bar{A}1$) alt karşıtlığı oluşturmaktadır. Çaresizlik ve Kararlılığın olmadığı durumlar arasında ise içerme bağlantısı vardır (A1 - $\bar{A}2$). Çaresizlik ve çaresizliğin olmadığı yer arasında ise çelişkinlik vardır (A1 ve $\bar{A}1$). Kararlılık ve kararlılığın olmadığı durumlar arasında da (A2 ve $\bar{A}2$) çelişkinlik vardır. Kararlılık ve çaresizliğin olmadığı yer arasında (A2 ve $\bar{A}1$) arasında içerme bağlantısı vardır. Çaresizlik ve kararlılık karşıtlığına göre Tonyukuk'un I. taşta T1 B5 (5) ve T1 B6 (6)'da

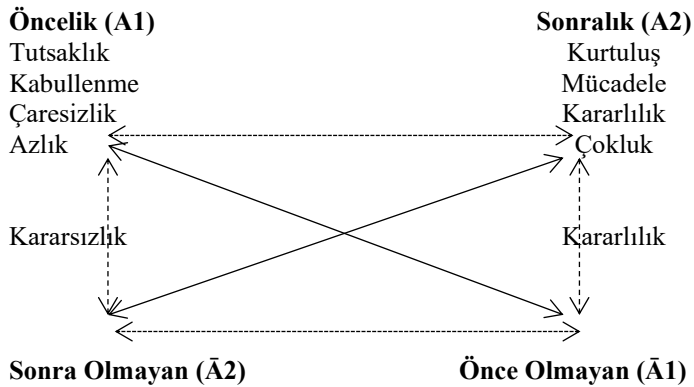
kağan seçme sürecinde düştüğü karar verememe, çaresizlik sürecinin arka planında doğru karar verme süreci iddiası ve öngörüsü yer almaktadır.

II. taşta görülen karşıtlık ise azlık ve çokluktur. Azlık ve çokluk arasında temel bir karşıtlık vardır (A1- A2). Alt karşıtlık ise çok olmayan ve az olmayan şeklindedir (Ā2- Ā1). Azlık ve çok olmayan arasında ise içermeye bağlantısı (A1- Ā2); azlık ve az olmayan arasında çelişkinlik bağlantısı (A1- Ā1); çokluk ve çok olmayan arasında çelişkinlik bağlantısı (A2- Ā2) bulunmaktadır. T2 B4 (39)'da görülen Azız diye yenilecek miyiz ifadesinde görülen bu karşıtlık azlık miktarının gerisinde bu azlığın kendi içerisindeki bütünlüğüne karşı olan inanç ve güvenin sağlamlığıdır.

II. taşta Doğu yüzünde Tonyukuk, I. taşın itibaren yazdıklarının bir değerlendirmesini yapar ve kendi gibi bir danışmana sahip olan ve olmayan milletler arasında bir karşılaştırma yapar. Dolayısıyla I. ve II. taşlar içerisindeki ilk ve son durum arasındaki olumlu dönüşüm öncelik – sonralık bağlantısında bir gösterge bilimsel dörtgen ile ifade edilebilir. Her iki taşın da inşa edildiği karşıtlıklardan biri de öncelik ve sonralıktır. II. taşta Doğu yüzünde Tonyukuk çabalarının bir değerlendirmesini yapar ve kendi gibi bir danışmana sahip olan ve olmayan milletler arasında bir karşılaştırma yapar. Dolayısıyla I. ve II. taşlar içerisindeki ilk ve son durum arasındaki olumlu dönüşüm öncelik – sonralık bağlantısında bir gösterge bilimsel dörtgen ile ifade edilebilir. Her iki taşın da inşa edildiği karşıtlıklardan biri de öncelik ve sonralıktır.

Yazıtlardaki karşıtlıklar temel olarak öncelik ve sonralık karşıtlığına dayanmaktadır. Önceki durum tutsaklık, kabullenme, çaresizlik, azlık, sonraki durumlar kurtuluş, mücadele, kararlılık, çokluğa evrilmiştir. Bu durumlar aslında temel önce ve sonra karşıtlığının sonra olmayan ve önce olmayan karşıtlığına indirgenmiş halidir. Kararsızlık, karşıtlığın indirgenişinde önceliğin yani tabiiyetin içerimi olan kavramdır. Aynı şekilde kurtuluşun içerimi de kararlılık kavramıdır.

SONUÇ

Tonyukuk, politik, askerî ve iletişim açısından üstün bir özelliğe sahiptir. Tonyukuk, doğal yaşamın getirmiş olduğu göçebeliği üstün görmektedir. Göçebeliği ve doğayı savunmaktadır. Bunun nedeni, Türk halkını ve kendisini bu yönde güçlü hissetmesidir. Bu nedenle Tonyukuk, insana, halka ve askerlere doğanın vermiş olduğu güçlüğü savunucusu ve simgesi durumundadır. Bu durum Tonyukuk'un hayat anlayışını oluşturarak kararlarında da etkili olmuştur. Tonyukuk'un askerî ve politik açıdan iletişime önem verdiği görülmektedir. I. ve II. taş Tonyukuk'un bireyselleşme ve onaylanma süreçlerini gösteren yazılı metinlerdir. Tonyukuk'un bu başarılarını, yeteneklerini eyleme dayalı, mücadelecî, doğaya dayanan bir tasvirle ifade etmesi doğadan kültürel kodlarına işlenen yetenek ve karakterinin ifadesidir. Yüzeysel yapıda sanatlı anlatım, cümle yapıları ve söz varlığı ile ortaya çıkan bu düşüncelerin yanında derin yapıda da görüldüğü üzere Tonyukuk I. ve II. taşları karşıtlıklar tabiiyet x kurtuluş, azlık x çokluk, kabullenme x mücadele üzerine inşa edilmiştir. B karşıtlıklar ise temel olarak öncelik ve sonralık karşıtlığına dayanmaktadır. Olumsuz karar ve eylemlerin geri planında aslında olumlu eylem ve durumların yer aldığı görülmektedir. Olumsuz bazı durumlar bir ideanın peşinden giderken de meydana gelmektedir. Fakat bu durum kesitler de görüldüğü gibi aşama aşama olumlu bir dönüşüme doğru evrilmektedir.

KAYNAKÇA

- AKERSON ERKMAN, F., (2019), *Edebiyat ve Kuramlar*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- AYDIN, E., (2017), *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, E., (2019), *Taşa Kazınan Tarih*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- AYDIN, E., (2020), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- BARTHES, R., (1979), *Göstergebilim İlkeleri*, (Çeviren: B. Vardar ve M. Rifat), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BARTHES, R., (2014), *Çağdaş Söylenler*, (Çeviren: T. Yücel), İstanbul: Metis Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU, S., (2005), *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. ve VIII. Yüzyıllar*, Ankara: İmge Kitabevi.
- ERCİLASUN, A. B., (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERCİLASUN, A., B., (2020), *Divânu Lugâti't – Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ESİN, E., (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş Toplu Eserler, I*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- GİRAUD, R., (1999), *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları*, (Çeviren: İ. Mangaltepe), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GUİRAUD, P. (2016), *Göstergebilim*, (Çeviren: M. Yalçın), Ankara: İmge Kitabevi.
- HENGİRMEN, M., (2009), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınevi.

YÜCEL, T., (2005), *Yapısalcılık*, İstanbul: Can Yayınları.

ТАТАР ДИАСПАРАСЫНЫҢ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Арафат МАМЫРБЕКОВ*

АБАСТРАКТ

Мақаланың негізгі мақсаты татар диаспорасының Семей өлкесінде қалыптасу тарихына шолу жасау, сонымен қатар Семей қаласының мәдени, экономикалық және әлеуметтік дамуына татар қауымдастығының үлесін тарихи тұрғыдан талданды. Татарлардан шыққан жекелеген тұлғалардың әлеуметтік беделдері жөнінде сөз қозғалады. Жазбада өңіріміздің рухани, білім мен өнер саласының алға жылжуына татарлардың қанишалықты әсері еткендігіне жауап іздестірілген.

Мақаланы жазу барысында дерекнамалық материалдарды жинастыра отырып, татар диаспорасының аймақтағы кәсіпкерлікті дамытудағы маңызын анықтауға тырыстық. Дерек ретінде ақпараттық мәліметтерге бай мерзімдік басылымдар, осы бағытта ғылыммен айналысып жүрген ғалымдардың еңбектерін негізге алдық.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Семей өңірінде татарлардың пайда болуы мен қалыптасуының тарихы тереңде жатыр. Ертіс бойына өзге ұлттардың жапырала келіп қоныстануын негізінен Сталиндік қатігез саясатпен немесе Екінші дүниежүзілік соғыспен байланыстарамыз. Бірақ татар ұлтының Семей өңіріне келіп табан тіреуі өлкеміздің этникалық құрамының күрт шұбарлану кезеңімен тұспа тұс келмеді. В.В. Радловтың еңбегіне сүйенсек, татарлар сонау 15-16 ғасырларда Ертіс жағалауларына қоныстана бастаған (В. Радлов 1989). Олардың қазақ даласына көше бастауы Ресей империясының саясатымен байланыстырылады. Орыс халқының Волга жағалауларына жиі қоныстануы жердің жетіспеушілігіне әкеліп, ығысқан татарлар біртіндеп өздеріне ыңғайлы жер іздей бастаған. Дегенмен, саудаға жақын, іске икемді ұлт арасында өздеріне жаңа нарық іздеп, елмен елді, ұлыс пен ұлт арасын байланыстырып, Ресей территориясынан тауарды Орталық Азияға өткізумен айналысқандары өз еріктерімен Ертіс жағалауларына қоныстанған (Д. А. Завалко 2004).

Уақыт өте келе Ресей империясының Волга жағалауындағы орыстандыру саясаты күшейді, сонымен қатар шеткері аймақтарға орыс шаруаларының көшуіне еркіндік берілді. 1629 – 1967 жылдары Алексей патша тұсында Сібірге көшуге ниетті азаматтарға сауда жасауға және салықтық жеңілдіктер берілуі татар саудагерлерінің Орта Азия территорияларына көшуге деген қызығушылығын арттырды. Осылайша, Семей аймағына саудагер татарлар келе бастады (Р. Әбсаттаров 2016).

1760 жылдары Ертіс бойына шаруалардың еркін қоныстануына рұқсат берілді. Ал, 19 ғасырдың 40 жылдары қазан татарларын әскерге алу жөнінде жарлық шығады (В. С. Городецкая, Д. И. Бралинова, Д. Н. Мельников 1998). Татарлар әскерге ұлдарын беруден бас тартады. Бұндай бұйрықтар мен жарлықтар татарларды Сібір аймақтарына жылжуларына себеп болған тағы бір оқиға

* Доц. Др. ҚазИГЗУ Гуманитарлық факультет Тарих бөлімі, 21, Т: +7222 56 25 25 /Ф: +7 701 182 7212, arafat_kz@mail.ru

ретінде қарастыра аламыз. Сонымен қатар, Еділ жағалауындағы помещиктер өздеріне қыңыр, діні бөлек өзге ұлттардан арылу мақсатында да татарлардың Сібірге мәжбүрлі түрде көшуіне ықпал жасады.

Осылайша, қазақ жерлерінде біртекті татарлардан құралған слобадалар пайда бола бастады. 1836 жылғы деректер бойынша, Петропавловскіде 459 татар, Семейде 1451 ал, Өскеменде 210 татар тұрған. 1897 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 55 984 татар өмір сүрген. Бұл көрсеткіш қазақ халқының 1,34 % құраған болатын. XIX ғасырдың соңында татарлар Қазақстанның екі аймағында көптеп шоғырланды. Орал облысында 17,8 мың адамды құраса, ал бір Семей уезінің өзінде 9,9 мың татар тұрған болатын. Санақ нәтижесі бойынша татарлар қазақ даласындағы ең ірі үшінші этникалық топқа айналған. Қоныстанған татар ұлтының өкілдерінің 37,6 % мешан, 28,2 % шаруалар, ал 2,4 % көпестер болған (Н. Э. Масанов 2000).

Семей өңірінде сауда қатынасының даму тікелей татар есімдерімен белгілі. Олар Семей қаласында өндіріс орындарын ашып қана қоймай, Ташкент, Қоқанд өңірлерінен күнделікті імірге қажетті заттар мен азық-түліктер тасымалдап халықты қамтамасыз етіп отырды. Олар Александр П-нің өзіне хат жазып, баж салығына жеңілдіктер сұраған¹¹⁵. 1900 жылдары Семейде ірі диірмендердің

иелері де татар өкілдерінен еді, олар бұл саладан орасан табыс тауып отырған. Сонымен қатар, олар Семей қаласын ғана емес Ертіс бойындағы қалалар мен елді-мекендерді үнмен қамтамасыз еткен. Жергілікті халықтың еккен бидайын Семейде орналасқан Мусин диірмені сатып алып, ұнды көршілес аймақтарға, тіпті Ресейге де экспорттаумен айналысқан (А. А. Аубакиров ve Г. Т. Касымова 2004).

Сурет № 1. Мусиндер диірмені. (Облыстық тарихи-өлкетану

Ертіс өзенінің мүмкіндіктерін пайдалануды іске асырған да татарлар болды. Татарлардан шыққан әсіре бай Мусиндер әулеті Ертіс флотының негізін қалады. 1880 жылдары ол Ертісті коммерциялық мақсатта пайдалануды жолға қоя бастаған. Өлкедегі өндірістің дамуы мен қалалардың қарқынды өсуі жүк тасымалының логистикасына сұраныс туғызып қана қоймай, жүктің жылдам тасымалына деген сұранысты қанағаттандырған. Мусин алғаш болып тек жүк тасымалымен ғана емес, Ертіс бойы тұрғындарына арнап жолаушылар тасымалын ұйымдастырды. Мусин атауымен алғашқы пароходтар жолаушыларды дендеген жерлеріне жеткізіп отырды. Осылайша Латиф Мусин Ертісте кішігірім флот жасап, Ертіс су тасымалының монополистіне айналды. 1908 жылы Жоғарғы Ертістегі 46 пароход және 87 баржының екіден үш бөлігі Латиф Мусинге тиесілі еді. Өзінің тасымалдау әлеуетін ұтымды мұражайынан алынды. Семей қаласы.) пайдаланған Латиф кейіннен орыстар тастап кеткен кен орындарынан алтын өндірумен айналыса бастайды (Б. Ж. Атантаева ve P. Д. Ахметова 2018).

¹¹⁵ Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты 64-Қ, 2 - тізбе., 108 - құжат., 48 - бет.

Кен өндіру саласында, әсіресе алтын өндіру бойынша Шығыс Қазақстанның бірнеше рудниктері татарлардың иелігіне өткен. Бастапқыда орыстарға тиесілі болған кен орындарын біртіндеп татар көпестері өз иеліктеріне өткізген. Мысалы, 1910 жылы аймақтық инженер А. Холодковскийдің анықтамасында Семей және Өскемен уездерінде орналасқан «Фатиховский», «Латифовский», «Фида-Ахметовский», «Садковский», «Валиевский», «Удалый», «Гражданин», «Пустой», «Почетный», «Ивановский», «Виктор» және «Осенняя

Сурет № 2. XX ғасырдың басы. Тауар мен жолаушыларға арналған пароход. Семей қаласы. (Семей қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану мұражайынан алынды.).

идилля» және «Святителя - Николаевский» кендер «М.С. Мусин, М. В. Халитов и Ко» компаниясының иелігіне өткендігі айтылады. Бұл кендердің татарша атаулары барлары тікелей татарларға тиесілі болса, ал орыс атауларымен тұрғандары орыстардан жалға алынған. Татар байлары алтынды өндіріп, өзге аймақтарға сатып отырған¹¹⁶. Семей өңірінде тау-кен өндірісінің негізін салушылардың бірі ретінде татарларды атамау мүмкін емес.

Тарихи тұрғыда қарастыратын болсақ, татарлар Семей қаласының дамуына қомақты үлес қосты. Атап айтар болсақ, ағартушылық саласында, жеңіл және ауыр өндірісте, саудасаттықта, діни сауаттылық пен қайырымдылық көрсетуде татарлар қаламыздың көркеюіне тікелей әсер еткен. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында татарлар жергілікті тұрғындардың сауаттылық деңгейін көтеруде, білім алуы мен медреселердің

Сурет № 3. Халитовтар жанұясы (Семей қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану мұражайынан алынды.).

ашылуына ұйытқы болды. Қазақстанда арнайы мемлекет тарапынан жүйелендірілген білім беру ошақтарының болмауы жағдайында дәл осы татарлар қазақ тұрғындарының арасында ең басты сауаттылықты таратушыларға айналды. 1863 жылы Семейдің өзінде 500-дей оқушысы бар тоғыз жеке меншік татар мектебі білім берді. Бұл татар мектептері ауқатты татар көпестерінің қолдауымен ашылған еді. Ол жерде татарлардан өзге де ұлт өкілдерінің білім алуына мүмкіндіктер беріген. Семей

¹¹⁶ Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты 10 -Қ. 1 – тізбе, 4036 - құжат., 5-6 - беттер.)

қаласындағы және қала маңындағы жергілікті қазақтар татар мектептерінде бастауыш білім алған. Бұл мектептерде мұғалім болып татар дін қызметкерлері жұмыс істеген (Р. Әбсаттаров 2016).

Мектептердің көпшілігі көпестердің есебінен, бай саудагерлер мен кәсіпкерлердің қайырымдылыққа берген қаражатынан ашылған. 1872 жылы Петропавлда мұсылман балалар үшін жеті жеке оқу орындары қызмет еткен болса, Семейде бұл жылдары тоғыз жеке мектеп болған. Қазақтың зерттеушісі Шоқан Уәлиханов «бұл мұсылман білімінің басты қозғаушы күші біздің сауда татарлары екенін мойындауымыз керек» деп атап өткен, ал өзінің «Жызық даладағы мұсылмандық» мақаласында: әр ауылда мұғалімдерінің көпшілігі татар молдалары мен семинаристтері болған көшпелі мектептер бар, - деп жазған (Ч. Валиханов 1985).

1904-1905 жылдары арнайы оқу бағдарламалары ашылды. Халықта жаңалықтармен таныстыру мақсатында жиындар жиі өткізіле бастады. Оқу бағдарламалары кітапханаларда, мешіттер мен медреселердің жанында, тіпті түрмелерде де ұйымдастырылды. Көпшілігінде татарлар қызмет атқарды. Халықтық білім беру қоғамының құрметті мүшелерінің көпшілігін Садық Рафиқов, Вали Хамитов сияқты ірі татар көпестері құрады (В. С. Городецкая, Д. И. Бралинова, Д. Н. Мельников 1998).

Семей қаласының мәдени дамуында татар көпестерінің орны бөлек. Олар қаламызда мәдени ошақтардың дамуына өте көп атсалысты. XX ғасырдың басында Семейде 70-ке жуық қайырымдылық қоғамдары жұмыс істеп тұрды. Қайырымдылықтың негізгі бағыты мәдениет пен білімді дамытуға бағытталды. Олар өнер саласы, архитектура мен полиграфия, тіпті спорттық ойындардың дамуына да жағымды әсерін тигізіп жатты.

1901 жылы Семей қаласында 8 кітап сататын дүкендер орналасқан. Солардың ішінде 3 кітап сататын дүкеннің иелері татарлар болған. Олардың иелері Қадыр Халимуллин, Исака Немаддулин және Мухамедьяр Ибатуллиндер еді¹¹⁷. Дүкендерден бөлек базарда кітаптар сататын орындардың да иелері негізінен татарлар құрады, оған дәлел Хабибулла Сейфуллиннің Семей облысы әскери губернаторына жазған хаты. Ол өз хатында рұқсат етілген діни кітаптарды сатуға мүмкінді сұрап, арнайы куәлік беруін өтінген¹¹⁸. Сатылатын кітаптардың негізгі дені діни кітаптар болып келді. Арабша кітаптар да сатылды, оларды негізінен татарлардың өздері ғана оқи алатын болған, мешіттер мен медресе оқушыларына арналған кітаптарды осы дүкендер арқылы алған.

Семей қаласының архитектуралық кескінінің өзгеруі де татарларлармен тікелей байланысты, олардың салған мешіттері, үйлері, сауда орындары және зауыттары Семей қаласын ірі орталыққа айналдырды. Сол кезеңде татар слободасы қаланың ең көрікті жерлерінің біріне айналған. Европалық стильде салынған тұрғын үйлер бір көшенің бойына сәндеп салынған. Бір қабатты ғана үйлер емес, бірнеше қабатты жеке меншік тұрғын үйлердің негізі қалана бастады. Үйдің ауласы қоршалып, Ресейдің ішкі аймақтарындағы ірі қалаларындағы сияқты үйлердің кірер қақпасы мен сырты әрленген болатын. Үйдің ауласы, маңайы абаттандырылды, Семей қаласында тұратын және жақын аймақтардағы ұлттар сол кездегі тұрмыстық игіліктерді пайдалануды және жүзеге асыруды татарлардан үйрене бастады.

¹¹⁷ Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты. 15 - қор., 1 - тізбе., 507 - құжат., 2-3 – беттер.

¹¹⁸ Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты. 15 - қор., 1 - тізбе., 519 - құжат., 1 – бет.

Татар көпестері ислам дінінің тазалығы мен оның таралуына, діни сауаттылықты дамытуға бар күштерін салды. Сонымен қатар, мешіт салуды өздеріне парыз деп санады. Ақшалы топ көпестер бірігіп немесе жеке өздеріне тиесі жерлерге мешіттер салдыртты. 1857 жылдың 8 шілдесінде Фиткулла Гатиев өз ауласында мешіт салуға рұқсат сұрап Ресей императоры Александр Николаевичке өтініш жолдайды. Өтініш мәтінінде Фиткулла Семей халқының кедейлігін, олардың өздері бірігіп мешіт салуға қауқарларының жоқтығын, ол өз ауласынан халық үшін өз қаражатына ағаш мешіт салуға үмкіндігі бар екенін айтып, рұқсат сұрайды. Мешіттің сыртқы пішіні мен оның конструкциясының сызбасын ұсынады (А. А. Аубакиров ve Г. Т. Касымова 2004). Татарлардың көпшілігі орыс тіліне жүйрік болған, осыны пайдаланып Ресей билігінен қоғамға, өздеріне қажеттіні сұрай алған.

Бүгінгі күндері Семейдің символына айналған архитектура жәдігерлерінің бірі Қазақстан территориясында орналасқан екі мұнаралы жалғыз мешіттің іргетасын қалап, елге мұра етіп қалдырған да татарлар болатын. Бұл мешітті 1858–1862 жылдары жергілікті көпестер Сулейменов, Абдышев, Рафиков, Халитовтар салдырған (Т. А. Камалджанова 2012) Бұдан біз татар көпестерінің ауызбіршілігін және дінге беріктіктерін байқай аламыз. Семей қаласындағы татар ауданындағы архитектура жақұтына айналған бір мұнаралы мешітті 1910 жылы бай, көпес Латиф Мусин өз қаражатына салдырған, бүгінгі күнге дейін ел игілігіне қызмет атқаруда.

Татар дисапорасы Семей қаласының мәдени мекенге айналуына түрткі болғанын мойындамауымыз мүмкін емес. Семейде татар театры «Мадэният» XX ғасырдың басында қалыптасып өзінің көрермендерін қызықты қойылымдармен қуантып отырған. 1914 жылы 10 және 31 қаңтар күндері татар драма ұжымы қала тұрғындарына қойылым қойған. Көрермендер оларды түннің ортасына дейін тамашалаған. Қойылымды оқып жүрген жас татар зиялылары ойнаған. Татарлар тек мәдениет саласын дамытпады, Қазақстандағы ең алғашқы футбол командасы да Семейде татарлардың спортқа деген қызығушылықтарының арқасында қалыптасқан. Футбол командасының аты «Ярыш» деп аталып, онда қазақ, татар жастары доп тепкен. Белгілі қазақ жазушысы Мұқтар Әуезов те осы футбол командасының мүшесі болған еді (В. С. Городецкая, Д. И. Бралинова, Д. Н. Мельников 1998).

Баспа ісінің негізін қалап, қазақ шығармаларының жарыққа шығуына татарлардың үлесі зор. XX ғасырдың басында Семей қаласында «Ярдем» баспаханасы жұмыс істей бастады. Мысалы, 1912 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қалқаман – Мамыр » еңбегін осы баспадан жарық көрді (В. С. Городецкая, Д. И. Бралинова, Д. Н. Мельников 1998).

Татарлардың білім мен мәдениетке жақын болуына олардың Ішкі Ресеймен, Орта Азия, Европа мемлекеттерімен сауда байланыстарының орнатуы, сонымен қатар олардың орыс, түркі тектес өзге ұлттардың тілін білулері тікелей әсер етті. Әлемде болып жатқан жаңалықтарды, ғылыми және технологиялық жаңашылдықтарды татарлар қазақтардан бірінші танып біліп отырды. Татарлар саудаға икемділіктері және басқа ұлттармен жақсы қарым қатынасқа түсе алу қасиеттерінің арқасында сол кезеңнің игіліктерін толықтай пайдаланып, оны тек өз мақсаттарына ғана пайдаланбай, өздері тұрып жатқан қоғаммен ортақ пайдалануға тырысты. Бұған дәлел татарлардың қайырымдылық қорлары арқылы жергілікті қауымдастыққа көрсеткен көмектерін жатқыза аламыз. Кеңес кезеңінде өзге ұлттарға «Европаға терезе» бола білген, европалық мәдениетті қазаққа үйретуші орыс ұлты деп көрсетуге тырысқандығы бәрімізге мәлім. Шындығына келер болсақ, қазақ даласына коммунистердің

жаппай мәжбүрлі мәдени өзгерістер енгізгеніне дейін, қазақ даласына европалық мәдениетті исламдық мәдениетпен үндестіре отырып үйреткен ұлт татарлар деп нақ айта аламыз.

Татар жаңұяларының киім киісі, тұрмыс салты, жаңашылдыққа ұмтылуларынан европалық леп сезіліп тұрды. Олар жаңашылдықтан қашпады. Европада немесе Ішкі Ресейде Қандай да бір жана технология мен мәдениет жарыққа келер болса, соны үйренуге, білуге, іске асыруға ұмтылғыш ұлттардың бірі болды. Осылайша, тарихи тұрғыдан алар болсақ, Семей қоғамының жалпы дамуына татарлардың үлесі зор болды. Бүгінгі күні Семейдегі татарлар этносы өкілдері қоғамның барлық салаларында қызмет етіп отыр. Олар Семей топырағынан қоныстанғанна бері еліміздің әлеуметтік, мәдени, экономикалық өміріне белсенді түрде атсалысып, өз үлестерін қосуда.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- РАДЛОВ, В.В., (1989), *Из Сибири: страницы с дневника. М.*, 749 с.
- ЗАВАЛКО, Д.А., (2004), Татарская диаспора на территории Восточного Казахстана в XIX в. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы, *V Международной научно-практической конференции*, Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2004. – С. 151–158.
- ӘБСАТТАРОВ, Р., (2016), *Қазақстандағы татарлар*, 13 желтоқсан, Ақиқат.
- ГОРОДЕЦКАЯ, В.С., Д.И. БРАЛИНОВА, Д.Н. МЕЛЬНОКОВ, (1998), *Семипалат татарлары*, Семипалатинск, 25 с.
- МАСАНОВ, Н.Ә., АБЫЛХОЖИН Ж.Б., ЕРОФЕЕВА И.В., АЛЕКСЕЕНКО А.Н., БАРАТОВА Г.С. (2000), *История Казахстана: народы и культуры*, Учеб. Пособие, Алматы: Дайк-Пресс, 608 с.
- АУБАКИРОВ, А.А., Г.Т. КАСЫМОВА, (2004), *Торговые связи Семипалатинского Прииртышья* (XVIII – начало XX века.) Сборник документов, Семипалатинск, 198 с.
- АТАНТАЕВА, Б.Ж., Р.Д. АХМЕТОВА, (2018), “Татары Семипалатинского Прииртышья в историческом и культурном аспекте (XIX – нач. XX вв.)”, *Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay* 4(4), С.511-535.
- ВАЛИХАНОВ, Ч., (1985), “Собрание сочинений в пяти томах”, *Главная редакция Казахской советской энциклопедии*, Алматы, Т. 5: 528 с.
- КАМАЛДЖАНОВА, Т.А., (2012), “Татарская диаспора Восточно-Казахстанской области в XVIII-XIX вв.”, *Вопросы исторической науки: материалы междунар. науч. конф.*, (г. Москва, январь 2012 г.), М.: Ваш полиграфический партнер, С. 94-102.

BİLGE TONYUKUK KİTABI 1300. YILINDA

Ainur MAYEMEROVA *

ÖZET

Bildiride Türk dünyasının öncü kuruluşlarından biri olan Uluslararası Türk Akademisi tarafından hazırlanan ve on iki dildeki tercüme yer alan Bilge Tonyukuk kitabının tanıtımı yapılacaktır.

Dikilişinin 1300.yılında Bilge Tonyukuk yazıtı Türk Akademisi bilim insanlarınca yeniden ele alınmış, transkripsiyonlu metni ve on iki dildeki tercümesi ile geniş okuyucu kitlesine sunulmuştur.

Bildiride bu yayını diğer çalışmalardan farklı kılan özellikler ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Bilge Tonyukuk yazıtı, Bilge Tonyukuk kitabı, Uluslararası Türk Akademisi.*

ABSTRACT

In this paper will be presented Bilge Tonyukuk book, which prepared by the International Turkic Academy, one of the leading institutions of the Turkish world.

In the 1300th anniversary of the Bilge Tonyukuk inscription was reviewed by the Turkic Academy scientists and presented to a wide audience with its transcribed text and its translation in twelve languages.

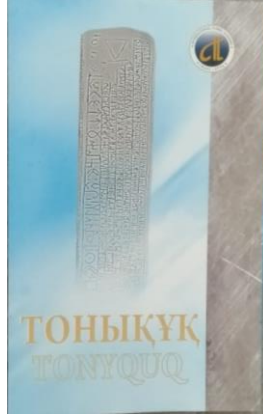
The features that make this publication different from other studies will be discussed in the paper.

Keywords: *Bilge Tonyukuk inscription, Bilge Tonyukuk book, International Turkic Academy.*

Türk Dünyasının öncü kuruluşlarından biri olan Uluslararası Türk Akademisi Nisan 2020 tarihinde Tonyukuk Yılı'nı resmî olarak ilan etti ve "Büyük Bozkır Medeniyeti: Tonyukuk Mirası ve Çağdaş Türk Dünyası" konulu uluslararası çevrimiçi konferans düzenledi. Söz konusu konferans kapsamında Tonyukuk Anıtı metninin Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Tıva, Türk, Moğol, Macar, Alman, Rus, İngiliz, Fransız ve Çin dilleri olmak üzere toplam on iki dilde tercümesini içeren "Bilge Tonyukuk" kitabı takdim edildi.

Bilge Tonyukuk Yazıtı, dikildiği tarihten itibaren on üç yüzyıl geçmesine rağmen Göktürk dönemine ait diğer yazılı abideler gibi değeri hiçbir zaman eksilmeyen, tam aksine hep artan ortak Türk miraslarından biridir. Dolayısıyla Türk Akademisi'nce Bilge Tonyukuk Abidesi'nin dikilişinin 1300. yıl dönümü münasebetiyle 2020 yılında yayımladığı Bilge Tonyukuk kitabı, yazıtın Türk lehçelerindeki ve tercüme edilen yabancı dillerdeki metinlerini bir arada bulundurması özelliğini taşımaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nazarbayev Üniversitesi, Kazak Dili ve Türkoloji Bölümü, ainur.mayemerova@nu.edu.kz.

Resim 1. Bilge Tonyukuk Kitabının Ön Kapağı

Resim 2. Bilge Tonyukuk Kitabının İç Sayfası

Bilge Tonyukuk kitabı toplam 224 sayfadan ibarettir. Kitabın baş editörlüğünü Uluslararası Türk Akademisi Başkanı D. Kıdıralı, editörlüğünü N. Bazılhan üstlenmiştir.

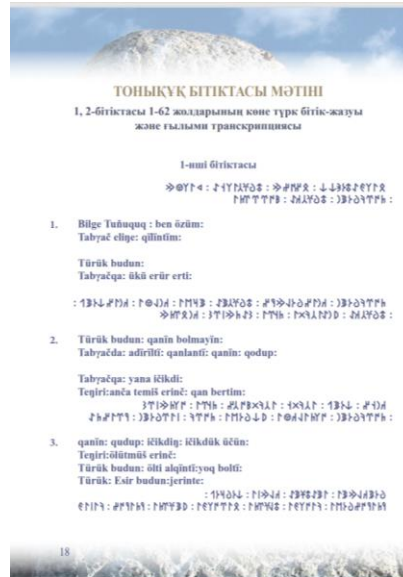
Kitabın Akademi Başkanı tarafından yazılan Giriş bölümünde (s. 5-17) Tonyukuk'un şahsiyeti, Tonyukuk yazıtının araştırılma tarihi ile ilgili geniş bilgi verilmiş ve bilim insanlarıncı Tonyukuk isminin okunuşu, etimolojisi ve anlamı örnekleriyle sunulmuştur.

T. Tekin	V. M. Nadelyayev	V. M. Nikiforov	M. Joldasbekov, K. Sartkojaulı	Ali Ulvi Elöve
Tunyukuk	Tujuquq	Tuyuk > toyuk	Tuyukuk	ton "ilk" + jok "lider"
Birinci vezir, baş vezir	Tuyak gibi ok	ozan	kumandan ve akıl kişisi	İlk lider

Tablo 1. Bilge Tonyukuk kitabının Giriş bölümünde yer verilen Tonyukuk isminin okunuşu ve anlamları

Kitabı hazırlayanlar Tonyukuk isminin etimolojisi konusunda kendi önerilerini de Giriş bölümünde sunmaktadır. Tonyukuk isminin yüksek askerî rütbe olabileceğini öne sürmekte ve delil olarak VII-IX. yy'daki Eski Türklerde *toņa* sözcüğüyle başlayan *toņa tegin*, *toņa sañun*, *toñ yabgu* gibi askerî rütbelerin ve *toñ ala* “kahramanlık yapmak”, *toņa alp* “kahraman, cesur” gibi sözcük öbeklerinin bulunduğu belirtilmektedir. Böylece *Tonyukuk* isminin *toņa* “kahraman, cesur” ve *uquq* “akıl, şuur” sözcüklerinin birleşmesiyle “öncü bilge, alp bilge” anlamlarını karşılayan iki sözcükten oluşabileceği varsayımında bulunmakta ve *Tuñuquq* olarak transkribe edilmektedir.

Tonyukuk bitig taşı metni, kitabın 18. ve 38. sayfaları arasında yer almakta olup, genç araştırmacılar, meraklı öğrenciler ve geniş okuyucu kitlesi için kolaylık sağlaması amacıyla orijinal metnin birer satırı ve altında transkripsiyonu verilmiştir. Bu şekilde okuyucular orijinal metindeki sözcükleri kolaylıkla takip edebilmektedir. Aynı metodun *bitig.kz* sitesinde de kullanıldığını belirtmek gerekir.

Resim 3. Kitapta yer alan Tonyukuk abidesi metninden bir örnek

Akademi uzmanları Bilge Tonyukuk kitabında Tonyukuk yazıtının yeni transkripsiyon denemesini yapmışlardır. Aşağıda yer alan tablolarda Akademi uzmanlarınca yapılan transkripsiyon denemesi H. N. Orkun (1994) ve T. Tekin'in (1998) transkripsiyonlarıyla karşılaştırılmıştır. Tablo 2'de ünlü ve ünsüzler bakımından farklılaşan sözcükler mukayese edilmiştir. Tablo 3'te ise tamamıyla farklı okunan sözcükler satır numaraları ile gösterilmiştir.

Satır No:	Hüseyin Namık Orkun	Talat Tekin	Türk Akademisi (Napil Bazılhan)
	Ş		S
4	Kalmışı	k(a)lm(i)şi	Qalması

4	Kişiğ	kişig	Kisig
7	İteriş	iltēr(i)ş	Elteris
10	Ermış	(ä)rm(i)ş	ermis:
15	Eşidü	ĕş(i)dü	esidü
19	Şandun	ş(a)ntuŋ	santun
	N		ŋ
9	Tonra	toŋra	Toŋra
9	Senüniğ	s(a)ŋün(ü)g	Seŋünig:
14	Önre	öŋrä	öŋre:
14	Bin	biŋ	biŋ:
	Y		ŋ
7	Kıtayıg	kıt(a)ny(ı)g	Qıtañıy:
7	Çugay kuzın	çog(a)y kuzin	Çuğay quziŋin:
	D		t
12	Anda ötrü	(a)nta ötrü	anta ötrü:
	İ		E
5	Tidi	tidi	Tedi
7	İteriş	ilter(i)ş	Elteris
9	Tır	tır	ter
10	Sini	sini	seni
	U		O
5	Turuk	toruk	Toruq
8	Uçuk	oçuk	uçoq
	E		ü
17	Ötüken	öt(ü)k(ä)n	Ötükün
	I		u

7	Kara Kumıg	k(a)ra kum(u)g	Qara Qumuy:
14	Yogın	yog(u)n	yoyun:
	İ		ü
12	Ötüntim	öt(ü)nt(ü)m	ötüntüm:
	A		ı
8	Bogazı	bog(u)zi	boyızı:

Tablo 3. Farklı okunan ve farklı anlamlandırılan sözcükler

Satır No:	Hüseyin Namık Orkun	Talat Tekin	Türk Akademisi (Napil Bazılhan)
Farklı okunan sözcükler			
1	Körür erti	köör(ü)r (ä)rti	Ükü erür erti
3	Türk sir budun yerinte	türk: sir bod(u)n: y(e)rintä	Türük: Esir budun: jerinte:
5	Yagmışı ben ertim	(a)y(ı)gm(a)si b(ä)n (ä)rt(i)m:	yağimsi ben ertim:
5	Turuk bukalı semiz bukalı arkada	toruk buuk(a)lı : s(ä)m(i)z buuk(a)lı: ır(a)kda	toruq buqalı: semiz buqalı: ıraqda:
7	İlteriş kagan bolayın	ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n : bol(u)y(ı)n	Elteris qayan: boluyu:
7	Biliğ eşi, çab eşi ben körtim	b(i)lg(ä)si : ç(a)b(ı)şi: b(ä)n ök (ä)rt(i)m	bilgisi: çabisi: ben ök: ertim:
8	Oguzdandan	og(u)zd(u)nt(a)n	Oyuz: adıntan:
9	Körüg sabı antag:	kür(ä)g s(a)bi (a)nt(a)g	körüg:sabıntay :
9	Üze	Üzä	öze:
9	Azkıya	(a)zk(ı)nya	Azqañi:
10	Tirmen	tir m(ä)n	etermen:
11	Ölürteçi ök tirmen	öl(ü)rt(ä)çik : tir m(ä)n	ölürteçig : etermen :
11	Tabgaç beridenyen teg	t(a)bg(a)ç : b(i)rd(i)n y(a)n t(a)g	Tabyaç : beriden yenteg :
11	Türk sir budun	türk sir bod(u)n	Türük: esir budun:

12	Tirmen	tir m(ä)n:	eterniz:
12	Olursarım kelmedi	ol(u)rs(ı)k(ı)m k(ä)lm(ä)di	olursiqim kelmedi:
13	Kelteçi biz özeçi taşın tutmuş teg biz	k(a)lt(a)ç(ı) b(i)z : öz (i)çi t(a)ş(ı)n: tutm(i)ş t(ä)g biz	qaltıç(ı) biz : özü içi : tışın : tutmus tegbiz:
13	Toplagalı	top(u)lg(a)lı	Topluylı
13	Yinçge eriklig üzgeli uçuz	y(i)nçgä (ä)rkl(i)g : üzg(ä)li : uç(u)z : yuyka	jençige eriklig: üzügli: uçuz:
13	Toplaguluk	top(u)lguluk	topluy uluq:
14	Kurdanda	kur(ı)d(ı)nta	Qurudınta:
14	Barmu ne ança ötüntim	b(a)r mu nä: (a)nça öt(ü)nt(ü)	barımına: ança ötüntüm:
15	Könlünçe odız tedı	köl(l)(ü)l)ça: ud(u)z t(e)di	köñülünçe: uduz etdi:
15	Kök ünüg yoguru	kök öñ(ü)g : yog(u)ru	Kökün ügüs: yoyru:

Tablo 2. Ünlü ve ünsüzler bakımından farklılaşan sözcükler

Kitabın 39. ve 40. sayfalarında Bilge Tonykuk yazıtının Napil Bazilhan tarafından alınan estampaj çizimleri yer almaktadır.

Kitabın bundan sonraki kısmında yazıt metninin önce akraba dillerdeki aktarmaları ve sonra Macarca, Moğolca, Almanca, Rusça, İngilizce, Fransızca ve Çince olmak üzere yabancı dillerdeki tercümelerine yer verilmiştir.

Tonykuk yazıtının Azerbaycan dilindeki aktarması (41.-46. sayfalar) için Ebülfez Ejder Recebli'nin Kadim Türk Yazısı Abideleri (2009) kitabında yer alan aktarması kullanılırken Kazak dilindeki aktarması (47.-75. sayfalar) için M. Joldasbekov'un Büyük Bozkır Edebiyatı (2018) kitabındaki metin Kiril harfli transkripsiyonu ile birlikte verilmiştir. Kırgızca aktarması (76.-81. sayfalar) S. Sıdıkov ve K. Konkobayev'in Eski Türk Yazıtları (2001) ders kitabından alınmış, Türkiye Türkçesi için (82.-87. sayfalar) Talat Tekin'in Tunyukuk (1994) ve Orhun Abideleri (1998) kitaplarında yer alan metinden istifade edilmiştir. Tıvaca (88.-93. sayfalar) metni Yu. Ş. Künzegeş'in *Kül-Tegin Poeziya Veçnogo Neba* (2003) kitabından alınmıştır.

Macar dilindeki tercümesi (94.-99. sayfalar) için *Berta Arpad'ın Szavaimat jol halljatok... A Turk es uygur rovasirasos emlelek kritikai kiadasa* (2004) eseri kullanılmıştır.

Moğolca metni (100.-111. sayfalar) N. Bazilhan tarafından tercüme edilmiş, kitabın 112 ve 116. sayfalarında yer alan ikinci Moğolca metin için Byambin Rinçen'in A. Amar'ın *Moğolların Kısa Tarihi* (2006) isimli eserinde yayımlanan edebî çevirisinden istifade edilmiştir.

Almanca metin için (117.-123. sayfalar) W. Radloff'un (1899) çevirisi kullanılırken Rusça tercümesi (124-130. sayfalar) M. Joldasbekov'un Büyük Bozkır Edebiyatı (2018) kitabından alınmıştır. İngilizce (131.-137. sayfalar) metin T. Tekin'in (1967) eserinden alınırken, Fransızcasını (138.-144. sayfalar) M.

Joldasbekov'un kitabındaki Rusça metni esas alınarak Aytkali Bakıtov tarafından tercüme edilmiştir¹¹⁹. Çince (145.-154. sayfalar) metni için Geng Shimin'in (2005) eseri kullanılmıştır.

Kitabın Tonyukuk Anıt Külliyesi bölümünde (155.-162. sayfalar) anıtın keşif tarihi ve yapılan arkeolojik araştırmalar, külliye gün ışığına çıkarılan heykeller ve külliyenin bulunduğu coğrafya konusunda kapsamlı bilgi verilmektedir. Daha sonra Tonyukuk anıtı metni üzerinde çalışma yapan ve edebî çevirisini yapan araştırmacılar eser isimleriyle birlikte verilmektedir. Aynı bölümde Tonyukuk isminin okunuşları ve anlamı üzerinde durulmakta ve V. M. Nadelyayev'in (1963) *tuyuq-oq* "toynak-ok, toynakça", S. G. Klyastorniy'nın (1966) *Тонжукук, Туңууқ, Тонжууқ, Тунуууқ* "ilk vezir", S. Amanjolov'un (2003) *Тонжууқ* "ilk hazine", *Tony Yuuquq* "yağlı kürk, yağlanmış kürk", *tunçuq+uq* "üzülen, kaygı duyan, dertlenen, dertli", ayrıca *Tonuquq* "mavi kürklü", "kürkü mavi", *Tuñuуқ* "derin feraset sahibi, bilge" anlamları öne sürülmektedir.

Fotoğraflar ve çizimlerin (163.-219. sayfalar) yer aldığı bölüm ise araştırmacılar tarafından büyük ilgi göreceğini düşündüğümüz bölümlerden biridir. Burada 1897 yılında yazıtla birlikte külliye bulunan heykellerin Yelizaveta Klements'in çektiği ilk fotoğraflarından itibaren W. Radloff'un, G. Ramstedt'in, M. Sprengling'in, S. E. Malov'un, A. S. Amanjolov'un, C. Alyılmaz'ın, S. Hurcbaatar ve Ööld D. Baatar'ın transkripsiyonlu metinleri ile çizimleri, 1930 ve 1957 yıllarındaki Moğolistanlı arkeologların keşif ve tespit çalışmalarının fotoğrafları, külliye bulunan çeşitli heykellerin, eşyaların çizimleri ile fotoğrafları kitabı değerli kılmıştır.

Kitabın 220 ve 223.sayfaları arasında Kaynakça bölümü yer almaktadır.

Sonuç olarak Uluslararası Türk Akademisi tarafından yayımlanan Bilge Tonyukuk kitabında Kazakça bir deyişle *Tonyukuktanuw*'nun, yani Tonyukuk araştırmalarının disiplinler arası düzeyde tutulduğunu, tek kaynakta dilsel, tarihsel ve arkeolojik verilerin bir arada sunulduğunu belirtmek gerekir.

Kitabın bir sonraki baskılarında Türk Akademisinin dikkate alabileceği hususları öneri olarak dile getirmek icap eder:

- Tonyukuk isminin okunuşu, etimolojisi ve anlamlandırılması hem "Giriş" hem "Tonyukuk Anıt Külliyesi" bölümlerinde aynı anda ele alınmıştır. "Giriş" Bölümünde ayrıca Akademi'nin Tonyukuk isminin okunuşu ve etimolojisi ile ilgili kendi görüş ve önerisi de dile getirilmiştir. Bize göre, bu bilgiler hem tekrardan kaçınma, hem de konuyu derli toplu tutmak için tek bölümde ele alınmalıdır.

- Tonyukuk Yazıtı metni bu kitapta yer alanlar dışında diğer dillere de tercüme edilmiştir. Örneğin, Arcan Adarov'un edebî aktarması ve Sazon Surazakov'un bir bölümü ele aldığı *Altayca* aktarması; Kazan'da yayımlanan *Tatarca* metni, 2005'te T. Tekin'in Orhon Yazıtları (1988) kitabındaki metnin kullanıldığı *Çağdaş Uygurca* aktarması, Yong-Song Li tarafından 2008 yılında *Korece* yayımladığı metnini ve Thomsen'in *Danca* (1922) çevirilerinin de eklenmesi kitabı daha da değerli kılacağı kanısındayız;

- Araştırmacı ve okuyucuların bu yayını daha rahat kullanabilmeleri için kitaba *Sözlük* ve *Dizin*'in eklenmesi ve *Kaynakça* bölümünün daha geniş tutulması önerisinde bulunmak istiyoruz;

- Farklı okunan ve anlamlandırılan sözcüklerin ayrıca tablo hâlinde verilmesinin kitabı daha faydalı kılacağı düşüncesindeyiz.

¹¹⁹ René Giraud'un Tonyukuk yazıtının Fransızca tercümesini içeren L'Inscription de Baïn Tsokto (Paris 1961) eserinin telif hakları nedeniyle bu yola başvurulduğu düşünülmektedir.

Uluslararası Türk Akademisi, Başkanlığı ve Akademide çalışan bilim insanlarının Türk Dünyası ve Türkoloji için büyük hizmetleri ve katkıları olduğunu burada belirtmek gerekir. Türklük bilimine, Tonyukuktanu'ya yeni yayın kutlu olsun!

KAYNAKÇA

- BERTA, A., (2004), *Szavaimat jol halljatok... A Turk es uygur rovasirasos emlelek kritikai kiadasa*, Szeged.
- GENG, S., (2005), *Studies of the Old Turkic Inscriptions*, Beijing.
- RADLOFF, W., (1899), *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Von Dr. W.Radloff. Zweite Folge, Die Inschrift des Tonjukuk. Vorwort, Text, Transcription, Übersetzung Nebst, Anmerkungen, Glossar und Verbesserungen, S.-Petersburg.
- RƏCƏBLI, Ə. Ə., (2004), *Qədim türk yazısı abidələri*, 4 cə.I cild. Göktürk abidələri.I hissə, Bakı: Nurlan.
- THOMSEN, V., (1922), *Gammeltyrkiske inskrifter fra Mongoliet, i oversøttelse og med indledning*, Kobenhaven.
- TEKİN, T., (1967), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana university.
- TEKİN, T., (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara.
- TEKİN, T., (1996), Eski Türk Yazıtları Araştırmaları (II) - *Tunyukuk Yazıtı*, (Koreceye tercüme eden: Yong-Söng Li, Daegu).
- TEKİN, T., (1998), *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, T., (2009), *Orhon Abidiliri*, Çağdaş Uygurcaya çevirenler: Erkin Ariz, Abdubesir Şüküri, Beijing: Milletler Nəşriyati.
- TEKİN, T., (2008), *Orhon Yazıtları Araştırmaları: Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı*, Koreceye tercüme eden: Yong-Söng Li, Seul
- АДАРОВ, А. О., (1971), *Тоньюкук*, Горно-Алтайск.
- АМАНЖОЛОВ, А. С., (2003), *История и теория древнетюркского письма* – Алматы, «Мектеп».
- АМАР, А., 2006, *Монголын товч түүх* -Улаанбаатар.
- ЖОЛДАСБЕКОВ, М., (2018), *Ұлы дала әдебиеті* – Астана: «Ғылым» баспасы: 416 б.
- КЛЯШТОРНЫЙ, С. Г., (1966), Тоньюкук Ашидэ Юаньчжень // *Тюркологический сборник* – М., С. 202-205.
- КЮНЗЕГЕШ, Ю. Ш., (2003), *Из книги «Кюль-Тегин. Поэзия вечного камня*, Новосибирск: Наука.
- НАДЕЛЯЕВ, В. М., (1963), “Чтение Орхон-Енисейского знака «пј» и этимология имени Тоньюкука”, *Тюркологические исследования*- М., Л..
- СУРАЗАКОВ, С.С., (1962), *Алтайская литература*- Горно-Алтайск.
- СЫДЫКОВ С. ve К. КОНКОБАЕВ, (2001), *Байыркы түрк жазуусу* (VII-X кылымдар): Окуу китеп, Бишкек: КТМУ, 337.

BİLGE TONYUKUK ANIT MEZAR KOMPLEKSİNİN VE NALAIH'TAKİ MEZARLARIN, MEZAR KOMPLEKSLERİNİN FİZİKİ DURUMU

Osman MERT*

ÖZET

Moğolistan coğrafyasında Saka, Hun, Köktürk, Ötüken Uyğur Kağanlığı Dönemlerinden günümüze Türk kültürünün kesintisiz olarak varlığını sürdürdüğü bölgelerden biri de Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin de içinde yer aldığı Töv Aımag'ın Nalaih ilçesidir. Ulaanbaatar'a 47,7 km'lik mesafede bulunan Nalaih'in nüfusunun önemli bir kısmı Kazak Türklerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla büyük oranda coğrafyanın özelliklerinin ve geleneksel inanç sisteminin şekillendirdiği Türk kültür ve medeniyetine ait eserlerin önemli bir bölümü günümüzde Nalaih bölgesinde bulunmaktadır.

Nalaih bölgesinde günümüze ulaşabilen eserlerin önemli bir kısmını mezarlar ve mezar kompleksleri oluşturmaktadır. Genellikle kutsal alanlarda ve yerleşimin yoğun olduğu bölgelerde görülen; kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre kurgan, anıt mezar ya da sıralı taşlarla çevrilmiş şekilde yapılan bu mezarların önemli bir bölümü Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksi ile Nalaih arasındaki bölgede bulunmaktadır.

Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksinin yaklaşık 3-3,2 km kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunan ve Türk kültürünün farklı tarihi dönemlerine ait olan mezarların bir kısmı kurgan şeklindeyken bir kısmı da anıt mezar biçiminde tasarlanmıştır, "Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksinin ve Nalaih'taki Mezarların, Mezar Komplekslerinin Fiziki Durumu" başlıklı bu bildiri Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksi ve kompleksin kuzeyindeki, kuzey doğusundaki mezarların ve bu mezarların günümüzdeki uzantısı durumundaki Nalaih'taki yeni mezarların fiziki durumu görüntülerle desteklenerek dikkatlere sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi, eski Türklerde mezar geleneği, Nalaih, kurgan.*

ABSTRACT

One of the regions in Mongolia where Turkish culture has continued uninterruptedly since the Saka, Hun, Köktürk, Ötüken Uyghur Khaganate periods to today is the Nalaih district of Töv Aımag, where the Bilge Tonyukuk Monument Tomb Complex is located. An important part of the population of Nalaih, which is at a distance of 47.7 km from Ulaanbaatar, consists of Kazakh Turks. Therefore, an important part of the works of Turkish culture and civilization, largely shaped by the characteristics of geography and traditional belief system, are in the Nalaih region today.

Tombs and tomb complexes constitute an important part of the works that have survived in the Nalaih region. Generally seen in sacred areas and areas where settlement is concentrated; According to the culture, belief system, and the status of the people, a significant part of these tombs, which were built as kurgans, mausoleums, or rows of stones, are located in the region between the Bilge Tonyukuk mausoleum complex and Nalaih.

Located 3 - 3,2 km north and northeast of Bilge Tonyukuk mausoleum complex and belonging to different historical periods of Turkish culture, some of the tombs were designed as mausoleums and others as kurgans, in this study named "The Physical Condition of the Bilge Tonyukuk Memorial Tomb Complex and the Tombs and Tomb Complexes in Nalaih", the physical condition of the Bilge Tonyukuk monumental tomb complex and the tombs to the north and northeast of the complex and the new tombs in Nalaih, which are the current extension of these tombs, were presented to the attention with images.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi ABD, omert@atauni.edu.tr

Keywords: *Bilge Tonyukuk mausoleum complex, burial tradition in ancient Turks, Nalaih, kurgan.*

GİRİŞ: Eski Türklerde Mezar Geleneği

Eski Türklerde mezar geleneği; inanç sistemindeki öldükten sonra hayatın devam edeceği düşüncesi, ölen kişinin toplum içindeki rolü, halkın veya yöneticilerin ölen kişiyi algı biçimi, coğrafyanın mezar yapımı için sunduğu imkânlar... çerçevesinde şekillenmiş ve gelişmiştir (Mert 2015: 97, Alyılmaz 2011: 98, Mert 2020: 522). Nejat Diyarbekirli, konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

Sanat tarihimizin mezar mimarisi ile ilgili kısmı Türklerin ata kültürüne bağlılığı dolayısıyla zenginleşmiştir. Onun yapı strüktürünü oluşturan unsurların ana hatlarını Türk kültürünün temellerinde aramızın gerektiği görüşü giderek ağırlık kazanmaktadır. Tarihin en erken devirlerinden itibaren Türk toplulukları arasında devlet için yararlı hizmetler yapmış, il tutmuş kağanlara, beylere, alperenlere, vatana hizmet etmiş bey ve kağan eşlerine, melikelere, devlet büyüklerine ata kültürüne gösterilen saygı, örf ve âdetlere bağlılık dolayısıyla abidevi mezarlar yapılmış, sanatın büyüdüğü dili ile milletimiz bu “alp soylu” kişilere şükran borcunu ifade etmeye çalışmıştır. Bu abideler Çin’in Kansu eyaletinden Macaristan ovalarına, Anadolu’ya kadar uzayan bozkır kuşağında serpiştirilmiş durumda bulunmaktadır. Tarihin akışı içinde yeryüzünde başka hiçbir millet bu kadar geniş bir alana abidelerini yayamamıştır (Diyarbekirli 1991: 53-62).

Cengiz Alyılmaz’a göre ise eski Türk boy ve topluluklarının (Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Kırgız vd.) kurgan, mezar ve anıt mezar kompleksi yapma geleneğinin temelinde esas itibarıyla iki düşünce yer almaktadır:

Bunlardan birincisini “**ölen** (ancak öldükten belirli bir süre sonra dirileceğine inanılan) **kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma**” düşüncesi oluşturur. İkincisinin temelinde ise, ölen kişinin hatırasını canlı tutma; onu, düşüncelerini ve misyonunu gelecek kuşaklara aktarma kaygısı yatar. Belirtilen düşünceler çerçevesinde eski Türk boy ve topluluklarında mezarlar üç şekilde yapılmıştır: **Gerçek mezarlar, sahte mezarlar ve anıt mezarlar**. Bu mezarlardan ilki, ölen kimsenin cesedinin ve eşyalarının da içinde yer aldığı; daha ziyade dağlarda, yüksek tepelerde, sarp kayalıklarda, ormanlık arazilerde, yönü değiştirilmiş nehir yataklarında... inşa edilmiş, kurgan ve saklı kabir / saklı ev şeklindeki **gerçek mezarlar**dır. İkinci mezar türü, ölen kişinin gerçek mezarını saklamak / gizlemek amacıyla yapılan **sahte mezarlar**dır. Eski Türk mezarlarının üçüncüsü ise, hem ölen kişinin adını yaşatmak, anısını canlı tutmak, ona saygı gösterip bağlılık bildirmek, hem de asıl mezarın yerini gizli tutmak amacıyla yapılan **temsili mezarlar**dır. Bu komplekslerde temsili mezarı kuşatan / içinde barındıran (içi, dışı savaş ve av tasvirleriyle süslenmiş) odalar (“eb bark”lar), üzerleri süslemeli, işlemeli veya damgalı sunak taşları / sunak masaları, heykeller, balballar, yazıtlar, tören alanları, saygı yolları... bulunur (Alyılmaz 2011a: 98).

Temsili mezarları, bünyelerinde barındırdıkları mimari yapıları, heykelleri, balbalları, sunak masalarını / sunak taşlarını vd. dikkate alarak **anıt mezar kompleksleri** olarak da adlandırmak mümkündür.

(Kök)türk Dönemi’ne ait Öngöt, Köl Tigin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Köli Çor, Ongi, Bugut, İh Hanuı Nur... Anıt Mezar Kompleksleri ile Uygur Dönemi’ne ait Moyun Çor Kağan Anıt Mezar Kompleksi bu tür mezarların karakteristik örneklerini teşkil eder. Söz konusu anıt mezar komplekslerinin büyük bölümü

herkesin rahatlıkla görebileceği yerlerde özellikle de önemli yolların geçtiği ovalarda ve vadilerde inşa edilmişlerdir (Alyılmaz 2011: 98, Mert 2015: 97-98, Mert 2020: 523).

on ok oğlinga tatinga tegi bunı körü biling bengü taş tokıtdım ...erser ... taka erig yerte irser ança erig yerte bengü taş tokıtdım bititdim anı körüp ança biling: *On-Ok oğullarına ve yabancılarına kadar (herkes) şunu iyice görün bilin: Ebedi taş hâkkettirdim. (Burası) ... (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hâkkettirdim, yazdırtım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin)* (KT G 12-13, Alyılmaz 2005: 13, Tekin 1995: 38-39).

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksinin Fiziki Durumu

Köktürk Dönemi'ne ait en önemli mezar komplekslerinden biri olan Bilge Tonyukuk mezar kompleksi Ulaanbaatar şehir merkezinin kuş uçuşu 46,5 km güney doğusunda, 47 4140.42K ve 107.28.3309D koordinatlarında ve 1533 m.lik rakımda inşa edilmiştir. Bizzat Bilge Tonyukuk'un kendisi tarafından yaptırılan anıt mezar kompleksinin 3 km güney doğusunda bölge sakinleri tarafından günümüzde de kutsal sayılan Bayan Tsokto Tepesi, 11 km kuzeyinde Ulaanbaatar – Baganuur karayolu, 20 km kuzeybatısında Nalaıh bulunmaktadır. Tola Irmağı'nın 13 km güneyinde yer alan anıt mezar kompleksi, günümüzde Doğu - batı istikametinde 57 m, güney-kuzey istikametinde 44 m ölçülerinde demir çitlerle çevrili bir alanda, tabiatın bütün tehditlerine açık bir vaziyette varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin batıdan bir görüntüsü

Bilge Tonyukuk Yazıtlarının Durumu

Bilge Tonyukuk yazıtları dikildikleri 8. yüzyıldan bu yana yaklaşık 1300 yıldır açık alanda tabiatın olumsuz koşullarından ve insan kaynaklı müdahalelerden ciddi düzeyde etkilenmişlerdir. Her iki yazıt da bu süre içinde mevsimsel ısı farklarından, kuş dışkılarından, yağmur ve kar sularından, hayvanların sürünmelerinden, bazı araştırmacıların ve medya mensuplarının boyamalarından; bölgedeki insanların kutsal kabul ettikleri için yağ sürmelerinden, kuvvetli rüzgârlardan... ciddi düzeyde etkilenmiş; bütün bunların sonucunda yazıtlarda aşınmalar, yapraklaşmalar ve dökülmeler meydana gelmiştir (Alyılmaz 2005: 188).

Birinci Yazıt'ın batı yüzünün üst kısımlarında kuş dışkılarının asitlerinden kaynaklanan ciddi düzeyde yapraklaşmış dökülmeler; orta kısma doğru boyanmış yerler, alt kısımda da kar ve yağmur sularına ve ısı farkına bağlı oluşmuş yapraklaşmış dökülmeler ve aşınmalar mevcuttur.

Birinci Yazıt'ın güney yüzünün üst kısımlarında kuş dışkılarının asitlerinden kaynaklanan lokal kopmalar, orta kısımda yağlanma ve boyanmış yerler, alt kısımda da kar ve yağmur sularına ve ısı farkına bağlı oluşmuş lokal dökülmeler ve aşınmalar mevcuttur.

Bilge Tonyukuk Yazıtlarından birincisindeki kuş dışkılarını, buna bağlı dökülmeleri ve boyanmış bölgelerden birini gösteren fotoğraflar (Foto: C. Alyılmaz)

Birinci Yazıt'ta kuş dışkılarının asitlerinden kaynaklanan yıpranma diğer yüzlere göre çok daha fazladır. Bu yüzün üst kısmındaki yazılı yüzeyler büyük oranda yapraklaşıp dökülmüştür. Batı yüzün üst kısmında günümüze ulaşan harfler de hemen o bölgenin altındaki metin de büyük oranda boyalı durumdadır. Bu yüzün de alt kısımlarında kar ve yağmur sularına, ısı farkına bağlı yapraklaşmalar ve aşınmalar vardır. Bu yüzün orta üst kısmında insanlardan kaynaklanan, alt kısımlarda ise hayvanların sürtünmesiyle oluşan yağlanmalar bulunmaktadır. En alt kısımda yine diğer yüzlerde olduğu gibi yağmur ve kar sularına ve ısı farkına bağlı kopmalar ve aşınmalar mevcuttur.

Bilge Tonyukuk Yazıtlarının alt kısmındaki dökülmelere ait bir görüntü

Bilge Tonyukuk Yazıtlarında hayvanların sürtünmesiyle oluşmuş yağlanmalardan bir görüntü (Foto: C. Alyılmaz)

Bilge Tonyukuk Yazıtlarından ikincisi birincisiyle mukayese edilemeyecek kadar kötü durumdadır. İri dişli granit blok birinci yazıtta göre gerek kuş dışkılarından gerekse tabiat şartlarından çok daha fazla etkinlenmiştir. Birinci yazıt kuş dışkıları ve tabiat şartlarıyla yapraklaşıp lokal dökülmelere uğrarken, ikinci yazıt gözle görülebilecek kadar iri taneli granit olması dolayısıyla aynı olumsuz şartlara lokal dökülmeler şeklinde değil de aşırı düzeyde aşınma şeklinde tepki göstermiştir. Aşınmanın fazla olması dolayısıyla da harflerin derinlikleri büyük oranda kaybolmuş, çizgiler çoğu yerde gözle görülemeyecek hâle gelmiştir.

Bilge Tonyukuk Yazıtlarından ikincisindeki kuş dışkılarını ve aşınmaları gösteren fotoğraflar

İkinci Yazıt'ın bütün yüzlerinin orta ve alt kısımlarında hayvanların sürtünmesinden kaynaklanan yağlanmalar, tabiat koşullarından kaynaklanan ciddi aşınmalar mevcuttur.

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksindeki İnsan Heykellerinin Durumu

Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'nde 2001 yılının Ağustos ayına kadar beş adet insan heykeli vardı. Bu heykeller 2001 yılında bölgede TİKA tarafından yaptırılan Depo-Müze Kazievi (DMK) binasına taşınmış; daha sonra da bunlardan ikisi Moğolistan Milli Tarih Müzesine götürülmüştür. DMK binasının camları insanlar tarafından kırıldığından bina içerisine kuşlar girmiş ve heykeller burada da korunamamıştır (Alyılmaz 2005: 234). Kıyafetleriyle, oturuş şekilleriyle, duruşları itibarıyla döneme dair ciddi bilgiler ihtiva eden ve iri taneli granitten yapıldıklarından tarihi süreçte ciddi oranda yıpranmış olan bu heykellerin hepsinin kafası koparılmış durumdadır.

DSK Binasi'ndaki Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'ne ait heykellerin bir kısmının durumu

Sunak Masalarının Durumu:

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin orijinalinde iki adet sunak masası bulunmaktadır. Ancak 1897, 1909, 1925 ve 1957 yıllarında yapılan legal, bunların dışında yapılan illegal kazıların neticesinde söz konusu sunak masalarından günümüze sadece beş adet taş ulaşabilmiştir, yani sunak masalarına ait taşlardan üçü kayıptır. Üzerlerinde Türk kültür coğrafyasının pek çok yerinde karşılaşılan dokumalarda, mezarlarda görülen çiçek motifleri bulunan taşlardan biri parçalanmış, diğerlerinin üzerindeki motifler de büyük oranda yıpranmıştır.

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'ndeki sunak masalarına ait işlemeli granit blokların durumu

Döşemelerin Bugünkü Durumu:

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin orijinalinde zeminde kare şeklinde taşların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş bir zemin döşemesi bulunmaktadır. Ancak geçen süre içinde hem iklim koşullarına hem de yapılan kazılara bağlı olarak bunların da bir kısmı toprak altında kalmış, bir kısmı kaybolmuş ve zemin orijinal görüntüsünü büyük oranda kaybetmiştir.

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'ndeki döşemelere ait bir görüntü

Balbalların Bugünkü Durumu

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin balbal dizisi çitle çevrili alanın içinden başlamakta ve doğuya doğru 1300 m devam etmektedir. Orijinalinde sayıları en az 500 olan ve Tarihi süreçte bir kısmı toprak altında kalan, bir kısmı da kaybolan balballardan günümüze 290 kadarı ulaşabilmiştir (Alyılmaz 2005: 248). Bölgenin son yıllarda tarıma açılmasıyla balbalların 375. m.sinden itibaren 345 m.lik kısmı bir tarım arazisiyle kesişmiştir. Günümüzde balbal sırasını Nalaıh'tan maden suyu tesisi tarafına giden toprak taşıt yolları ondan fazla noktadan kesmiştir.

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'ne ait balbal dizisinin batıdan bir görüntüsü

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'ne ait balbal dizisinin doğudan bir görüntüsü

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Mezarlar

Saka ve Hunlardan Kırgız Dönemi'ne kadar asırlarca Moğolistan coğrafyasında farklı düzeylerdeki siyasi birlikler altında yaşayan Türk boyları hayatın aşağı yukarı her aşamasına dair binlerce eser bırakmışlardır. Bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin önemli bir kısmını da mezarlar oluşturmaktadır.

Kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre kurgan, anıt mezar ya da sıralı taşlarla çevrilmiş şekilde yapılan bu mezarlarla Moğolistan coğrafyasının aşağı yukarı tamamında karşılaşmak mümkündür. Genellikle kutsal alanlarda ve yerleşimin yoğun olduğu bölgelerde daha sık görülen bu mezarların bir kısmı, günümüzde Töv Aımag'ın Nalaıh ilçesinin yaklaşık 16 km güneydoğusunda; Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksinin de yaklaşık 3 km kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Mert 2020: 523).

“Ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma” düşüncesi kapsamında yapılan bu mezarların bir kısmı kurgan şeklinde, bir kısmı sıralı taşlarla çevrili iken üçü de dört tarafı yassı, üzeri işlemeli taş bloklarla çevrili, balbal dizisi olan anıt mezar biçiminde tasarlanmıştır.

Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'nin ve çevresindeki kutsal alanların, mezarların bulunduğu bölgenin uydu görüntüsü

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Kurganlar ve Çerçeveli Mezarlar

Türk mezar geleneği tarihinin çok eskiye dayandığı bilinmektedir. Günümüzde büyük bölümü Moğolistan'da, Doğu Türkistan'da, Tuva'da, Altay'da Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Azerbaycan'da, Anadolu'da... bulunan eski Türk mezarlarının birçoğu milattan önceki yıllara tarihlendirilmektedir. Bu mezarların da en karakteristik olanları, Türk yaşayış ve inanışından derin izler taşıyan kurganlardır (Alyılmaz 2008: 187). Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur ve Kırgız Dönemlerinde geleneksel Türk inanç sistemi çerçevesinde oluşan ve şekillenen kurganlar, ölen kişinin uhrevi dünyadaki hayatı için bir yaşam alanı/ev olarak tasarlanmıştır. Bu nedenle coğrafyanın sunduğu imkânlar çerçevesinde bölgelere göre farklı malzemelerle inşa edilen kurganlar, genellikle iki bölüm hâlinde yapılmıştır. Mezarda yatan kişinin statüsüne göre toprağın üstünde kalan kısımların genişliği genellikle 5 m ile 50 m; yüksekliği 3-10 m; dış koruma hatları da 90-110 m arasında değişmektedir. Toprağın altında kalan ve evin / çadırın içini sembolize eden mezar odası da yine kişinin statüsüne göre farklı boyutlarda ve şekillerde tasarlanmıştır (Mert 2020: 524).

Bölgedeki kurganlar (48688135D 5287741K) Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'nin yaklaşık 3 km kuzey doğusunda yer almaktadır. Saka ya da Hun Dönemi'ne ait olabilecek bu kurganlar genellikle kağan, kumandan, boy beyi ya da devrin ileri gelenlerinin mezarlarıdır. Söz konusu kurganların çevresinde yer alan küçük mezarlar ise kurgandaki kişinin ailesine, yakın çevresine ve kurgandaki şahsa yakın olmak isteyenlere aittir. Dolayısıyla kurganın çevresinde yer alan mezarların yerleştirilme biçimi ve sırası aynı zamanda mezar sahiplerinin hayattaki ilişkilerini de yansıtır niteliktedir. Bu kurganlarda kutsal sayılan alanın belirgin şekilde taşlarla çevrili olması; tören ve saygı yolunun yer alması, bir bölümünde tasvirli ve damgalı taşlar bulunması

başta (Kök)türk Dönemi mezarları olmak üzere sonraki dönem Türk mezar yapısına da örnek teşkil etmiştir (Mert 2009: 20, Mert 2020: 525).

Çevresinde pek çok küçük mezar bulunan bölgedeki kurganlardan birinin uydu görüntüsü

Kurganın ve çevresindeki mezarların bir kısmının genel görüntüsü

Moğolistan coğrafyasında kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre yapılan mezar türlerinden biri de çerçeveli mezarlardır. Nalañ bölgesinde sıralı taşların yan yana dizilmesiyle oluşturulan çerçeveli mezarların bir kısmı kurganların koruma hatlarının içinde, bir kısmı koruma hatlarının hemen dışında, bir kısmı da çevresinde bulunmaktadır.

Kurganın koruma hatları dışındaki mezarlardan biriyle görüntüsü

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Anıt Mezarlar

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin yaklaşık 3-3,2 km kuzeyinde (48685487D 5286704K, 48687798D 52885660K) bulunan anıt mezarlar, tıpkı Öngöt, Şatar Çuluu gibi bölgelerde rastlanan (Kök)türk Kağanlığı Dönemi'ne ait kağan, kumandan, boy beyi gibi önemli kişiler için yapılan sandıklı mezarlardır. Bölgede işlemeli dikdörtgen yassı granit bloklarla çevrili, orta kısmı toprak zeminden oluşan ve balbal dizisi olan bu mezarlardan günümüze çok azı ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşabilenler içinde de sağlam olan bulunmamaktadır. Bunların çerçevelerini oluşturan dikdörtgen blokların bazı mezarlarda biri bazılarında da ikisi ya kaybolmuş ya da parçalanmış durumdadır. Taşların bir kısmının orijinal yerlerinde olmaması, bir kısmının kayıp olması Moğolistan'daki pek çok mezar gibi bu mezarların da büyük ihtimal ile kaçak kazıya maruz kaldıklarını göstermektedir. Bölgenin tarıma açılmasıyla tıpkı Höl Asgat ve İh Hanuí Nuur Mezar

Komplekslerinin balbalları gibi söz konusu bölgedeki anıt mezarlardan birinin balbalları da büyük oranda kaybolmuştur; çok azı da yatık bir şekilde de olsa görülebilmektedir (Mert 2020: 526-527).

Anıt mezarlardan birinin balbal dizisiyle görüntüsü

Anıt mezarlardan ikisinin doğudan çekilmiş görüntüleri

Her ikisinin de üzerinde büyük oranda yıpranmış, dökülmüş olsalar da Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'ndeki taşlar üzerinde yer alan işlemlerden bulunmaktadır.

Anıt mezarlardan birinin kuzeydoğu yönünden bir görüntüsü

Nalaıh'ta Kazak Mezarlıklarındaki Eski Türk Mezar Geleneğinin Günümüzdeki Temsilcileri Durumundaki Mezarlar

Nalaıh'ın yaklaşık 3,5-4 km kuzeydoğusunda bölgede yaşayan Kazak Türklerine ait mezarlıklar bulunmaktadır. Çoğunluğu orta kısmı yığma toprak, çevresi taşlarla yaklaşık bir 80 cm-1m yükseltilerek

çevrilmiş durumda olan mezarların dışında ölene ev yapma geleneği çerçevesinde çadır biçiminde tasarlanmış mezarlar da bulunmaktadır. Bir kısmı topraktan, bir kısmı da betondan yapılan çadır şeklindeki mezarların tepesinde İslam'ı sembolize eden bir hilal ve künye bilgisinin yer aldığı küçük bir tabela bulunmaktadır. Diğer mezarların da üzerlerinde mevtanın babasının ve kendisinin adının, doğum ve ölüm yıllarının yazılı olduğu; çoğunlukla bir köşesinde hilal, diğer köşesinde güneş tasvirleri bulunan dikdörtgen şeklinde bir mermer blok ya da tabela yer almaktadır.

Nalaîh'ta çadır şeklinde yapılmış mezarlardan birinin görüntüsü

Nalaîh Kazak Mezarlığı'nda son zamanlarda en fazla tercih edilen mezar şekli

Sıralı taşlarla çevrili mezarlar, şekil itibarıyla Hun Dönemi'nden beri özellikle kurganların güvenlik duvarı içindeki ya da kurganların çevresindeki mezarların İslami Dönem'deki uzantıları niteliğindedir. Zira İslam öncesine ait bu tarz mezarlar tek sıra taşlara çevrili iken, bölgedeki İslami Dönem'e ait mezarlarda taşların üst üste dizilerek mezar çerçevesinin yükseltildiği; orta kısmın ise eski mezarlarda olduğu gibi toprak olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Saka ve Hun Dönemlerinden Kırgızların, Moğollar tarafından 920'li yıllarda çıkarılmalarına kadar birçok Türk boyu, Moğolistan coğrafyasında asırlarca yaşamış ve farklı düzeylerde siyasi birlikler, devletler

kurmuştur. Türk boylarının çoğu, 840'lı yıllarda Ötüken Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla batıya ve güneye doğru giderken; Kırgızlar da 920'li yıllarda Moğollar tarafından söz konusu coğrafyadan çıkarılmışlardır. Türk boylarının Moğolistan coğrafyasından kitleler hâlinde çıkmasına neden olan bu gelişmelere rağmen farklı boylara ait Türk gruplarının bir kısmı, geçmişten günümüze aynı bölgelerde yaşamaya devam etmektedir. Dolayısıyla Moğolistan coğrafyasının önemli bir kısmında 920'li yıllardan önceki Türk kültürünün birtakım uzantılarına günümüzde de rastlamak mümkündür.

Hunlardan Kırgız Dönemi'ne kadar asırlarca Moğolistan coğrafyasında farklı siyasi birlikler altında yaşayan Türk boyları, hayatın aşağı yukarı her aşamasına dair binlerce eser bırakmışlardır. Bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin önemli bir kısmını mezarlar ve anıt mezar kompleksleri oluşturmaktadır. Bu anıt mezar komplekslerinden bir kısmı da Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'yle birlikte günümüzde Töv Aımag'ın Nalaıh ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır.

Kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre kurgan, anıt mezar ya da sıralı taşlarla çevrilmiş şekilde yapılan bu mezarlarla Moğolistan coğrafyasının aşağı yukarı tamamında karşılaşmak mümkündür. Genellikle kutsal alanlarda ve yerleşimin yoğun olduğu bölgelerde daha sık görülen bu mezarların bir kısmı, günümüzde Töv Aımag'ın Nalaıh ilçesinin yaklaşık 16 km güneydoğusunda; Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksinin de yaklaşık 3 km kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

“Ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma” düşüncesi çerçevesinde yapılan (Alyılmaz, 2011a) bu mezarlardan Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksinin 3,2 km kuzeydoğusunda kurganlar, sıralı taşlarla çevrili mezarlar; yaklaşık 3 km kuzeyinde de yassı işlemeli taş bloklarla çevrili, balbal dizisine sahip anıt mezarlar bulunmaktadır. Kurganların yapıma şekli ve çevresindeki mezarların pozisyonu Saka ve Hun Dönemi kurganlarına benzemektedir. Yassı, işlemeli bloklarla çevrili ve balbal dizisine sahip diğer mezarlar ise işlemleri, şekilleri ve balbalları itibarıyla Moğolistan'ın Şatar Çuluu, Öngöt gibi bölgelerinde de karşılaştığımız (Kök)türk Dönemi'nin önemli isimlerine ait sandıklı mezarlarla aynıdır. Mezarlarda tarafımızdan yapılan araştırma ve incelemeler sırasında (günümüzde) yazıta dair herhangi bir işarete rastlanmamıştır. Söz konusu mezarları çevreleyen taşların bir kısmı tarihi süreçte kaybolurken, bir kısmı yerinde durmakta, bir kısmının da parçaları aynı alanda bulunmaktadır. Mezarı çevreleyen taşların bir kısmının yerinde olmaması, bir kısmının parçalanmış olması, söz konusu mezarların büyük ihtimal ile kaçak kazıya maruz kaldığını göstermektedir.

Günümüzde bölgedeki mezarlarla ilgili kaçak kazı dışındaki en ciddi tehditlerden biri de bölge arazisinin 2000'li yıllardan sonra hızlı bir şekilde tarıma açılmasıdır. Bölgede ekip olarak çalışmaya başladığımız 1997 yılından bu yana tarım arazilerinin sayısında ve büyüklüğünde bir artış gözlemlenmektedir. 2003 yılında Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi, Bayan Tsokto Tepesi, anonim mezarların ve kurganların olduğu bölgede yani Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksinin yaklaşık 3-3,5 km'lik çevresinde sadece 2 çadır ve bunların ağılları var iken 2010 yılında aynı bölge içinde 2; 2015 yılında 3; 2018 yılında da 10 adet, büyüklükleri 36 ila 650 dönüm arasında değişen tarım arazisi oluşturulmuştur. Bu arazilerin çoğu tarihi eserlerin bulunduğu alanlar üzerine kurulmuştur. Hatta 2015 yılında açılan, yaklaşık 36 dönümlük bir tarım arazisinin 342 metresi Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin balbal dizisiyle kesilmiş; bu süreçte bölgedeki mezarların ve balbal dizilerinin bir kısmı yok edilmiştir (Mert 2020: 531).

Öneriler:

- Günümüzde Moğolistan coğrafyası, Türk halklarının ortak geçmişine ait şehir kalıntılarını, kurganları, mezarları, anıt mezar komplekslerini, yazıtları, heykelleri, süs ve kullanım eşyalarını, dikili taşları...üzerinde barındırmaktadır. Ancak bu kültür varlıkları, 2020 itibarıyla yeterince korunamamaktadır. Söz konusu eserlerin korunması için devlet düzeyinde Türkiye Cumhuriyeti, Türk Cumhuriyetleri ve Moğolistan; konuyla ilgili kurum / kuruluş düzeyinde ise Türk Keneşi, TÜRKSOY, Türk Akademisi, TÜRKPA, Türk Kültür ve Miras Vakfı... daha fazla geç kalmadan üzerlerine düşeni yapmalıdır.
- Nalañ bölgesi başta olmak üzere binlerce mezar, mezar kompleksi... son otuz yılda gerek kaçak kazılar gerekse buldukları bölgelerin tarıma açılmasıyla yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dolayısıyla bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin bir an önce koruma altına alınmaları, uygun olanların restorasyon ve konservasyonlarının yapılması gerekmektedir.
- Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin en az 4-5 km çevresinin bir an önce sit alanı ilan edilmesi sağlanmalı ve bölge koruma altına alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- ALYILMAZ, C., (2001a), “Dünü ve Bugünü ile Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi I”, *Orkun Dergisi*, 40: 40-43; II, 41, 31-35, III, 42, 39-44.
- ALYILMAZ, C., (2001a), “Dünü ve Bugünü ile Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi (I)”, *Orkun Dergisi*, 40: 40-43.
- ALYILMAZ, C. (2001b), “Dünü ve Bugünü ile Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi (II)”, *Orkun Dergisi*, 41: 31-35.
- ALYILMAZ, C. (2001c), Dünü ve Bugünü ile Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi (III)”, *Orkun Dergisi*, 42: 39-44.
- ALYILMAZ, C., (2001d), “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları Işığında Bazı Tespitler”, *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Y. Hacaloğlu), Ankara, 67-75.
- ALYILMAZ, C., (2003a), “Epigrafik Belgelemeler ve Yüzey Araştırmaları / Epigraphic Documentation and Surface Researches”, *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları / Work For The Project Turkish Monuments in Mongolia in Year 2001*, 329-379.
- ALYILMAZ, C., (2003b), “Moğolistan’da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21: 181-199.
- ALYILMAZ, C., (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Karam.
- ALYILMAZ, C., (2007), *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara: Karam.
- ALYILMAZ, C., (2008), “Asya’dan Avrupa’ya Ana Çizgileriyle Eski Türk Uygurluk Eserleri”, *Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 187-198
- ALYILMAZ, C., (2010), “2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaıdam Bölgesi ve Orhun Vadisi”, *Dil Araştırmaları*, 7: 9-59.

- ALYILMAZ, C., (2011a), “Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursa’deki Türbeler”. *Kaşgar’dan Endülüs’e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir*, Bursa, 1-41.
- ALYILMAZ, C. (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara, Atatürk Üniversitesi.
- ALYILMAZ, S. ve C. ALYILMAZ, (2014), “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, <http://www.tekedergisi.com/> 3(4): 1-33.
- BARTHOLD, V. V., (1990), *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Ed. H. D. Yıldız), Ankara, Kronik.
- BARTHOLD, V. V., (1998), “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, (Çeviren: A. İNAN), *Makaleler ve İncelemeler, C. I*, Ankara, 362-286.
- BARTHOLD, V. V., (2013), *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Ed. K. Y. Koprman ve İ. Aka), Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- ÇANDARLIOĞLU, G., (2003), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Nobel Akademik.
- ÇANDARLIOĞLU, G., (2004), *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÇORUHLU, Y., (2006), *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Kabalcı.
- ÇORUHLU, Y., (2006), “Kurgan ve Balık (Ordu-Balık) Terimleri Üzerine Düşünceler”. (Ed. Y. Çoruhlu, N. Türkmen, N. Seçgin, A. Yılmaz), *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli’ye Armağan*, İstanbul, 103-110.
- DİVİTÇİOĞLU, S., (1987), *Kök Türkler*. İstanbul: Ada.
- DİYARBEKİRLİ, N., (1991), “Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Muharrem Ergin’e Armağan*, 28/1-2: 53-62.
- DORCSÜREN, Ts., (1957), “Doloogoídoın Bulş ba Tüüniî Höşöö”, *Şinceh uhaan tehnik*, 6: 25.
- ESİN, E., (1978), *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- ESİN, E., (1986), “Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar”, *Erdem*, 1/2: 409-429.
- ESİN, E., (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, Kabalcı.
- ESİN, E., (2002), “İç Asyada Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler”, *Türkler Ansiklopedisi*, I: 494-517.
- GOLDEN, P. B., (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çeviren: O. Karatay), Ankara, Karam.
- GÖMEÇ, S., (2012), *Türk-Hun Tarihi*, Ankara, Berikan.
- GRAKOV, B. N., (2006), *İskitler*, (Ed. Çeviren: A. Batur), İstanbul, Selenge.
- GUMİLYEV, L. N., (1999), *Eski Türkler*, (Ed. Çeviren: A. Batur), İstanbul, Birleşik.
- İNAN, A., (1998), “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları”, *Makaleler ve İncelemeler, I*: 497-499.
- İNAN, A., (1998), *Altay’da Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama Makaleler ve İncelemeler*, (2. baskı, cilt 2), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KARAMÜRSEL, A., (2002), “Türklerde Mezar Geleneği”, *Türkler*, 3: 76-79.
- KOCASAVAŞ, Y., (2002), “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri”, *Türkler*, 3: 67-75.
- MERT, O., (2008), “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyyede Bulunan Damgalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36: 281-305.
- MERT, O., (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları’ndan Tes - Tariat - Şine Us*, Ankara, Belen.

- MERT, O., (2009), “Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40: 1-24.
- MERT, O., (2015), *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi.
- MERT, O., (2020), “Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Mezarlar ve Anıt Mezar Kompleksleri”, *Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Dikilişinin 1300. Yılı UNESCO 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına Tonyukuk Kitabı*, (yay. haz. K. Yıldırım), 521-536.
- ÖGEL, B., (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- ÖGEL, B., (2001), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- ÖGEL, B., (2003), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- RASONYI, L., (1993), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ROUX, J. P., (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Ed. Çeviren: L. Arslan), İstanbul: Kabalcı.
- ROUX, J. P., (2011), *Eski Türk Mitolojisi*, (Ed. Çeviren: M. Y. Sağlam), Ankara: Bilgesu.
- SAĞOL-YÜKSEKAYA, G., (2009), “Türkler’de Ölümün Algılanışı ‘Ölmek Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle”. E. Gürsoy-Naskali, G. Sağol-Yüksekkaya (Eds.), *Uçmağa Varmak Kitabı*, İstanbul: Kitabevi: 3- 40.
- SINOR, D., (1998), “The Uighurs in Mongolia and the Kyrgyz”, *History of Civilizations of Central Asia*, IV:191-200.
- SINOR, D., (2000), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, İletişim.
- TAŞAĞIL, A., (2012), *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- TAŞAĞIL, A., (2013), *Kök Tengri'nin Çocukları Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, Ankara: Bilge Kültür Sanat.
- TOGAN, A. Z. V., (1981), *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- TÖRBAT, Ts., P. H. CİSKAR ve D. BATSÜH, (2005), “Mongol Altaid Pazırkıin Bulşiig Anh Maltan Sudalsan n’”, *Altai Sudlal*, Ulaanbaatar, 52-62.
- YILMAZ, A. (2006), “Gök Türk Heykelciliğinde Baba ve Balbal Kavramları Üzerine”, (Ed. Çoruhlu, N. Türkmen, N. Seçgin, A. Yılmaz), *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Dr. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan*, İstanbul, 111-126.

kara (kamag) bodun İFADESİNİN EŞDİZİMLİLİK BAKIMINDAN BAĞLAM ANALİZİ VE METİNLERARASILIĞI

Mehmet Vefa NALBANT*

Mustafa AĞCA**

ÖZET

Bu çalışmada, Türk Kağanlığı Yazıtları'nda geçen "kara (kamag) bodun" eşdizimliliğine yüklenen anlam değeri, bağlam analizi ve metinlerarasılık yöntemleriyle belirlenmeye çalışılmıştır. Neticede, kara (kamag) bodun eşdizimliliğinin, hem Türk Kağanlığı Yazıtları'nda hem de Eski Uygur Türkçesi metinleri ve Kutadgu Bilig'de doğrudan "alt tabaka, avam" değil, kullanıldığı farklı bağlamlara göre "ayak takımı (bilgisiz, nasıl hareket edeceğini bilmeyen, örgütlenme yeteneği olmayan halktan bir kesim)", "talihsiz halk" ve bazen de yönetici kesimin dışında kalan "genel halk kitlesi" anlamlarında kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, yukarıdaki bilgiler ışığında, bazı kaynaklarda "kara (kamag) bodun" ibaresinin eski Türk topluluklarında halk arasındaki sınıf farkına işaret ettiği yorumlarının sorgulanması gerektiği ileri sürülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Eşdizimlilik, metinlerarasılık, bağlam analizi, Türk Kağanlığı Yazıtları, kara bodun.

CONTEXT ANALYSIS AND INTERTEXTUALITY OF THE "KARA (KAMAG) BODUN" EXPRESSION IN TERMS OF COLLOCATION

ABSTRACT

In this study, semantic value attributed to the "kara (kamag) bodun" collocation in the Turkish Khaganate Inscriptions has been tried to be determined by context analysis and intertextuality methods. As a result, the collocation of "kara (kamag) bodun" has not been used directly in the meanings of "lowerclassman" in both the Turkish Khaganate Inscriptions and the Old Uyghur Turkish texts and Kutadgu Bilig, but instead in different contexts "rabble (a group public who are ignorant, do not know how to act and have no ability to organize)", "unfortunate people" and "general public mass" it is concluded that it is used to mean. In addition, in the light of the above information, it has been claimed that the thought in some sources that the "kara (kamag) bodun" collocation indicates the class difference between people in ancient Turkish communities is not true.

Keywords: Collocation, intertextuality, context analysis, Turkish Khaganate Inscriptions, kara bodun.

GİRİŞ

Genel anlamda tarihî metin yayıncılığında, özelde ise tarihî metinlerin çözümlenmesi ve yorumlanmasında, dolayısıyla daha iyi anlaşılmasında deyimsel birlikteliklerin, bunlar içerisinde de eşdizimlilik örneklerinin derinlemesine incelenip doğru anlamlandırılması, içinde barındırdığı kültürel ve sosyal kodların çözümlenmesi oldukça önemlidir. Bu çözümleme işleminde, özellikle deyimsel birlikteliklerin, geçtiği bağlamlarda birliktelik gösterdiği diğer anlamsal ifadelerle birlikte değerlendirilip anlam kodlarının sayısal değerlerinin çıkarılması; metinlerarasılık yöntemi kullanılarak bir metne, metindeki bir ifadeye,

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, vnalbant@gmail.com, ORCID:0000 0001 6987 5259.

** Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, magca.tr@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9120-2462.

deyimsel birlikteliğe, bir sözcüğün anlam değerine daha sonra ortaya konmuş metinlerde yapılan göndermelerin belirlenerek kullanılması gereklidir.

Çalışmada ilk olarak *kara (kamağ) bodun* eşdizimliliğinin geçtiği bağlamlardaki anlam değerleri belirlenerek *bodun* sözcüğünün tek başına kullanıldığı bağlamlardakilerle karşılaştırılmış ve bunların istatistikî verisi belirlenmiştir. Daha sonra Yazıtlardaki *kara (kamağ) bodun* eşdizimliliği, sonraki dönem metinlerinde geçen örneklerle anlam ve kullanım olarak metinlerarasılık bağlamında karşılaştırılmıştır.

Türkçede Renk Sistematiği ve “Kara” Rengi

İnsan hayatı ve faaliyetlerinde önemli bir yeri olan renk, aynı zamanda insanın dünyayı algılayışının da bir parçasıdır. Dünyadaki diller, insan zihninin evren bilgisine, yaşadığı kültürel ve coğrafi çevrede kazanılmış deneyimlere bağlı olarak farklı özellikler gösterir. Dolayısıyla renk adları ve bunlara yüklenen anlamlar da dilden dile, kültürden kültüre çeşitlenir (Otyzbay 2019: 30, 41). Türk kültüründe renklerin önemli bir yeri vardır. Her rengin bir anlamı bulunur, bazen bu anlamlar çeşitlenir. Mesela *kara* sözcüğü genellikle olumsuz anlamlarda kodlanır. Bazen de (Yaratılış Destanı’nda tanrının adının Kara Han olması vs. örneklerde olduğu gibi) olumlu anlamlarda kodlandığı söylenebilir. Türkçede kara sıfatının aslında aşağı bir dereceyi değil, aksine büyük, kudretli, yüksek, saygıdeğer seviyeyi belirttiği düşüncesini Pritsak dile getirmiştir (1955: 259’dan aktaran Kafesoğlu 2014: 233). Burada Kara Han, Kara Ordu, Karaton ve daha birçok örnek gösterilmiştir. Ayrıca Kara Osman, Kara Mehmed, Kara Yusuf vb. Türkçede büyük hükümdarlara ve kahramanlara “kara” lakabı verilmiştir¹²⁰ (Kafesoğlu 2014: 233).

Kara renginin olumsuz anlamlarda kullanımına tarihi metinlerden çok sayıda örnek verilebilir. Dede Korkut Boyları’ndan Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu’nda Bayındır Han şöyle der, *Kimüñ ki oğlu kızı yok kara otaga konduruñ, kara kiçe altına döşeñ, kara koyun yahnısından öñine getirüñ, yir-ise yisün yimez-ise tursun gitsün. ... Oğlı olanı ağ otaga, kızı olanı kızıl otaga konduruñ, oğlı kızı olmayanı Allah Ta’âla kargayupdur, biz dahı kargaruz, bellü bilsün* (Ergin 2016: 78). Yukarıdaki örnekte *kara* sözcüğü olumsuz anlamda kodlanmıştır.

“Kara” Renk Adının Eşdizimlilik Oluşturduğu Örnekler

Eski Türkçe metinlerde *kara* sözcüğüyle kurulan, farklı anlam kategorilerinde değerlendirilebilecek çok sayıda eşdizimlilik örneği bulunmaktadır. Bunlardan bazıları doğrudan kara sıfatının gerçek anlamını üzerinde taşıyan ve eşdizimlilik çalışmalarında genellikle *açık eşdizimlilik* olarak adlandırılan, yani eşdizimliliği oluşturan sözcüklerin anlam bakımından şeffaf olduğu *kara kuş* “kartal”, *kara yağ* “petrol”; bir kısmı, sözcüklerin anlam olarak yarı donuk olduğu ve anlamsal bir sınırlamaya uğramış *kara bulut* “yağmur bulutu”, *kara yir* “yeryüzü”; bir kısmı ise sözcüklerin tek tek anlamlarının birlikteliğinin anlamıyla herhangi bir ilgisinin bulunmadığı, anlam olarak tamamen donuk, deyimleşmiş *kara kir* “kötülük”, *awutça kara toprak* “dünyalık mal mülk”, *kara tün* “belirsiz bir gelecek, karmaşa ortamı” gibi örneklerdir:

kara kuş (DLT 402) (*kuş* “kuş”) **kel.** “kara kuş” **eşd.** “kartal”

kara yağ (DLT 402) (*yağ* “yağ”) **kel.** “kara yağ” **eşd.** “petrol”

kara bulut (DLT 206) (*bulut* “bulut”) **kel.** “kara bulut” **eşd.** “yağmur bulutu”

kara yir (KB 1418) (*yir* “yer”) **kel.** “kara yer” **eşd.** “yeryüzü” [*saray karşı itme ay ilig kutu/ anundi saña ev kara yir katı*]

¹²⁰ Ögel’e göre Türk mitolojisinde Kara Han, asil soydan gelmeyen hükümdarlara verilen bir addır (2010: 104).

kara tün (KB 4925) (*tün* “gece”) **kel.** “karanlık gece” **dey.** “belirsiz bir gelecek, karmaşa ortamı”
[*kara tün içinde turur kelgü iş/ yarutur yaruk kün aya edgü iş*]

awutça kara toprak (KB 5425) (*toprak* “toprak”) **kel.** “bir avuç kara toprak” **dey.** “dünyalık mal mülk”
[*kodu bir awutça kara toprakı/ ulug meñü il kol nerek bu sakıg*]

kara kir (KB 6457) (*kir* “kir”) **kel.** “kara kir” **dey.** “kötülük” [*halal yitti barça haram üstedi/ haram yigli köglin kara kir tuda*]

Aşağıdaki (a) örneğinde *kara*’nın, *baş* sözcüğüyle (b) örneğinde ise *kuş* sözcüğüyle oluşturduğu farklı eşdizimlilik örnekleri farklı bağlamlarda farklı anlamlarla kullanılmıştır. *kara baş* eşdizimliliklerinde adlaşmanın yanı sıra “bahtsızlık, talihsizlik” ve aynı zamanda “cahillik” anlamlarının kodlandığı görülür:

(a)

kara baş (KB 966, 2692) (*baş* “baş, kafa”) **kel.** “kara baş” **eşd.** “bahtsız kişi; cahil kişi” [*kara baş yagısı kızıl til turur/ neçe baş yidi bu takı ma yiyür*]

kara baş (DLT 402) (*baş* “baş, kafa”) **kel.** “kara baş” **eşd.** “(erkek ya da kadın) köle”

(b)

kara kuş (DLT 402) (*kuş* “kuş”) **kel.** “kara kuş” **eşd.** “kartal”

kara kuş (DLT 402) (*kuş* “kuş”) **kel.** “kara kuş” **eşd.** “bir yıldız adı (Jüpiter gezegeni/ Terazi Takımyıldızı)”

kara kuş (DLT 402) (*kuş* “kuş”) **kel.** “kara kuş” **eşd.** “devenin toynağının ucu, kenarları”

Aşağıda, *kara* sözcüğünün Tonyukuk ve diğer Yazıtlar ile Kutadgu Bilig, Dîvânü Lugâti’t-Türk gibi tarihî metinlerde farklı sözcüklerle eşdizimlilik oluşturduğu diğer örnekler verilmiştir. Bunlardan *kara karak* “gözün renkli bölümü” ve *kara kuş* “bir yıldız adı (Jüpiter gezegeni/ Terazi Takımyıldızı)” eşdizimlilik yoluyla terimleşme örnekleridir. *kara kuş* örneği, anlamsal ilgi olarak, Jüpiter gezegeni/ Terazi Takımyıldızı’nın büyük olasılıkla kanadını açmış bir kartal silüetine benzetilmesi yoluyla ortaya çıkmıştır. Yukarıdaki adlaşmış *kara kuş* “devenin toynağının ucu, kenarları” eşdizimliliği ise yine kanadı kapalı bir *kara kuş*’a / kartala benzetme yoluyla üretilmiştir:

kara ter (T2 D 2) (*ter* “ter”) **kel.** “kara ter” **eşd.** “çok çalışma” [*tün udımatı küntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yüğürti işig küçüg bertim* (T2 D 2-3)]

kara orun (DLT 402) (*orun* “yer”) **kel.** “kara yer” **eşd.** “mezar”

kara karak (DLT 402) (*karak* “göz yuvarı”) **kel.** “kara göz yuvarı” **eşd.** “gözün renkli bölümü”

kara kuş (DLT 402) (*kuş* “kuş”) **kel.** “kara kuş” **eşd.** “bir yıldız adı (Jüpiter gezegeni/ Terazi Takımyıldızı)”

Aşağıdaki eşdizimlilik örneklerinde *kara* sözcüğü olumsuz anlamlarda kodlanmıştır. *kara tul*’da “bahtsızlık”, *kara nom*’da “yanlışlık, zarar ve kötülük”, *kara muş*’da ise olumsuz bir anlamı pekiştirme, derecelendirme, “korkunçluk” anlamları dikkat çekmektedir:

kara tul (Tal. 3 4) (*tul* “dul”) **kel.** “kara dul” **eşd.** “bahtsız dul” [*kalmış a kara tulı a kalmış* “(geride) kalmış! Bahtsız dulu (eşi) (geride) kalmış!”]

kara nom (AY 302/13) (*nom* “öğreti”) **kel.** “kara öğreti” **eşd.** “kötü öğreti” [*qara nomlartın ıraç kitip yürüñ nomlarig tutmakka tayanıp* “kötü (yanlış) öğretilerden uzağa gidip iyi (doğru) öğretilere sadık kalmaya dayanarak” (AY 302/13-15)]

kara muş (DLT 652) (*muş* “bela, sıkıntı”) **kel.** “kara bela” eşd. “korkunç bela” [*kara muş kelmeginçe kara yalga keçme* “Kara (korkunç) bela üzerine gelmediği sürece Kara Yalga’yı (Geçilmesi zor bir dağ geçidi) geçme.”]

Türklerde Boy Teşkilatı/ Yönetim Anlayışı ve “Kara” Rengi

Evrensel anlamda geçmişten bu yana toplum yapıları içerisindeki farklılaşma ve hiyerarşik yapılanma durumları ile renk dağılımları arasında yakın bir bağ buluna gelmiştir (Toker 2009: 105-106). Türk kültür ve siyasi tarihindeki renk sembolizmi incelendiğinde Gök Tanrı inancına sahip Türklerin iyilik tanrısı Ülgen’in etkisiyle, devletin başında bulunanların ve üst düzey yöneticilerin hâkim rengi ve hâkimiyet sembolünün beyaz renk olduğu görülür (Genç 1999: 1079). Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hâkim unsurlar zorbalık yoluyla hiçbir mülkiyet hakkı ve siyasi hak tanımadıkları kendilerine tabi kitleleri çeşitli sınıf, kast uygulamalarıyla baskı altına alarak toplum düzenini sağlamaya çalışırken insanın kol gücüne ihtiyaç duyulmadığı ve boy teşkilatı düzeninin hâkim olduğu eski Türklerde halk arasında tam eşitlik olup birinin diğerine uşaklık etmesi söz konusu değildir. Eski Türklerde görülen kölelik uygulaması da asıl Türk bölgelerinde değil, Çin ve İç-Asya sahalarında görülür ve bu uygulamanın kökeni yerleşik kültürler ve orman topluluklarına dayanmaktadır. Yazıtlarda geçen *kara bodun* ifadesi ve buna karşılık geldiği düşünülen *ak beg*¹²¹ (?) deyiimi Türk topluluklarında bir asiller sınıfının mevcut olduğu yorumuna neden olmuştur. Bununla birlikte devlet idaresinde kağanın yardımcıları durumundaki beylerin idare edilen halka nispetle üstün tutulması doğal olsa da bundan imtiyazlı bir sınıf hükmünün çıkarılması zordur. Kafesoğlu’na göre Yazıtlardaki *kara bodun* ifadesini, “asıl, büyük, kalabalık bodun” diye anlamlandırmak gerçeğe daha yakın görünmektedir ve bir ihtimal olarak sayısı az olanlar “ak” sayılmıştır (2014: 229-233).

Farklı alanlarda uzman bilim adamlarının *kara bodun*la ilgili birbirinden farklı görüşleri dikkati çekmektedir. Kimine göre bu adlandırma bir sosyal statü ayrımı için kullanılmakta ve sosyal tabakalaşmayı ifade etmekteyken kimine göre Türk sosyal ve kültürel hayatına ters düştüğü için böyle bir çıkarım mümkün değildir. O hâlde duruma bir de dilbilimsel açıdan bakıp çeşitli dilbilim yöntemleriyle açıklık getirmeye çalışmak gereklidir. Bu çalışmada bağlam analizi ve metinlerarasılık olmak üzere iki yöntem kullanılmıştır. Ayrıca elde edilen veriler sayısallaştırılarak istatistiki bir değerlendirme de yapılmıştır.

Türk Kağanlığı Yazıtlarında Geçen *kara (kamağ) bodun* Eşdizimliliğinin Bağlamsal Örüntüsü

(1) “ayak takımı, isyancı topluluk”¹²²

Türk Kağanlığı Yazıtları’nda geçen *kara (kamağ) bodun* eşdizimliliğinde *kara* sözcüğünün olumsuz anlamlarda kodlandığı görülür. Yazıtlarda metnin kurucusu bazı bağlamlarda kendisine tabi halktan bir grubun “yanıldığı, hata ettiği, kendisine (kağana) karşı gelip isyan ettiği ve bu eylemlerin sonucundan olumsuz etkilendiği” durumları ifade ettiği bağlamlarda *bodun* sözcüğünü *kara* sözcüğüyle birlikte kullanmıştır.

¹²¹ Şine Usu Yazıtı’nda (D 10) geçen ibare üzerine farklı okuma ve anlamlandırmalar vardır. Mesela Ölmez *ürün beg* “Ürüng Bey” şeklinde özel ad olarak anlamlandırmıştır (2015: 298-304). Ayrıca bunun dışında *ak bodun* gibi bir deyim belgelerde geçmemektedir (Toker 2009: 107).

¹²² Gök Tanrı inancına göre Tufan’dan sonra Ülgen, insan yaratmağa girişti. Kardeşi Erlik de (yer altı ilahı, kötü ruhların ilahı), onun adam yarattığı çiçeğin bir parçasını alarak insan yarattı. Ülgen, kardeşine darıldı ve onu lanetleyerek “senin yarattığım kavim *kara kavim* olsun. Benim yarattığım *ak kavim* şarka, senin yarattığın kavim garba gider” diye ilave etti (İnan 1987’den aktaran Genç 1999: 1078). Bu bilgiden hareketle *kara bodun* ifadesinin mitolojik kökeni ve bu ifadeyle yapılan gönderme daha iyi anlaşılacaktır.

Aşağıdaki (a) örneğinde metnin yaratıcısı, kendisine (kağana) itaat etmeyerek karşı gelip “düşman olan” ve “düzene sokulacak bir kitle” olarak görülen *türgiş bodun*’u *kara türgiş bodun* olarak adlandırır. (b) örneğinde de isyan eden bu kitle ve bu hatası sonucunda “kağanı öldürülüp”, “yurdu elinden alınıp”, “bağımlı olup, boyun eğen” ve “(kendi iradesi dışında) bir yere yerleştirilmiş” olan bu topluluk *kara türgiş bodun* olarak kodlanmıştır¹²³:

(a) *sogdak bodun eteyin teyin yençü ügüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz anta kesre kara türgiş bodun yağı bolmuş* (KT D 39)

(b) *kaganın anta ölürtümüz elin altımız kara türgiş bodun kop içikdi ol bodunug tabarda konturtumuz* (KT D 38) ... *tegmış kara türgiş bodunug anta ölmüş almış* (KT D 40)

(2) “talihsiz halk, topluluk”

Yazıtlarda geçen bir kısım örnekte *kara* (*kamağ*) *bodun* eşdizimliliğinin, halkın “içine düştüğü kötü durumu, başına gelen talihsizlikleri” ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. *kara* sıfatı burada, bu talihsizliklerin nedeni olarak *bodun*’un kendi yanılıklarına da işaret etmektedir. (c) örneğinde “kağanını ve yurdunu yitiren”, “başka bir kağana (*tabgaç kagan*) hizmet etmeye başlayan” ve bu durumdan hoşnut olmayıp söz konusu “başka kağan”a düşman olan halk, içinde bulunduğu durumu ve hoşnutsuzluğu kendi diliyle ifade eder, sonrasında “örgütlenmeyi beceremediği” için yine “boyun eğip bağımlı olur”, dolayısıyla metinde *kara kamağ bodun* “talihsiz halk” olarak kodlanır. Aynı bağlamda, “Çin hakanının, bunca hizmet ettiğini düşünmeden Türk halkını (yani iline, yurduna sahip çıkamayan *kara kamağ bodun*’u) öldürmek, yok etmek istediği” anlatılırken bu kez aynı halk için *türük bodun* ifadesinin kullanılması, *kara kamağ bodun*’a burada genel anlamda Türk halkının “talihsizliğinin” kodlandığının kanıtıdır¹²⁴:

(c) *kara kamağ bodun ança temiş ellig bodun ertim elim amtı kanı kimke elig kazganur men ter ermiş kaganlıg bodun ertim kaganım kanı ne kaganka işig küçüg berür men ter ermiş ança tep tabgaç kaganka yağı bolmuş yağı bolup etinü yaratınu umaduk yana içikmiş bunça işig küçüg birtükkerü sakınmatı türük bodunug ölüreyin urugsıratayın tir ermiş* (KT D 8-9, BK D 8-9)

Aşağıda (d) örneğinde, metnin başında *karluk bodun* ibaresi geçerken devamında aynı halkın düştüğü kötü durumlar ve sonunda, kendi yöneticilerini yok eden metnin yaratıcısının karşısındaki “çaresizlik durumu”nun anlatıldığı bağlamda bu kez *kara bodun* eşdizimliliği kullanılmıştır. Bu bağlamda da “talihsiz halk” anlamı görülmektedir. Yenisey Yazıtları’ndan alınan (e) ve (f) örneklerinde de “talihsizlik” anlamı açıkça görülmektedir:

(d) *berye karluk bodun tapa süle tep tudun yamtarıg ıdtım bardı ... karluk elteber yok bolmuş inisi bir korganka tezıp barmış ... arkışı kelmedi anı anıtayın tep süledim korıgu eki üç kişiligü tezıp bardı kara bodun kaganım kelti tep ögirip sebinti* (BK D 40-41)

¹²³ Ercilasun, Yazıtlarda geçen *kara türgiş bodun* ibaresini Tekin’in “common Türgis people” (1968: 269) ve Ergin’in (2006: 35) “Türgiş avam halkı” şeklinde aktarımlarını kabul etmeyerek buradaki *karanın* “avam” anlamına gelmediğini, Türgişlerin Sarı Türgiş ve Kara Türgiş olarak iki kabileye ayrıldığını Salman’a (1998) atıfla ifade eder ve bu ibareyi “Kara Türgiş halkı” olarak aktarır (2016: 529, 637). Ercilasun, *kara kamağ bodun* ve *kara bodun* ibarelerini ise “halk kitlesi” olarak aktarmıştır (2016: 513). Ancak Yazıtlarda bir yerde de yalnızca *türgiş bodun* (KT D 37) ibaresi geçmektedir.

¹²⁴ Burada metin içi anlamsal paralellik dikkate alındığında *kara kamağ bodun* ile *türük bodun* ifadelerinin birbirinin yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bağlamlarda *türük bodun* kullanılırken Türk halkının başına gelen kötü olaylar ve içine düştüğü durumun anlatıldığı bağlamda “bahtsızlığını” vurgulamak için “kara” sıfatı tercih edilmiştir. Kutadgu Bilig’de *kara kamağ bodun* yerine *kara ‘am bodun* eşdizimliliği kullanımından da anlaşılacağı gibi *kamağ* burada *bodun*’la aynı anlamda kullanılmıştır. İkinci kullanımda *türük* yerine *kamağ* sözcüğünün kullanılması ise metnin yaratıcısının, olumsuz anlamların kodlandığı *kara* sıfatı ile *türük* adını birlikte kullanmak istememesi ile açıklanabilir.

(e) *kara bodunum katıglanıp el törösün idman yıta esiz elim kanım* (Yen. E10 7) “Talihsiz halkım, güçlü kalın, yurdun töresini terk etmeyin. Yazık! Zavallı yurdum, kağanım!”

(f) *kadaşım a kinim e adrıltım a yıta kara bodunum a adrıltım yıta men* (Yen. E10 12) “Akrabalarımın, yakınlarımdan ayrıldım, ne acı! Talihsiz halkımdan ayrıldım, ne acı! Ben (?)”

(3) “genel halk kitlesi”

Daha sonraki yazıtlarda ve sonraki dönem metinlerinde *kara (kamağ) bodun* yerine bazen *kara ('am) bodun* bazen de yalnızca *kara* sözcüğünün kullanılmaya başladığı görülür. İkinci kullanımda bir *düzdeğişmece (metonymy)* türü olan *kapsamlayış (synecdoche)*¹²⁵ görülmektedir. Bu kullanımların bazılarında *örüy* “ak, beyaz” renk adıyla temsil edilen “yönetici kesim, beyler zümresi”ni¹²⁶, buna karşılık olarak *kara ('am) bodun* “derece olarak aşağıda bulunan sıradan halk”ı işaretler, dolayısıyla bu kullanımlardan yola çıkarak *kara* sözcüğünün eski Türklerde hiyerarşik bir yapılanmaya da işaret ettiği söylenebilir. Bizce bu ayırım, ilk olarak savaşlarda vs. beylerle halk, rütbeli komutanlarla askerler arasındaki ayırımı sağlayabilmek için pratik amaçlı renklerin kullanımına dayanmaktayken daha sonradan evrilerek sembolik amaçlı bir kullanım olarak yaygınlaşmıştır:

(g) *kamil balıkka tegdim konuldum altım süsi kelti karasın yıgdım begi kaçdı ...* (O G 1) “Kumul şehrine saldırdım, ... aldım. Ordusu geldi. Halkını topladım, beyi kaçtı.”

(ı) *sekiz adaklığ barımığ üçün yılka tüketi bardım a aña bökmeyim e yıta ürüyümüg e karamığ a azdım a* (Yen. E11 3) “Sekiz ayaklı malım mülküm için at sürüsü tükeninceye kadar gittim. Onlara doymadım, ne acı! Beylerim ve halkımdan ayrıldım.”

(i) ... *ürüyüm karam ...* (Yen. E45 7) “... beylerim ve halkım ...”¹²⁷

bodun* Sözcüğünün, *kara (kamağ) ile Eşdizimlilik Oluşturmadığı Kullanımlardaki Bağlamsal Örüntü

Aşağıda *bodun* sözcüğünün *kara (kamağ)* sözcükleri ile eşdizimlilik oluşturmadığı bağlamlar incelendiğinde, bu bağlamların büyük oranda olumlu anlama sahip olduğu, bütününde ise yukarıdaki *kara (kamağ) bodun* eşdizimliliğinin kullanıldığı bağlamların aksine metnin yaratıcısının, *bodun* üzerinde “doğrudan ve yoğun bir olumsuz kanı”ya sahip olmadığı söylenebilir.

Yazıtlarda (Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk), *bodun* sözcüğünün, aşağıdaki kullanımları dışında tek başına ya da farklı boy ve millet adlarıyla birlikte kullanım sayısı toplam 210’dur. Bunların bağlam analizi yapıldığında yalnızca 8 örnekte yukarıdaki bağlamlara uygun olarak “örgütlenmeyi beceremeyen, kağanına karşı gelen, yenilen, tabi olan, kağanını ve yurdunu yitiren”, “kötü duruma düşen, başına talihsizlikler gelen”,

¹²⁵ Bir sözcüğü, kapsamını genişleterek ya da daraltarak, bütün-parça, cins-tür, tekil-çoğul ilişkisi içinde bulunduğu bir başka sözcük yerine kullanma. Günümüzde kapsamlayış özellikle parçanın bütün yerine kullanılması açısından ele alınmaktadır (Vardar 2002: 128).

¹²⁶ Ak rengin, Türklerin en eski inançlarından olan Şamanist dönemle ilgili bazı manevi inançlarından kaynaklanarak ululuk, adalet ve güçlülük anlamları kazandığı görülmektedir. Bu renk devletin ululuk, adalet ve güçlülüğünün bir sembolüdür. Devlet büyüklerinin, özellikle savaşlarda giydikleri giysilerin rengi beyazdır. Askerî birliklerin içinde üst subay veya komutanların, kendilerini askerlerden ayırabilmeleri için beyaz giydikleri anlaşılmaktadır (Ögel 1991’den aktaran Genç 1999: 1078-1079).

¹²⁷ Eski Uygur Türkçesinde bu anlamda kullanılan bir örnek: *başlagulug törü yorıdıp* “kederli ve ıstırap çeken kimselerin menfi L35/11). *kara bodun* eşdizimliliği, söz konusu çalışmada “halk” edildiğinde “kederli ve ıstırap çeken kimseler”den söz edildiği ve dolayısıyla burada “talihsiz halk” anlamında kullanılmış olması da n

“kağanını ve yurdunu yitiren”, “başka bir kağana (*tabgaç kagan*) hizmet etmeye başlayan”, “boyun eğip bağımlı olan” halktan söz edilmektedir. Yüzdeler olarak hesaplandığında, *bodun* sözcüğünün, *kara (kamag) bodun*’un kullanıldığı bağlamlara yakın olarak kullanıldığı örnekler, geçtiği tüm bağlamların yüzde 3.8’ini oluşturur. Bu az sayıda bağlamda *kara (kamag) bodun* eşdizimliliği yerine yalnızca *bodun* sözcüğünün kullanılması ise kullanım tercihi olarak açıklanabilir. Nitekim *kara (kamag) bodun* kullanımının duygusal yoğunluğun arttığı bağlamlarda tercihe bağlı olarak kullanıldığı düşünülmektedir:

Olumsuz: *kagan at bunta biz birtimiz siyilim
kunçuyug birtimiz özi yañultı kaganı ölti bodunu
küñ kul boltı* (KT D 20)

*neñ yılsıg bodunka olurmam içre aşsız taşra
tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D 26)

*türgiş kagan türüküm bodunum erti bilmedükün
üçün biziñe yañultukın yazıntukın üçün kaganı
ölti buyruki begleri yeme ölti onok bodun emgek
körti* (KT D 16)

*türük bodun tok arkuk sen açsık tosık ömez sen
bir todsar açsık ömez sen antağının igidmiş
kaganının sabın almatın yir sayu bardıg kop
anta alkıntıg* (KT G 8)

tabgaç bodun ... süçig sabıña yımşak agısıña arturup üküş türük bodun öltüg türük bodun ölsikiñ
(BK K 5)

yırıya tokuz oguz bodun yağı ermiş (KT D 14)

türgiş bodunug uda basdım türgiş kagan süsi oça borça kelti bolçuda süñüşdüimiz (BK D 27)

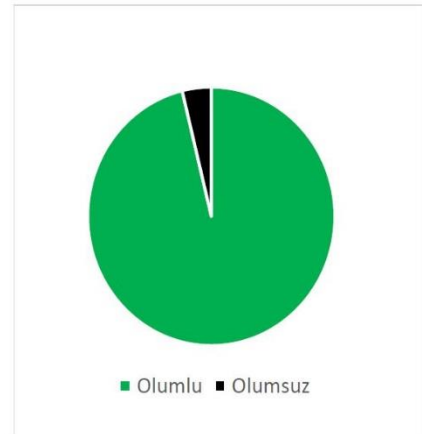
Olumlu: *tokuz oguz begleri bodunu bo sabımın edgüti eşid katıgdı tuñla ilgerü kün tugsıkka ...
anta içreki bodun kop maña körür* (KT G 2)

*el tutsık yer ötüken yış ermiş bu yerde olurup **tabgaç bodun** birle tüzültüm altun kümüş işgiti
kutay buñsuz ança berür* (KT G 4-5)

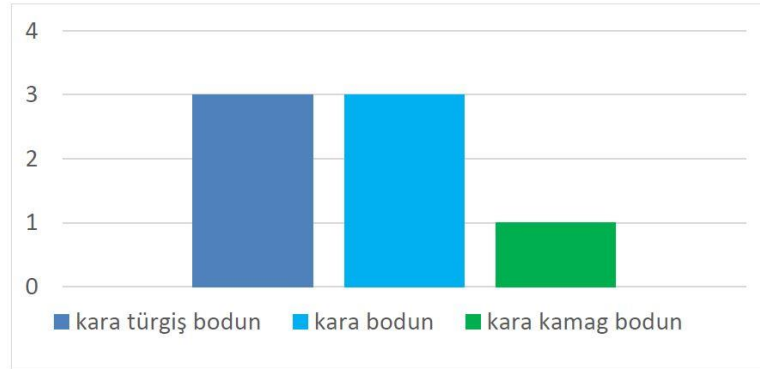
tabgaç bodun *sabı süçig agısı yımşak ermiş süçig sabın yımşak agın arıp irak bodunug ança
yagatur ermiş ...* (KT G 5)

*bir kişi yañılsar uguşı **bodunu** bişükiñe tegi kıdız ermiş süçig sabıña yımşak agısıña arturup
üküş **türük bodun** öltüg **türük bodun** ölsikiñ* (KT G 6)

*közün körmedük kulkakın eşidmedük **bodunumın** ilgerü kün tugsıkıña birigerü kün ortusıña
kurıgaru kün batsıkıña yırıgaru tün ortusıña tegi konturtum sarıg altunın ürün kümüşin ... özlük
atın adgırın kara kişin kök teyeyin türüküime **bodunuma** kazganu birtim* (BK K 11-12)

Yazıtlarda (KT, BK, Yen. E10) *kara (kamağ) bodun* eşdizimliliği, 3 kez *kara türgiş bodun*, 3 kez *kara bodun* ve 1 kez de *kara kamağ bodun* olmak üzere toplam 7 kez geçmektedir:

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere bu 7 kullanımın tamamı olumsuz bağlamdadır. *kara bodun*, bu kullanımlarda “ayak takımı” ve “talihsiz halk” anlamlarındadır. “Genel halk kitlesi” anlamı ise daha çok Yenisey Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de görülür ve genellikle yalnızca *kara* sözcüğüyle işaretlenir:

<i>sogdak bodun eteyin teyin yençü ügüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz anta kesre</i>	<i>kara türgiş bodun</i>	<i>yagı bolmış</i> (KT D 39)
<i>kaganın anta ölürtümüz elin altımız</i>	<i>kara türgiş bodun</i>	<i>kop içikdi ol bodunug tabarda konturtumuz</i> (KT D 38)
<i>ulug süñüş süñüşmiş alp şalçı ak atın binip tegmiş</i>	<i>kara türgiş bodunug</i>	<i>anta ölürmüş almış</i> (KT D 40)
<i>tabgaç kaganka körmüş elig yıl işig küçüg birmiş ilgerü kün togsıkda bökli kaganka tegi süleyü birmiş ... tabgaç kaganka ilin törösün alı birmiş türük</i>	<i>kara kamağ bodun</i>	<i>ança temiş ellig bodun ertim elim amti kanı kimke elig kazganur men ter ermiş</i> (KT D 8-9, BK D 8-9)
<i>karluk elteber yok bolmış inisi bir korganka tezip barmış ... arkışı kelmedi anı anıtayın tep süledim korıgu eki üç kişiligü tezip bardı</i>	<i>kara bodun</i>	<i>kaganım kelti tep ögirip sebinti</i> (BK D 40-41)
	<i>kara bodunum</i>	<i>katıglanıñ el törösün ıdman yıta esiz elim kanım</i> (Yen. E10 7)
<i>kadaşım a kinim e adrlıtım a yıta</i>	<i>kara bodunum</i>	<i>a adrlıtım yıta men</i> (Yen. E10 12)

kara türğiş bodun, Türğiş halkı için kullanılmakta iken *kara bodun*, bir örnekte *karluk bodun*'un geçtiği bağlamda Karluk halkı için, diğer iki örnekte de genel anlamda söz konusu halk için, *kara kamag bodun* ise *türük bodun*'un geçtiği bağlamda genel anlamda Türk halkı için kullanılmıştır. Anlatıcı, Kül Tigin Yazıtı Doğu Yüzü 1. satırdan itibaren yeryüzü ve insanoğlunun yaratılışından başlayıp daha sonra atalarının, Türk halkının ülkesini ve yasalarını tutup düzenlediğinden, onların ölümünden sonra ise bilgisiz ve tecrübesiz yöneticiler ve halk arasındaki kargaşa nedeniyle Türk halkının yurdunu ve kağanını kaybedip Çinlilere tabi olduğundan söz eder. Bu bağlamın hemen devamında *kara kamag bodun* ifadesi yine Türk halkı için kullanılarak yukarıdaki (c) örneğinde de görüldüğü gibi Türk halkının “talihsizliği” kodlanmıştır. Bu, aynı zamanda, metnin yaratıcısının, örgütlenmeyi beceremediği için kendi halkına “serzeniş, kızgınlık” ifadesi olarak düşünülebilir.

Metinlerarasılık Bağlamında Türk Kağanlığı Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de *kara (kamag) bodun* Eşdizimliliği

Her metin, daha önce yazılmış olan metinlerden, yazınsal gelenekten açık ya da kapalı izler taşır, hiçbir metin eski metinlerden tümüyle bağımsız olamaz. Yazın eserleri, daha önceki eserlerin oluşturduğu sistemler, kodlar ve geleneklerden inşa edildiği gibi kültürel sistemler, kodlar ve gelenekler de bu eserlerin anlamının oluşmasında oldukça önemlidir. Bir metni yorumlamak, anlamlarını keşfetmek, metinler arasındaki bu çok yönlü ilişkileri izlemek demektir (Allen 2000: 1-2). Metinlerarasılık kavramı her ne kadar ilk kez postmodern eleştiri alanında anılmaya başlamış olsa da çağdaş, eski ya da klasik hangi tür metin olursa olsun her yazı türüne özgü değişmez bir özelliktir. Kavram yeni olsa da olgu eskilere uzanır (Aktulum 2000: 18-19).

Metinlerarasılık, iki metin arasında var olan ilişki, iletişim, koşutluk ve karşıtlık, geçişkenlik ve transfer durumlarını konu alır; sonradan vücuda getirilmiş metinlerin önceki metinlerle ilişki ve ilişkilendirilme biçimidir (Karaağaç 2013: 590) Metinlerarasılık kavramını, iki metin arasındaki alıntı, gönderme gibi basit ilişkinin yanı sıra özellikle dil ve düşünce beraberliğinin somut verisi olarak değerlendirmek gerekir (Bulut 2018). O hâlde metinlerarasılık, yazılış tarihi, yazıldığı coğrafya, yazılış amacı ve ortaya konuş şartları vs. bakımlardan birbirinden farklı metinlerde aynı olgunun, düşüncenin vs. aynı/benzer şekillerde işlenmesi olarak da tanımlanabilir.

Metinler arasında ilişkiler (1) kolektif bilinçten gelen veya planlanmamış ve (2) bilinçli ve amaca yönelik oluşturulmuş metinlerarasılık olmak üzere iki şekilde gerçekleşir (Bulut 2018). Metinlerarasılık eskiden beri bulunan bir olgu olmakla ve metinler arasında planlanmamış ilişkiler de bulunmakla birlikte bilinçli olarak eski bir metinle ilişki kurulmasının, yeni metni içerik ve üslup olarak geliştirmek, daha önce kabul görmüş bir metindeki sosyal, kültürel vs. içeriği vurgulamak ve sürekliliğini sağlamak, yeni metni var olan kanona dâhil ederek metnin kabul edilebilirliğini artırmak ve kalıcı olmasını sağlamak gibi amaçları vardır. Kültürel unsurların, düşüncelerin, özellikle dil öğelerinin geleceğe taşınması da bu yolla mümkündür.

Metinlerarası ilişki, eskimeye ve unutulmaya yüz tutan metinleri yeniden oluşturma ve onlara hayat verme gibi çok önemli bir görev üstlenir. Bir bakıma geçmişe dair izleklerin ve daha genel bir ifade ile edebî malzemenin bugüne getirilmesi görevini metinlerarası ilişki yürütmektedir (Aktulum 2013’ten aktaran Bulut 2018). Sadece edebî metinlerde ve söylemlerde değil, diğer yazılı ve sözlü alanlarda da bu etki fark edilebilir. Yani daha önceki öğrenme kalıplarımızdan ve toplumsal belleğin kalıplarından hafızamıza yansıyan birçok ifadeyi günlük konuşmalarımızda olduğu gibi diğer yazınsal aktarımlarda da görmek mümkündür (Bulut 2018).

Metinlerarasılığın, *alıntı*, *gizli alıntı*, *gönderge*, *anıştırma*, *yansılama* (parodi), *alaycı dönüştürüm*, *öykünme* (pastiş) gibi farklı biçimleri/ yöntemleri vardır (Aktulum 2000: 94).

Kutadgu Bilig’de, Türk Kağanlığı Yazıtları’ndaki *kara bodun* eşdizimliliğinin geçtiği bağlamlara, ilgili sözlere *gizli alıntı*¹²⁸ *örtük gönderge*¹²⁹ (*anıştırma*) gibi yöntemlerle göndermeler yapılarak Yazıtlarla metinlerarası ilişki kurulduğu söylenebilir. Bunlar, kolektif bilinçten gelen, planlanmamış ilişkiler olarak kabul edilebileceği gibi, bilinçli ve bir amaca yönelik olarak da değerlendirilebilir. İkinci görüşü kabul edebilmek için daha geniş bir bakış açısıyla Kutadgu Bilig’le Yazıtlar arasında organik bir bağ olduğunu kanıtlamak gerekecektir.

Aşağıdaki örnekte (a), Yazıtlarda geçen *kara bodun/ kara kamag bodun* eşdizimliliğinde *kara* sıfatının anlam değeri ve kullanım nedeni üzerine *anıştırma* yoluyla bir tür açıklama yapılmaktadır. Buna göre *kara* sıfatı, halktan aşağı tabaka kesimin, “ayak takımının” niteliklerini tanımlamak için kullanılır, bey ile ilgili tanımlamalarda ise daha çok *örünj* “beyaz” sıfatı tercih edilir. Bu kullanımlar daha çok sembolik ve mecazî bir anlam taşır ve yukarıda da değinildiği gibi bir hiyerarşik ayrıma işaret eder:

(a) *kara kul karası bolur beg örünj/ karalı örünjli adırttı körünj* (KB 2080) “kara kul rengidir, bey beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir.”

Kutadgu Bilig’de *kara (kamag) bodun* karşılığında *kara ‘am bodun* eşdizimliliği kullanılır ve bunun için açılmış bir başlık altında *kara ‘am bodun*’un özellikleri sayılır¹³⁰. Bunlar, Yazıtlar’da *kara bodun*’a atfedilen niteliklerle örtüşmektedir. Yazıtlarda *kara bodun*, “örgütlenmeyi beceremeyen” bu nedenle “kağanını ve yurdunu yitirip” “boyun eğip başka bir kağana bağımlı olarak ona hizmet etmeye başlayan” ve dolayısıyla bu “çaresizlik durumu” sonucunda “düzene sokulması” “(kendi iradesi dışında) bir yere yerleştirilmesi” gereken bir topluluk olarak anlatılır. Kutadgu Bilig’de de benzer şekilde *kara ‘am bodun*, “töre ve usul bilmeyen, dolayısıyla kendini idare etmesini beceremeyen”, “tek derdi karnını doyurmak olan ve doyduğunda yanlısı yapmaya eğilimli”, “hareketi başıboş ve doğası birbirini tutmayan, dolayısıyla her an isyan etmeye eğilimli, asi”, “itaat altına alınması gereken” halktır. Bu nitelikler, kullanıldığı bağlamlar ve diğer bazı kullanımlar dikkate alındığında *kara (kamag/ ‘am) bodun* eşdizimliliğinin Yazıtlarda (1) “ayak takımı, isyancı topluluk” (2) “talihsiz halk, topluluk”, Kutadgu Bilig’de ise daha çok “ayak takımı, isyancı topluluk” anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ifadeler genel olarak karşılaştırıldığında *gizli alıntı* yöntemiyle metinlerarası bir ilişkinin söz konusu olduğu söylenebilir.

Daha ayrıntılı olarak bakıldığında Kutadgu Bilig’deki (b) örneği, Yazıtlarda geçen aşağıdaki (c) örneğiyle büyük oranda uyuşmaktadır, dolayısıyla *gizli alıntı* olarak değerlendirilebilir¹³¹:

¹²⁸ Genellikle ileri sürülen bir görüşü açıklamak ya da desteklemek için farklı bir metinden alınan sözün başka bir bağlamda yinelendiği metinlerarasılık yöntemidir. Ancak bu yöntemde alıntının yapıldığı metin ve yazarının adı belirtilmez (Aktulum 2000: 94, 103).

¹²⁹ Bir metnin adının doğrudan belirtilmeden o metinde geçen kişi, nesne, düşünce vs. yapılan gönderme (Aktulum 2000: 109); bilinen bir olayı, bir sözü anımsatma (Vardar 2002: 18) şekillerinde görülen metinlerarasılık yöntemi.

¹³⁰ Yazıtlarda bir kez geçen kullanımın birebir karşılığı olan *kara ‘am bodun* eşdizimliliğiyle Yazıtlar’a gizli alıntı yöntemiyle gönderme yapıldığı düşünülebilir: *Öğdülmiş Ogdurmuşka kara ‘am bodun birle neteg katılgı kerekin ayur* “Öğdülmiş Ogdurmuş’a avam (ayak takımı) ile nasıl ilişki kurulması gerektiğini anlatır.” (KB 49. Bap)

¹³¹ Yazıtlarda geçen örnekte *kara (kamag) bodun* eşdizimliliği kullanılmamıştır. Bu durumu, kullanım tercihi olarak değerlendirmek ya da stilistik kaygı ile de açıklamak mümkündür.

(b)

yimekiğ bilirler karın todgusu/ boguzda adın yok olar kadgusu (KB 4325) “Karınlarını doymak için yemeyi bilirler; onların boğazdan başka bir kaygıları yoktur.”

kara karnı todsa tili başsırar/ basa tutmasa bek özi erk sürer (KB 4329) “Kara halkın karnı doyarsa ileri geri konuşmaya başlar; iyice itaat altına alınmazsa kendisi hâkim olmaya kalkışır.”

(c)

türük bodun tok arkuk sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen antağınun igidmiş kaganınun sabın almatın yir sayu bardıg (KT G 8-9) “(Ey) Türk halkı (sen) tok (gözlü ve) aksisin. Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyersan açlığı (hiç) düşünmezsin. Böyle olduğun için, (seni) besleyip doymuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin.”

Kutadgu Bilig ve Yazıtlarda geçen aşağıdaki (d) ve (e) örnekleri de anlam ve bağlam olarak birbiriyle örtüşmektedir:

(d)

kara kılki başsız kılınçı saşı/ işi küdgi barça kılınçı tuşı (KB 4324) “kara halkın hareketi başıboş ve doğası birbirini tutmaz; onun işi gücü de hep doğası gibidir.”

kılıksız bolurlar kara ‘am bodun/ törü yok toku yok katılmış ödün (KB 4321) “Avam halk görgüsüz olur; ilişkilerinde de ne töre ne usul vardır.”

(e)

kara kamağ bodun ança temiş ellig bodun ertim elim amtı kanı kimke elig kazanur men ter ermiş kaganlıg bodun ertim kaganım kanı ne kaganka işig küçüg berür men ter ermiş ança tep tabgaç kaganka yağı bolmuş yağı bolup etinü yaratnu umaduk yana içikmiş bunça işig küçüg birtükkerü sakınmatı türük bodunug ölüreyin urugsıratayın tir ermiş (KT D 8-9, BK D 8-9)

Kutadgu Bilig’de metnin çeşitli yerlerinde aynı anlamda yalnızca *kara* sözcüğü kullanılarak da bu kitlenin nitelikleri sayılmıştır, bu nitelikler de çoğunlukla olumsuzdur. Arat, 986 numaralı beyitte (f) *kara ‘am bodun* yerine *kara*’nın kullanıldığı bağlamda “ayak takımı” aktarımını yapmıştır. Beytin anlamı çözümlendiğinde ilk dizedeki “ayak takımı”nın ikinci dizede aynı zamanda “talihsiz”liğinin dile getirildiği görülür. Yani *kara*¹³² (*bodun*) yanlış eylemlerinden dolayı hem “ayak takımıdır” hem de bunun sonucu olarak başına türlü belalar geldiği için “talihsiz”dir. Eski Uygur Türkçesinden alınan aşağıdaki örnekte (g) de *kara bodun*’un “kutsuzluğu, talihsizliği” vurgulanmıştır. Bu örnekte ayrıca Yazıtlara *anıştırma* yöntemiyle gönderme yapılmış olması da olasıdır:

132

kara kılki barça bolur kap karal/ kara kılma özni küdezü tura (KB 4323) “Avamın (ayak takımı), kara halkın doğası her zaman kap karadır; iyice dikkat et, kendini karaya bulaştırma.”

kara edgü bolsa anıy edgüsi/ öziñe bolur ay bodun belgüsi (KB 5224) “Ey halkın göz diktiği, kara halk (ayak takımı) iyi olursa, onun iyiliği ancak kendisindedir.”

kara karnı todsa kör ud teg yatur/ Yawa sözke awnur özin semritür (KB 988) “Avamın (ayak takımının) karnı doyarsa, bak, öküz gibi yatar; boş sözler ile avunur, vücudunu semirtir.”

(f)

kara kılki tejšiz yawa sözlegen/ yawa söz turur bu kara baş yigen (KB 986) “Boş ve densiz konuşan ayak takımıdır; onun kara başını yiyen de bu boş sözlerdir.”

(g)

kara bodun kentünüñ kutsuzı ülügsüzi üçün yok çıgay bolur “Talihsiz halk, kutsuzluğu, kısmetsizliği nedeniyle yoksul, fakir olur.” (TT VI 12-13)

Kutadgu Bilig’de halk anlamında yalnızca *bodun* sözcüğünün kullanıldığı aşağıdaki bağlamlarda *bodun*’a yüklenen nitelikler *kara ‘am bodun*’un niteliklerine uymamaktadır. Kutadgu Bilig’de yalnızca *bodun* sözcüğü toplam **259** kez geçmektedir, bunlardan **4**’ünde (**yüzde 1.5**) *kara ‘am bodun* kullanımına yakın anlamlar görülmekle birlikte bu 4 örnekten yalnızca 1’i yargı cümlesidir ve tam olarak *kara ‘am bodun* kullanımıyla uyushmaktadır (*bodun tili yawlak sini sözlegey* “halkın dili kötüdür, seni çekiştirir”). Diğer üçü şart cümlesidir, kesin bir yargı bildirmez, yani var olan bir nitelikten söz edilmemektedir:

Olumsuz: KB 194 (*bodun tili yawlak sini sözlegey* “halkın dili kötüdür, seni çekiştirir”), 1313 (*bodun munka bolsa ... kara bulgakiña* “halk sekeşlik ederse ... avamın kargaşalığına”), 5198 (*bodun kılki tejšiz bolup artasa* “halkın tavır ve hareketi değişip bozulursa”), 5203 (*bodun artasa* “halk bozulursa”)

SONUÇ

Türk Kağanlığı Yazıtları’nda geçen *kara (kamağ) bodun* eşdizimliliğinde *kara* sözcüğü genellikle olumsuz anlamlarda kodlanmıştır. Yazıtlarda metnin kurucusu bazen kendisine tabi halktan bir grubun “yanıldığı, hata ettiği, kendisine (kağana) karşı gelip isyan ettiği ve bu eylemlerin sonucundan olumsuz etkilendiği”, bazen de “halkın başına gelen felaketleri, düştüğü kötü durumları” ifade ettiği bağlamlarda *bodun* sözcüğünü *kara* sözcüğüyle birlikte kullanmıştır.

Hem Türk Kağanlığı Yazıtları’nda hem de Eski Uygur Türkçesi Metinleri ve Kutadgu Bilig’de *kara (kamağ/ ‘am) bodun* eşdizimliliği doğrudan “alt tabaka, avam” değil, kullanıldığı farklı bağlamlara göre (1) “ayak takımı (bilgisiz, nasıl hareket edeceğini bilmeyen, örgütlenme yeteneği olmayan halktan bir kesim)”, (2) “talihsiz halk” ve bazen de yönetici kesimin dışında kalan halk (3) “genel halk kitlesi” anlamlarında kullanılmıştır. “talihsiz halk” anlamındaki bir kısım örnekte *kara (kamağ/ ‘am) bodun* eşdizimliliğinin, halkın “içine düştüğü kötü durumu, başına gelen talihsizlikleri” ifade etmek için kullanıldığı görülürken *kara* sıfatı burada, bu talihsizliklerin nedeni olarak *bodun*’un kendi “yanılgı”larına da işaret etmektedir. İlk iki anlamda eski Türk inancı ve mitolojisinin de izleri görülürken üçüncüsünde daha çok sembolik bir ifade tarzının etkisi dikkat çekmektedir.

Bazı diğer yazıtlarda ve Eski Uygur Türkçesi metinleri ve Kutadgu Bilig’deki bazı kullanımlarda görüldüğü üzere *kara (kamağ/ ‘am) bodun* eşdizimliliği bu metinlerde yönetici kesimle halkı birbirinden ayırmak için kullanılmıştır, bu anlamda genel olarak halk için de kullanılmıştır denebilir. Bey ve yönetici kesim ile ilgili tanımlamalarda ise *örün* “beyaz” sıfatı tercih edilir. Özellikle bazı Yazıtlarda görülen *kara* ve *örün*’ün paralel kullanımlarından da yola çıkarak bu renk adlarının eski Türklerde yönetici kesimle halk arasında bulunan hiyerarşik yapılanmaya da işaret ettiği söylenebilir. Bu kullanımlar daha çok sembolik bir anlam

taşımaktadır ve kökeni Türk mitolojisine dayanır. Dolayısıyla halk arasında bir sınıf farkı olduğunun kanıtı olamaz.

Bu bilgiler ışığında, bazı kaynaklarda, büyük oranda *kara (kamag/ 'am) bodun* kullanımına dayanarak yapılan, eski Türk topluluklarında halk arasında bir hiyerarşik yapılanma ve sınıf farkı olduğu yorumlarının doğru olmadığı ileri sürülebilir. “Türk töresi” için genel bir kabul varken ve görgü kuralları da halkın ortaklaşa belirlediği bir davranışlar bütünü iken bütün halk (*bodun*) için “töre ve usul bilmez”, “görgüsüz” gibi sıfatların kullanılması beklenmez. “Hareketi başıboş ve doğası birbirini tutmayan”lar halk içindeki aykırı ve istisna kişilerdir, burada yine halk vicdanının belirlediği “kurallar bütününe” uymama durumu vardır. Dolayısıyla *kara (kamag/ 'am) bodun* eşdizimliliğinin olumsuz anlamlarda bütün halkı ya da halkın büyük bir bölümünü kapsayacak “avam halk, alt tabaka” anlamında kullanılmadığı ortadadır.

Türk Kağanlığı Yazıtları'nın dili, içeriği, içinde geçen çeşitli dil öğeleriyle vs., sonraki dönemlerde hangi metinlerde ve hangi bağlamlarda alıntı, gönderme vs. yöntemlerle ilişki kurulduğunun metinlerarasılık bağlamında incelenmesi, Türk tarihi, sosyolojisi ve kültür tarihiyle ilgili hâlihazırda aydınlatılmamış bazı problemlerin gün ışığına çıkarılması bakımından önemlidir.

Eski Uygur Türkçesi Metinleri ve Kutadgu Bilig'de, Türk Kağanlığı Yazıtları'ndaki *kara (kamag) bodun* eşdizimliliğinin geçtiği bağlamlara, ilgili sözlere *gizli alıntı*, *örtük gönderge (anıştırma)* gibi yöntemlerle göndermeler yapılarak Yazıtlarla metinlerarası ilişki kurulduğu bir olasılık olarak değerlendirilebilir. Bunlar, kolektif bilinçten gelen, planlanmamış ilişkiler olarak kabul edilebileceği gibi, bilinçli ve bir amaca yönelik olarak da değerlendirilebilir. İkinci görüşü kabul edebilmek için daha geniş bir bakış açısıyla bu metinlerle Yazıtlar arasında organik bir bağ olduğunu kanıtlamak gerekecektir. Bu çalışmanın verileri, ikinci görüşü kanıtlamaya yeterli değildir, bunun için daha kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalar gereklidir.

KISALTMALAR

- AY Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- BK TEKİN, Talat, “Bilge Kağan Yazıtı”, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara: 2010.
- dey. Deyim Anlamı
- DLT Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Kocabalı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- eşd. Eşdizimlilik Anlamı
- ETŞ Arat, R. R., *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- KB ARAT, Reşit Rahmeti, *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig*, Kocabalı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- kel. Kelime Anlamı
- KT TEKİN, Talat, “Kül Tigin Yazıtı”, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara: 2010.
- O ÖLMEZ, Mehmet, “Ongi Yazıtı”, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, BilgeSu Yay., Ankara: 2015.
- T2 AYDIN, Erhan, “Tonyukuk Yazıtı, 2. Taş”, *Orhon Yazıtları*, Kömen Yay., Ankara: 2014.
- Tal. 3 YILDIRIM, Fikret vd., “Talas 3”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, BilgeSu Yay., Ankara: 2013.
- TT II BANG, W., A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin: 1929.
- TT VI BANG, W., A. von Gabain, G. R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte VI*, Berlin: 1934.

- Yen. E10, E11, E45 VASİLYEV, D. D., Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya, Leningrad: 1983; KORMUŞİN, İ. V., Tyurkskiye Yeniseyskiye Yepitafii, Tekstı i İssledovaniya, Moskva: 1997; AYDIN, Erhan, *Yenisey Yazıtları*, Kömen Yay., Konya: 2015.

KAYNAKÇA

- AKTULUM, K., (2013). *Folklor ve Metinlerarasılık*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- AKTULUM, K., (2000). *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi.
- ALLEN, G., (2000). *Intertextuality*, London and New York: Routledge.
- BULUT, F., (2018). “‘Metinlerarasılık’ Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, *Edebî Eleştiri Dergisi*, II. C., I. S.
- ERCİLASUN, A. B., (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERGİN, M., (2006). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN, M., (2016). *Dede Korkut Kitabı, 1-2. C.*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GENÇ, R., (1999). *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil*, Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- İNAN, A., (1987). *Makaleler ve İncelemeler, I. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ., (2014). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yay.
- KARAAĞAÇ, G., (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- OTYZBAY, Z., (2019). *Türk Kavram Sisteminde Renkler*, Ankara: SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık.
- ÖGEL, B., (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖGEL, B., (2010). *Türk Mitolojisi, I. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, M., (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu Yay.
- PRITSAK, O., (1955). “Qara Studie zur Türkischen Rechtssymbolik”, *Z. V. Togan Armağanı*, İstanbul.
- SALMAN, H., (1998). *Türgişler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TEKİN, T., (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TOKER, İ., (2009). “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı içinde Ak-Kara Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.50: 2, s. 93-112.
- VARDAR, B., (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yay.

TARİHÎ METİNLERDE BİRBİRİNDEN UZAK DÜŞMÜŞ EŞDİZİMLİLER VE DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE EŞDİZİMSSEL REKONSTRÜKSİYON

Bilge ÖZKAN NALBANT*

Mustafa AĞCA**

ÖZET

Bu çalışmada, anlambilimsel yaklaşımla bir metinde birbirinden uzak konumlarda bulunan ya da belirli bir aralık şartını sağlasa bile biçim olarak dizimsel ilişki şartını sağlamayan ve bu nedenle eşdizimlilik anlamı dizimden tam olarak çıkarılmayan eşdizimlilik örnekleri ele alınmıştır. Ayrıca, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un çok yönlü sözlükçülük anlayışının bir yansıması olan birtakım söylemlerinden yola çıkarak o dönemde kullanıldığı bilinen ancak Eski Türkçe metinlerde tanıklanmamış eşdizimlilik örnekleri yeniden kurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Eşdizimlilik, anlambilimi, rekonstrüksiyon, Eski Türkçe, Dîvânu Lugâti't-Türk.

DİSTANT COLLOCATIONS IN HISTORICAL TEXTS AND COLLOCATIONAL RECONSTRUCTION IN DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TURK

ABSTRACT

In this study, examples of collocations that are located in distant positions in a text or that do not perform the requirement of syntactic relation in form although they perform a certain space (span) condition and therefore the meaning of collocation cannot be completely deduced from the syntax have discussed with a semantic approach. In addition, examples of collocations known to be used in the Old Turkish period but not witnessed in the Old Turkish texts, have reconstructed based on some of the statement, which were a reflection of the versatile lexicography understanding of Makhmûd Kâshgarî in Dîvânu Lugâti't-Turk.

Keywords: Collocation, semantics, reconstruction, Old Turkish, Dîvânu Lugâti't-Turk.

GİRİŞ

Her dilin, kendine özgü seslerin farklı birleşimleriyle ya da ekleme, büküm, vurgu, ton ve dizim gibi olanaklarla sayısız dilbilgisi formu ve sözcük türetme kabiliyeti vardır. Bu sınırsız üretim yeteneği, dünyadaki dilleri belirli kurallarla ya da kalıplarla sınırlandırmayı, dolayısıyla değişmeyen, sabit tipolojik sınırlar çizmeyi zorlaştırmaktadır.

Dil, özünde bir anlamlandırma süreci ve bu sürecin somutlaşmış biçimidir. Dolayısıyla dilin bu yönü üzerine geçmişten bugüne kafa yorulmuş, dilin temel anlamlı birimleri olan sözcüklerin anlamları ve bir insan üretimi olması nedeniyle düşünceyle ilgisi üzerine yoğunlaşmıştır. Sözcüklerin ve bunların çeşitli anlam ilgileriyle birlikteliğinden oluşan sözcük birlikteliklerinin anlamlarının doğru çözümlenmesi dilin işleyişini, dolayısıyla dili üreten zihnin işleyişini aydınlatmanın en iyi yoludur (Aksan 2006: 17). Eşdizimlilik, deyimlerle birlikte deyimsele sözcük birlikteliklerinin en sık kullanılan türüdür. Eşdizimlilik kavramının, birbirinden farklı

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çuvaş Türkçesi ve Edebiyatı Bilim Dalı, Denizli/ TÜRKİYE, bilge.nalbant@gmail.com. ORCID: 0000-0001-6332-1635.

** Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Denizli/ TÜRKİYE, magca.tr@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9120-2462.

özelliklerinin vurgulandığı pek çok tanımı vardır. Eşdizimliliğin bu özelliklerini ifade eden tam bir tanımı aşağıdaki gibi yapılabilir:

“Eşdizimlilik, yapı olarak dizimsel ve biçimsözdizimsel düzeylerde gerçekleşen ve dizimsel ve biçimsözdizimsel olarak değişkenlik gösteren, temelde gerçek ve/ veya özelleşmiş anlamlı sözlükbirim ya da öbek biçimindeki iki anlamsal bileşenden oluşan, bileşenlerinin birlikteliği karşılıklı anlamsal seçime bağlı, birliktelikleri çeşitli derecelerde nedenli, bileşenlerinin anlamlarıyla ilişkili ancak farklı yeni bir anlamsal bütün oluşturan, anlam bakımından çeşitli derecelerde şeffaf sözcük birlikteliğidir.” (Ağca 2020: 41).

Bu çalışmada, eşdizimliliğe iki farklı yaklaşımdan biri olan ve sözcüklerin eşdizimlilik oluşturma şartını belirli bir aralıkla sınırlandıran *sıklık temelli yaklaşım*¹³³ aksine, *anlambilimsel yaklaşımla*¹³⁴ bir metinde birbirinden uzak konumlarda bulunan ya da aralık şartını sağlasa bile biçim olarak dizimsel ilişki şartını sağlamayan ve bu nedenle eşdizimlilik anlamı dizimden tam olarak çıkarılmayan eşdizimlilik örnekleri ele alınmıştır.

Ayrıca, Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un çok yönlü sözlükçülük anlayışının bir yansıması olan birtakım söylemlerinden yola çıkarak aslında o dönemde kullanıldığı bilinen ancak Eski Türkçe metinlerde tanıklanmamış eşdizimlilik örnekleri yeniden kurulmuştur.

Sözlük Tanımı Verilen ancak Örneği Bulunmayan Bazı Eşdizimliliklerin Yeniden Kurulması

Anlambilimsel yaklaşım temelinde, dizimi bir kenara bırakıp sözcükler arasındaki anlamsal çekim esasına dayanarak ve muhtemel kombinasyonlar hesaplanarak; birtakım sözlükler aracılığıyla ya da çağdaş metinlerdeki karşılıklarına bakılarak tanıklanmamış ancak var olabilecek eşdizimlilik örnekleri belirlenebilir. Böylece sınırlı sayıda metin bulunmasından dolayı sözcüklüğü de sınırlı olan Eski Türkçe başta olmak üzere tarihî Türk yazı dillerinin sözcüklüğünü genişletmek, buna dair çeşitli çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Eşdizimlilik bileşenlerinin dizisel varyasyonlarını hesaplamak da bu konuda kullanılabilecek önemli bir yöntemdir¹³⁵.

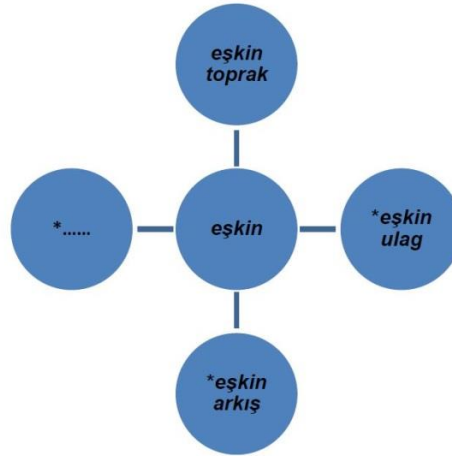
¹³³ Bu yaklaşımın başlıca temsilcilerinden olan Halliday (1966) eşdizimliliği, bir metindeki sözcük öğelerinin belirli bir aralıkta birliktelik gösterme olasılığı ve dizimsel birlikteliği olarak tanımlar. Sinclair (1991)'de de eşdizimlilik, “bir metinde kısa bir aralıkta iki ya da daha fazla sözcüğün birlikteliği” olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşıma göre birlikteliklerin sıklığı, rastgele birliktelik gösterenlere oranla beklenenden daha yüksektir.

¹³⁴ Anlambilimsel yaklaşıma göre eşdizimlilik, anlamsal olarak belirli oranda sabitlik gösteren sözcük birliktelikleridir. Anlambilimsel (deyimbilimsel) yaklaşımın başlıca temsilcilerinden olan A. P. Cowie, eşdizimliliği bir tür soyut *sözcük birlikteliği* (word combination) olarak görür ve başta deyimler olmak üzere *serbest birliktelik* (free combination) olarak da adlandırdığı diğer sözcük birlikteliklerinden ayırır (Cowie 1981, 1994). Anlambilimsel yaklaşımın diğer başlıca temsilcileri I. Mel'çuk (1998) ve F. J. Hausmann'dır (1984, 2004). Yine bu görüşe göre bütün sözcük birliktelikleri, başlangıçta anlamsal bir nedene bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu anlamsal nedene bağlı olarak ortaya çıkarılması eşdizimliliği belirlemek ve tam olarak tanımlamak için yeterlidir.

¹³⁵ Eşdizimlilik çalışmalarında, eşdizimlenebilirliği incelenen ve anlamsal olarak özerk olan sözcük *taban sözcük* (base/ base word) olarak adlandırılır ve *eşdizimleyicilerinin* (collocate/ collocator) ise onun *eşdizimsel dizisini* (collocational range) oluşturduğu kabul edilir. Tamamen eşanlamlı olmaksızın bir eşdizimliliğin alternatifini oluşturan dizisel *eşdizimleyici* kümeleri, *dizi* (set) olarak adlandırılır (Halliday 1966: 153, Cowie 1978: 130). Örnek olarak tarihî metinlerde geçen ve *sözün* taban sözcük olduğu bir eşdizimlilikten (*açık söz* (KB 2577) (*söz* “söz”) **kel.** “acı söz” **eşd.** “kötü söz, hakaret”) yola çıkarak benzer eşdizimlilik örnekleri (*irig söz* (KB 2077) (*söz* “söz”) **kel.** “sert, kaba söz” **eşd.** “kaba sözlü”; *ışig söz* (KB 2405) (*söz* “söz”) **kel.** “sıcak söz” **eşd.** “tatlı söz, iltifat”; *süçig söz* (KB 1696) (*söz* “söz, kelam; haber”) **kel.** “tatlı söz” **eşd.** “tatlı dil”) belirlenebilir. Aynı şekilde taban sözcüğün (*söz*) de eşanlamlıları dikkate alınarak eşdizimlilik dizileri (*süçig sab* (*sab* “söz”) **kel.** “tatlı söz” **eşd.** “güzel ve aldatıcı konuşma, söz”; *bek katig saw* (AP 252-253) (*saw* “söz”) **kel.** “sert, katı söz” **eşd.** “ağır, duygulu söz”; *yumşak saw* (EUDÇ 0187, 0833) (*saw* “söz”) **kel.** “yumuşak sözler” **eşd.** “güzel söz, iltifat”) oluşturmak mümkündür. Dolayısıyla sınırlı sayıda metin bulunan tarihî dönemlerdeki eşdizimlilik varlığı üzerine değerlendirme yapılırken bir sözcüğün oluşturabileceği muhtemel eşdizimlilik yapıları ve bir eşdizimliliğin çeşitli muhtemel dizisel varyasyonları da dikkate alınabilir.

Kaşgarlı Mahmud'un bir örneği verirken “Bunun şu sözcükle kullanılan şekli de şu anlama gelir.” şeklinde kullandığı ifadelerden, metinlerde tespit edilmeyen ve örneği yazılı olarak bulunmayan ancak elde bulunan bilgilerden ve verilerden yola çıkılarak varlığı ve sözlü olarak söz konusu dönemde kullanıldığı anlaşılan eşdizimlilik örnekleri bulunmaktadır. Aşağıda, Dîvânu Lugâti't-Türk'te bulunan birtakım ifadelerden yola çıkılarak bu tür eşdizimlilik örnekleri yeniden kurulmuştur. Örnek olarak *boş et* “pörsümüş, gevşek et” eşdizimlilik örneğini verdikten sonra Kaşgarlı Mahmud, “gevşek toprak'ı anlatmak için de bu sözcük kullanılır.” demektedir. Buradan yola çıkarak **boş toprak* “gevşek toprak” eşdizimliliğinin bu dönemde kullanıldığı çıkarımı yapılabilir:

Aşağıdaki grafikte, merkezde *taban* ya da *düğüm sözcük* olarak adlandırılan *eşkin*, etrafında ise *eşdizimleyicileri*yle oluşturduğu eşdizimlilik örnekleri bulunmaktadır. *eşkin toprak* eşdizimliliği Dîvânu Lugâti't-Türk'te tanıklanmaktadır, Kaşgarlı Mahmud'un ifadelerinden yararlanarak metinlerde tanıklanmamış olan **eşkin ulak* ve/ veya **eşkin arkış* eşdizimlilikleri yeniden kurulmuştur. *toprak*'ın dizisel varyasyonlarını da dikkate alarak bu eşdizimlilik sayısını artırmak mümkündür:

Aşağıdaki tabloda, yeniden kurulmuş benzer diğer örnekler verilmiştir:

	<i>eşkin toprak</i> “akıp giden toprak (ya da kum)”, “Uzun yolu hızla giden atlı haberci'yi anlatmak için bu sözcük kullanılır.” (DLT 268)
	<i>*eşkin arkış/ ulak</i> “uzun yolu hızla giden atlı haberci”
	<i>keşes sıw</i> “sığ su”. “Kolay bir iş'i anlatmak için de bu sözcük kullanılır.” (DLT 304)
	<i>*keşes iş</i> “kolay iş”
	<i>kadırgan er</i> “kimseye boyun eğmeyen adam”. “İtaat etmeyen bir hayvan'ı anlatmak için de bu sözcük kullanılır.” (DLT 390)
	<i>*kadırgan yılki</i> “itaat etmeyen hayvan”

	<i>süzük suw</i> "temiz, berrak su". "Temiz ve berrak olan herhangi bir şey'e, örnek olarak yakuta da süzük denir." (DLT 518)
	* <i>süzük yakut</i> "temiz ve berrak yakut"
	<i>tın kişi</i> "tembelce yatan, bir işle uğraşmayan kimse". "Birkaç gün boyunca yatarak dinlenen bir hayvan" için de bu sözcük kullanılır." (DLT 563)
	* <i>tın yıldı</i> "birkaç gün boyunca yatarak dinlenen hayvan"
	<i>urugluk bugday</i> "tanelik buğday" > "tohum yapılmak için saklanan buğday". "Tohum olarak saklanan başka tahıl'ları anlatmak için de bu sözcük kullanılır." (DLT 623)
	* <i>urugluk arpa</i> "tohum yapılmak için saklanan arpa", vd.

Dizimde Birbirinden Uzak Düşmüş Eşdizimlilerin Yeniden Kurma Yöntemiyle Ortaya Çıkarılması

Sinclair, eşdizimliliğin çeşitli dizimsel ve biçimsözdimsel formlarının bulunabileceğini öne sürer ve sözcük (word) terimini sözlükbirim¹³⁶ (lexeme) anlamında kullanır. Sinclair eşdizimliliği sözcüksel öğeler arasındaki ilişki olarak görürken esasında sözlükbirimler arasındaki ilişkiye gönderme yapmıştır (krş. 1991: 54 ve 173). Halliday'in de kabul ettiği görüşe göre bir sözcüğün türevleri (*güç, güçlü, güçlendirmek*, vd.) ve kurduğu farklı dizimsel ve biçimsözdizimsel ilişkilerin tümü aynı eşdizimliliğin varyasyonları olarak kabul edilir. Dolayısıyla *güçlü kanıt* eşdizimliliğinin yanı sıra "*Kanıtı güçlüydü.*", "*Kanıtını güçlendirdi.*", "*Güçlü bir şekilde kanıtladı.*", "*Kanıtı güçlendi.*" birlikteliklerinin hepsi aynı eşdizimliliğin (*güçlü kanıt*) farklı formlarıdır (1966: 156):

Aşağıdaki ilk cümlede (1) görüldüğü gibi yukarıda söz edilen *aralık* ölçütü dikkate alındığında *pul koleksiyonu* eşdizimliliğini belirlemek mümkün olmayacaktır. Yine dizimsel kurallara katı bir şekilde uyulduğunda diğer örnekte (2) de aynı eşdizimlilik göz ardı edilmiş olacaktır. Aşağıdaki metinlerde bulunan *pul koleksiyonu* eşdizimliliği ancak anlambilimsel bir yaklaşımla belirlenebilir:

¹³⁶ Sözlükbirim, "bir dilin anlam dizgesindeki en küçük ayırıcı birim; bir sözcüğün değişik biçimlerinin (örn. *gel, geliniz, geldi*, vb.) ortak paydası olarak kabul edilen ve sözlükte madde başı olarak gösterilen soyut birim (İmer vd., 2011: 231).

(1) “Esasen *pul* olmak üzere birçok şeyin *koleksiyonunu* yaparlar.”¹³⁷.

(2) “Asıl ilgi alanları madeni para *koleksiyonu* olsa da birçok şeyin *koleksiyonunu* yaparlar.

Ancak biz yalnızca *pullarla* ilgileniyoruz.” (Greenbaum 1970: 11).

Yukarıda Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki birtakım söylemlerinin bazı eşdizimlilik örneklerine işaret etmesinden yola çıkılarak örneği metinlerde tanıklanmayan eşdizimlilikler yeniden kurulduğu gibi bu bölümde de yukarıdaki görüş esas alınarak ancak biraz daha farklı bir yaklaşımla bu tür örneklerin tümü yeniden kurma bağlamında değerlendirilmiştir. Yani tarihî bir metinde yukarıdaki diğer formlardan biri bulunduğu ve söz konusu dönemde **güçlü kanıt* gibi bir dizim tespit edilemediği durumda **güçlü kanıt* eşdizimliliği biçim olarak yeniden kurulacaktır.

Eşdizimlilik örnekleri belirlenirken yalnızca dizimden yola çıkılması bazı eşdizimlilik örneklerinin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Hâlbuki eşdizimlilik temelde anlambilimsel bir dilbilimi kategorisidir ve çeşitli anlamsal çekim esasları temeline dayanır. Dolayısıyla eşdizimlilik örneklerini tespit ederken sözdizimi, biçimbilimi kategorilerinden ve sıklık, aralık gibi ölçütlerden önce bir eşdizimlilik anlamının ortaya çıkıp çıkmadığına bakılmalıdır.

Örnek olarak aşağıdaki (1) *uzun boldı elgi (elgi uzun boldı)* “nüfuz sahibi oldu” cümlesinde *elgi uzun bol-* kalıplaşmış bir yapıdadır ve yüklem konumundadır. Şekil olarak bakıldığında ve yalnızca dizim dikkate alındığında *sıfat + ad* ya da *ad + sıfat* dizilişi bulunmadığı için *elgi uzun* “nüfuz sahibi, hâkim” (*ad + sıfat*) ve/veya **uzun elig* “nüfuz sahibi olma” (*sıfat + ad*) gibi eşdizimlilik örnekleri göz ardı edilecektir. Bu tür eşdizimlilik örnekleri anlambilimsel yaklaşımla ve derin yapı dikkate alınarak belirlenebilir. Nitekim hızlı bir tarama yapıldığında *elgi uzun kut*, *elgi uzun [beg, kişi]* örneklerinin metinlerde tanıklandığı görülür. Ancak **uzun elig* eşdizimliliği tanıklanmamıştır:

(1)

uzun boldı elgi (elgi uzun boldı) “Nüfuz sahibi oldu.” (KB 1765) [*kamug ilke kıldı kör elgi uzun/ uzun boldı elgi yorık til sözün* “Bütün memlekete onu hâkim kıldı; o her işte kudret ve nüfuz sahibi oldu.”]

>

elgi uzun “nüfuz sahibi, hâkim” [*bu yalğan kişi birle artar ajun/ köni çın kişi tut ay elgi uzun* (KB 5878)

“Bu dünyayı yalancılar bozar; doğru ve dürüst insanları kolla, ey memleketin hâkimi.”, *olar kut tururlar kut elgi uzun/ küyer ot tururlar küyürgey özün* (KB 4087) “Onlar ikbaldir, ikbalin eli her şeye uzanır; onlar yanar ateştir, başkalarını yakarlar.”]

**uzun elig* “nüfuz sahibi olma”

Aşağıdaki örnekte (2) *ad + sıfat* eşdizimliliğinin yanı sıra *sıfat + ad* eşdizimliliğinin de tanıklandığı görülür. Yani yukarıda **uzun elig* eşdizimliliğinin tanıklanmaması, bu eşdizimlilik örneğinin o dönemde kullanılmadığı ya da böyle bir eşdizimliliğin bulunmadığı anlamına gelmez:

(2)

erende kayu ol tükel irteğü/ köni erse kulı anı er tigü (KB 1730) “Kişiler arasında hangisi mükemmeldir, aramalı, tavır ve hareketi doğruysa, ona er demeli.”

>

¹³⁷ Bu örnek Kaşgarlı Mahmud’un ifadelerini destekler niteliktedir. *Pul koleksiyonu* şeklinde bir eşdizimliliğin bulunduğunu ve *pul*’un dizisel birçok varyasyonunu (*para*, *rozet*, vs.) içeren başka eşdizimliliklerin de bulunduğu/ bulunabileceği buradan yola çıkılarak öne sürülebilir.

kılkı köni [bir ök sen maña kör ay **kılkı köni**/ seni öz yetürse adın bir kanı (KB 3133) “Ey dürüst doğalı, benim yanımda şimdi sen teksin; seni kaybedersem başka birini nerede bulurum.”]

köni kılkı [negü ter eşit bu **köni kılkı** er/ bu iki ajunug köni kılkı yir (KB 1290) “Hareketi doğru olan insan ne der, dinle; doğru insan her iki dünyayı da kazanır.”]

Yüklemi sıfat olan ad cümlelerinden yola çıkarak sıfat + ad eşdizimlilik örneklerinin varlığına dair çıkarımlar yapılabilir. Bunlar doğrudan eşdizimlilik örneği olarak değerlendirilebilir. Dilde somut olarak dizimsel bir kullanımları bulunmasa da anlambilimsel varlıkları değerlendirilebilir.

Aşağıdaki (3) ve (4) numaralı örneklerde *süçig* ve *yımşak* sıfatları *er-* yardımcı fiiliyle birlikte yüklem konumunda bulunmaktadır. Anlam olarak ise sıfat işlevleri devam etmektedir ve bu yönleriyle *sab* ve *agı* sözcüklerini nitelemektedirler. Ancak yalnızca şekil olarak bakılırsa dizimde bu işlevleri ve dolayısıyla *süçig sab* ve *yımşak agı* gibi eşdizimlilik ifadeleri gözden kaçacaktır. Bu tür yapılarda anlambilimsel yaklaşımla ve derin yapı göz önünde bulundurularak aslında var olan ancak dikkate alınmayan eşdizimlilik örnekleri ortaya çıkarılabilir. Özellikle sınırlı sayıda metin örneği bulunan tarihî dönemler üzerine yapılacak bu tür bir yeniden kurma ile sözcük varlığını oldukça genişletmek mümkündür. Bu çalışmada öne sürülen görüşe, yani *süçig sab* ve *yımşak agı* gibi eşdizimlilik örneklerinin varlığına kanıt olarak aynı metinde ya da diğer tarihî ve çağdaş metinlerde bulunan aynı ya da benzer eşdizimlilik örnekleri gösterilebilir. Örnek olarak hâlihazırda Orhun Yazıtlarında *süçig sab* ve *yımşak agı* eşdizimlilikleri sıfat + ad formunda da tanıklanmaktadır:

(3)

sabı süçig [ermiş] “Sözü güzel ve aldatıcı [imiş].” [tabgaç bodun **sabı süçig agısı yımşak ermiş** (KT G 5, BK K 4) “Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş.”]

>

süçig sab “güzel ve aldatıcı söz” [**süçig sabın yımşak agın arıp ...**] “Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp ...” (KT G 5, BK K 4)

(4)

agısı yımşak ermiş “İpeği aldatıcı imiş.” (KT G 5, BK K 4) [tabgaç bodun **sabı süçig agısı yımşak ermiş** (KT G 5, BK K 4) “Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş.”]

>

yımşak agı “aldatıcı ipek” [**süçig sabın yımşak agın arıp ...**] “Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp ...” (KT G 5, BK K 4)

Aşağıda, dizimde birbirinden çok farklı yerlerde bulunan ve derin yapıda eşdizimlilik anlamına sahip olan sıfat ve ad türü sözcüklerin, aynı metinde farklı yerlerde dizimde yan yana (sıfat + ad) kullanıldığı örnekler de tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu örnekler, dizimde sıfat + ad formunu sağlamayan eşdizimlilik örneklerinin varlığının en önemli kanıtını oluştururlar. Aşağıda ilk verilen örneklerde eşdizimlilik anlamı bağlamdan çıkarılabilmektedir ancak yalnızca sözdizimi kurallarına ya da belirli bir aralığa göre *sıfat + ad*, *ad + sıfat*, *ad + eylem* gibi eşdizimlilik kalıpları dikkate alınarak yapılan bir eşdizimlilik taramasında söz konusu metinde bu kalıplar geçmiyorsa ya da eşdizimliliği oluşturan sözcükler belirlenen aralıktan daha geniş bir mesafedeysse bu eşdizimlilik örnekleri tespit edilemeyecektir. Ancak ikinci sırada verilen örneklere bakıldığında aynı eşdizimlilik anlamlarının bu kez dizim olarak da gerekli şartları sağladığı yani *sıfat + ad*, *ad + sıfat* yapılarında bulunduğu görülmektedir. O hâlde ilk sırada bulunan eşdizimlilik örnekleri basit bir yeniden kurma yöntemiyle yüzey yapıya *sıfat + ad, *ad + sıfat şekillerinde çıkarılabilir. Aşağıda bu tür örnekler sıralanmıştır:

(1)

*ukuş birle asılır **kişi artakı**/ bilig birle süzlür bodun bulgakı* (KB 221) “İnsanların kötüsü anlayış yoluyla asılır; halk arasında çıkan fitne bilgisiyle bastırılır.”

>

*uwut ol tudıglı yaragsız işig/ uwut ol iter **kalkı artak kişiğ*** (KB 2763) “kişiyi yakışksız işlerden alıkoyan hayadır; doğası kötü kişileri düzelten de yine hayadır.” [(*kalkı*) *artak kişi kel.* “bozulmuş kişi” **eşd.** “sapkın, kötü kişi”]

(2)

*ulug iş bu işke **er ödrüm kerek**/ bütünlük bile kalkı ködrüm kerek* (KB 2187) “Vezirlik önemli iştir; bu iş için seçkin insan gerekir; vezir doğru ve doğası asil olmalı.”

>

*idi artuk **ödrüm talu er kerek**/ ögi köñli yetse urunsa yürek* (KB 2184)¹³⁸ “Bu işe halk içinde çok yükselmiş, seçkin insan gerekir; aklı ve gönlü ermeli, işe yürekten bağlanmalı.” [*ödrüm (talu) er kel.* “seçkin kişi” **eşd.** “seçkin kişi”]

(3)

*bayusa bolur ol bodun kötiksi/ çıgaylık bile ol **köñül kodkısı*** (KB 3527) “İnsan zenginleşirse aşağılık olur; alçakgönüllülük ancak yoksullukla mümkündür.”

köñül tutsa kodkı hem elgi akı/ bularka yaraşı bagırsaklıkı (KB 2073) “Bey gönlünü alçak tutmalı, eli açık olmalı, merhameti de bunlara uygun olmalı.”

*tapugka irig bolsa erte turup/ **köñül til** kiçig tutsa **kodkı bolup*** (KB 4039) “Erkenden kalkıp hizmete hazır bulunmalı; sözlerinde ve hareketlerinde mütevazı olmalı.”

>

*akılık kerek begke kodkı köñül/ bu **kodkı köñül** birle kalkı amul* (KB 2049) “Beye cömertlik ve alçakgönüllülük gerekir; alçakgönüllülük ile birlikte doğası da sakın olmalıdır.” [*kodkı köñül kel.* “aşağı(da) bulunan gönül” **eşd.** “alçakgönüllülük”]

(4)

*küwezlik bile kökke agmaz **kişi**/ kalı **kodkı** bolsa buzulmaz işi* (KB 2119) “Gurur ile kişi göğe yükselmez; alçakgönüllü olmakla da işi bozulmaz.”

*ulugluk uzun yir **kişi kodkısı**/ bedüklükke tegmez bodun katkısı* (KB 2233) “Alçakgönüllü kişi uzun süre itibarda kalır; haşin ve kibirli kişiler büyüklüğe ulaşamaz.”

>

*bodunda sewüg boldı **kodkı kişi**/ sewügsüz bolur köñli katkı kişi* (KB 2232) “Alçakgönüllü kişi halk arasında sevimli olur; haşin ve kibirli kişiyse sevimsiz olur.” [*kodkı kişi kel.* “aşağı(da) bulunan kişi” **eşd.** “alçakgönüllü kişi”]

(5)

*negü ter eşitgil **sakınuk tili**/ bu söz işke tutgil ay bogzı kulu* (KB 2100) “Takva sahibi insan ne der, dinle; ey boğazının kulu, bu söze göre hareket et.”

*sakınuk arıg din idisi **kişi**/ irinmez kalur barça yaljuk işi* (KB 2462) “Takva sahibi, temiz ve dindar kişi üşenmez, daima başkalarına hizmet eder.”

¹³⁸ *ödrüm* sıfatının diğer bazı sözcüklerle oluşturduğu eşdizimlilik örnekleri: *bodunka **begi** artuk **ödrüm kerek**/ köñül til köni **kalkı ködrüm kerek*** (KB 1963) “Halk için beyin çok seçkin olması gerekir; özünün sözünün doğru ve doğasının seçkin olması gerekir.”, *iki **kadın erdi küdegü** iki/ bular erdi **ödrüm bodunda** iki* (KB 50) “İkisi kayınbabası, ikisi damadıydı, bunlar halkın en iyisi ve en seçkiniydi.”, *kayu **ney talu** bolsa **ödrüm ağır**/ anıñ kılmakı barça **özke ağır*** (KB 900) “Hangi şey seçkin, nadir ve değerliyse, onu gerçekleştirmek hiç de kolay değildir.”

sakinuk kerek din şeri 'at bilir/ bu mundag kişidin bütünlük kelir (KB 2844)¹³⁹ “Takva sahibi, din ve şeriatı tanır biri olmalı; böyle kişiden doğruluk gelir.”

>

negü ter eşitgil sakinuk kişi/ sakinuk kişi ol kişiler başı (KB 1063) “Takva sahibi insan ne der, dinle; takva sahibi olanlar daima ileri gelen insanlardır.” [*sakinuk kişi kel.* “düşünmüş kişi” *dey.* “takva sahibi insan”] *sakinuk kişi ol kişi ödrümi/ mujadmişka barça bu ol ot emi* (KB 2191) “İnsanların seçkini takva sahibi olan kişidir; o bütün muhtaçlara ilaç ve devadır.” [*sakinuk kişi kel.* “düşünmüş kişi” *dey.*¹⁴⁰ “takva sahibi insan”]

Yeniden Kurma Yöntemi ile Belirlenmiş Eşdizimlilik Örnekleri

(1)

iki şad ulayı iniyünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım (KT K 11) “İki şad başta olmak üzere kardeşlerim, oğullarım, beylerim, milletim kötü duruma düşecek diye düşündüm.”

>

**yablak kaş köz kel.* “kötü kaş göz” *eşd.* “keder, üzüntü”

**közi kaşı yawlak kel.* “gözü kaşı kötü” *eşd.* “kederli, üzgün”

(2)

bodun bogzı tok erti (T1 G 1) “Halkın karnı tok idi.”

>

**tok boguz kel.* “tok boğaz” *eşd.* “tok karın/ kişi”

**bogzı tok* (*boguz* “boğaz”) *kel.* “boğazı tok” *eşd.* “karnı tok (kişi)”

(3)

közi tok kerek hem uwutlug tüzün/ açuk hem yaruk bolsa kılın sözün (KB 2000) “Bey tok gözlü, haya sahibi ve doğası yumuşak olmalı; sözünde ve hareketinde açık davranmalı.”

>

**açuk söz kel.* “açık söz” *eşd.* “açık, olduğu gibi söylenen söz”

**sözi açuk kel.* “sözü açık” *eşd.* “açık sözlü, her şeyi olduğu gibi söyleyen”

(4)

bodun köñli yuwka küdezmeği sarıp/ köñül sinsa hasmı bayat 'adli tap (KB 3351) “Halkın gönü yufkadır, onu korumak çok güçtür; burada gönül kırılırsa ilahi adaletle karşılaşılır; buysa yeterlidir.” [*bodun köñli yuwka [turur]* “Halkın gönü yufkadır.”]

>

**yuwka köñül kel.* “yufka, ince gönül” *eşd.* “kırılma, darılma”

**köñli yuwka* (*köñül* “gönül”, *yuwka* “zayıf”) *kel.* “gönü ince, yoğunluğu az” *eşd.* “gönü kırılma, darılma”

(5)

haramka katılma küdez öz katıg/ haram yigli ornı tamu ol batıg (KB 5261) “Harama el uzatma, kendini iyice gözet; haram yiyenin yeri cehennem dibidir.”

>

¹³⁹ *sakinuk* sıfatının diğer bazı sözcüklerle oluşturduğu eşdizimlilik örnekleri: *sakinuk kerek beg ne kılka arıg/ arıglık tiler tutçı urgı arıg* (KB 1985), *kalı bolmasa beg sakinuk süzük/ arıgsız bolur barça kılka üzük* (KB 1987).

¹⁴⁰ Deyim örnekleri de aynı mantık ile belirlenebileceği için örnekler arasına bir de deyim örneği eklenmiştir.

**batıg tamu kel.* “derin cehennem” eşd. “cehennemin dibi”

(6)

aki erdi elgi yüreki tedük/ biliglig sakınuk kör atı bedük (KB 58) “Eli cömert, yüreği saftı; bilgili, takva sahibi ve adı büyük biriydi.”

>

**bedük at kel.* “büyük ad” eşd. “ünlü, namlı ad”

**atı bedük (at “ad”) kel.* “adı büyük” eşd. “adı ünlü, sanlı, namlı”

(7)

kadaşlıg kişi küsi çawı bedük/ adaşlıg kişi atı sawı bedük (KB 3173) “Akrabaları olan kişinin namı ve şöhreti büyüktür; arkadaşları olanın adı ve sözü muteberdir.” [*atı sawı bedük [turur]* “adı ve sözü muteberdir.”]

>

**bedük saw kel.* “büyük söz” eşd. “muteber, dikkate alınan söz”

**(atı) sawı bedük (at “ad”, saw “söz”) kel.* “(adı,) sözü büyük” eşd. “(adı ve) sözü, öğüdü muteber”

(8)

munar menzetü aydı bilgi açuk/ bu söz tutmaz erniñ biligi bıçuk (KB 4020) “Bilgisi açık olan, bu mesele hakkında bir söz söylemiştir; bu sözü tutmayan insanın bilgisi yarımdır.” [*biligi bıçuk [turur]* “bilgisi yarımdır.”]

>

**bıçuk bilig kel.* “yarım bilgi” eşd. “eksik bilgi, cahillik”

**biligi bıçuk (bilig “bilgi”) kel.* “bilgisi yarım” eşd. “bilgisiz, cahil”

(9)

idi me batıg hendese sakışı/ anın tezgünür kör hakimler başı (KB 2786) “Hendese hesabı çok derin hesaptır; bu hesap hakimlerin bile başını döndürür.” [*batıg [turur] hendese sakışı* “Hendese hesabı çok derindir.”]

>

**batıg hendese sakışı* (hendese “geometri”, sakış “sayma, hesap”) *kel.* “derin hendese hesabı” eşd. “karmaşık, ayrıntılı hendese hesabı”

(10)

sakınuk kerek din idisi arıg/ arıg bolsa kılkı kılınçı arıg (KB 2461) “Hacib takva sahibi ve dindar olmalı; doğası temiz olursa hareketi de temiz olur.”

>

**arıg kılınç kel.* “temiz eylem” eşd. “düzgün tavır ve hareket”

**kılınçı arıg (kılınç “hareket, eylem”) kel.* “eylemi arı, temiz” eşd. “tavır ve hareketi düzgün, iyi niyetli”

(11)

isizke çawıkmuş kişidin yıra/ bu yañlıg kişiler kılınçı kara (KB 4238) “Kötülükleriyle şöhret bulan kişilerden uzak dur; böyleleri kara huylu insanlardır.” [*kılınçı kara [turur]* “huyu karadır.”]

>

**kara kılınç kel.* “kara eylem” eşd. “kötü tavır, huy”

**kılınçı kara (kılınç “hareket, eylem”) kel.* “eylemi kara” eşd. “kötü, kötü tavırlı, huylu”

(12)

közi suk kişiniñ kılınçı yig ol/ kılınç yiglikte erke teñsiz ig ol (KB 2848) “Açgözlü kişi çiğ tavırlı olur; çiğ tavır insana yakışmayan bir hastalıktır.”

>

**yig kılınç kel.* “çiğ eylem” eşd. “kötü tavırlı”

kılınçlı yig* (*kılınç* “hareket, eylem”) **kel. “eylemi çığ” **eşd.** “çığ tavırlı, kötü davranışlı”

(13)

kara kılku başsız kılınçlı saşu/ işi küdgi barça kılınçlı tuşt (KB 4324) “Kara halkın hareketi başıboş ve doğası birbirini tutmaz; onun işi gücü de hep doğası gibidir.” [*kılku başsız [turur]* “hareketi başıboşdur.”]

>

başsız kılık kel.* “başsız kılık” **eşd. “başıboş tavır ve davranış”

kılku başsız (kılık “kılık, huy”) kel.* “kılığı başsız” **eşd. “tavır ve davranışı başıboş”

(14)

beg alçak kerek bolsa könlü açuk/ yazuklug kişidin keçürse yazuk (KB 2122) “Bey mütevazı ve alçakgönüllü olmalı, suçlu kişilerin de suçunu affetmeli.”

>

açuk könlü kel.* “açık gönül” **eşd. “alçakgönüllülük”

könlü açuk (könlü “gönül”) kel.* “gönlü açık” **eşd. “alçakgönüllü”

(15)

ukuşlug köni hem silig til sözi/ bütünük bile boldı kalkı tözi (KB 1866) “Akıllı, doğrudur, dili ve sözü yumuşaktır; hareketinin esası doğruluk üzerine kurulmuştur.” [*silig [turur] til sözi* “Dili ve sözü yumuşaktır.”]

>

silig til (söz) kel.* “temiz dil” **eşd. “yumuşak dil”

tili (sözi) silig kel.* “dili sözü temiz” **eşd. “tatlı dilli, güzel, kandırıcı, gönül alıcı konuşan”

(16)

bularka katılgıl karılgıl özüñ/ tilin yakşı sözle açuk tut yüzüñ (KB 4418) “Sen de bunlara katıl ve ilişki kur; onlara tatlı söz söyle, güler yüz göster.”

>

açuk yüz kel.* “açık yüz” **eşd. “güler yüz, içten ve yapmacıksız, yumuşak, okşayıcı davranış”

yüzi açuk kel.* “yüzü açık” **eşd. “güler yüzlü, yakınlık gösteren, içten davranan”

(17)

üçünçi yürekliğ kerek kögsi kür/ yüreksiz yağı körse iglep yatur (KB 2326) “Üçüncüsü yürekli ve göğsü pek olmalı; yüreksiz kişi düşmanı görünce hastalanarak yatağa düşer.”

>

kür kögüs kel.* “yiğit göğüs” **eşd. “yüreklilik”

kögsi kür (kögüz “göğüs”) kel.* “göğsü yiğit” **eşd. “güçlü, yürekli”

(18)

kulakı sak erse ögi bilgi kiñ/ yorıkı tüz erse tili köñli teñ (KB 2481) “Kulağı delik, akı ve bilgisi geniş, tavrı ve hareketi doğru, sözü ve özü bir olmalı.”

>

kiñ ög bilig kel.* “geniş akıl bilgi” **eşd. “çok akıllı ve bilgili”

ögü bilgi kiñ (ög “akıl”, bilig “bigi”) kel.* “aklı, bilgisi geniş” **eşd. “aklı ve bilgisi geniş”

(19)

ogul kızka ögretgü erdem bilig/ bu erdem bile bolsu kılku silig (KB 1228) “Oğula kıza bilgi ve erdem öğretmeli ki onlar iyi ve güzel yetişsinler.”

>

silig kılık kel.* “temiz kılık” **eşd. “iyi, güzel huy”

kılku silig (kılık “kılık, huy”) kel.* “kılığı temiz” **eşd. “doğası, yaratılışı iyi, güzel huylu”

(20)

ukuşlug köni hem silig til sözi/ bütünlük bile boldı kalkı tözi (KB 1866) “Akıllı, doğrudur, dili ve sözü yumuşaktır; hareketinin esası doğruluk üzerine kurulmuştur.” (*til sözi silig [turur]* “dili ve sözü yumuşaktır.”)

>

**silig til söz kel.* “temiz dil söz” eşd. “gönül alıcı konuşma, söz”

**til sözi silig* (söz “söz”, *til* “dil organı; dil, lisan”) *kel.* “dili sözü temiz” eşd. “dili ve sözü yumuşak”

(21)

könül til törütti köni söz üçün/ sözi egri bolsa küyer ol küçün (KB 1024) “Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı; sözü eğri olanları zorla ateşe atarlar.”

>

**egri söz kel.* “eğri söz” eşd. “yalan söz”

**sözi egri* (söz “söz”) *kel.* “sözü eğri” eşd. “sözü yalan, yalancı”

SONUÇ

Anlambilimsel yaklaşımla dizimi bir kenara bırakıp sözcükler arasındaki anlamsal çekim esasına dayanarak ve muhtemel kombinasyonlar hesaplanarak; birtakım sözlükler aracılığıyla ya da çağdaş metinlerdeki karşılıklarına bakılarak tanıklanmamış ancak var olabilecek eşdizimlilik örnekleri belirlenebilir. Böylece sınırlı sayıda metin bulunmasından dolayı sözvarlığı da sınırlı olan Eski Türkçe başta olmak üzere tarihi Türk yazı dillerinin sözvarlığını genişletmek, buna dair çeşitli çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Buna örnek olarak çalışmamızda, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un çok yönlü sözlükçülük anlayışının bir yansıması olan birtakım söylemlerinden yola çıkarak aslında o dönemde kullanıldığı bilinen ancak Eski Türkçe metinlerde tanıklanmamış eşdizimlilik örneklerinin yeniden kurulabileceği gösterilmiştir.

Eşdizimlilik temelde anlambilimsel bir dilbilimi kategorisidir ve çeşitli anlamsal çekim esaslarına dayanır. Dolayısıyla eşdizimlilik örneklerini tespit ederken sözdizimi, biçimbilimi kategorilerinden ve sıklık, aralık gibi ölçütlerden önce bir eşdizimlilik anlamının ortaya çıkıp çıkmadığına bakılmalıdır. Bir metinde birbirinden uzak konumlarda bulunan ya da aralık şartını sağlasa bile dizimsel ve biçimsözdizimsel ilişki şartını sağlamayan ve bu nedenle eşdizimlilik anlamı dizimden tam olarak çıkarılamayan eşdizimlilik örnekleri, anlambilimsel yaklaşımla ve derin yapı dikkate alınarak belirlenmelidir.

Ayrıca, tarihî metinlerdeki mevcut eşdizimlilik örnekleri üzerinden bir eşdizimliliğin taban ve eşdizimleyici konumundaki bileşenlerinin çeşitli dizisel varyasyonları dikkate alınarak eşdizimlilik dizileri oluşturmak mümkündür. Dolayısıyla sınırlı sayıda metin bulunan tarihî dönemlerdeki eşdizimlilik varlığı üzerine değerlendirme yapılırken bir sözcüğün oluşturabileceği muhtemel eşdizimlilik yapıları ve bir eşdizimliliğin çeşitli muhtemel dizisel varyasyonları da dikkate alınmalıdır.

Özellikle sözlükbilimi ve derlem tabanlı eşdizimlilik çalışmalarında, derin yapıda bulunan yukarıdaki örneklere benzer eşdizimlilik örnekleri de değerlendirmeye alınabilir, alınmalıdır. Bu tür örnekler, kapsamlı derlem çalışmalarında ve eşdizimlilik sözlüklerinde ayrıntılı bir çalışmayla çıkarılabilir. Burada uygulanacak yöntemi “eşdizimsel rekonstrüksiyon” olarak adlandırmak mümkündür.

KISALTMALAR

- AP GULCALI, Z., (2013), *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BK TEKİN, T., (2010), "Bilge Kağan Yazıtı", *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DLT Kaşgarlı Mahmud, (2007), *Dîvânü Lugâti't-Türk*, (R. Dankoff ve J. Kelly, *Mahmûd El-Kâşgarî Dîvânü Lugâti't-Türk'ten Çevirenler*: S. T. Yurtsever ve S. Erdi), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- EUDÇ DEMİRCİ, Ümit Özgür (2015), *Eski Uygurca Dört Çatik*, Ankara: Kesit Yayınları.
- eşd. Eşdizimlilik anlamı
- KB Yusuf Has Hacib (2008), *Kutadgu Bilig*, (Aktaran: Reşit Rahmeti Arat), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- kel. Kelime anlamı
- KT TEKİN, T., (2010). "Kül Tigin Yazıtı", *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- T1 AYDIN, E., (2014). "Tonyukuk Yazıtı (I)", *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.

KAYNAKÇA

- AĞCA, M., (2020), *Eski Türkçe Metinlerde Sıfatların Eşdizimliliği*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- AKSAN, D., (2006), *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınevi.
- AYDIN, E., (2014), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- COWIE, A. P., (1978), "The Place of Illustrative Material and Collocations in the Design of a Learner's Dictionary", *In Honour of A.S. Hornby*, (Ed. Peter Strevens), Oxford: Oxford University Press, 127-139.
- COWIE, A. P., (1981), "The Treatment of Collocations and Idioms in Learners' Dictionaries", *Applied Linguistics*, 2(3): 223-235.
- COWIE, A. P., (1994), "Phraseology". *The Encyclopaedia of Language and Linguistics*, (Ed. R. E. Asher ve J. Simpson), Oxford: Pergamon Yayınları, 3168-3171.
- DEMİRCİ, Ü. Ö., (2015), *Eski Uygurca Dört Çatik*, Ankara: Kesit Yayınları.
- GREENBAUM, S., (1970), *Verb-intensifier Collocations in English: An Experimental Approach*, Hague: Mouton.
- GULCALI, Z., (2013), *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HALLİDAY, M. A. K., (1966), "Lexis as a linguistic level", *Memory of J. R. Firth*, (Ed.: C. E. Bazell, C. Catford, M.A.K. Halliday, R.H. Robins), London: Longmans, 148-162.
- HAUSMANN, F. J., (1984), "Wortschatzlernen ist Kollokationslernen. Zum Lehren und Lernen französischer Wortverbindungen", *Praxis des neusprachlichen Unterrichts*, 31: 395-406.
- HAUSMANN, F. J., (2004), "Was sind eigentlich Kollokationen?" *Wortverbindungen - mehr oder weniger fest*, (Ed.: K. Steyer), Institut für Deutsche Sprache Jahrbuch, 309-334.
- İMER, K., A. KOCAMAN ve A. S. ÖZSOY, (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

- KAŞGARLI Mahmud, (2007), *Dîvânu Lugâti't-Türk*, (R. Dankoff ve J. Kelly, *Mahmûd El Kâşgarî Dîvânü Lugâti't-Türk*'ten Çevirenler: S. T. Yurtsever ve S. Erdi), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- MEL'ÇUK, I., (1998), "Collocations and Lexical Functions", *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, (Ed.: A. P. Cowie), Oxford: Clarendon Press, 23-53.
- SİNCLAİR, J., (1991), *Corpus, concordance, collocations*, Oxford: Oxford University Press.
- TEKİN, T., (2010), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS: Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yusuf Has Hacib, (2008), *Kutadgu Bilig*, (Aktaran: Reşit Rahmeti Arat), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

GÖKTÜRKLERİN BÜYÜK BİLGESİ TUY-UKUK

K. SARTKOZHAULY*

ÖZET

Göktürk Kağanlığı'nda Kutluk, Kapagan, Bilge kağanların siyasî danışmanı, politikacı, Göktürk ordusunun büyük komutanı, bozkır savaş dâhisi, stratejist, aydın, akıllı bilge lider Boyla Baga Tarkan Tuy-Ukuk, tarihî belgeler ışığında incelenecektir. Eski Türkçe, Çince belgelerde, Tuy-Ukuk adı leksikolojik açıdan değerlendirilecektir. Bu adın anlamı, etimolojisi tarihî kaynaklar ve belgeler eşliğinde ele alınacak, Tuy-Ukuk'un devlet adamlığı ve askerî dehası hakkında bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Göktürk, Stratejist, Usta Lider, Diplomat, Dahî, Bilge.*

TONYUKUK –THE GREAT GENIOUS OF QOK TURKICK KHAGANATE

ABSTRACT

The article is based on historical sources and aims to present Tonyukuk. He was a political advisor of Qok Turkic khagans such as Kutlug, Kapagan, Bilge, a politician, the one of competent commander of Qok Turkic army, the master of steppe war tactic and strategy art . Along with that we provided paradigmatic analysis of the word “Tonuquq” by comparing its writing and lexeme in old Turkic and old chinese languages. We studied the similarities and communities of the content of linguistic units and as a result the main meaning was given.

Keywords: *Qok Turk, strategist, skillful commander, diplomat, ideologist, genius, thinker.*

I.The research:

In 1897 E.N. Klemenz found Tongukuk monument. Since 1898 V. V. Radlov, the one of the founders of Russian turkology, has read the inscription he has published dozens scientific articles and works. After that the research on textual criticism, grammar, archeology and history of the monument came into the science.

The research on Tongukuk complex, its text, archeology and historiography was full covered in our several works recent years. (Кляшторный 2003: 11-89; Сарткожа 2005: 270-324, 2006: 273-325, 2012: 110-129, 2019: 401-460)

II.The biography of Tonyukuk

630-682 years Qok Turks were under the rule of the Tang Empire. This time many turks began to study Chinese in the family, at school and to learn about Chinese culture.

Tonyukuk has studied for 5 years among the aristocrats in Chanang, the capital of Tang Empire. It is clear that such a prestigious place in the Chinese capital does not accept non-Chinese speaking person. At the same time, aristocrats must be prepared to master the curriculum of the education. Ordinary people's children cannot get such education. However, Tonyukuk is a descendant of Turkish aristocrats.

* Doctor of Philology, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Director of the Research Institute of Turkic and Altaic Studies, Nur-Sultan, Kazakhstan, kharjaubay@mail.ru.

After graduating He worked as an official under Wang Wen-li, the governor of the great Shanyu district giant Hu Fu (Buratan Province). The cause is unknown but In 681 he was imprisoned during the Nishufu and Funyan uprisings. When Tonyukuk heard that Kutlug Yavgu was preparing for an uprising, he went to his head, Wang Wen-li, and said, "I wanted to atone for my past sins. Please allow" (Lin Man-Zsai. I.: 309; Ezhenkhan 2006: 179). The head gives instructions.

Tonyukuk joins Kutlug in the city of Karakum (Heishachen). At the university of the Tang dynasty, when he was in public service, he was given the Chinese name Yuangzhen. Such a Chinese name was the result of coercion in those days. If he did not get a Chinese name in the civil service, study, trade and business things would not go well. Therefore, the policy of the Tang government forced it. It is stated in the text of Tonyukuk: "[At that time] the Turkish people were subject to Tabgach (China)" (Tui.I.1). "Their sons worthy of becoming lords became slaves and their daughters worthy of becoming ladies became servants to the Tabgach. The Turkish lords abandoned their Turkish titles. The lords (bek) who were under Tabgachs held the Tabgach (Chinese) titles. They obeyed and gave their services to Tabgach (Chinese) that wrote on the stone pillar (KT.I.7).

In Sin Tangshu the part "Yuang" 𐰇𐰏 in a word "Yuangzhen" was identified as "first, firstborn" by S.G. Klyashtorny and A.U. Elove and the runic text FUT was determined as «ton» and "zhen" was translated as "jewel, treasure". A.U. Elove has determined the second word 𐰇𐰏 (zhen) as "a nobleman, aristocrat", S.G. Klyashtorny translated it as "a jewel, treasure" and he gave the explanation that its meaning matched with the Turkic word «joquq» (treasure, maintain, elevate) (Klyashtorny 2003: 105-106). This analysis puts us at a stand. So what to do?

1. To make the right reading and put the text xxFUT in Tonyukuk complex to the one line
2. To give a scientific definition of the word "Yuangzhen" in Sin Tangshu

These two issues have not been resolved yet in turkology.

The old Turkic text x⁵ x⁴ F³ U² T¹

The first letter T is - t, second U-i/o, F- the beginning of the graphic was read as «j (u)» by V. Tomsen (Томсен 1896: 18-19). V. V. Radlov (1894: 4-5), P. M. Melioranskiy gives a transcription «ŋ », S. E. Malov reads as «ñ» (Malov 1951: 61).

A. Fon Lekokh found a sheet of paper in East Turkistan in ruins of the city Tuyak in 1903. The meaning of the ancient Turkic runic alphabets was given in the Manichaean alphabet. The tamga F was identified as «j» in Manikhey alphabet. V. Tomsen read the tamga Fas «j(u)» due to the historical sources. Nonetheless xxFUT was transcribed as «tujuquq». Tuj- intuition, knowledge, qualification бiлiктiлiк (Suv. 634₁₇; Топ. 38; Ths. II. 94; MK. III. 244).

Uquq- reason, intellect, mind (QBN 23_{5,7}; 16₂₄; MK.I. 62; IOr C. 47). Tuj/tüj- In many modern Turkic languages, a phenomenon logically means "understanding", "feeling", it means competence, thinking.

In the text xx the tamga x is identified as -uq-oq. Combined with the word "uquq", it means a skilled thinker, intelligent, prudent. Such person who has lived quite a life is «abuč» (Usp 32₂₂) in old Turkic language means a man of great intellect. Following the words of elders «abučqa sözi» (QBH 8₁₄). In modern Kazakh language it's named «abyz». The last letter č in the word «abuč» is changed. So, Tonyukuk is named abyz («abuč») it means being as wise as Solomon and a man of great intellect.

A great intellect is a gift of Qok Tenir (a gift of God). People believed that God Qok Tenir would give his beloved servant a gift of wisdom. The title Tongukuk was given him when he first met Kutlug yavgu and swore an oath of allegiance. In 682 after finishing the aristocrat school of Tan dynasty and believed in the dream of Kutlug and expressed his full trust. At that time, Tonyukuk served in the Tang Dynasty of China for 18 years and mastered all their secrets, military and political strategy tactics.

In Sin Tangshu (CTIII.215 6) the name $\overline{\text{元}} \text{ 珍}$ was read as “Yuangzhen” by scientists. This is probably the Chinese name (possibly a title or position) of **Tonyukuk. It is possible that he has Chinese title because he was a descendant of a prominent Turkish official.**

The Mongolian professor B. Sumyabaatar who specialized in mongol, chinese, Korean, japonsese and chinese history gave the new explanation to the word “Yuang” $\overline{\text{元}}$. He has analyzed the word “yuang” due to the dictionaries like «Fýhý hannýn juldynamasy» (The horoscope of khan Fukhu), Wan Wang “Zheu Gun’s explanation”, “Chinese –mongolian huge dictionary”, “Korean dictionary” (973-974), Chinese big dictionary (318-319), “Sóz muhtý (Ocean of words)” (284) and identified the main meaning of the word as “Qok (sky)” (Sumyabaatar 2013: 110-118). At the same time, a written record of Genghis Khan's edict was called "The Blue Book" (a notebook recording the orders of the great Tenir) in the time of Genghis Khan; The Secret Chronicle of the Mongols (MKSh) is titled as “Secret history of Yuang” by hieroglyphs in Chinese Horde library. Kubilay, grandson of Great Genghis and Chinese emperor named his Empire as “Yuang” and ruled in Central and East Asia. Mongolian people named themselves as “Qok (sky) mongolians”, showing in evidence historical documents and abovementioned dictionaries. Sumyabaatar B. defined the meaning of the word “Qok” and reinforced the analyze (Sumyabaatar 2013: 112-117).

We can add:

1. In IV century old Turkic –tabgachtaar established Wei Empire and while assimilated into chinese culture They named their Empire as “Yuang Wei”.
2. “Qok (sky) Turkic” was the name of Kipchak tribe confederation when Turkic khan state was first established.
3. It’s interesting according to abovementioned historical data we have defined that Mongolian people have Turkic origin.
4. The ancient Turks in Middle and Central Asia believe that some khanate, empire is ruled in the name of the Qok Tengri, by the order of Tengri (God), the Creator. Also the idea that khans and emperors’ orders were the blessed by Qok Tengri is put to the heads of people under their authority.

The second element of the word 珍 (zhen) was translated as “treasure of precious world” by chinese and turkologists and came to the common conclusion. What is the precious in this hustle world not to let the people disappear?

That is the reason, good sense of humanity. Chinese words “precious thing, wealth” point out the reason and human good sense. So, when a Turkic well- respected and well-educated official gives his beloved son a chinese name “Yuang zhen”, he prays for a good sense and intelligence. When we compare with Kazakh vision it can match with names like “Qudaibergen, Táñirbergen” (“given by God”).

Chinese scientists Zen Zhongmin, Han Zhulinder identified that Yuan Zhen and Tongukuk’s life period did not match. So, they concluded that these were two names and two separate people (Qen Zhumin

1958: 865-866). Historians of the Tang Horde say that the information that the Qok Turkish commander Yuanzhen died in 690 in the war with the Turgesh was a big mistake. Klyashtorny proved it scientifically (SG Klyashtorny 2003: 104).

In the second part of Tan History 215 page the name of Yuanzhen was identified as “Tungui” (Ezhenkhan B. 2006.-188-189 p.). This document proves that historians of Tang Horde identified that Tonyukuk (“Tungui) is the Turkic name of Yuanzhen in 716.

Our analyse had a long history since W. Tomsen to S. G. Klyashtorniy, European and Russian scientists identified the names Tonyukuk and Yuang zhen is the same person and we are confident the statement would be further strengthened.

Tonyukuk has got the title of Boyla бага Tarkhan when he joined to. Kutlug (Түй. I. 6).

He was appointed the commander-in-chief of the entire Turkic army. Thus Boyla price tarkhan qualified (bilge) Tui-ukuk Kutlug.

During the reign of Kapagan Kagans he was the commander-in-chief and adviser to the army. During the reign of Bilge Kagan he was the chief adviser. Thus, he became a source of wisdom, a wise adviser, like the backbone of the three khaganates of the Blue Turkic khanate.

He lived for more than 90 years old. In 716 he was 70 years old. Later he was mentioned in the texts of monuments dedicated to Kultegin and Bilge Kagan when they died. After the death of Tonyukuk in 737-738, the famous public figure Kuuli-chor Tonyukuk, who came from eight-Oguz, received the title of Tonyukuk (KCh. I. 1). So, Tonyukuk was respected old man of 92-95 years old.

III. Tonyukuk military strategist: Kutlug Elteris and Tonyukuk were preparing to restore the first Turkic khanate. At that time, the Tang Empire was in a state of turmoil. The Tang army was fiercely fighting the Tibetan rebels. The famous commanders of the Tang, Pei Xin-jian, who tried to conquer the Western Turks, died in 682, and Se Zhen-tui died in 683.

Tonyukuk skillfully took advantage of this opportunity and took the first blow by overthrowing the leadership appointed by the Tang dynasty in Shanyu Province. Then He conquered Shanxi and Yinshan provinces in 683, and in 687 he conquered Guizhou near Beijing. He defeated commander Chang-zhi's army, the head of the Tibetan uprising in the Karakum Desert, and destroyed Tang's ambitious and arrogant commander, Quan Bao-bi's army. Bao-bi's head reached Chang'an and was beheaded by royal decree. In this case, Togyz-Oguz revolted. About this in the text of Tonyukuk:

"The enemy around us was predators. We were like bait [in the middle]. While they were doing this, our spies came and reported. His words are: “Over the Tokuz-Oguz people a kagan has set himself as a ruler. (The kagan of the Tokuz-Oguz) is said to have sent General Qu to the Chinese and Toḡra Asim to the Qitan. The words were: The very few Turkish (people) seem to have been making a progress. Their kagan is said to be brave and his counselor is said to be wise. If these two men are left alive, they will definitely kill you, Chinese, I say. To the east they will kill the Qitan, I say, and they will also kill us, the Oguz, I say. (Therefore) you, Chinese, attack them (from) the south and you Qitan attack the, (from) the east and I shall attack from the north. Let us distinguish completely, if possible, I say.” (Sartkozha 2012, Sartkozha 2019, Tuy. I: 8-11).

For the second time, during the difficult period of the newly formed Turkic Khanate, the Togyz-Oguz tribal alliance decided to send ambassadors to plunder them. What to do?

How can this problem be overcome? It was necessary to respond to a difficult action.

Then Tonyukuk said: “After I had heard these words I had no wish to sleep by night and I had no wish to relax by day. I made my representations to my kagan (to him): “Can we save ourselves If the Chinese, Oguz, and Qitan, form of an alliance? It seems as if we are holding the exterior with our own interior. That which is thin is easy to bend, they say; that which is tender is easy to break. If thin becomes thick, it is hard to bend it, they say; and if tender becomes tough, it is hard to break it, they say. I wonder whether we in all have two or three thousand troops to come from the Qitan in the east, from the Chinese in the South, from the western (Turks) in the west, and from the Oguz in the north? Thus made I my representations (to him). My kagan deigned to listen to the representation which (I myself), Bilga Tonyukuk, made to him. ‘Lead (the army) according to your own will!’”

After that, Tonyukuk decided not to scatter his army in four directions, but first of all to use force against his relatives Oguz, who had the same name and tradition. Oguzs are a horse people. They live in the north side. The population is also large. Turks are fewer than them. Therefore, they prefer to use their hands against the Oguzs in order to increase their power, pretending to be thin and slender. If he conquers the Oguzs, They will be out of someone's depth.

The fact he was a great strategist was proved by the next cases: after the battle he supported the Kyrgyz in the Sayan-Altai and Minus valleys, then he knew about the subsequent plans of the allies of Turgesh, Kyrgyz, and Basmyl to attack the Kokturks and planned how to cross the Altai ridge and defeat the On-ok Turgesh in Bolchu. Let's mention another historical fact: due to the pressure of Zhang Jin-yun, the deputy of Shanyu dufu, on the Turkic tribes, Bilge-kagan decided to march to the Tang dynasty in the south and plunder the border areas.

Then Tonyukuk said: “It is impossible to do that yet. Because the emperor of Tang, who is now on the throne, is a brave man. The people have been prosperous for many years. Verbal units are strong. There are no internal contradictions. Our army is newly formed. It is said that one should not touch the lamp of the Tandyk (Ezhenkhan 2006: 189). Dozens of such facts prove that Tonyukuk is a skilled military strategist.

IV. An accomplished politician:

At that time as the emperor of the Tang dynasty and the politicians of the Horde recognized that Tonyukuk was a wise politician. It was written in STSh.215 p.: "Tunyuigu (Tonyukuk) is a solid man who has seen a lot, who's getting wiser with his age, and who is like the famous Chinese politicians Li Jin and Shiji" (Ezhenhan 2006: 191).

Shortly after the accession of Bilge Kagan to the throne of the Qok Turk, he wrote a letter to the Tang kingdom asking him to make peace and form a family alliance. At that time the Tang dynasty did not answer him. Then the king sent an ambassador, and the king of Tang decided to perform a rite of passage to the Creator. Then the Turks may attack from behind. To do this, he sent a letter of greetings and a letter to the ambassador asking them to join him in the ceremony.

Then Bilge Kagan gave daughters to the Tivets and Kidans. When he came to us, he was silent and ask why he was doing this. The ambassador could not answer correctly. Later, a letter was found in his reply. In it: The Tibetans and Khitans came under Chinese rule. You have no such offers at all. Therefore, he replied that he was reluctant to give a girl (Cefu Yuan Gui (CYG): 980; Ezhenhan 2006: 189, 241)

The Tang king intends to go to war on the Turks in 720 and he ordered to prepare in 718 years, the second month, the day of “zhengcheng”. They had been preparing for two years and planned to attack Otuken

(Turks) with 300,000 troops, consisting of the Turks and the Chinese army, who had joined the Tang. When Bilge Kagan heard this, he was very upset and asked Tonyukuk for advice. Tonyukuk: "Because the Basimi (dominants) live in Beitin, which is far from the other two countries, they cannot meet each other. There is a contradiction between Tang generals Wang Quan and Zhang Jiazhen.

They argue against each other and can't come here. Basymyls are easy-going and look for a benefit, so they may come first. Then we can defeat them." The story goes as Tonyukuk said. Basymyls come first. The Chinese army did not come.

Bilge Kagan tried to attack Basymyls. Tonyukuk said: "No one can stop the movement of troops that have come to a foreign land and fought in a race. Therefore, they should not be attacked, they should be destroyed only when they reach their destination"(Ezhenkhan 2006: 190).

Following in the footsteps of the invaders, the Turks diverted part of their army to Beitin (200 km (100 km)) and captured Beitin. Some of them hit the army of the dictator. As they headed for Beiting, they were met by the Turkish corps in front of them and captured.

On the way back, the Turkish army plundered Liangzhou, China. The army led by Yuan Chen was defeated, and General Yuan Chen himself barely escaped.

If we analyze these events, it is clear that Tonyukuk is a wise man with open eyes, constantly monitoring the relationship between Chinese generals, their psychology and the political situation in the country. At the same time, he knows, observes and comprehends the actions and character of the Basymyls at the foot of the Tengri Mountains, as well as the psychology of the army of another country when they come to fight in another country.

He also showed that he was a politician who wanted to preserve the dignity of the land and the country, thinking in advance not to trample his land on the battlefield.

Bilge Kagan tells of his plan to build a city in the Otuken Basin, where his horde is located, and a temple for Buddhism and Lao Tzu. Tonyukuk said: "The population of Turkic people is less than one percent of Tang. Still, we can compete with them. The secret lies in our way of life, which does not require a permanent place of residence. We are used to adjust situations. When we are strong, we can attack the enemy, and when we are weak, we can retreat. In this case, no matter how much Tan's influence, he can do nothing for us. And if we build a city and live there, we will lose only one war and become their captors. In addition, the teachings of the Buddha and Lao Tzu make people weak and vulnerable. "It contradicts the military position of our country." Bilge-kagan accepted it.

As you can see, this statement is not against the construction of the city of Tonyukuk, but against the Buddhist teachings, against the teachings of Laotianism, emphasizing the social features of the nomadic world and showing how to protect the soul from countries like China. He explained in detail that if he converted to Buddhism and applied the teachings of Laotianism, his people would become depraved, and in time they would be easily assimilated, recognizing their superiority. The wise man was well aware that this was not possible in the tumultuous Middle Ages, when there was no international act recognized by the peoples of the world, no unified law on human freedom. This policy shows that Tonyukuk is a thinker born ahead of his time.

His foresight proves that he is a strong politician.

On the other side of Tonyukuk complex line 17: "It was I myself, Bilga Tonyukuk, who (had led) the Turkish kagan and the Turkish people to the Otukan land. Having heard the news that (the Turks) settled themselves in the Otukan land, there came all the peoples who were in the north and in the east. "

In 685-686, the Togyz-Oguz, led by Baz Kagan on the present-day Mongol plateau, were taken over by the Qok Turks and capital of Kaganate was moved from the southern of the city of Karakum to the Otukan. It is clearly written in the above text that this great historical event took place with the direct involvement and guidance of Tonyukuk. The relocation of the political and cultural center of the Qok Turks, the capital of Otukan, from the city of Karakum, located on the northern slopes of the Mon Mountains in the southeastern part of the Karakum (Alashan sands), was a source of great controversy.

The political significance of this event was described by Kultegin (KT. IV. 8) and Bilge Kagan (VK. IV. 6) as follows: " There the ill-willed persons made harmful suggestions as follows: 'If a people live afar (from them), they (Chinese) give cheap materials (to them); but if a people live close to them, then (the Chinese) give them valuable materials'. Apparently such harmful suggestions made the ill-willed persons. Having heard these words, you unwise people went close to (the Chinese) and were (consequently) killed in great numbers. If you go toward those places, O Turkish people, you will die! If you stay in the land of Otukan, and send caravans from there, you will have no trouble. If you stay at the Otukan mountains, you will live forever dominating the tribes! O Turkish people, you always regard yourselves as satiated! You do not think of being hungry or satiated; if you once become satiated, you do not think of being hungry (again). "1300 years ago he wrote on behalf of Kultegin Zhollug-tegin. Crying, he carved on the tombstone.

The inscription shows people who can't predict the distance, who are deceived by what is in front of their eyes, who are scrooge, ignorant and close to China. It briefly described in one or two words the conflict between the people who dreamed of being in their hands and those who care about the fate of the nation and the interests of the country. Due to the inability of the Turkic people to unite, thousands of people died and resurrected before the Kultegin epoch. Kutlug Elteris and Tonyukuk formed the country and re-established the Qok Turkic Khaganate for the second time. You can see from the text above.

The city of Karakum was near China. The threat of neighbourship Chinese capital and Chang'an is in two days distance, pose a risk of capturing and destroying the Kaganate center. Realizing this, Tonyukuk decided to move the capital of the country, to establish good trade relations with China in the south and to live in peace. In that case, the Turkic people would grow up without fear and would live without sorrow. Abuč Baila Baga Tarkhan Tonyukuk proposed the ideology of "eternal country" with the intention that both the Turkic Khanate and the country would live forever and live side by side with others.

He propagated this ideology to the whole nation. The idea of "Eternal Country" was instilled in the minds of the whole nation, just as the Soviet leaders once propagated to the people that they would create a wonderful society called "communism". He wanted to unite the people through this ideology. The Tivets, Tangits, Manchus, and later Black Tatars (Mongols) under the Qok Turks also dreamed of it.

Even in the early Middle Ages, there was no genius among the nomads, who in the era of Tonyukuk knew Chinese culture of four thousand years, and thought at the world level.

Such thinkers appear once in a hundred years. Unfortunately, there were not many.

Therefore, the exemplary actions and precepts of our ancestor Tonyukuk the first thinker of the Turkic world, the giant of the mind, which we know, is a great school for the next generation. The succession of

generations did not stop with Tonyukuk. Thinkers such as Kashgari, Balasagun, Yeguneki left their mark in history. We wish the nation's dreams and ideals to be passed down from generation to generation.

ABBREVIATIONS

KT-Kúltegin text
 BK- Bilge qaǵan text
 Tui- Tui uquq text
 KCh-Kúúli-chor text
 MK- Mahmýd Qashǵarǵı dictionary
 Íyg-«Podarok ıstıny» A.Íyǵnekskogo
 SFIÝG –Sefý Íyangýı (Encyclopedia)
 STSh-Sin Tan
 QB (QBH, QBN)- “Qutadyu bilig” Юсуфа Баласағунского
 Suv-Altun jaruq
 ThB (Тойок.I,II)- manuscript IX cent.
 ThS (Tomsen-Stein ThS-I-IV)
 USp-Uyğur law documents XII-XIV cc

BIBLIOGRAPHY

- BICHÝRIN, N. IA., (1950), *Sobranie svedenı o narodah, obıtavshih v Srednei Azı v drevnte vremena*, T. 1. M-L..
- Drevnetúrski slovar*. Leningrad. 1969.
- EJENHAN B., OSHAN J. Qazaqstan tarihy týraly qytaı derektemeleri. T.IV. Almaty. 2006 j.
- ELOVE, A.U., (1958), *Bir Yazı Meselesi Üzerine*, TDAYB.
- KLÁSHTORNYI, S.G., (2003), *Istoria Sentrálnoi Azı ı památnıki rýnicheskogo písma*, SPb..
- LIU, Mau-tsai, (1958), *Die chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Turken (T'u-kue)*, Bd.I-II, Wiesbaden.
- MALOV, S. E., (1951), *Památnıki drevnetúrskoi písmenosti*, Teksty ı ısledovanie, M-L..
- RADLOV, V.V., (1892-1899), *Atlas drevnostei Mongolu.//Trýdy Orhonskoi ekspedısu*, (STOE): Vyp 1-4. SPb.1.
- SARTKOJAULY, Q., (2012), *Orhon muralary*, T. II. Almaty.
- SARTQOJAULY, Q., (2019), *Orhon eskertkisheriniń tolyq Atlası*, T. I,II,III, Almaty.
- SEN, Ch., (1958), *Materialy po istoru túrkov*, T.I-II. Shanhai.
- SEN, Ch., (1960), *Dopolnitelnye materialy po istoru Tan*, Pekın.
- STSH, O. Sú, (1958), *Sin Tan shý (Novaiá hronıka dinastı Tan)*, Pekın.
- SÝMÁBAATAR, B., (2015), *Hývilai Ih Haany Cheun Mongol-Solongosyn Zarım asýdal//Hývilai sesen haan ba Mongolyn Íyan ýls*, ÝB., 110-118.
- _____, (1958.), *Sefý Íyangýı (Ensıklopedia)*, Pekin.

THOMSEN, V., (1893), “Dechittrement des inscriptions de l’Orkhon et de l’jenissei Notice preliminaire”,
Bulleten de l’Academie des sciences et des letress de Danemark.

THOMSEN, V., (1993), *Orhon Ve Yenisey Yazitlarinin Gözümü İlk Bildiri. Çözülmüş Orhon Yazıtlari*,
(Çeviren: Vedat Köken), Ankara.

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-
СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ**
(Тарбағатай, Аягөз, Үржар аудандары материалдары негізінде)

Seitova Şınar BOTAUKIZI*

АҢДАТПА

Мақалада қазақ ономастикасының құрамдас бөлігі жер-су атауларының қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері екендігі қарастырылады. Себебі күнделікті өмірде мыңдаған топонимдер тілдік қолданыс барысында қарым-қатынасқа түсіп, әрбір адамның өмірінде белгілі дәрежеде қызмет атқарады. Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығына бейімделіп, жер жағдайын мал ыңғайына қарай таңдай отырып, сол жердің ерекшелігін баса көрсететін ат қоюы, жер-су атауларының ерекше маңызды факторға айналғанын көрсетеді. Мақалада Шығыс Қазақстан облысы жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшелігі қарастырыла отырып, жинақталған атауларды топтастыру барысында олардың пайыздық көрсеткіші анықталады. Нәтижесінде, әр атауда ұлттық болмыс, дүниетаным, салт дәстүрдің кумулятивті жинақталуы нәтижесінде қонысты, жұртты, жайлау, күзеу, қыстау ерекшелігін дәлдікпен бере алғандықтан да тарихи атаулардың ұлттық бірегейлестіру ретіндегі құндылығы анықталады. Ана тілі алтын сандығының бір бұрышында қалып қойған асыл сөз маржанын қайта жаңғырту, түлету – бүгінгі сөздік қорымызды байытудың бір жолы болса, жергілікті жер тұрғындарының бейсанасында қатталған жер-су атаулары сол халықтың басып өткен ізінен шертер сыр да.

Кілт сөздер: жайлау, қыстау, Тарбағатай, Аягөз, Үржар, сұхбат, жер-су атаулары.

Қазіргі таңда ономастика республикадағы ұлттық тіл саясатының жетекші бағыттарының бірі ретінде тек ғылыми-тәжірибелік, мәдени-тарихи ғана емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси маңызға да ие болып отыр. Қазақстанның көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ономастика жүйесі ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Ұлттық болмысына негізделіп қалыптасқан атаулардың жүздеген жылдар бойғы үлгісіне, негізіне нұқсан келтіріліп, қазақ ономастикасының өзіндік болмысына, ұлттық ерекшелігіне, әсіресе оның топонимика жүйесіне зиян келтірілді. Бойында өткен тарихымыздың сырын тасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалып отыратын рухани құндылықтардың бірден-бірі – топожүйе. Аймақтық ономастика мәселесімен біраз ғалымдар айналысқанымен, ономастикалық мектептер, лабораториялар құрылып арнайы жүйелі түрде ізденіс нысанына айналған емес. Шығыс Қазақстан өңірі бойынша Б.Н. Бияровтың оронимдерге, Қ.Т. Сапаровтың гидронимдерге арналған монография, оқулықтары шыққанмен, үздіксіз зерттеу нысанына айналып кете алмады. Топоним мәселесіне отандық ғалымдар Ғ. Қоңқашбаевтың, Т. Жанұзақовтың, Ә. Қайдардың, М. Мырзахметұлының, Ә. Әбдірахмановтың, Б.М. Тілеубердиевтің, Е. Қойшыбаевтың, Ж.А. Манкееваның, Б. Қалиевтің, Қ. Рысбергenniң қосқан үлесі зор. Орыс ғалымдары ішінен А.В. Суперанская, Б. Серебренников, О.Т. Молчанова, Э.М. Мурзаев т.б. сынды ғалымдардың еңбектері жұмыс барысында қарастырылды. Қазіргі кезде Ресей мемлекетінің көптеген аймақтарында

* Prof. Dr., Kazakistan, Semey, Kazak innovasyon insani-hukuk universitesi, «Rukhani jangiru» merkezi yonetmeni, seitovashinar@mail.ru.

ономастикалық орталықтар мен лабораториялар жұмыс істеп келеді. Белгілі орталықтар ретінде Карелия, Бурятия, Урал, Смоленск, Воронеж орталықтарын және ономастикалық мектеп қалыптастырған ғалымдардың. А.К. Матвеев, М.Э. Рут, Е.Л. Березова (Екатеринбург мектебі), Г.М. Керт, И.И. Муллонен (Карелия), А.Г. Митрошкин, Р.Г. Жамсаранова, Г.С. Доржиева (Бурятия), В.И. Супрун, И.В. Крюкова (Смоленск универ) еңбегін айырықша атап өтуге болады. Аталған орталықтар мен лабораториялардың мерзімді уақытында жұмыс нәтижелерін басып отыратын журналдары шығып тұрады. («Вопросы географии», «Ономастика Поволжья», «Ономастика Бурятии», «Вопросы ономастики» т.б.). Ресей ономастарының басын қосып үйлестіретін шаралардың бастысы 1967 жылы ұйымдастырылған «Ономастика Поволжья» тақырыбындағы конференция болды. Содан бері аттас конференция 16 рет өткізілген. Ономастикалық орталықтардың мақсаттарының бірі бірегей ақпараттық алаң құру, ономастикалық жүйені айқындау т.б. . Соңғы елу жылда ресейлік аймақтық ономастика біраз жетістіктерге жетті. Ономастика мәселесі Еуропада да жақсы жолға қойылған [Гордова 2018: 6].

Отандық ономастика, соның ішінде аймақтық ономастика мәселесімен «Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігі – ұлттық код пен рух жаңғыруының көрінісі» (Тарбағатай, Аягөз, Үржар аудандары топонимикалық атаулары негізінде)» тақырыбындағы жоба мүшелері, сонымен қатар филология кафедрасының магистрантары мен докторанттары өнімді жұмыстар атқаруда. «Туған жер» бағдарламасы негізінде аймақтық жер-су атауларын жинастыру және жиналған материалдың тарихи және лингвистикалық ерекшеліктері мен мәдени кеңістігін қарастыру өзекті. «Мәңгілік ел» оның ішінде «Туған жер» бағыты бойынша жобаны орындау барысында 2018-2020 жылдар аралығында жер-су атаулары бойынша мұрағат қорларында болып, тақырыпқа қатысты материалдар қарастырылды. Ономастикалық экспедициялар жасақталып, 2018 жылы мамыр айында Тарбағатай ауданына, 2019 жылы маусым айында Аягөз ауданына, 2020 жылы тамыз айында Үржар ауданына экспедициялық іссапармен барып қайттық.

Экспедициялық іссапар барысында жер-су атаулары жөнінде толыққанды мәлімет алу мақсатында облыстағы үш ауданның Тарбағатай, Аягөз, Үржар ауылдарын аралап, көнекөз қариялармен сұхбаттасып, халық аузындағы жер-су атаулары, атауға қатысты аңыздар мен тарихи оқиғалар да жазылып алынды. Сондай-ақ, мұражай деректері мен әр ауданға қатысты жергілікті ақын-жазушылардың жазбалары да сарапталды. Баспа өнімдері парақтарынан, үш аудан бойынша 180-200 - ге жуық шығармалар оқылып, атаулар теріліп алынды. Хабарламашылардан, шежірешілерден алынған мәліметтер бастапқы аялық мағынасынан екінші деңгейлік мағынасы аршылып, әр көзден жинақталған мол материал бір атау шоғында топтастырылып, өңделді. Тарбағатай, Аягөз, Үржар аудандары жер-су атаулары ресми дереккөздерде, атап айтқанда, облыс картасында және аудан ішіндегі ресми құжаттарда қанша аталым бар екенін диаграмма бойынша көрсеткенде төмендегідей нәтиже шығады: 603 ресми құжаттарда, ал жинақталғаны 4123 аталым.

1-сурет. Тарбағатай, Аягөз, Үржар аудандарының жер-су атауларының сандық көрсеткіштері

Топтастыру барысында 4200-дей атауды іштей бірнеше мағыналық топтарға шартты түрде бөлуге болады: антропонимдік, этнотопонимдік жер атаулары; тарихи оқиғаларға қатысты; фитонимдерге, зоонимдерге, түске және санға қатысты, табиғи ерекшелігіне байланысты және т.б. атаулар негізінде жасалған жер-су атаулары. Басқа жіктелімдерге қарағанда антропонимдерге басымдық береміз (1-сурет). 854 атау барлық атау сөздің 20,7% пайызын құрайды. Қазақ тарихында жер-суға кісі атын қою шетін құбылыс емес, ол көбінесе қонысты қай атаның кімі жайлап отырғандығын білдіретін этникалық көрсеткіш те. Бұл мәселенің бір жағы болса, екінші қыры ру тарихындағы ерекше оқиғаларды, оған қатысушыларды өскелең ұрпақ жадында қалдыру үшін де өзен-көлдер, жер бедерлерін кісі есімінен атау дәстүрі қазақтың барлық ру-тайпалары арасында кең тараған үрдіс. Мысалы, тобықты руындағы тек бұлақ атауларына ғана қатысты 58 аталым болса, соның 30-ы руға сол рудың танымал адамдарына қатысты атаулар. Шығыс Қазақстан аймағындағы кейбір этнотопонимдік аталымдарды бірнеше кезеңге бөліп, бірінші, жоңғар шапқыншылығынан кейін қойылған атаулар деп қарастыруға болатын сияқты. Мысалы, *Майлының шаты*, *Майлыкең шаты*, *Қабанбай шаты*, *Садыр көлі*, *Майлы төбесі*, *Үлкен Майлы*, *Кіші Майлы* атты жер атауларының болуы сол кез тарихынан хабар беріп тұрған дереккөздердің бірі. Халық жадында Қабанбай мен Боранбай батырлардың серігі Майлының жерленген жері, зираты және соған қатысты жер атаулары сақталған. Қасабай – зират, (Мамырсу а.о. Антропотопоним) батырдың атына қойылған атау. М.: а. *Аты ұранға айналған халықтың біртуар ержүрек қаһарман батыры Қасабай Қаракерей Қабанбай батырдың серігі, Абылай хан әскерінің мыңбасысы болған. Ол XVIII ғ өмір сүріп, 15 жасынан қазақ-жоңғар соғыстарында 35 жыл бойы соғысып, талай-талай жекпе-жектерде қалмақтың бірнеше мықты деген нояндарын жеңіп, жер жастандырған батыр. Ел ішінде Қасабай батырдың аты ұранға айналып «Қасабайлап су ішкен» деген де сөз қалған;*

Үшінші бір кісі атына қатысты қойылған топонимдер ерен еңбегімен немесе бойындағы ерекше қасиетінің ел арасына таралуына қатысты халықтың жадына сіңісті болғандықтан тарихта қалған атаулар болып табылады. Мысалы: *Кененің өретасы* – Кене (сегіз ағайынды Жәментіктің үлкені) (тума) XIX ғасырдың жетпісінші жылдарында Россия-Цинь империяларының шекара жігін белгілеуге қатысқан билердің бірі. Оған осы үшін Қызай жерінен «*Кененің өретасы*» атанған арнаулы қоныс сыйға берілген (найман) [Сейітова 2009: 33]. Мақаншы-Бақты жолының шетіндегі шағын ауылды Бұғыбай ауылы дейді. Бұғыбай Кірісбай баласы Бұхардан оқу оқып келген соң, тек бала оқытып қана қоймай, сол жерге ағаш, бау-бақша жемістерін де отырғызады. Бұғыбай мекендемей тұрған кезде ол

жер «Сүттіген» деп аталса ел осы аталған жерді «Бұғыбай» атандырады. Ру-тайпа, оларға қарасты таптарынан шыққан атакты адамдар есімінен қалыптасқан топонимдер 120 атау 2% құрайды. Этнотопонимдер көрсетілгеннен көбірек болуға тиісті-ақ, бірақ әртүрлі себептермен, атап айтқанда, біріншіден, Кеңес үкіметі кезіндегі ата тектен безінген саясатқа мойынсұнған уақытта қаншама жер-су атаулары өзгертілді, қайта аталды (Киров, Ленин, Екпін, Жаңа талап, Жаңа ауыл т.б.); екіншіден, малдың ыңғайымен көшіп-қонып жүретін қазақ ауылының бүгінгі таңда шаруашылық тәсілі өзгергендіктен, қаншама жаз жайлауы, қыс қыстауы, күз күзеуінің аттары (*Бұзау, Суалу, Сасан қорығы, Үлкен Сылдырама, Кіші Сылдырама (Қарамаңдай) таулары, Көзжаман, Тұрыптышар т.б.*) халық жадынан өшті [Сейітова 2019: 8].

Тағы бір топ топонимдік этнонимдер халықтың басынан өткен белгілі бір **тарихи оқиғалардан** елес береді. Мысалы: *Қаратай қырылған*. 1932 ж. Қом деген өзеннің бойында қаратай елінің адамдары босқа атылып қырғынға ұшырағандықтан, жердің аты *Қаратай ауған, Қожамбет ауған, Төртуыл ауған, Өтей ауған, Самай ауған* аталып кеткен (найман) [Сейітова 2009: 270]. 1916 жылы патша үкіметінің қазақ азаматтарын соғысқа апарып окоп қаздырмақшы болған жарлығы, 1917 жылғы төңкерістен кейінгі халық басына келген күйзеліс, тәркілеу кезіндегі сорақылықтар өр наймандарды атамекенінен қатты дүрліктіріп қозғалтады. «Қаратай ауған», «Қожамбет ауған», «Төртуыл ауған», «Өтей ауған», «Самай ауған» (Катонқарағай ауданы) деген жер атаулары жуас елдің басына келген пәле «ақтабан шұбырындыдан» кем соқпағанын, халықтың ұлар-шу күйзелгенінің бір көрінісі іспеттес. Халық басына түскен ауыр жылдардан осы өңірде де таңба-атаулар жеткілікті. Бір ғана «Көп сүйек» деген жер атауы үш-төрт елді мекеннің маңайында бар. М.: Көпсүйек - жайлау, (Екпін а.о. Тарбағатай ауданы) Ауыл ақсақалдарының айтуынша, осы жерде қызыл әскер қолынан қаза тапқан көп адам боран астында қалған деседі. Көпсүйек - жайлау, (Ойшілік а.о. Тарбағатай ауданы) ашаршылық кезінде қырылған жұрттың сүйегі шашылып қалғандығынан хабар беретін атаудың бірі. Мысалы «Ойран» атауына келсек, **Ойран** – (ж.а. Қарабұта а.о. Үржар ауданы) болған оқиғаға қатысты қойылған атау. Шамамен XVIII ғасырда бір ауылды тұтас қырып, ойрандап кеткен оқиға жер атауына негіз болған. М.: Сыбанқұл Тарбағатайды иемдене алады. Содан қазақтан басқа саудагерлерді де тонауға айналғанда халық жаппай қарсылық білдіреді. Осы кезде Аягөз бен Көктерек дуандары салынып, орыстардың келуімен халық орыс әкімшілігіне шағым береді. Орыстар бұл іске жеңіл қарамай отряд шығарады. Отряд Шәуешектің батыс жағындағы 2—3 көш жердегі оны өз елімен қоса шауып, ойран етіп, қазір ол жер «Ойран» аталады. Оған ергендер кебі қыржылар еді. Бұл уақиғалар 1723—1738 жылдары арасында өткен [Төтенаев-Жолдасов 1992: 171 б.]. Тарихи оқиғаларға қатысты ел есінде қалған атаулар халықтың басына сырттан таңылған саяси ауыртпалықтың, елге жасалған қысастықтың, зорлық – зомбылықтың ел-жұрттың бейсанасында қалғандығынан хабар береді.

Берілген кестеде **жан-жануар атауларына** қатысты 163 атау барлық атаудың 3.9% құрайды. Зоонимге қатысты топонимдер: *Абадан, Айғырқұм, Жылқыөткелі, Бұқашоқы, Бақалы, Бөкен, Ақшаулі, Ақбозат, Ақбайтал, Ақтеке, Алтыат, Атсалған, Аюсай, Аюшат, Бөрітастаған, Бұғытас, Бұқа, Бүркітті, Жағалбайлы (жағалтай, жағалбай -құс), Жылқыкетпес, Жылқыбазы, Көкбұқа, Көкбұға, Көкөгіз, Қасқабұқа, Қозымаңырақ, Қойтас, Қойбағар, Қойкезең, Қоймаңырақ, Құсмұрын, Мысықұясы, Соқыратан, Суырлы, Тайбаққан, Тайжарған, Тайжүзген, Тайыниша молда, Тауық, Төбет, Түйебазы, Түйетас, Түйеқора, Түйемойнақ, т.б.* Жануар мен құстарға қатысты топонимдердің

мағыналық тобын қарастыра отырып, қазақ халқының ғасырлар бойы тұрмыс-тіршілігімен сабақтас болып келген күн көрісі: азығы, киім-кешегі, құрал-жабдығына айналған төрт түлікке, сахара төсін ен жайлаған аң-құсқа, суын мекендеген балығына, оларды сипаттайтын бейнелі сөз өрнектеріне тоқталмай өту мүмкін емес. Үй жануарлары аттарымен қойылған топонимдер метафоралық атау болып келеді немесе белгілі бір жануарға байланысты тікелей сол жерде өткен оқиғаны көрсетеді.

Жер және су атауларына ат қоюға негіз болған **өсімдік атаулары**, көбінесе сол жерде өсетін өсімдік түріне тікелей байланысты екені көрінді. Өсімдік атаулары негізінде жасалған топонимдер: 220 болса, жалпы атаулардың 5.3% құрайды. Өсімдік атауына байланысты топонимдер: *Ақши, Аршалы, Ащылы, Белдеушеңгел, Бүлдіргенсай, Дөңшілік, Жалғызтал, Жаңғыз ағаш, Жоңышқақора, Жузағаш, Кезеңшілік, Көкащы, Көктал, Көкшағыр, Қамыс, Қамысбағы, Қамысты, Қарағаш, Қаратал, Қарашеңгел, Қарашілік, Қотанащы, Қотанишілік, Қызылащы, Қызылқайың, Қырықтошала, Майқайың, Ойшілік, Сарыөлең, Сарымсақты, Сұлтал, Шеңгелді, Шитөбе, Шилібастау, Шұбарши, Шілікті, Қызылжыңғыл, Аққайың, Қызыл мойыл, Доланалы т. б.* Бұл жүйеде топтастыру барысында онимдердің халық тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салтын, наным-сенімін, ырым-сырымын, шаруашылық жүргізу дәстүрін, тарихи оқиғалар үрдісін, ұлттық ерекшеліктер мен т.б. қасиеттер белгісін айқындауға қатысы барлығын байқауға болады. Өсімдіктердің ерекшеліктері мен олардың өздеріне тән атқаратын қызметіне байланысты бірнеше топқа бөліп қарау-тіл білімі дәстүрінде бар принцип.

Шығыс Қазақстан облысы жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшелігін қарастырғанда байқағанымыз, түске қатысты болса, бірінші орынды қара түске, екінші орынды ақ түске қатысты, үшінші орынды қызыл, сары, сосын көк түске қатысты онимдер алады. Ақ түске байланысты топонимдер: *Ақшоқы, Ақши, Ақшал, Ақтүбек, Ақтөбе, Ақтоғай, Ақтеке, Ақтас, Ақтана, Ақкезең, Ақжар*; Жасыл түске байланысты топонимдер саны аз: *Жасылкөл, Жасылүңгір*; Көк түске байланысты топонимдер: *Көкбастау, Көкбұқа, Көкжартас, Көктөбе, Көкащы, Көкбай, Көкбұға, Көкжайдақ, Көкжал, Көкжол, Көкжыра, Көккемер, Көккөз, Көкқора, Көкөгіз, Көксу, Көктал, Көктас, Көктекие, Көктомар, Көктүбек, Көкшағыр, Көкиұңқыр, Көктұма т.б.* Қара түске байланысты топонимдер: *Қарадала, Қаракезең, Қарақой, Қараоба, Қараой, Қараөгіз, Қарашашты, Қарайнған, Қарабас, Қарабастау, Қарабие, Қарабура, Қарабұғы, Қарабұлақ, Қараағаш, Қарақұла (Қарағұла), Қаражайлау, Қаражал, Қарайық, Қаракөмер, Қарақабак, Қарақалпақ, Қарақұдық, Қарақұсайын, Қарамерген, Қаранөңкіт (Қарапункт), Қарасай, Қарасеңгір, Қарасу, Қаратал, Қаратас, Қаратогам, Қаратоган, Қарауңгір, Қарашапан ойпаты, Қарашат, Қарашаш, Қарашеңгел, Қарашоқы, Қарашотан, Қарашілік*; Қоңыр түске байланысты топонимдер: *Қоңыроба, Қоңырбай, Қоңырөлеңқақ, Қоңыртөбе бұлағы, Қоңыришат т.б.* Қызыл түске байланысты топонимдер: *Қызылащы, Қызыладыр, Қызылби, Қызылжұлдыз, Қызылкесік, Қызылқайың, Қызылқара, Қызылқора, Қызылтас, Қызылбастау, Қызылбұлақ, Қызылқия, Қызылжыңғыл*; Сары түске байланысты топонимдер: *Сарыбөктер, Сарыбұлақ, Сарыөзек, Сарыөлең, Сарышоқы, Сарыбай, Сарыдоңғал, Сарыкөл, Сарытау, Сарытөбе т.б.*; Шұбар түске байланысты топонимдер: *Шұбарши, Шұбарағаш*. Түске байланысты атау 602 атау, 14% құрайды.

Жер-су атауларына түске қатысты атаулар берілгенде басқа түске қарағанда қара түс басым екендігі көрініп тұр. Себебі қара түс, көбінесе, қарайған түсіне қатысты алынғаны байқалады. «Қара» мағынасындағы топонимдер жиі бос жерлерді көрсетеді: Қара, немесе жай ғана түсті: Қарабастау

(сөзбе-сөз: кара бұлақ), - кара тастардан шыққан бұлақ мағынасында, Қарабұлақ, Қаражайлау орман (өсіп кеткен, ну орман мағынасында), Қаражал – тау (сөзбе-сөз кара жоталы тау), Қаракемер, Қарасай, Қарасу (қыста қатпайтын, терең, түбі көрінетін су мағынасында), Қарашенгел – (қамыс басып кеткен жер мағынасында), Қарамерген (мүмкін, өте мерген мағынасында) және т. б. Ақ түстің мағынасы жиі «ай», «айна», «күміс» терминдерімен байланыстырылады: Айнабастау (сөзбе-сөз: айна көзі) ферманың атауы. Қыста мұздатылған су айнадай болады. Айнабұлақ (сөзбе-сөз: айна кілті) - қыстау және т.б. Көк түстің қазақы ұғымда өсімдік деген мағынасы бүгінде солғындаған. Қызыл түске қатысты атаулар, біріншіден, «қызыл» бөлігі бар «кеңестік» мағынадағы ойконимдер жиі кездеседі: Қызыл, Қызылотау, Қызылқора, Қызылбастау қыстаулары, Қызылтас ауылы. Екіншіден, ойконим жай ғана түсті көрсетуі мүмкін: Қызылашы, Қызылкесік – (сөзбе-сөз: қызыл белгі) қыстаулары, Қызылшоқы төбесі және т.б. Жасыл, сары және басқа түстер сирек кездеседі. Сондай-ақ, Тарбағатай ауданының топонимдерінің бай түстері бір жағынан табиғи түстерді, ал екінші жағынан халықтың ақындық табиғатын да көрсетеді [ААЖСАС 2020: 55].

Жер-су атаулары құрамының **сандық қатысына** байланысты қалыптасқан тілдік бірліктердегі сандар, көбінесе, үш, бес, жеті, қырық, жүз және мың т.б. цифрлар болып келеді. Сан есімнің қатысуымен жасалған атаулар мағынасы мен мазмұны жағынан әрқилы, олардың басым көпшілігі сандардың қазақи ұғымдағы киелілігі мен қасиетіне де байланысты. Сандардың барлығының өзіндік ерекшелігі, берер мағынасы бар. Сандарға қатысты қойылған жер-су атаулары да аз емес. Қатар орналасқан табиғи нысандарды атау үшін «қос» сөзі қолданылады да «екі» деген сандық мағынаны білдіреді. *Мысалы, Қосағаш, Қосмола, Қосбейіт, Қосқатын, Қосқонған, Қосқыз, Қоскелінішек және т.б.* Сан есім қатысқан атаулар: 164 жалпы атаудың 3.9% құрайды. Сандық қатысына байланысты қойылған топонимдер: *Алтықалмақ, Алтыат, Алтыоба, Бесбастау, Бесоба, Бессала, Бессана, Бесшана, Бесшатыр, Бесшоқы, Бесшоқы Текей, Екібас, Екінші ауыл, Жетіарал, Жүзағаш, Қырықоба, Қырықоба мен Төртоба, Қырық тошала, Қырыққарақшы, Қырыққұдық, Қырықошақ, Мыңбұлақ, Мыңжан, Мыңжылқы, Мыңшұңқыр, Сегізінші застава, Тоғыз, Тоғызтарау, Тоғыздың құдығы, Тоғызыншы май, Төрт оба, Төртбастау, Төрткүл, Төртқопын, Төрттоған, Үшбоғас, Үшбұлақ, Үшқайшы, Үшқұдық, Үштөбе, XXII партсъезд кеңісары.* Сан есімдер жеке дара айтылған кезде, абстракт сандық ұғымдардың атаулары ретінде қолданылады. Олардың нақты мағыналары өзге сөздермен қарым-қатынасқа түсіп айтылғанда ғана айқындалып отырады. Қазақ дәстүрінде қалыптасқан уақыт, кеңістік, қашықтық, көлемдік, сандық, салмақтық т.б. толып жатқан өлшемдік ұғымдар кейде топонимдер арқылы да сипатталады. Сан есімдердің ішінде кейбір сандар сандық мәнімен қатар басқа мағынада қолданылуымен ерекшеленеді.

Табиғи ерекшелігіне байланысты атаулар: **Сұламатерек** (Бақта а.о.) Жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша, жайлаудың Сұламатерек деп аталуына тау баурайындағы теректердің тау бойынан тік емес, көлбей өсуі себеп болған, сонымен қатар көп терек жерге құлап, қисайып жататын. **Екіаша** - өзен. (Бақты а.о.) Өзен екіге айырылып кететін болғандықтан «Екіаша» аталған. **Қызылтас** – ж.а. (Бақты а.о.) Биік жартас, жарқабақ, Күн ашық болғанда күлгін түсті болып көрінетіндіктен (тастың құрамында қызыл түсті зат болуы мүмкін) қызыл тас деп аталып кеткен. **Қайшы** - ж.а. (Бақты а.о.) Жердің табиғи ерекшелігіне қатысты, яғни қайшы бір-біріне қарама-қарсы, судың бір саласы екінші саласын қиып өтетін суларға, көбінесе, «Қайшы» атауы қойылады. **Шұрық**–

бұлақ. (Мақаншы а.о.) Бұл жерде Шұрық атауы жер астынан шұрқылдап суы шығып жататын ойлы, шұңқырлы жер мағынасында тұр. **Кеңқарын** – ж.а. Жазық жердің өзенге тірелген сұлбасы малдың қарнына ұқсағандықтан қойылған атау. (М.: **Кеңқарын** деген атау қазақтың өз сөзі Дулатқара одыр тауының терістігі, **Ақтас** шоқысының оңтүстігі екі таудың аралығындағы бес шақырым жазық жердің батыс жағы өзенге тіреліп дөңгеленіп тұрғандықтан әдеттегі малдың қарнына шамалас ат қойған екен [Базарова 2008, 191]. Табиғи ерекшелігіне байланысты атаулар 470 атау 12% құрайды. Бабаларымыз жүріп өткен жолдың бір белесі болып табылатын осы тәріздес атаулардың бүгінгі таңда белгісізі қаншама. Өңірлік топонимдер этнотанымдық, лингвотарихи, этномәдени тұрғыдан сол аймаққа қатысты ғана емес, сонымен қатар жалпы қазақ топожүйесіне қатысты да мол материал көзі.

Зерттеу нысанына алынған этностың ұлттық таным әлемін қалыптастырған ономастикалық материал қазақ тілі лексикологиялық қорына қосылған рухани мәнділік пен құндылыққа ие мағыналық бірліктер. Қарастырылып отырған онимдердің тақырыптық өрісі, белгілі бір тақырыптық топқа жататын онимдердің қолдану жиілігі анықталып, уәж болу мүмкіндігі қарастырылды. Халықтың рухани байлығының бірден-бір көзі жер- су атаулары лексикалық қорымыздың сарқылмас бір қайнары. Ана тілі алтын сандығының бір бұрышында қалып қойған асыл сөз маржанын қайта жаңғырту, түлету – бүгінгі сөздік қорымызды байытудың бір жолы болса, жергілікті жер тұрғындарының бейсанасында қатталған жер-су атаулары сол халықтың басып өткен ізінен шертер сыр да.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- БАЗАРОВА, К., (2008), *Ұрпаққа айтарым бар- Естеліктер*– Алматы: «Дарын» баспасы, 242 (191).
- ГОРДОВА, Ю.Ю., (2018), *Лингвистические проблемы региональной ономастики в историческом перспективе*, (На материале Рязанской топонимии и антропонимии) – филолог. док. дисс. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация, 573.
- СЕЙІТОВА, Ш.Б., (2009), *Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі* (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары бойынша), филолог. док. дисс. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация, 210.
- _____, (1992), *Халид Құрбанғали Тауарих хамса(Бес тарих)*, Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов, Алматы: Қазақстан, 304 (171).
- _____, (2019), *Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігі-ұлттық код пен рух жаңғыруының көрінісі*, ГҚ жобасының аралық есебі, Мемлекеттік тіркелу нөмірі №0118РК01299.
- _____, (2019-2016), *Тарбағатай ауданы жер-су атауларының сөздігі* / Жалпы редакциясын басқарған: ф.ғ.д. Сейітова Ш.Б. – Семей.
- _____, (2020), *Аягөз ауданы жер-су атауларының сөздігі (көмекші оқу құралы)*, Семей: «Zhardem» баспасы, 197- 55. (ААЖСАС)

DERLEME SÖZLÜĞÜNDE YER ALAN YER VE MEKÂN ADLARININ SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN TAŞIDIĞI ARKAİK İZLER

Süleyman Kaan YALÇIN*

ÖZET

Ad bilimin en önemli alt kollarından birini yer ve mekân adları oluşturmaktadır. Yer/mekân adları, dil bilimsel çalışmaların önemli bir bölümünü oluşturmakla beraber; geçmişe ışık tutması ve toplumların kültürel yapısını ortaya koyması açısından üzerinde en çok çalışılan alanlardan biri haline gelmiştir. Bu alanla ilgili olarak en dikkat çekici özelliklerden birini yer/mekân adlarındaki arkaik izler oluşturmaktadır.

Söz varlığı açısından "Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü"nde yer alan tüm yer/mekân adlarındaki arkaik unsurların ortaya çıkarılması maksadıyla hazırlanan eldeki çalışmada, Çeçen (2020) tarafından hazırlanan "Derleme Sözlüğü"ndeki Mekân Adları" başlıklı araştırmada tespit edilmiş olan 3313 yer/mekân adı incelenerek söz varlığı açısından taşıdığı arkaik izler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Derleme Sözlüğü, yer/mekân adları, arkaik izler, söz varlığı.*

BACKGROUND TRACES CARRIED BY THE LOCATION AND SPACE NAMES IN THE DICTIONARY OF THE COLLECTION

ABSTRACT

Location and space names constitute one of the most important sub-branches of name science. Although place / locality names constitute an important part of linguistic studies; It has become one of the most studied areas in terms of shedding light on the past and revealing the cultural structure of societies. One of the most striking features of this area is the archaic traces in location / space names.

In terms of vocabulary, 3313 place / locality names identified in the research titled "Place Names in the Compilation Dictionary" prepared by Çeçen (2020) in the present study, which was prepared to reveal the archaic elements in all location / space names in the "Dictionary of Compilation from Folk Dialects". It will be tried to determine the archaic traces it carries in terms of vocabulary.

Keywords: *Compilation Dictionary, location / space names, archaic traces, vocabulary.*

GİRİŞ

İnsanoğlu, iletişim ve paylaşım ihtiyacından ötürü öncelikle yaşadığı dış dünyayı anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu sebeple de insanoğlu dış dünyada ilişkili olduğu her şeye ve özellikle de yaşadığı çevreye, doğaya ve dinî inançları gereği kutsal kabul ettiği yerler gibi birçok yere adlar vererek bildirişimin kolaylaşmasını ve daha da anlamlı duruma gelmesini sağlamıştır.

Ad, insanlığın yaratılışı kadar eski bir terimdir. Adlar, insanın toplumsal, kültürel ve sosyal kazanımlarından biridir. Ad, bireyin toplum içerisinde yer bulmasının, kişilik kazanmasının ilk adımı olduğu

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ, el-mek: skyalcin23@gmail.com

gibi verildiği yere veya eşyaya da kimlik kazandıran ve onu insan için var eden önemli bir unsurdur (Alkaya 2001: 1, Yalçın ve Çeçen 2020: 11).

Dil, her şeyiyle birlikte var olduğu toplumun özelliklerini, ruhunu taşır; o toplumun karakterini yansıtır ve toplumu temsil eder (Buran 2016: 5). Bu yönüyledir ki “söz”ün bütünüyle toplumu sembolize ettiği anlayışı her dönemde hâkim anlayış olmuştur (Kök 2019: 257). Öyle ki evrendeki varlıkları birçok açıdan belirten ve onları farklılaştıran şeylerden en önemlisi olan adlar aynı zamanda toplumun tarihsel, kültürel ve sosyal özelliklerini de yansıtmaktadır.

Toplumların yerleşme ve kültür tarihinin aydınlatılmasında kişi, yer ve coğrafya adlandırmaları önemli kaynak malzemelerdir (Kök 2004: 2036). Toplumun tarihsel, kültürel ve sosyal izlerinin takip edilebildiği en önemli alanlardan biri, adeta dilin laboratuvarı olarak da görülen ağızlardaki adlandırmalardır.

Ad bilim (onomastik), dil bilimin en önemli alanlarından birini oluşturmaktadır. Ad bilimin en önemli alt kollarından birini ise yer adları (toponim) oluşturur. Ad bilimin en önemli alanlarından biri olan yer adları kendi içinde özel yer adları ve özel bir adlandırmaya dayalı olmayan mekân adları olarak ikiye ayrılmaktadır.

Yer/mekân adları, dil bilimsel çalışmaların önemli bir bölümünü oluşturmakla beraber; geçmişe ışık tutması ve toplumların kültürel ve sosyolojik yapılarını ortaya koyması açısından üzerinde en çok çalışılan alanlardan biri hâline gelmiştir. Bu alanla ilgili olarak en dikkat çekici özelliklerden birini yer/mekân adlarındaki arkaik izler oluşturmaktadır. Tarihî kök ve temellere dayandırılan adlandırma boyutundaki bu özellik her alanda olduğu gibi yer/mekân adlarında da karşımızda çıkmaktadır. Özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarından derlenerek oluşturulmuş olan “Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü”nde yer alan yer/mekân adlarında söz varlığı açısından Türkçenin en eski devirlerine ait çok sayıda arkaik sözcüğün ses, şekil ve anlamsal açıdan eşleşiyor olması oldukça önemlidir.

Bu çalışmanın amacı söz varlığı açısından “Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü”nde yer alan tüm mekân adlarındaki arkaik unsurların ortaya çıkarılmasıdır. Bu amaçla çalışmada Çeçen (2020) tarafından hazırlanan “Derleme Sözlüğü’ndeki Mekân Adları” başlıklı araştırmada tespit edilmiş olan ve özel bir adlandırmaya dayalı olmayan 3313 mekân adı incelenerek bu adların söz varlığı açısından taşıdığı arkaik izler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma bu yönüyle Türkiye’deki yer adları bilimine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Derleme Sözlüğü’ndeki Yer/Mekân Adlarıyla İlgili Arkaik Sözcükler

1. DS. (I, 82): ağarım “uçurum, yar”.

[krş. **DS. (I, 88): ağdırık (III), ağmaç** “tepenin görünmeyen yüksek yeri”.

DLT. 542: āg-~ ag- “yükselmek, çıkmak”; **agım** “bir defada tırmanılabilir yer”; **ağıt-** “yükseltmek”; **KB. 8: ağ** “uçurum”; **KB. 10: ağış** “yükseliş, çıkış”.

2. DS. (I, 102): ağlek¹⁴¹ “Hayvanların toplandığı yer.”

[krş. **DS. (I, 105): ağnak** “1. at, eşek gibi hayvanların debelendikleri tozlu, topraklı yer, 2. keklik, tavuk gibi hayvanların eşindikleri yer, 5. mandanın yattığı su birikintisi, gölcük, 6. balıkların yumurtalarını bırakmak üzere suyun dibinde sürtünerek meydana getirdikleri çukurlar, 7. balığın gölde yüzmek için seçtiği kısım”; **DS. (I, 108): ağrek** “koyun, keçi ve sığırların yaylımda dinlendikleri yer”; **DS. (I, 132): ahnak** “atın,

¹⁴¹ Bu sözcükle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aysu Ata, (2001), “Derleme Sözlüğü’nde Eski Türkçe Bir Kelime: ağlak”, *Türkoloji Dergisi*, Ankara, 14/1: 21-27.

eşeğin debelendiği yer”; **DS.** (I, 133): **ahraç, ahraç** “sığır ve davar sürülerinin yazın açıkta yattıkları yer”; **DS.** (I, 274): **anlak, anlak, ānak, anlık, annak**: “at, eşek gibi hayvanların debelendikleri tozlu, topraklı yer”; **DS.** (I, 211): **ālek**: “hayvanların toplandığı yer”; **DS.** (I, 294): **arak**: “hayvanların toplu bulunduğu yer”; **DS.** (I, 302): **arcak**: “koyunları tipiden korumak için götürülen kuytu yer”; **DS.** (I, 308): **arek, ārek**: “sığırların toplu olarak dinlendiği yer”; **DS.** (I, 309): **argaç, argeç, argeş, arhaç, arkaç**: “davarların açıkta toplu olarak yattıkları yer, düz dağ sırtları”].

DLT. 543-544: **aglak** “boş, ıssız, çorak”; **agla-; aglat-** “boş kalmak, boşaltmak, uzaklaştırmak”; **agna-** “hayvanlar debelenerek kaşınmak”; **“EDPT.** 87; **DTS.** 22: **ağna-** “hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak”.

3. DS. (I. 125): **ahur** “hayvanların barındığı yer, ahır, tavla”

[krş. **DS.** (I, 81-125-135-152): **ahar, ahar, ahır, ahırlıh, ahor, ahura, ahurluğ, ahur, ahur, ağar, ağır, ağır, akır** “ahır, hayvan barınağı”].

DLT. 547; **KB.** 14: **akur** “ahır”.

4. DS. (I. 137): **akkın**, “**1.** akıntılı, hızlı akan su, akıntılı su kanalları. **3.** çağlayan, ırmak veya dereye suyun hızlı aktığı yer”.

[krş. **DS.** (I. 137): **akak, akanak, akgun, akılğan, akılam, akılan, akmaç, aknak** “akıntılı, hızlı akan su, dereye suyun hızlı aktığı yer”.

DLT. 546; **KB.** 14: **akın** “sel”.

5. DS. (I, 179; VI, 4415): **alacık** “**1.** üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, basit barınak, bağ kulübesi, çardak, **2.** çul veya keçeden yapılan çadır” .

[krş. **DS.** (I, 179; VI, 4415): **alacıh, alacuk, alaçak, alaçık, alaçığ, alaçık, alaçık, alaçuğ, alaçuk, alançık, alapaçık, alavçuk, alaycık, alayçık, alecük, aleçik, alençik, alevçik, aleyçik, alıcık** “**1.** üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, basit barınak, bağ kulübesi, çardak, **2.** çul veya keçeden yapılan çadır”, **DS.** (I, 175): **alaca, alaçı** “tahta parmaklıklı ağıl, hapishane”].

DLT. 547: **alaçu; EDPT.** 129: **ala:çu, DTS.** 33, **TDES.** 7: **alaçık**: “çadır”; **CC.** 418: **alaçuk** “kulübe, baraka”.

6. DS (I:195) **alan** “**1.** açıklık, düzlük yer, **3.** orman içindeki düz ve ağaçsız yer, **5.** kır ova”.

[krş. **DS** (I:195) **alañ, alañlık** “**1.** açıklık, düzlük yer, **3.** orman içindeki düz ve ağaçsız yer, **5.** kır ova”; **DS** (I:197) **alanyazı** “göz alabildiğine geniş düzlük ova”; **DS.** (I: 298): **aran** “ova, sıcak yer, yayla”; **DS** (I:424): **aylan** “açıklık, meydan”].

DLT. 547: **alañ** “düz, düzlük”; **alañ yazı**: “düz ova”; **EDPT.** 147, **DTS.** 33, **ESTY.** 1: 134: **alan** “alan, düzlük yer”.

7. DS. (I, 219): **alın** “karşı, karşı taraf”.

[krş. **DS.** (I, 219): **arın, arıñ** “Yüz, cephe, dağların, tepelerin yüzü”].

DLT. 548: **alın** “alın, cephe, dağın yamacı ve çıkıntılı yeri”; **KB.** 17: **alın** “cephe”.

8. DS. (I, 275): **ann** “karşı taraf”.

[krş. **DS.** (I, 275): **annaç,alnaç,alneç,amaç,amak,anaç,andaç,andeç,andıç,angaç,anlaç,anlaş,anna,annacık,annak,annaş,anneç,anneş,annıç** “**1.** karşı, ön taraf, göz önü, her taraftan görülebilen yer, meydan, açıklık, **2.** yan taraf”].

DLT. 768: naru “öte, öte taraf”; **EDPT. 190: añaru, mñaru, inaru, DTS. 46: añaru; TS 1: 123 anaru (añarı)** “öte, ileriye doğru, o bir taraf”.

9. DS. (I, 315): arık “1. su yolu, ark, 2. dere, çay”.

[krş. **DS. (I, 315): arh, arıg, arıg, aruk** “1. su yolu, ark, 2. dere, çay”; **DS. (I, 331): arrk** “ark”; **DS. (I, 314): arıgın** “üstü kapalı su yolu”; **DS. (III, 1925): garık, garıg, garıh** “bahçe ve bostanlarda, sulama için açılan ark, hendek”; **DS. (IV, 4517): harık** “küçük su yolu, ark”; **DS. (III, 2288): harh, harıh, harık**: “su yolu, ark”].

DLT. 555: arık “ırmak, ark”; **EDPT. 214, DTS. 52, ESTY. 1: 187, TDES. 17: ark** “ark”.

10. DS. (I, 347): asra “aşağı, aşağıda”.

UY. 100: asra “aşağı, aşağıda”; **TS. 246: asra** “öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri”; **DLT. 559; EDPT. 250, DTS. 61, ESTY. 1: 196: asra** “alt, aşağı”.

11. DS. (I, 347): ast “alt”.

[krş. **DS. (I, 341): asdana** “eşik”]

DLT. 560: ast “Çigil lehçesinde sokaklar”, **astın** “alt, aşağı”; **KB. 29; EDPT. 250, DTS. 61, KDKT. 221; ESTY. 1: 195: ast** “alt”.

12. DS. (I, 349): aşak “aşağı”.

[krş. **DS. (I, 339): asak/āsak** “kuytu yer”; **DS. (I, 349): aşagılak** “aşağı yer”; **DS. (I, 362): aşsa ev, aşagı ev** “bir evin alt katı veya alt kattaki bir oda”]

DLT. 560: aşak “Oğuzcada dağ eteği”; **TS. 262: aşak, aşah** “alçak, aşağı.”; **EDPT. 259, DTS. 62, ESTY. 1: 214: aşak** “aşağı”.

13. DS. (II, 533): bark “1. otel. 2. park. 3. bahçe.”.

DLT. 575: bark “ev, bark”; **EDPT. 359, DTS. 84, barç** “bark, ev”.

14. DS. (I, 570): batık “dağlarda etrafı bodur ağaçlarla çevrilmiş çukurlar”.

DLT. 578; KB. 65: batıg “nehir vb. yerlerin derin yeri, bataklık, çukur”.

15. DS. (I, 585): baz (IV) “sahipsiz yer, işlenmemiş tarla”.

DLT. 579: baz “ecnebi, yabancı”.

16. DS. (I, 656-657): bıçık “sel yatağı, dere, dere yatağı”.

[krş. **DS. (I, 656-657): bıçık, bıçıntı, bıçık** “sel yatağı, dere”]

DLT. 584: bıçıl/bıçılğan “yerdeki yarıklar, çatlaklar”; **EDPT. 295, DTS. 105, TDES. 50: bıçılğan** “yarık, çatlak”.

17. DS. (I, 737-749): bor (I) / boz¹⁴² “taşlık, işlenmemiş, sert toprak, ekilmemiş tarla”.

[krş. **DS. (I, 737): borak (I), boraz, bur** “taşlık, işlenmemiş, sert toprak, ekilmemiş tarla”; **DS. (V, 3490): purluk** “alçı taşının bulunduğu yer, taş ocağı”; **DS. (I, 753): boz yazı** “az ürün veren tarla”; **DS. (I, 750): bozay** “2. nadas edilmemiş tarla”; **DS. (I, 751): boz, bozlak, bozan** “sürülmemiş, kısır tarla”; **DS. (I, 749): bozantı** “dağ”].

TS. 638: bor/por “sürülmemiş, otsuz, pek toprak”; **TDBUÜ. 177: bōr** “tebeşir, sarı toprak”.

¹⁴² “Boz” sözcüğü için Tietze ve Eren boz/bor biçiminde madde başı vermiş ve z’leşme (zetacism) ile boz biçimine geçtiği konusunda Sevortyan ile aynı fikirde olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. BAYRAKTAR, N., (2009), “Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, 13: 101-121.

18. DS. (I, 763): **böğet** “1. su birikintisi, gölcük, bataklık. 3. taştan veya balçıktan yapılan ve içinde su biriktirilen havuz”.

[krş. **DS.** (I, 763): **böet, böğenti, bölet, böne, bönet, bövet, böyet, buğenti, buğet, büğenti, büğek, büğenti, büğet, bünet, büvet, büyet** “1. su birikintisi, gölcük, bataklık, 3. taştan veya balçıktan yapılan ve içinde su biriktirilen havuz”; **DS.** (I, 758): **böget, bölet, böned, bönet** “1. ırmağın en derin yeri, 3. havuz, 4. gölün derin yeri”; **DS.** (I, 758): **bögetlik** “suyun toplandığı çukur”].

TS. 663: **böğet, büğet** “su bendi, akar çayda suyun biriktiği çukur yer”.

19. DS. (I, 792): **bunar** “1. çeşme, pınar, 2. kaynak”.

[krş. **DS.** (I, 792): **binar, binar, buğar, buvar** “1. çeşme, pınar, 2. kaynak”; **DS.** (V, 3382): **punar, pungar** “1. pınar, çeşme, 2. akarsu, 3. su arki”; **DS.** (V, 3382): **pahar, pohar, povar, puar, puğar, puhar, pura, puvar** “1. pınar, çeşme, 2. akarsu, 3. su arki”; **DS.** (V, 3396): **par** “çeşme”; **DS.** (VI, 4655): **puğar, pingâr, povar, puñar** “pınar”].

DLT. 764: **mıñar** “su gözü, su gözesi”.

20. DS. (I, 803): **burunca** “tepe”.

[krş. **DS.** (I, 803): **buruncuk kaşı** “bir yanı engin, üstü düz tepe”; **DS.** (I, 804): **burun ucu** “bir yarımada veya dağın denize uzanan en uç tarafı”].

KB. 116: **burun** “ileri, önce, burç”. **DLT.** 603: **burun** “dağın ucu”; **KDKT.** 245: **burun** “bir nesnenin ön çıkıntısı”.

21. DS. (I, 815-VI, 4469) **bük** “akarsuya yakın bahçeler, çalılık, sazlık ve ormanların en sık olduğu yer; ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu; ağaçlık, çamurlu çalılık; sulak, çeltik tarlalarının toplu bulunduğu bölüm; dere kıyılarındaki söğütlük”

[krş. **DS.** (I, 815) **büklük** “3. akarsuya yakın bahçeler, 4. çalılık, sazlık ve ormanlık yer”; **DS.** (I, 829): **bürük**, “1. bük, 2. orman”].

YY. 198: **bük** “orman”; **TS.** 738: **bük** “sık çalılık, fundalık”; **DLT.** 606: **bük** “sık ağaçlık, çalılık”.

22. DS. (I, 815) **bük** “1. dönemeç, 3. köşe, 6. Belen, 7. yamaç, sırt”.

[krş. **DS.** (I, 815) **büklük** “dönemeç, yamaç, sırt”; **DS.** (I, 783) **buk, bük** “kıyı”; **DS.** (I, 758-766): **bögür, boğör, boğür, böğur, büğür, böğür, börg, börnü**: “dağ yamacı”; **DS.** (II, 818): **bükrü** “kambur”].

KB. 120: **bük** “köşe, bucak”; **DLT.** 23: **bugrıl, bıgrıl, bıgrıl**: “büküntü, girinti, çıkıntı”; **DLT.** 606: **bük** “Argu lehçesinde köşe”; **DLT.** 26: **büktir** “dağın inişli çıkışlı yeri”; **DLT.** 25: **büksek** “gerdanlık takılan yer”; **DLT.** 25: **bukri, bügri** “eğri büğrü”; **TS.** 737: **bügrü** “kambur, tümsek, eğik” .

23. DS. (II, 893): **cıbir (X)** “1. ağaçsız ova, 2. ağaçsız dağ”.

[krş. **DS.** (II, 891): **cıbil (VI)** “1. suyun sığ yeri, 2. suyu az ırmak ve gölcük”; **DS.** (II, 893-899-925; VI, 4475): **cıbir (VII), cıpil (II), cıgil, cııldan; cıbil** “suyun sığ yeri”].

TS. 895: **çılak** “çıplak”; **DLT.** 629: **çubart-** “soyup çıplak bırakmak”.

24. DS. (II, 1158) **çığ (I)** “3. keçi ve koyun yavrularını koymak için kamıştan veya tahta parçalarından yapılmış ağıl, 5. çadırlarda kamıştan yapılmış bölme”.

[krş. **DS.** (II, 1158) **çığdaç**: “çadırlarda kamıştan yapılmış bölme”; **DS.** (II, 1163): **çıgnık** “ocak arkası”].

TS. 886: **çığ** “çadırlarda çubuklardan örülmüş paravana gibi bölme”; **DLT.** 620: **çığ** “göçebelerin sazdan yaptıkları çadır örtüsü”; **EDPT.** 456; **DTS.** 147 **çığ**: “kamış, kamışla yapılmış örtü”.

25. DS. (II. 902) **cığır** “karlı yerde açılan yol” .

[krş. DS. (II, 1250) **ciyir** “karlı yerlerde kürekle açılan yol, 2. taşlı yol, patika”; DS. (II, 1094) **çavır** “1. karda açılan yol, 2. sonu olmayan yol”; DS. (II, 1160): **çığır, cıgır, cıgra, cığır; cığra, çığır, çığı, çığıl, çığırt, çığırtı, çığıt, cığra, cığrak, cığrık, cınır, çıyır, çığır; çığırt, çiyir**: “karlı yerlerde kürekle açılan yol, 2. taşlı yol, patika”; DS. (II. 903) **cığız**: “yol”].

DLT. 621: **çığır** “dar ve küçük yol” ; EDPT. 409, DTS. 136 **çağır** “çığır” .

26. DS. (II. 1040) **çahşak** “aşınarak dökülmüş dağ veya duvar yığıntısı, moloz”.

[krş. DS. (II. 1046): **çakrak** “ufak taşlı toprak alan”; DS. (II. 1035) **cağarak** “çakıllı olan yer”; DS. (II. 1040) **çağşak**, “aşınarak dökülmüş dağ veya duvar yığıntısı, moloz”].

EDPT. 462, DTS. 142: **çakrak** “dağlardaki ağaçsız ve taşlık yer”.

27. DS. (II, 1046): **çal** “3. ormanlık, fundalık, 5. maki ile örtülü engebeli alan”.

[krş. DS. (II, 1046): **cala**, “3. ormanlık, fundalık, 5. maki ile örtülü engebeli alan”; DS. (II, 1050): **çalça**, “dağlarda kayaların toplu bulunduğu yer”; DS. (II, 1050): **çaldurum** “dağların engebeli taşlık yerleri”.

DLT. 613: **çalağ yir** “çorak, içinde bitki bulunmayan, yanmış gibi siyah yer”.

28. DS. (I. 1087): **çatak** “1. su akıntılı yerler, 2. dağlarda derin dereler”.

DLT. 617: **çat** “kuyu”.

29. DS. (I. 1096): **çavuşkan** “çardak”.

DLT. 629: **çuvaç** “otağ” .

30. DS. (II. 1223): **çimek (I)** “banyo, yıkanacak yer”.

[krş. DS. (II. 1223): **çimecek, cimecik, çimelge, çimetlik, çimişlik** “yıkanacak yer”; DS. (VI. 4483): **çümük** “yıkanılan yer, banyo”].

DLT. 627-989: **çom-/yun-** “suya dalmak, yıkanmak”.

31. DS. (II. 1153): **çevlik** “etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla”.

[krş. DS. (II. 845-1153-1154): **çevlük, çevrek, çevrik, çevrük** “suyun akıntılı yeri, ırmak kenarlarındaki taşlık ve kumluk yer, çevrilmiş bahçe ve tarla”].

ETYA. 62; STİ. 69: **çewilig**¹⁴³ “ağaçlık yer, ırmak”.

32. DS. (II. 1261): **çokrak** “1. Pınar, 2. kaplıca, ılıca”.

DLT. 626: **çokrama yul** “bol suyu kaynağın gözü, kaynayan pınar”.

33. DS. (II. 1293): **çörmük (II)** “kaplıca”.

[krş. DS. (II. 1292): **çöre (I)** “çeşme”; DS. (II. 1293): **çörülen** “çeşme”; DS. (II. 1294): **çörten** “2. kuyu veya çeşme suyunun çıktığı küçük havuz, yalاک”].

TS. 956: **çörmük** “kaplıca”.

34. DS. (II. 1341): **dalda** “1. yağmur, güneş ve rüzgârın etki yapamadığı gizli¹⁴⁴, kuytu yer, kenar, saklanılacak yer, ağaç, bina gölgesi, gölge, 2. yörtüklerin, çalı çırpı ile çadırlarının önünde daire şeklinde çevirdikleri yer”.

¹⁴³ Bu sözcük için bk. AYDIN, E., (2016), *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 62; AYDIN, E., (2019), *Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*, İstanbul: Kronik Yayınları, 69.

¹⁴⁴ “dalda” sözcüğü ikileme şeklinde Azerbaycan Türkçesi ağızlarında da görülmektedir: dalda-dama “gizli” (Karaca ve Yalçın 2016: 1162).

[krş. **DS.** (II. 1597): **dulda, daldalıh, daldalık, dalla, dalta, delde, dolda, dölde, dudalıh, dul, duldalık, dulga** “yağmur, güneş ve rüzgârın etki yapamadığı gizli, kuytu yer, kenar, saklanılacak yer”].

TS. 983-1248: **dalda/dulda** “gölge, saye”.

35. DS. (II. 1390): **daz** “**3.** otsuz, çıplak arazi, tepe”.

[krş. **DS.** (II. 1390): **dazalah, dazlak (II), dız (I)** “otsuz, çıplak arazi, tepe”; **DS.** (II. 1477): **dızlañ** “ağaçsız, çıplak dağ”; **DS.** (II. 1390): **dazgıran** “yüksek ve çıplak dağ”; **DS.** (VI. 4761): **tır (I)** “eğimi çok, dik yer”; **DS.** (V. 3922): **tırın (III)** “köy evlerinin yanındaki otsuz, kıyısı çevrili bahçe”].

DLT. 865: **taz** “kel, kelleşmek”; **DLT.** 884: **tiz** “yüksek yer”; **CC.** 569: **taz** “kel”.

36. DS. (II. 1439): **deşnek** “**1.** kaynak **2.** çukur”.

[krş. **DS.** (V. 3900): **teşincik** “su biriken çukur yer”].

DLT. 872: **teşük** “küçük yarık, çatlak”; **KB.** 439: **teşi** “çukur”.

37. DS. (II. 1587): **dör (II)** “**2.** konuk odası”.

[**DS.** (II. 1588): **dörümevi, dürümevi (II)** “keçeden yapılmış kışlık çadır”].

DLT. 896: **tör** “evin baş kısmı, itibarlı yeri”.

38. DS. (II.1631): **dünek (I)** “**1.** ev, **2.** geceleyecek, yatacak yer”.

[krş. **DS.** (II.1631): **dünek (II), düneklik** “kümes”; **DS.** (II.1416): **demek** “**1.** yabani hayvanların yattığı yer, in, yuva, **3.** yeni doğan kuzu, keçi yavrularını korumak için yer altında açılan in şeklindeki yer”; **DS.** (V.3876): **temekleme** “tavşanın kar altında gizlenerek barındığı yer”].

DLT. 909: **tünek** “Barsgan lehçesinde hapishane”.

39. DS. (II.1638): **düşek** “**1.** yatır olduğuna inanılan kimselerin yattığı yer ve taş yığınlarından oluşan mezar, **3.** vurulan hir kimsenin vurulduğu yerde taş yığınlarıyla yapılmış, 1-2 metre çapında, 50-60 cm, yüksekliğindeki mezarı”.

[krş. **DS.** (II.1640): **düşüt** “değerli bir kimsenin öldüğü ve mezarının bulunduğu yer”.

KB. 482: **tüşnek** “yuva, mezar”.

40. DS. (III. 1695): **ekinnege** “dağ aralarında ya da tepelerde, yamaçlar üzerinde bulunan düz ve verimli yerler”.

DLT. 635: **ekin** “ekin ekilen yer”; **ekim** “bir defada ekilebilecek yer”.

41. DS. (III. 1896): **gaklık** “suyun biriktiği çukur yerler”.

[krş. **DS.** (III. 1896): **gahlık** “su biriken çukur yerler”; **DS.** (III. 1894): **gağsak** “uçurum”; **DS.** (IV. 2597) **DS.** (IV. 2594): **kağ** “dağ yamacı”; **DS.** (IV. 2597): **kağsak (III), kavşak (II)** “**1.** uçurum, sarp kayalık yerler¹⁴⁵”; **kağnık** “tarla, çay ve arkin yüksek yerlerinde suyun arkaya yığılmış durumu, bir çeşit göl.”; **DS.** (IV. 2597) **kaklık, kahlık, karklık** “**3.** deniz kenarında kayalıkların olduğu yer **4.** 3-4 metre derinliğindeki kuyu **5.** su kaynağı”].

DLT. 677: **kak** “çukurdaki su birikintisi”.

42. DS. (III. 1943): **gayah** “dere”.

[krş. **DS.** (IV. 2618): **kanak** “çay, dere, ırmak”].

DLT. 674: **kadag** “ırmak, kanal”.

¹⁴⁵ “kak” sözcüğü “kuru, kurak, çorak yer” anlamında Tacikistan Kırgız Türkçesinde de görülmektedir (Özeren 2020: 839).

43. DS. (III. 1961): **geçek** “1. dar geçit, boğaz”.

[krş. **DS.** (III. 1961): **geçemek** “1. dar geçit, boğaz”].

DLT. 697-698: **keçig, keçiş** “geçit, nehir veya vadideki geçiş yeri”; **KB.** 233: **keçig** “geçit”.

44. DS. (IV. 2582): **kaban (I)** “2. tepe, yüksek tepe.”.

[krş. **DS.** (IV. 4529): **kaban** “1. Uçurum”; **DS.** (IV. 2582): **kabalak (VI)** “2. tepe, yüksek tepe”].

DLT. 673: **kaba** “herhangi bir şeyin yükseği”.

45. DS. (IV. 2656): **karayer** “mezar”.

[krş. **DS.** (IV. 2642): **karadam** “mezar”; **DS.** (IV. 2656): **karayol** “mezar”].

DLT. 685: **kara orun** “kabir, karanlık yer”.

46. DS. (IV. 2677): **kaş** “1. sarp kayalıklar, uçurum. 2. tepe, dağ”

[krş. **DS.** (IV. 2677): **kaşboyu, kaşmar** “1. sarp kayalıklar, uçurum 2. tepe, dağ”; **DS.** (I, 803):

buruncuk kaşı “bir yanı engin, üstü düz tepe”].

KB. 226: **kaş** “ön, yamaç, tepe”.

47. DS. (IV. 2682): **kat** “İki tepenin arası, uçurum”.

DLT. 676: **kadrak** “dağ katları ve kıvrımları, yamaç ve kenarları”; **DLT.** 693: **kat kadrak** “yan, yamaç”.

48. DS. (IV. 2708): **kayran** “6. orman içindeki ağaçsız yer”.

[krş. **DS.** (IV. 2708): **kayraksı** “çalılık yer”].

DLT. 695: **kayır** “kum, yumuşak zeminli toprak yer”.

49. DS. (IV. 2842): **kısık** “1. derenin ya da ırmağın çok dar yeri, 2. ufak derelerin birleştiği yer, 3. iki dağ arasında sıkışmış ufak dere”.

OY. 151: **kısil** “dağ geçidi, dar vadi”; **ETYA.** 93: **Karagan Kısıl** “Selenge Irmağı civarında bir dağ geçidi”.

50. DS. (IV. 2915): **kon** “1. konut, ev, 2. çadır”.

[krş. (IV. 2915): **konağ** “1. konut, ev, 2. çadır”; **DS.** (IV. 2919): **konum** “göçebelerin göç ettikleri yer, konak yeri”; **DS.** (IV. 2920): **konük** “çadır”; **DS.** (IV. 2920): **konük** “çadır”; **DS.** (IV. 2960): **könük** “çadır”].

DLT. 727: **kon-** “konmak, yerleşmek, yurt edinmek”; **TSKBS.** 432: **kom** “Orta Türkçede ağıl, ahır”.

51. DS. (IV. 2941): **kovu** “çukur ve bataklık yer”.

[krş. **DS.** (IV. 2939): **kovak (III)** “dağlar arasındaki çukur”; **DS.** (IV. 2940): **kovaltı, kovçak, kovsuk (II), kovuğ, koysuk** “çukur”; **DS.** (IV. 2941): **kovsuk (I)** “çukur”; **DS.** (IV. 2941): **kovsuk (II)** “yaylalarda yüksek kayaların eteği”; **DS.** (IV. 2941): **kovu (II)** “çukur ve bataklık yer”; **DS.** (IV. 2941): **kovuz (II)** “kenarları dik yamaçlı vadi”; **DS.** (IV. 2920): **kop** “dağlarda büyük kayaların içindeki boşluk, doğal mağara”; **DS.** (IV. 2923): **kopuz** “1. boğaz, dar yer, 2. düz alanlarda görünmeyen oyuklar, çukurlar, 3. deniz kıyısındaki körfez”].

DLT. 732: **kowı** “içi boş”; **kovuk** “içi boş olan şey”.

52. DS. (IV. 4569): **koy** “mağara, çukur yer”.

[krş. **DS.** (IV. 2942): **koyak, kayak, kayah** “1. bir ucu dağda son bulan kapalı boğaz, iki dağ, tepe arasındaki boşluk, vadi, 3. dağlar ve kayalıkların üzerindeki doğal çukurlar, koy, körfez, 4. güneş görmeyen kuytu yer, 5. dağ üzerinde otu bol olan, bitek, kuytu yer”; **DS.** (IV. 2940): **kovsuk, koysuk** “çukur”; **DS.** (IV. 2943): **koylan** “akarsuların en derin yeri”; **DS.** (IV. 2944): **koytak** “el değmeyen yer, çukur”; **DS.** (IV. 2944):

koytan “dağın çıkıntılı yeri”; **DS.** (IV. 2944): **koytuk** “2. Saklanacak, gizlenecek çukurumsu yer”; **DS.** (IV. 2944): **koyuk** “dağın ve kayanın kuytu yeri”; **DS.** (IV. 3020): **kuyak** “engebeli, çukur yer”; **DS.** (IV. 3020): **kuyluç** “1. derelerin çukur yerleri, 2. körfez, 3. çukur”; **DS.** (IV. 3022): **kuytak, kuytal, kuytuk, kuytul, kuytuluk** “çukur, kuytu yer”; **DS.** (IV. 2204): **guytu** “kuytu, çukur yer”].

DLT. 752: **kuy** “vadinin dibi”; **KB.** 273: **koy** “alt, dip”.

53. DS. (IV. 2954): **kölek** “yağmur sularının toplandığı küçük çukur”.

[krş. **DS.** (IV. 2142): **gölek, gölen, gölep** “1. gölcük, 3. tarla içerisinde bulunan su havuzu, bataklık, 4. akarsu yataklarında suların toplandığı çukur yerler”].

DLT. 736: **kölün-köluñ** “su birikintisi, küçük göl”.

54. DS. (IV. 2983): **kötez** “içinden çıkılamayan yer, sarp yer”.

[krş. **DS.** (IV. 3057): **kütüz** “sarp, geçilmesi zor olan yer”].

DLT. 742: **kötki** “toprak tepe”.

55. DS. (VI. 4577): **kuz** “1. soğuk, güneş görmeyen yer, 2. nemli, ıslak yerler”.

[krş. **DS.** (IV. 3022): **kuzay, kozay, kozna, kuşez, kuyaz, kuzleç, kuzluk** “1. güneş görmeyen, gölgelik yer”; **DS.** (III. 2204): **guz** “engebeli yer”; **DS.** (III. 2204): **guz, guzay, guzey, guzgeçe, guzyer** “Gölgelik, güneş almayan yer”].

DLT. 753: **kuz** “dağ vb.’nin gölgeli tarafı”; **KB.** 298: **kuz** “kuzey”.

56. DS. (V. 3263): **obruk** “2. küçük çukur, 3. dağlar ve tepeler arasındaki derin ve büyük çukurlar, 4. yazın bile karı erimeyen yüksek dağlardaki mağaralar, 5. su biriken oyuk yer, doğal çukur”.

[krş. **DS.** (V. 3289): **orbuk** “3. çayın oyduğu yer, 5. yerüstü sularının içinde kaybolduğu doğal oyuklar, 6. su biriken oyuk yer, doğal kuyu, 7. ovalardaki doğal çukurlara yağmur sularının dolmasıyla oluşan göl; **DS.** (V. 3268): **ofruk** “2. kayalık yerlerdeki mağaralar, oyuklar”; **DS.** (V. 3263): **opruk** “2. küçük çukur, 3. dağlar ve tepeler arasındaki derin ve büyük çukurlar, 4. yazın bile karı erimeyen yüksek dağlardaki mağaralar, 5. su biriken oyuk yer, doğal çukur”; **DS.** (V. 3287): **opruk** “zindan”; **DS.** (V. 3262): **obram** “bataklık”; **DS.** (V. 3262) **oban** “kurumuş dere yataklarındaki yağmur ve kar suyu birikintisi, gölcük”].

DLT. 777: **opri** “çukur, vadi”; **KB.** 345: **opri** “çukur, dere, vadi”.

57. DS. (V. 3264): **obuz** “1. su kaynağı, 2. akarsulardan oluşan küçük derecikler, 3. iki derenin birleştiği dar yer, 4. çay ve ırmakların geçtiği dar boğaz, iki sırt arasındaki çukur, 5. suların oyararak yaptığı çukur yer”.

[krş. **DS.** (VI. 3309): **öbüz** “4. dağ yamacındaki çukurumsu yerler”; **DS.** (VI. 4021): **ubuz** “dere”; **DS.** (V. 3264): **obus** “su kaynağı, akarsulardan oluşan küçük derecikler, suların oyararak yaptığı çukur yer”].

DLT. 777: **opuzlug** “sertliği olan, sarp arazi”.

58. DS. (V. 3292): **orum** “hayvanların otlamasına elverişli geniş ormanlar, çalılıklar”.

[krş. **DS.** (V. 3355): **örüm** “çalılıklar arasındaki otlu yer”, **DS.** (V. 3355): **örü, örüm** “ağıl”; **DS.** (VI. 4630): **örüm** 2. tarlanın ekilen bölümü, 3. köylülerin ettikleri tarlaların toplu bulunduğu yer”; **DS.** (V. 3353): **örü, örek, ören, örene, örö, örüm, örüş** “3. avlanılacak yer, avlak”; **DS.** (V. 3348): **ören, örene** “1. şehir, 2. köy, 3. bir bölgenin en verimli ovası, 4. dağlar arasındaki çukur yer, koyak, 5. taşlı tarla, kayalık yer, 6. bostan ekmek için hazırlanmış tarla, ormanlık yer”; **DS.** (V. 3348): **ören yer** “toprağı kuvvetli olan yer”; **DS.** (V. 3348): **örenlik** “yıkıntı yer”].

DLT. 778; **KB.** 346: **orun** “yer, mekân”; **KB.** 364: **örüg** “konak yeri, menzil”.

59. DS. (V. 3309): **öbüz** (< **öküz/ögüz**) “**3.** küçük dere, **5.** susuz derelerin birleştiği yer”.

[krş. **DS.** (V. 3319): **ögrek** “**2.** su kıyısı”; **DS.** (V. 3323): **ögünt** “**1.** tarlalara su dağıtılan büyük ark, **2.** sürekli akmayıp sadece bir ay akan akarsu”].

YY. 215: **ügüz** “ırmak”; **OY.** 183: **ügüz** “ırmak, nehir”; **T.** 157: **ügüz** “ırmak”; **DLT.** 785: **ögüz** “ırmak, nehir”; **KB.** 356: **ögüz** “ırmak”; **CC.** 537: **öküz** (II) “ırmak”.

60. DS. (V. 3344): **önpas** “ıssız, sessiz yer”.

YY. 209: **öñ** “ıssız yer”.

61. DS. (V. 3352): **örtme** “**2.** sofa, salon, **3.** çardak, **4.** bir katlı bağ evi, **5.** bağ kulübesi, **6.** evin önü açık ve taş döşemeli yeri, giriş yeri, **7.** mutfak, **8.** üstü örtülü ağıl, **9.** tütün dizmeye ve kurutmaya yarayan üstü kapalı yer, **11.** odun ve yakacak konulan yer”.

DLT. 790: **örtmen** “dam”.

62. DS. (V. 3363): **övek** “içinden su çıkan sulak yer”.

KB. 507: **üyük** “sulak yer, bataklık”; **DLT.** 794: **öyük** “bataklık kumu”; **öyük-** “ayak kuma gömülmek, batmak”.

63. DS. (V. 3368): **öyük** “toprak tepe”.

DLT. 937: **üyük** “Oğuzcada tepe gibi yerden yükselen şeyler”.

64. DS. (V. 3369): **öz (I)** “**1.** su arkı, **2.** dere, çay, ırmak, **3.** küçük göl, **4.** pınar, derelerin çıktığı yer”; **DS.** (V. 3370-VI. 4632): **öz (II)** “**1.** çamurlu çalılık, ormanlık yer, **2.** sulu çayırılık, **3.** bağ, bahçe, bostan, **4.** yapışkan topraklı yer, **8.** tarla, köye yakın tarla”.

[krş. **DS.** (V. 3371): **öze** “kaplıca”; **DS.** (V. 3371): **özek** “**1.** tepeler arasındaki çukur, düzlük yer, koyak, **2.** susuz dere, **4.** sulak, verimli yer”; **DS.** (V. 3359): **ötek** “sürekli su çıkan yer”; **DS.** (V. 3359): **ötgün** “su kaynağı”; **DS.** (V. 3373): **özen** “**2.** tepeler arasındaki çukur, düzlük yer, koyak, **3.** sulak, verimli yer”; **DS.** (V. 3373): **özenti** “. **1.** dağ eteklerinde, iki sırt arasındaki düzlük, **2.** su ağzında, dere kıyılarında bulunan düzlük yer, **4.** düz yerdeki çukurlar, **5.** kurumuş göl çukuru”; **DS.** (V. 3374): **özlen** “**1.** su kaynağı **2.** küçük dere”; **DS.** (V. 3374): **özlük** “su yolu”; **DS.** (V. 3374): **özmek, özelti** “**1.** tepeler arasındaki çukur, düzlük yer, koyak, **2.** bataklık, sazlık yer”; **DS.** (VI. 4633): **özüs** “sulu yer”].

YY. 209: **öz** “vadi”; **DLT.** 91: **öd** “geçit, dere, öz”; **DLT.** 794: **öz** “vadi, dere”; **DLT.** 795: **özi** “Çiğil lehçesinde dağdaki yarık, vadi”; **DLT.** 795: **özük** “derelerin birleştiği yer”.

65. DS. (V.3505): **püsnek** “kuytu yer”.

[krş. **DS.** (V.3491): **pusanak** “gizlenecek, saklanacak yer”.

DLT. 604: **bus** “sis, karaltı”; **DLT.** 604: **bus-** “pusuya yatmak”; **TS.** 718: **busu** “pusu”.

66. DS. (V. 3519): **saka** “ekilmeyen yer”.

DLT. 800: **saka** “dağın eteği”.

67. DS. (V. 3558- VI. 4677) **say** “**1.** ekime elverişsiz, altı taş alan, **4.** dik kayalık, taşlık yer, **6.** kır, düz olmayan yerler”.

[krş. **DS.** (V, s.3562) **saylak** “1. üstü ince toprak katmanıyla örtülü taşlık yer, kayalık, 2. dağın dik ve kayalık yüksek yeri, 3. dere tepe¹⁴⁶, engebe, 5. sarp yer”; **DS.** (V. 3563): **saytoprak** “altı taş olan tarla”; **DS.** (V, s.3562): **saylan** “yar, uçurum”].

YY. 210: **say** “çakıl taşı”; **DLT.** 811: **sāy** “taşlık yer”; **KB.** 384: **say** “çakıl”.

68. DS. (V. 3570-VI. 4681): **seki (I)** “1. toprak alanlarda doğal setler, basamak biçiminde düzlükler, 2. bağ evlerinin önünde yazın oturulan ortası düz, çevresi çiçekli yer, 4. yer, arsa, tarla, 5. meyilli, su tutmayan yer, 7. yüksek, tümsek yer”; **DS.** (V. 3571) **seki (II)** “2. avluda yazın oturulan, mutfak olarak da kullanılan oda, 3. Balkon, 4. ahır damı, 5. koridor, sofa”.

[krş. **DS.** (V. 3570-VI. 4681): **sek, sekme, sekemek, seklam, sekmeç, sekemeç, sekmen, sekü, sekümen** “seki, tümsek yer, oda, sofa”; **DS.** (VI. 4681): **seki seklem** “bağ, bahçe”; **DS.** (V. 3572): **sekili** “bozuk yol”; **DS.** (VI. 4681): **sekialtı** “koridor”].

DLT. 813: **sekü** “seki”.

69. DS. (V. 3584): **senir**¹⁴⁷ “iki dağ arasındaki sırt, 2. tepe, doruk”.

[krş. **DS.** (V. 3584): **senğir, senri** “iki dağ arasındaki sırt, 2. tepe, doruk”; **DS.** (V. 3567): **seğir** “1. Sıradağ, 2. dağ sırtı, bayır”; **DS.** (V. 3582): **semir** “1. sıradağ, 2. yamaç”.

YY. 210: **señir** “dağ sırtı”; **DLT.** 814: **señir** “dağ burnu, duvarın kenarı”; **STİ.** 95: **Kara señir** “Yenisey Yazıtları’nda bir yer adı”.

70. DS. (V. 3615) **sınor** “iki tarla arasındaki sınır”.

KB. 396: **singar** “yan, taraf, sınır”; **DLT.** 820: **sınar** “bir şeyin kenarı”.

71. DS. (V. 3630): **sızğa** “küçük vadi, dere yatağı”.

DLT. 818: **sıgra** “Oğuzcada yarık ve vadi”.

72. DS. (V. 3639): **sin (I)** “ölü gömülen yer, kabir”.

[krş. **DS.** (V. 3639): **sinne (I), sinnik** “ölü gömülen yer, kabir”].

UY. 167; **DLT.** 819: **sın** “mezar, kabir”.

73. DS. (VI. 4738-V. 3818): **tam** “1. ahır, 2. yapıların üst, bölümü, toprak dam, 3. toprak tabanlı, tek katlı ev, köy evi, 4. büyük, boş, ışısız oda”.

[krş. **DS.** (V. 3820): **tam yapı** “tek katlı toprak ev”; **DS.** (II, 1351): **dambaş, dambaşı, dambeş** “2. toprak dam, tavan”; **DS.** (II, 1352): **damıcak** “yapılması tamamlanmamış, tahtası sarılmamış ahşap ev”; **DS.** (II, 1352): **damik** “küçük ev, evcik”; **DS.** (II. 1348): **dam** “3. cezaevi”].

DLT. 850: **tam** “duvar, sur”; **CC.** 563: **tam** “dam”.

74. DS. (V. 3820): **tamu** “cehennem”.

[krş. **DS.** (V. 3820): **tama, tamo, tamuğ** “cehennem”].

KB. 420: **tamu, tamuğ** “cehennem”.

75. DS. (V. 3831): **taptak**¹⁴⁸ “düz, engebesiz yer ya da yol”.

¹⁴⁶ “say” sözcüğü ikileme şeklinde Kırgız Türkçesi ağızlarında da geçmektedir: **say saydan** “dere dere, dere tepe” (Özeren 2019: 250).

¹⁴⁷ Bu sözcük sınarça “sırt” (Güner Dilek 2015: 503) şeklinde Günay Sibiryay Altay Türkçesi ağızlarında da görülmektedir.

¹⁴⁸ Bu sözcük “tak” sözcüğünden pekiştirilerek yapılmıştır. Eski metinlerde “boş, değil, yok” anlamlarıyla kullanılan sözcük aynı zamanda birçok çağdaş Türk lehçesinde de “boş, çorak, otsuz yer” anlamında da kullanılmıştır. Örneğin Alt. tak cer “çıplak, otsuz yer”; Çuv. tak/takah “boş yere, boşuna”. Ayrıntılı bilgi için bk. ÖZEREN, M., (2017), “Tamtakır Pekiştirmesi Üzerine”, *TEKE Dergisi*, 6/3: 1353-1359.

EUTS. 220: **tak** “angarya, boş”; **DLT.** 631: **dag** “yok, değil”.

76. DS. (V. 3971): **torluk (I)** “**1.** dağdaki çoban kulübesi, **2.** aşiret çadırı, **3.** mısır koymak için direklere oturtulmuş bağdadi kulübe”.

[krş. **DS.** (V. 3997): **turluk** “**1.** keçi ağılı, **2.** çadır, **4.** çubuk ve dallarla çevrilip üzerine kıl kilim ya da keçe örtülerek yapılan küçük çadır, **5.** ağılların yanına yapılan küçük çoban evi, **6.** Kulübe, **7.** bostan ve bahçelerdeki küçük ev].

DLT. 902: **turug-turig** “sığınak, dağlardaki korunaklı yer”; **KB.** 469: **tuğu** “yer”.

77. DS. (VI. 4021): **uca** “ıssız yer”.

[krş. **DS.** (VI. 4021): **ucrak** “ıssız yer”.

DLT. 915: **uç** “sırt”; **CC.** 860: **uç** “sırt, yan, arka”.

78. DS. (VI. 4032): **uğur** “kıyı”.

YY. 213: **uğur** “yol”.

79. DS. (VI. 4073): **ürün evi** “sürü sahiplerinin yazın yağ, peynir koyup sakladıkları serin oda”.

OY. 183: **ürün** “beyaz”.

80. DS. (VI. 4800): **ütük** “ağaçlık, ormanlık yerden yakılarak açılan tarla”.

DLT: 936: **ütmek** “(kıl) yakmak, ütmek”.

81. DS. (VI. 4085): **üy**¹⁴⁹ “**1.** ev, **2.** bostan evi”.

[krş. **DS.** (VI. 4085): **üybaşı** “çatı”].

DLT. 650: **ew** (< **ETG.** 163: **eb/ew**) “ev, çadır”.

82. DS. (VI. 4813): **yalım** “uçurum, dik yer”.

[krş. **DS.** (VI. 4152): **yalı (II)**, **yalın (VIII)** “dik yer, bayır, yokuş”; **DS.** (VI. 4272): **yılım** “dik yamaç, uçurum”; **DS.** (VI. 4276): **yırım** “**1.** uçurum, **3.** hendek”].

DLT. 945; **yalım kaya** “sarp, yalçın dağ”; **KB.** 517: **yalım** “sarp, dik yer”.

83. DS. (VI. 4151): **yalpı (III)** “iki tepe arasındaki düzlük”.

DLT. 946: **yalbı** “yassı, düz, derinliği olmayan tabak vb. ahşap eşya”.

84. DS. (VI. 4152): **yaltı** “yamaçtaki eğimli yer”.

[krş. **DS.** (VI. 4145): **yalç** “balta girmemiş orman, ağaçlık; **DS.** (VI. 4145): **yalcı (III)** “yüce dağların eteği”].

DLT. 946: **yalı** “yalçın, sert”.

85. DS. (VI. 4194): **yasgam** “dağ yamacı”.

[krş. **DS.** (VI. 4196): **yaskam, yaslam, yaslama (III)** “eğimli yer”].

DLT. 957: **yasul** “yayvan”; **DLT.** 955: **yarsgag** “dağ vb. yerdeki kaygan yer”.

86. DS. (VI. 4212): **yaygın (II)** “yatağından çıkan akarsuyun yayıldığı yer”.

[krş. **DS.** (VI. 4212): **yayılğan (I)** “yatağından çıkan akarsuyun yayıldığı yer”].

KB. 512: **yadğun** “yayılmış su, taşar.”

87. DS. (VI. 4218): **yazı** “**1.** düzlük, ova”.

¹⁴⁹ Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlanan bu sözcüğe çağdaş Türk lehçelerinde de rastlanmaktadır: **KTLS.** 228-229: Kaz., Kırg., Özb. **üy**; Bşk. Tat., Türkm., Y. Uyg. **öy** “ev”.

[krş. **DS.** (VI. 4218): **yaazi, yazılık, yazu** “düzlük, ova”; **DS** (I:197) **alanyazi** “göz alabildiğine geniş düzlük ova”].

OY. 187; **KB.** 534: **yazi** “yazı, kır, ova”.

88. DS. (VI. 4239): **yellik** “çok yel alan tepe”.

[krş. **DS.** (VI. 4236): **yeli (II), yelek (V), yelke (I)** “dağın doruğa yakın bölümü”].

DLT. 965: **yelin** “bol rüzgâr esen yer”.

89. DS. (VI. 4291): **yolak (I)** “1. Keçi yolu, küçük geçit, 2. su yolu, ark, oluk; göllerde saz ve kamış arasından kayığın geçebileceği yer, kayık yolu”.

[krş. **DS.** (VI. 4825): **yolağ, yolamaç, yolamak** “su yolu, geçit, keçi yolu, kayık yolu; **DS.** (VI. 4298): **yorak** “kıyı”].

ETG. 313: **yulak** “küçük çay”; **DLT.** 980: **yolak** “kırdaki küçük yol”; **DLT.** 986: **yulak** “küçük ve çok su pınarları”.

SONUÇ

Çeçen (2020) tarafından hazırlanan “Derleme Sözlüğü’ndeki Mekân Adları” başlıklı araştırmada tespit edilmiş olan 3313 mekân adının incelenerek bu adların söz varlığı açısından taşıdığı arkaik izlerin tespit edilmeye çalışıldığı bu çalışmada 89 madde başı arkaik sözcük tespit edilmiştir. Ayrıca tespit edilen 89 madde başı sözcüğün altında ise onların fonetik çeşitlenmeleri ile madde başı sözcüklerle aynı kökten türediği düşünülen dal köklerin de ele alındığı 416 sözcüğe yer verilmiştir. Çalışmada bu sözcüklerin de eklenmesiyle birlikte 3313 mekân adı içerisinde arkaik özellik taşıyan toplam sözcük sayısının 505 olduğu görülmüştür.

KAYNAKLAR

- ALKAYA, E., (2001). “Tatar Türklerinin Kullandığı Türkçe Kişi Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11: 1-25.
- ARAT, R. R., (1979). *Kutadgu Bilig III*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, İstanbul. (**KB**)
- ARGUNŞAH, M. ve G. GÜNER, (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ATA, A., (2000), “Derleme Sözlüğü’nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler-I”, *Türkoloji Dergisi*, Ankara, 13/1: 67-99.
- ATA, A., (2001), “Derleme Sözlüğü’nde Eski Türkçe Bir Kelime: ağlak”, *Türkoloji Dergisi*, Ankara, 14/1: 21-27.
- ATA, A., (2007), “Derleme Sözlüğünde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler II”, *Turcology in Turkey*, Selected papers, Studia Uralo-Altaica 47, (Haz. Nurettin Demir, Emine Yılmaz), Szeged, 11-39.
- AYDIN, E., (2015), *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları. (**YY**)
- AYDIN, E., (2016), *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları. (**ETYA**)
- AYDIN, E., (2018), *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları. (**UY**)
- AYDIN, E., (2019), *Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*, İstanbul: Kronik Yayınları. (**STİ**)
- AYDIN, E., (2019), *Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Yayınları. (**T**)
- BAYRAKTAR, N., (2009), “Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, 13: 101-121.

- BURAN, A., (2016), “Dil-İnsan-Kimlik İlişkisi”, *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*, Bartın Üniversitesi, II: 391-394.
- CAFEROĞLU, A., (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- CLAUSON, Sir G., (1972), *An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press. (EDPT)
- ÇEÇEN, E., (2020), *Derleme Sözlüğü’ndeki Mekân Adları*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- ERCİLASUN, A. B. ve Z. AKKOYUNLU, (2018), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DLT)
- EREN, H., (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara. (TDES)
- GABAİN, A. V., (2003), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (ETG)
- GÜLENSOY, T., (2018), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. (TSKBS)
- GÜNER DİLEK, F., (2015), *Güney Sibiryâ Altay Türkçesi Ağızları (Karşılaştırmalı Ses Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARACA, İ. V. ve S. K. YALÇIN, (2016). “Azerbaycan Türkçesi Ağızlarında Görülen İkillemelerin Sözcük Türü/Yapı ve Anlam Bakımından Değerlendirilmesi”, *TEKE Dergisi*, 5/4: 1651-1675.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, (1991), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. (KTLS)
- KÖK, A., (2019), *Türklerin Entelektüel Mirası Kutadgu Bilig (Devlet: Adalet, Kut, Töre)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KÖK, A., (2004), “Türkçe İlk Kur’an Çevirilerinde Özel Adlar”, *V. Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NADALYAEV, V. M., D. M. NASİLOV, E. R. TENİŞEV, A. M. S. ÇERBAK, (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad. (DTS)
- NALBANT, M. V., (2014), *Karışık Dilli Kur’an Tefsiri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. (KDKT)
- ÖZEREN, M., (2017), “Tamtakır Pekiştirmesi Üzerine”, *TEKE Dergisi*, 6/3: 1353-1359.
- ÖZEREN, M., (2019), *Kırgız Türkçesi Ağızlarında İkillemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZEREN, M., (2020), *Tacikistan Kırgız Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- SEVORTYAN, E. V., (1978), *Etimologičeskiy Slovar Tyurskix Yazıkov*, İzdatelstvo Nauka, Moskva. (ESTY)
- Tarama Sözlüğü*, (2019), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (TS)
- TEKİN, T., (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, İstanbul: Simurg Yayınları. (TDBUÜ)
- TEKİN, T., (2008), *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (OY)
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (I-VI Cilt)*, (2009), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DS)
- YALÇIN, S. K. ve E. ÇEÇEN, (2020), “Derleme Sözlüğü’ndeki Yeryüzü Şekilleri ve Su Kaynaklarına Ait Mekân Adları Üzerine Değerlendirme”, *Türkoloji* (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Kazakistan), No 5 (103), Eylül-Ekim, 9-21.

RİVAYET GERÇEĞİN YANKISIDIR

Dr. Öğr. Syrym YESSEN*

ÖZET

Kazak Türklerinin folklor geleneği Türk dünyası tarihinde her zaman dikkat çekmektedir. Büyük Kazak şecerecileri yüzyıllardır büyük bozkırlarda, dağlarda, nehir kıyılarında dolaşmışlardır. Bu büyük şecerecilerin, tarihçilerin eserleri bir mükemmelliğin sonucu olarak halk arasında yüzlerce yıl yaşamış ve kimileri halk tarafından benimsenerek halk eseri unvanını almıştır. Kazak Türklerinin kâdim ve asil tarihi pek çok hikâyeyi ve rivâyeti içinde barındırmaktadır. Bu çalışmada, tarihî rivayetlerden olan “Aksak Kulan¹⁵⁰ ve Coşi Han” anlatılmaya çalışılmıştır. Rivayette geçen olaylar ile bazı detaylar bilimsel çalışmalara dayanarak incelenmiştir. Çalışmanın önemli içeriği hazırlanırken Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuşi Han’ın yaşamının son anları ile ölüm sebepleri ve defnedildiği yere dair rivâyetler, yazılı belgeler ile arkeolojik bilimsel araştırmalar esas alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Cuşi Han, Aksak Kulan, rivayet, Ulitav, türbe.*

GİRİŞ

13. yüzyılda dünyayı yöneten Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuşi Han’ın ölümü hakkında bilimsel araştırmalar ile halk edebiyatındaki belgelerde farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni ise, Cuşi’nin ölümünün tesadüfi olaylara bağlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür. Olayın içeriği şöyle betimlenir; Cengiz Han 1225’in sonbaharında Horezm savaşıdan yurduna dönerek, Tuvla ormanında han ordasını kurar. Geldikten hemen sonra Tangut (Çin) topraklarına saldırıya hazırlanır. Bundan dolayı kendi oğulları ile danışmanlarını, komutanlarını çağırır. Bu toplantıya Kıpçak bozkırlarındaki büyük oğlu Cuşi bazı rahatsızlıklarından dolayı gelemmez. Horezm’den gelen Çağatay bu durumu : “Cuşi Kıpçaklarla beraber hareket ediyor, ata yurdundan uzaklaşarak bize karşı çıkıyor.” diye anlatır. Bununla birlikte Manğıt yurdundan gelen bir kişi Cuşi’nin hiçbir şekilde hasta olmadığını ve onun Kıpçak yurdunda kulan avlayıp ata bindiğini iletir. Bu haberleri duyan Cengiz Han sinirlenerek Cuşi’ye karşı savaş açar ve hazırlıklara başlar. Bu sırada, “Cuşi vefat etmiş” diye kara haber alır (Tizengauzen 1941: 203). İki farklı haberin hangisine inanacağını bilemeden akli farklı yerlere dalan han, Cuşi’nin ölümü hakkındaki kara haberi ileten kişinin damağına kum dökülsün diye kanun çıkarır. Bundan sonra kara haberi kağana iletme konusunda zorluk çıkar. Bu olaydan itibaren başlayan rivayetler ile bilimsel araştırmalar korunmuştur.

Aksak Kulan Rivayeti

Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuşi’nin vefatı ile onu duyuran olay hakkındaki rivâyetler Türk halklarının folklorunda korunduğu bellidir. Olayı anlatma tarzı açısından hikâye, yır, düz yazı türlerine rastlanır. Etnograf

* Doktora Öğrencisi, L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Arkeoloji ve Etnoloji Bölümü, Nur-Sultan /Kazakistan, syrymesenov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2773-3920.

¹⁵⁰Aksak kulan, topal ve ayağı yaralanmış kulanıdır. Kulan; Orta Asya’nın bozkırlı bölgelerinde yaşayan yabani at türüdür.

bilim adamı A. Seydimbek “Küy Şecere” adlı çalışmasında Cuşi’nin ölümünü bir yır ile duyuran Ketbuğa¹⁵¹ adlı “yırçı” hakkında yazar (Tarakti 1992: 143).

Yukarıda belirtildiği gibi Cuşi Han’ın ölümüne dair rivâyetlerin birçok varyantı olsa da, içerik açısından birbirine benzer. Bu nedenle, çoğunda ortak bir motif vardır.

Cuşi gençliğinde av avlamayı severdi. Babası Cengiz de oğlunun bu işini destekledi. Bir gün Cuşi av avlarken bir sürü kulanı görür. Bir kulanı vurarak ayağını yaralar. Bu *aksak (topal) kulanı* arkasından kovalar, kulan buna karşı saldırır ve elini çiğner, Cuşi atından düşer ve oracıkta hemen ölür. Ava giden çocuğu geri dönmez, babası bir kötülüğün olduğunu hisseder ve; “Eğer kim çocuğumun ölümünü duyurmak isterse, damağına kurşunu kaynatıp dökerim” diye emir verir. Halk bu soğuk haberi hana iletmeye korkar. Sonunda bu zor görev “Ketbuğa adlı yırçıya düşer. Yırçı, hanın önüne gidip kötü haberi dombirasını çalıp küyle iletir. Küy çok kederlidir ve sesi de değişik çıkar, dombıra ile kopuz sesi birlikte işitilmiş gibi olur. Dinleyeni hayata dair derin düşüncelere daldırır.

Oğlunun öldüğünü anlayan han, yırçının cezalandırılması için emir verir. O anda yırçı handan izin isteyip, “ölümü duyuran ben değilim dombıradır” diye itiraz eder. Mağlup düşen han dombıranın yüzüne kurşun döktürür. O andan itibaren dombıranın üst kısmındaki delik ortaya çıkmıştır derler. Ve bu küy halk arasında “Aksak kulan” diye adlandırılmaya başlar.

Cuşi’nin ölümüne dair belgeler

Cuşi’nin ölümü hakkında bilimsel belgelerde net bir tarih gösterilmemiştir. Örneğin, Reşid-ed-din veya ünlü “Moğolların Gizli Tarihi” adlı eserde Cuşi’nin öldüğü tarih yazılmamıştır.

Sadece rivâyette söylenen Cuşi’nin yaşamına dair “Türk Şeceresi” adlı çalışmada üzücü olayı kağana duyurmaya kimsenin gücü yetmez, etrafındaki uşakları bu olayı büyük yırçıya söyler. Cengiz Han yırımı (destan şeklinde olan eser, şiir kalıbında) söyle dedikten sonra ancak yırçı:

Tengiz baştın bulğandı, kim tondurur, a han’ım?

Terek tubtın jığıldı, kim turguzur, a han’ım? – der.

O anda Cengiz han:

Tengiz baştın bulğansa, tondurur olum Cuşi dür,

Terek tubtın jığılsa, turğuzur olum Cuşi dür.

Yırçı sözünü tekrarlayıp, gözü yaşa doldu.

Kötü bir durum olduğunu fark eden Cengiz Han:

Közüng yaşın çökürtür könglüng toldı bolğaymı?

Ciring köngül ökürtür Cuşi öldi bolğaymı?

O anda yırçı:

Söylemese erkim yok sen söyleding, a han’ım!

Öz yarlığing özge jab ayu öyleding, a han’ım!

Çok pişman olan ve zorlanan Cengiz Han şöyle der:

Kulun alğan kulanday kulunumdin ayrıldım.

Ayrılışkan ankavday er olumdin ayrıldım (Tizengauzen 1941: 204).

¹⁵¹ Belgelerde Cengiz han döneminde yaşayan, Cuşi hanın danışmanı ve büyük yırçı (ozan) sayılmıştır.

Bilimsel çalışmalarda Cuşi Han'ın öldüğü tarihe dair farklı fikirler üretilmiştir. Örneğin, Reşidü-din, Cuşi Ürgenç savaşıdan sonra yaralanır, onun yüzünden vefat eder, diye yazar (Reşidü'd-Din 1960: 79). Ama Rus bilim insanları çalışmalarında Cuşi'yi, Cengiz Han'ın büyük ordasının casusları gelip öldürdü diye varsayarlar (Biçurin 1829: 390). Cuşi'nin ölümüne dair yine bir önemli fikir Ötemiş Hacı'nın "Cengizname" çalışmasında geçer. Burada yazar Cuşi Ulıtav bölgesinde av avlayıp giderken, bir sürü yabanî atı (kulan) kovalayacağım diye attan düşerek yaralanmıştır diye geçer (Ötemiş 1992: 91). Bunun gibi diğer verilerde söylendiği gibi Cuşi'nin kulan avlayıp giderken vefat ettiğine dair belgenin Cengiz'in sarayına aynı vakitte ulaştığına göre, Cuşi'nin attan düştüğü kaza sırasında öldüğü söylenebilir. Hatta Cuşi kasten öldürülse de, av avlama sırasında yapıldığı büyük ihtimaldir. Bu fikri tarihçi Kurbanğali Halid de destekler. Yazar kendi çalışmasında: "Cuşi ava çıkar, bir yabanî atın ayağını yaralar, onu yakalayacağım derken arkadaşlarını kaybeder ve kendisi de kaybolur" diye yazar (Kurbanğali 1992: 97).

Cuşi'nin ne zaman ve kaç yaşında öbür dünyaya göçtüğü hakkında belgeler de farklıdır. Birçok belgede Cuşi 20-30 yaşlarında vefat eder (Tizengauzen 1941: 64, Biçurin 1829: 390) diye gösterilse bile tarihi ile zamanı hakkında tam bir şey söylenmez. Bu konuda net bir belgeyi gösterip ispata çalışan kişinin Fars tarihçi Kazvini olduğunu söyleyebiliriz. Yazar kendi "Tarih-i Güzide" (Seçmeli Tarih) adlı çalışmasında "Tuşi (Cuşi) babasından altı ay önce" öldü diye belirtir (Tizengauzen 1941: 91). Fakat Arap tarihçisi Cemâl-i Kaşri ise: "Cengiz Han 1227'de ramazanın 10. günü (ağustos ayı) vefat ettiğini söyler. Onun oğlu Cuşi babasından önce 622 (Miladî takvime göre 1225) ölmüştür (Cemâl-i 2005: 119) diye yazar.

Yukarıdaki belgeleri inceleyerek, Cuşi yaklaşık 1225'de yani 40 yaşını geçtiğinde vefat ettiği sonucuna varabiliriz.

Cuşi'nin Defnedildiği Yer

Cuşi Han'ın defnedildiği yerle ilgili farklı belgeler vardır, ama bu yer net bir şekilde verilmemiştir. Sadece Cuşi'nin nerede öldüğüne dair bazı yorumlar vardır. Birkaç belgede Cuşi'nin ordasının Ertis nehrinin kıyısında olduğu ama kendisinin Aral ile Hazar denizinin arasında, Kıpçak bozkırlarında¹⁵² öldüğü söylenir (Kıyanatılı 2014: 176). Fakat Cuşi'nin cesedinin Moğol topraklarına ulaştığı hakkında bilgiye hiçbir belgede rastlanmaz.

Kazak halkının folklor kaynakları ile bilimsel çalışmalarında Cuşi Han'ın Kazakistan'ın ortasında Ulıtav bölgesi etrafında defnedildiği söylenir. Bugünkü Karağandı ilinin Ulıtav bölgesi etrafında Cuşi Han Türbesi diye adlandırılan kubbeli bir bina vardır. Fakat Cuşi'nin yaşadığı dönemlerdeki dinî, siyasî durumları dikkate alırsak, ölü için mezar yaptırma geleneği var mıydı sorusu ortaya çıkar. Üstelik, Cengiz Han hanedanının defnetme adetleri hakkında Reşid-ed-din, A.Cüveyni, Morko-Polo, D.Osson gibi bilim insanları ile seyyahların yazılarında Moğollar, özellikle kağan hanedanından ise ona mezar, kabir yapılmadığı, hatta yerle bir ederek gözle görülemeyecek şekilde bir duruma sokulacağı hakkında yazmaktadırlar. Örneğin, Cuzicani 1256'da Batıy han'ı defnetme adetleri hakkında: "Onu Moğol gelenekleriyle defnederler. Eğer birisi vefat ederse, toprağı kazarak, cesedi kilim ve diğer örtülerle süsleyip, rahmetlinin hayattayken kullandığı değerli eşyalarını oraya yerleştirirler. Birçok kadınının içindeki en sevimlisini onunla beraber defnederler. Sonra yüzünü toprakla örtüp hiçbir şekilde iz bırakmamak için üzerinde at koştururlar" (Tizengauzen 1941:

¹⁵²Cengiz han yönettiği toprakları dört oğluna bölüp verir. Büyük oğlu Cuşi'nin sahipliğine Ertis nehrinden Ural dağlarına kadar olan kısmı, güneyde Hazar ile Aral denizlerine kadar olan kıpçak bozkırları ona aittir (Kozin 1941).

16) diye betimler. Cuşi'nin vefatından yaklaşık 20 yıl geçtikten sonra Kıpçak bozkırlarını geçerek gelen Avrupalı seyahatlardan biri Plano Karpini de Moğolların defnetme gelenekleri hakkında titizce yazmıştır. Onun çalışmalarına göre “Eğer han soyu veya ünlü bir kişi vefat ederse, onu bozkırlara götürüp gizli şekilde defnederler. Sofra serip, tasa kımız koyar ve önüne bırakırlar. Ölen kişinin öbür dünyadaki ihtiyacı için at ile eyerini birlikte gömerler. Altın, gümüş ve diğer değerli eşyalarını da yanına bırakırlar. Üç nesil değişene kadar ölen kişinin adını söylemezler” (Tizengauzen 1941: 16).

Cuşi Han'ın yönettiği devirlerde Kıpçak bozkırlarına İslam dininin geniş şekilde yayılmadığı bellidir. Üstelik, Cuşi Han nasıl bir dine inandığı hakkında net bir belge yoktur. Öyleyse Cuşi öldüğünde mezarına türbe yapılmasının bir önemi yoktur. Demek ki türbe yapımı Cuşi'nin ölümünden uzun zaman geçtikten sonra yapılmış olmalıdır. Bu fikir, ünlü bilim adamı Bartold'un eserlerinde bulunabilir (Bartold 1966: 380).

Cuşi Han türbesi

Karağandı iline bağlı Jezkazgan şehrindeki kuzeydoğuya doğru 45 km uzaklıkta Karakengir nehrinin kıyısında vadinin üzerine yapılmıştır. Türbenin projesi dikdörtgen, girişi küçük koridor ve temel büyük odası bulunmaktadır. Üst kubbesi de vardır. Duvarı pişirilmiş kırmızı tuğladan örülmüştür. Türbenin iç kısmı oldukça sıradandır. Temel odasına ışık girmesi için kubbenin dibindeki iki yerden küçük delik bırakılmıştır (Resim 1).

Resim 1. 2018 y. Cuşi Han Türbesi. Sırım Yessen arşivinden.

Türbe hakkında ilk yazılı belgeler 16.yüzyıldan başlar. 1582'de Buhara hükümdarı Abdallah'ın Ulıtav topraklarında yaptığı savaşta Cuşi Han türbesi hakkında şunları söyler. Çalışmada: “bu ayın 6. gününde (30 Nisan) Cuşi Han mezarının önündeki saraya gelip durduk” diye yazar (Hafız-i 1969: 227). Adı geçen tarihî eserler hakkındaki kaynaklar 17-19. yy Kazak topraklarına ayak basan seyyahların, coğrafi uzmanların, askerî görevlilerin yazılarında rastlar. Örneğin Yu Şmitd'in çalışmasında: “Kızıljär nehrinin sol kıyısından vadiye doğru 3 verst uzaklığındaki yerde yine bir yapı vardır. Bu Cuşi Han'ın mezarıdır. Duvarı kırmızı tuğlayla, yuvarlak kubbesi ise turkuaz renkli süslü tuğlayla örülmüş, genel olarak Alaşa Han türbesine benzer” diye betimlenmiştir (Şmitd 1894: 13).

Ulıtav bölgesinin tarihî yapılarına dair ilk bilimsel araştırmalara dayanan çalışma akademisyen K. İ. Satbayev'in “Jezkazgan Bölgesinin Eski Abideleri” adlı makalesiydi. Yazar çalışmasında Cuşi Han türbesini

Altın Orda dönemindeki bir yapı olarak verir (Satbayev 1937). Bölgedeki ilk bilimsel çalışmalar A. H. Marğulan'un yürüttüğü seferden başlar. 1946'da A. H. Marğulan'ın başlattığı seferde Cuşi Han türbesinde arkeolojik kazı işlerini yapar. Araştırma esnasında, türbenin içindeki iki mezardan birinde bir erkeğin diğerinde bir kadının kemikleri bulunmuştur. Araştırmacıların ilgisini çeken şey erkeğin bir elindeki kemiklerin tam olmamasıydı. Defin yerinde insan kemikleri haricinde yabancı hayvanların kemikleri, devenin kafa kemiği, deri ile kumaş kalıntılarına rastlanmıştır. Adamın bir elinin kemiklerinin olmaması ile yabancı hayvan kemiklerinin fazla olma sebeplerini dikkate alarak A. H. Marğulan, Kazaklar arasındaki tarihî rivâyetler ile Hafız Tanış'ın kaynaklarını destekler, ilk defin yerinde Cuşi Han'ın kendisi ve diğerinde onun ilk karısı, Kereyitlerin hanı Toğrul'un kızı Bektümüş defnedilmiş diye varsayar (Marğulan 1948: 143).

Yapılardaki araştırma bir sonraki dönemde Kültür bakanlığının desteğiyle Orta Kazakistan sefer çalışmalarıydı. 1991'de Jezkazgan arkeoloji grubu Cuşi Han türbesinin yerleştiği bölgede araştırma çalışmaları başlatır. 1997-1998 yıllarında türbede restorasyon işlerini yürütme çalışmaları yapılır (Egimbayuli 1997: 91).

2018'den başlayıp bizim tarafımızdan Ultav bölgesindeki Orta Çağ'a ait defin yerlerinde yürütülen arkeolojik araştırmalar esnasında Cuşi Han türbesinde defnedilen insanın antropolojik özellikleri, net (mutlak) yaşı ile genetik kökeni ve soyunu netleştirme amacıyla bilimsel araştırma yürütülmeye başlar. Sonuç olarak, türbenin merkezindeki kabirde yaklaşık 40-45 yaşında bir adamın defnedildiği ve mitokondri incelemelerin sonucu açısından da Asyalı olduğu ortaya çıkmıştır. Karbonit incelemeler esnasında defnedilen kişinin 13. yüzyılda yaşadığı netleşmiştir. (Kassenalin, Yesenov 2019,140). Bu araştırmalar sonucunda türbede Cuşi Han'ın defnedildiği neredeyse ispatlanmış gibi olur.

SONUÇ

Cuşi han yaşamına dair yazılı kaynaklar ile rivâyetlerde anlatılan verileri inceleyerek, Cuşi Han'ın yaşamının son dönemini Sarıarka bozkırlarının Ultav bölgesinde geçirdiği görülür. Ama Cuşi Han'ın ölümü doğal sebepler veya bir kaza sonucu olsa bile av mevsiminde, kulan avlama olayıyla doğrudan ilgili görülür. Cuşi'nin vefat ettiği tarihin Cengiz Han'dan daha önce olduğunu varsayarsak, o zaman 40 yaşını geçtiğinde vefat ettiği söylenebilir. Bu kaynakları arkeolojik kazı verileri de destekler. Cuşi için yaptırılan türbe han öldükten en az 1 asır geçip İslam dini bozkırlara tam yerleştikten sonra, onun nesillerinin başlamasıyla dikilmiş olabilir. Üstelik, tam bu dönemlerde Ultav bölgesinde Alaşa Han, Kamır Han, Bolğan ana gibi vb. itibarlı kişilere atfen türbe dikme yaygınlaşmıştır. Bunun diğer bir nedeni Cuşi neslinden gelenlerin yönettiği dönemlerde Orta Asya'daki durgun siyasî sosyal durumlara bağlı olarak yerel halkın sosyal gelenek göreneklerine alışma süreci de yer alır. Bununla birlikte Cuşi Han'ın nesilleri Cengiz Han'ın diğer oğullarından olan çocuklarla rekabet ederek, kendi soyunu yükseltme amacıyla her dönemde siyasî, kültürel, ideolojik adımlar atmıştır. Cuşi Han türbesinin yapımı da bu durumlara bağlıdır diyebiliriz.

Ne de olsa Cuşi Han'ın hayatı, tarihî rivâyetlere dayanan gerçeğin yansımasıdır. Rivâyetin altında gerçeklik de vardır. Rivâyet-gerçeğin kabıdır, halk zamanın tozunu ona yaklaştırmamak için gerçeği rivâyete saklayıp korumuştur. Yani, rivâyet sadece gerçeğin yüzü değildir. Bir rivâyeti bilmek vardır bir de onun kökündeki gerçekliği elde etmek vardır.

KAYNAKÇA

- BARTOLD, W., (1966), *Soçineniye*, Moskva: Nauka.
- BIÇURIN, N. Y., (1829), *Istorija pervyh çetyreh hanov iz doma Çingisova*, SPb, Carl Craj Tipogr.
- CEMÂL-i Karşî, (2005), *El-Mulhakat bi-s-Surah* (Otv. red. A.K. Muminov. Vvedeniye, perevod s arabsko-persidskogo, komentarii, tekst, faksimile S.H. Vokhidova, B. B. Aminova), Almaty: Dayk-Press.
- EGIMBAYULI, J., (2001), “Arkheologicheskiye issledovaniye kompleksa Joshı-hana”, *Otan tarihi*, №1, 90-106.
- HAFIZ-I, Tanışibn Mir Muhammed Buhari, (1969), *Sharaf-nama-yishahi* (Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov), Alma-Ata: Nauka.
- KASENALIN, A. ve YESSENOV S., (2019), “Ulıtaiu önirindegi Altın Orda dauiri eskertkişterinde jurgizilgen zertteuler”, *Sarıarka jane Altın Orda: uakit pen kenistik*, Almatı, 138-141.
- KINAYATULI, Z., (2014), *Kazak Memleketi Jane Joşı Han* (Ekinşi basılım), Almatı: Eltanım baspası.
- KOZIN, S., (1941), *Sokrovennoye skazaniye. Mongolskaya hronika 1240 g*, Moskva-Leningrad.
- KURBANĖALI, H., (1992), *Tauarihamsa: (Bes tarih)*, Almatı: Kazakistan.
- MARĖULAN, A., (1948), “Arkheologičeskiyerazvedki v Tsentral'nomKazakhstane (1946 god)”, *IzvestiyaAkademiiNaukKazSSR*, Seriyaistoričeskaya, Vıpusk 4, 119 - 145.
- REŞİDÜ’D-DİN, (1960), *Camiu’t Tevarih: Sbornik Letopisey*, Tom: 2, Moskva.
- SATBAYEV, K., (1937), “Nekotoriye arkheologičeskiye dannıye v predelahDjezkazganskogo raiona”, *A.H. MarĖulanAtyndaĖyArkheologiyaİnstitutynınArhivi*, Tizim: 1. Kujat: №20a.
- ŞMİDT, Y., (1894), “Oçerk Kirgizskoi stepi k yugu ot Aralo-Irtşskogo vodorazdela v Akmolinskoy oblasti”. *Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela Russkogo Geografičeskogo Obşestva*, Omsk: Tipografiya okrujnogo ştaba.
- TARAKTI, A., (1992), *Küy şejire*, Almatı: Ėılım.
- TIZENGAUZEN, V. G., (1941), *Sbornikmaterialov, otnosyaşihşya k istorii ZolotoyOrdy, T. II*, Moskva, Leningrad, AN SSSR.
- ÖTEMIŞ, H., (1992), *Cengizname*, Almatı: Ėılım.

ESKİ TÜRKÇEDE ASKERLİKLE İLGİLİ ADLAR

Talip YILDIRIM*

Murat TIKIR**

ÖZET

Her ulusun kendine ait bir kavram ve dil içi dünya görüşü vardır. Türk ulusunun temel ve en belirgin özelliği ise askerliktir. Türkçe, askerlik adları bakımından hayli varlıklı bir dildir. Askerlik ile ilgili kelimelerin yazılı olduğu ilk örneklerine Köktürk Türkçesi döneminde rastlıyoruz. Askerlik terimlerinin zenginliğine ve Türkçedeki söz varlığına katkıları oldukça önemlidir ve dilimizde bu zenginliğe oldukça büyük önem verilmektedir. Askerî terimler, oldukça geniş bir alana hükmeden devletler için büyük bir önem arz etmektedir. Eski Türk devletlerinde devlet yapılanması; askerî, sosyal ve hatta siyasî bir nitelik göstermektedir.

Türkçenin bilinen ilk yazılı eserleri olan Orhon Kitabelerinden ve Türkçenin ilk sözlüğü olan Divânü Lügati't-Türk'ten bugüne kadarki süreçte Türkçenin askerlik ad ve kavramlarındaki zenginliği açıkça görülmektedir. Orhon Kitabelerinden başlamak üzere Eski Türkçe dönemi eserlerinde de hatırı sayılır derece askerî ad ve kavram yer almaktadır. Bu adların ve kavramların anlamı, kullanım sıklığı ve kültürel sosyal değeri üzerinde oldukça değerli çalışmalar yapılmıştır.

Tarih sahnesine çıktığından beri askerlikle anılıp askerlikle var olan bir ulusun bu konudaki terimlerini bir araya getirmek amacıyla bu çalışmada Eski Türkçe dönemi askerlikle ilgili adlar ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Askerlik, Eski Türkçe, söz varlığı.*

GİRİŞ

Çalışmamızın konusu eski Türkçe dönemine ait askerlik ile ilgili adları tespit etmek ve bu adları eski Türkçe dönemi içerisinde yer alan lehçelere göre karşılaştırmaktır. Türkçede söz varlığının önemli bir parçası hâline gelen askerlik, Türklerde oldukça önemli yer tutmaktadır. Tarihimize göz attığımızda büyük savaşlarla ve büyük kahramanlıklarla dolu olduğu görülecektir. Bu savaşlar ve kahramanlıklar büyük bir kültür mirasını da ortaya koymuştur. Türkler fethettikleri bölgeleri yakıp yıkmaktan ziyade oraları bir kültür mirası hâline getirmeye çalışmış, bilimin ve sanatın merkezi yapmışlardır. İstanbul belki de bunların en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir.

Türkçenin bilinen ilk yazılı eserleri olan Orhon Kitabelerinden ve Türkçenin ilk sözlüğü olan Divânü Lügati't-Türk'ten bugüne kadar geçen sürede Türkçenin askerlik ad ve kavramlarındaki zenginliği açıkça görülmektedir. Orhon Kitabelerinden başlamak üzere Eski Türkçe dönemi, bunun devamı Orta Türkçe dönemi ve Eski Anadolu Türkçesi eserlerinin dil ürünleri içinde hatırı sayılır derece askerî ad ve kavram yer almaktadır. Bu adların ve kavramların anlamı, kullanım sıklığı ve kültürel sosyal değeri üzerinde oldukça değerli çalışmalar yapılmıştır.

Kavramlar ve terimler söz varlığı için son derece önemli öğelerdir. Türkler tarih sahnesine çıktığından beri kültür, sanat ve bunların yanında askerlik ile anılan bir millet olmuştur. Düzenli orduyu milattan önce oluşturmuş, yaptıkları seferlerle Çin Seddi'nden Avrupa'nın içlerine kadar yayılmışlardır. Şüphesiz ki bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bu topluluk, diğer milletlerden de askerî açıdan etkilemiş ve onları da etkilemiştir.

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, talipy@gmail.com

** Uzm., Uşak Üniversitesi, Uşak/Türkiye, murat.tikir1@gmail.com.

Odu-millet anlayışıyla hareket etmeleri de bunda önemli bir pay sahibi olmuştur. Askerlik başarısının temelinde yüksek bir disiplin yatmaktadır. Teşkilatlanma çok sağlam bir şekilde yapılmıştır. Hakan ve yüksek mertebedeki komutanlar bu sistemin iyi bir şekilde işleminde kuşkusuz üstün bir başarı göstermişlerdir. Bu teşkilatlanma sayesinde doğal olarak ortaya yeni kelime ve kavramlar da çıkacaktır. Burada kullanılan kelime ve kavramların dilimizin söz varlığının anlaşılması bakımından da oldukça önem arz etmektedir.

Günümüz Türkçesi söz varlığında ve eski Türkçe dönemi söz varlığında askerlikle ilgili adlar oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Askerlik terimleri zenginliğinin ihtiyaçlar doğrultusunda değerlendirilmesi, bu değerlendirmenin sonucunda tespit edilmesi ve bilimsel olarak sunulması, diğer Türk halkları arasındaki bağın güçlenmesine, bu bağların çok daha kuvvetlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

Köktürk ve Uygur Türkçesi Dönemi Askerlik Adları

alp: “kahraman, cesaretli, cesur”. (edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtırmaz ermiş KT G6, KT K2, KT K3, BK G7, BK K4, BK D35). **alp** (EDPT), **alp** (KBS), **alp** (İKPÖ), **alp** (DLT), **alp** (NF 151/9), **(KE 132r/11)**.

alpağı: “cesur savaşçı, yiğit savaşçı” (Kültigin ağıtıp toņra bir uğuş alpağı on erig toņa tigin yoğınta eğirip ölürtümüz KT K7). **alpağıt** (EDPT), **alpağıt** (KBS), **yılpagüt** (BK D 3) **alpağıt** (ÇT), **alpağıt** (DLT) **alpağıt** (KHT)

at: “at” (ol at anta tüşdi KT K 4, KT D20, KT D31, BK K13). **at**: “at” (NF 440/ 17), **(KE 3v/16)**, **(ME 13/1)**, **at** (EDPT), **at** (KBS), **at** (OY), **at** (DLT), **at** (KB).

atlığ: “süvari atlı birlik” (tabğaç atlığ süsi bir tümen artukı yeti biñ süğ ilki kün ölürtüm BK G2). **atlığ** (EDPT), **atlığ** (DLT), **atlığ** (EUTS), **atlı** (KBS).

balbal: “öldürülen düşman heykeli” (çañım çağanka başlayu baz çağanığ balbal tikmiş KT D16). **balbal** (EDPT), **balbal** (KBS).

barğa: “kamçılı, kırbaç” **barğa** (EUTS).

baş: “lider, ordunun lideri, ordunun başı”, **baş** (EDPT), **baş** (KBS). Clauson bu sözcüğü daha ilk dönemlerden itibaren askerî bir anlama gelen “ordunun başı veya ordunun lideri” anlamına geldiğini belirtmiştir (Clauson 1972: 375).

beş bıñ başı: “beş bin kişilik askerî birliğin başı” (beş bıñ er başı İşbara señün yağlağar Ta B6-7).

beş yüz başı: “beş yüz kişilik askerî birliğin başı” (bilge toy señün onı beş yüz başı külüg onı Ta B6-7).

bıña başı: “bin askerden oluşan askerî birliğin başı” (özümün enre bıña başı Ta 6-7).

buylu/bıla: “ordunun gönderileceği yerleri belirleyen üst düzey bir unvan” (bilge toņuquğ buyla bağa tarğan birle İlteriş çağan boluyın T 6-7).

buyruğ: “kumandan, âmir” (biriye şadapıt begler yıriya tarğat buyruğ begler otuz KT G 1, BKT G14, KT D19, KT D3, BK D16, BK D4). **buyruğ** (EDPT), **buyruğ** (KBS).

çabış: “başkumandan” (bilgesi çabışı ben ök ertim T 7).

çerig: “asker”. (KÇ 9). Bu kelime yazıtlarda geçmese de Köli Çor yazıtında bir yerde geçmektedir. **çerig çerik**. **çe/ärig** (DLT), **çe/ärig** (KB), **çeri** (KBS), **çeri** (TDES), **çerig** (EDPT).

er: “asker” (tağdaki inmiş tirilip yetmiş er bolmış KT D12, KT D13, KT D31, BK D11). **er** (EDPT), **er** (KBS), **er** (KB).

eren: “kahraman, eren, bahadır”. **eren** (Üİ), **eren** (EDPT).

er at: “muvazzaf asker” (inim Kül Tigin er at boltı KT D31). Bu kelime yazıtlarda sadece belirttiğimiz yerde geçmektedir. Daha sonraki dönemlerde yaygınlaşacak olan bir kelimedir. Bu kelime insan topluluğu anlamında da kullanılmaktadır.

hıdatmış: “Bir rütbe adı” **hıdatmış** (EUTS).

igıt: “yiğit, kahraman” **igıt** (EUTS).

kaķız: “cesur, kahraman” **kaķız** (EUTS).

kaķkan: “kalkan” **kaķkan** (EUTS), **kaķkan** (EDPT), **kaķkan** (DLT), **kaķkan** (KB), **kaķkan** (KBS).

kaķađı: “kapı muhafızı, kapı bekçisi, asker” **kaķađı** (İKPÖ), **kaķađı** (EUTS).

kedimlig: “teçizatlı, donatımlı at veya asker” (biş yüz kedimlig yadağ biriki şip kelti ŞU 69). **kedimlig** (EDPT), **kedimlig** (EUTS), **kedimlig** (AY 360-22).

kılıç: “kılıç” **kılıç** (EDPT), **kılıç** (EUTS), **kılıç** (KBS), **kılıç** (KB), **kılıç** (DLT).

koor(1)đu: “muhafız, kale muhafızı” (anı anı tayin tip süledim koorığu eki üç kişiligü tezip bardı BK D41).

közetçi: “gözcü, bekçi aker” ordu kapag k. (İKPÖ 43-5).

oķ: “ok” (yarıkınta yalmasınta yüz artuķ oķun urtı KT D33). **oķ** (EDPT), **oķ** (EUTS), **oķ** (KBS), **oķ** (DLT), **oķ** (CC).

oņı: “askerî bir unvan” (oņı beş yüz başı külüg oņı Ta B6-7).

ordu: “kağanın karargâhı” oğuz yağı orduğ basdı KT K8). **ordu** (EDPT), **ordu** (EUTS), **ordu** (DLT).

seņün: “general” (bir otuz yaşıņa çaça seņünke süņüşdüimiz KT D32).

sınar: “savaş düzeninde ordunun iki kanadından biri” (sınar süsi ebig barķıđ yulığalı bardı BK D 32). **sınar** (EDPT).

sü: “ordu, asker” (sü teğişinte yitinç erig kılıçladı KT K5). **sü** (EUTS), **sü** (EDPT), **sü** (KBS), **sü** (DLT), **sü** (HT), **sü** (ÇT), **sü** (KIT).

sü başı: “ordu komutanı” (sü başı İnel kağan tarduğ şad barzun tedi T 31).

süņüg: “mızrak” (süņüg batımı ķarıđ söküpen kögmen yışığ toğa yorıp kırķız bodunuğ uda basdıımız KT D35). **süņüg** (KBS), **söngi** (EUTS), **söngü** (EUTS), **süņüg** (KT), **süņüg** (OT), **süņüg** (TDES).

süņüglüg: “mızraklı, mızraklı süvari” (süņüglüg ķantan kelipen süre eltdi KT D23). **süņüklüg** (EDPT). **süņügü** (KBS), **söngi** (EUTS), **söngü** (EUTS), **süņüg** (KT), **süņüg** (OT), **süņügü** (TDES).

süņüş: “savaş, muhabere” (Kül Tigin ol süņüşde otuz yaşıyur erti KT K2). **süņüş** (EDPT), **süņüş** (EUTS).

şad: “askerî bir unvan”. (men toķuz yegirmi yıl şad olurtum BK G9). **şad** (EDPT), **şad=çad** (Tes).

şadapıt: “askerî bir unvan” (biriye şadapıt begler yırıya tarķat buyruķ begler KT G1). **şadapıt** (EDPT).

tarķan: “yüksek askerî bir unvan” (şadapıt begler öņre tölis begler apa tarķan BKT G13). **tarķan** (EDPT), **tarķan** (EUTS), **tarķan** (EUTS).

tarķat: “tarkan askerî unvanının çoğul hâli” (yırıya tarķat buyruķ begler KT G1).

teğiş: “çarpışma, savaş” (sü teğişinte yitinç erig kılıçladı KT K 5).

titimlig: “cesaretlı, cesur, kahraman” **titimlig** (Üİ 109a 4), **titimlig** (EDPT),

toķuş: “savaş, vuruş” **toķuş** (DLT), **toķuş** (EDPT), **toķuş** (KBS), **toķuş** (EUTS).

toķuz yüz er başı: “dokuz yüz kişilik askeri birliğin başı” (toķuz yüz er başı tuyķun uluğ Ta B8).

tonđa: “yiğit, kahraman, asker”. **tonđa** (EUTS), **tonđa** (EDPT).

totoķ: “askerî vali” (Kooşu totoķ birle süņüşmiş KT K1). **totoķ** (EDPT).

tudun: “üst düzey askeri bir unvan” (biriya ķarluķ bodun tapa süle tip tudun yamtariğ ittım BK D40).

tuğluğa: “zırh” **tuğluğa** (EUTS).

turuşçı: “savaşçı” **turuşçı** (EUTS), **turuş** (EDPT).

tütüş: “savaş, harp, mücadele” **tütüş** (EUTS).

uruju: “savaşçı, muharip, harbeden” **uruju** (AY 496-9), **urunğu** (EUTS).

uruş: “savaş” (uruş kılip O 10). **uruş** (EDPT), **uruş** (KBS), **uruş** (KIT), **uruş** (ÇT), **uruş** (EUTS).

yabğu: “yüksek askerî bir unvan” (yabğuğ şadıg anta birmiş BK D12). **yabğu** (EDPT).

yadağ: “yaya, piyade” (biş yüz kedimlig yadağ biriki şıp kelti ŞU G9). **yaya** (TS). **yadağ** (EDPT). **yadağ** (EUTS).

yağı: “düşman” (yağısı koon teg ermiş KT D12). **yağı**. **yağı** (EDPT), **yağı** (KBS), **yağı** (EUTS).

yağıcı: “savaşçı, savunmacı” (yağıcı yeme benek ertim T 49-50). **yağıcı** (KB), **yağıcı** (EDPT). **yağıcı** (İML).

yağıladaçı: “mücahit, savaşkan, mücadelecı, savaşçı, usta asker” **yağıladaçı** (EUTS), **yağıladaçı** (EDPT), **yağıcı** (KB), **yağıcı** (EDPT).

yalma: “kalkan” (yarıkınta yalmasınta yüz artuğ okın urtı KT D33). **yalma** (EDPT).

yaraklıg: “silahlı” (yaraklıg kantan kelip yana iltı BK D19). **yaraklıg** (EDPT), **yaraklıg** (EUTS), **yaraklıg** (KBS).

yarık: “zırh” (yarıkınta yalmasınta yüz artuğ okın urtı KT D33). **yarık** (EDPT), **yarık** (DLT).

yarıklıg: “zırhlı asker” (yarıklıg yağıg yeltürmedim T 53-54). **yarıklıg atlıg** (KE), **yarıklıg** (EDPT).

yavğu: “bir rütbe adı” **yavğu** (EUTS).

yelme: “izci, keşşaf, öncü (asker deyimidir)” **yelme** (EUTS).

yılpağut: “cesur savaşçılar” (anta toğra yılpağutu bir uğuşuğ BK D31). **alpağut** (EDPT), **alpağut** (KBS), **alpağut** (DLT).

yüz başı: “yüz kişilik askeri birliğin başı” (öz mançu uruju yüz başı külüg onı Ta B6-7). **yüz beği** (EAT).

Karahanlı Türkçesi Dönemi Askerlik Adları

açmak küni: “fetih günü” (TİEM 73 303r/2).

açmaklık: “muzaffer olma, zafer kazanma, galibiyet, zafer” (apağ bolsa silärkä açmaklık tağrıdın TİEM 73 75r/4).

açukluk: “zafer, galibiyet, fetih” (yeğler andın ki rüzi bërdi sizlerke Tağrı açuklıg arıg, şükrotenler Tağrı lağær RKT 26 96a2). **açukluk** (EDPT) Clauson bu terimi açukluk olarak vermiştir.

ajunçı: “hükümdar, idareci” (ilig kıolsa saklan ajunçı kişi KB 446). **ajunçı** (EDPT) (ajunçıka erdem kerek mig tümen anıñ tutsa elgün kèterse tuman KB).

aķınçı: “geceleyin düşmanı basan asker” (aķınçı keldi DLT CI 134-9). **aķınçı** (KBS), **aķınçı** (EDPT).

alınmış tutuğ: “rehin, rehin alınan” (taķı ağær bolsanız säfär üzä, taķı bulmasañız bitikçi alınmış tutuğlar. TİEM 73 37r/6).

alp: “yiğit, kahraman, cesur, alp” (alp yağıda alçağ çoğıda DLT, CI, 41-20, küwez alp serkitip çerig sürse bat KB 2381). **alp** (EDPT), **alp** (KT G 6, KT K 2, KT D 40), **alp** (İKPÖ, 133), **alp** (KBS), **alp** (EUTS).

alpağut: “tek başına düşmana saldıran, hiçbir yandan yakalanamayan yiğit” (alpağutın aķırdı süsin yana kaçırdı. DLT, CI, 144-8). **alpağut** (EDPT), **Alpağut** (KT K 7), **yılpağut** (BK D 31) **Alpağut** (KBS), **alpağut** (EUTS)

at: “at” (hayvan. kuş kıanatın er atın DLT, CI, 34-23), (yağı at kemişse tiringü kerek KB 2285). **at** (EDPT), **at** (TDES), **at** (KT D 39), **at** (EUTS).

atım: “atıcı, nişancı; cesur, kahraman” (yazmas atım yağmur, yağılmas bilge yağıku DLT, CIII, 379-21), (atım alp kıatıg kıurç yana toğ yürek KB1949). **atım** (EDPT).

atım er: “nişancı, iyi atan er” (DLT, CI, 75-4). **atım er** (EDPT).

atlıg: “atlı, süvari” (anlar üzä atlıgıñı yađağıñı TİEM 73 211r/1). **atlıg** (EDPT), **atlı** (KBS), **atlıg** (DLT), **atlık** (EUTS).

- azak:** “nereden ve kimden geldiği belli olmayan ok” (DLT, CII, 20-5). **azak** (EDPT).
- basıg:** “gece baskını yapılacak olan ve ansızın düşmanın yakalanacağı yer” (ol anı basıgında tuttu DLT, CI, 372-6). **basıg** (EDPT).
- başak:** “okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren” (ok başağı taşka tegip tağıldı DLT, CII, 129-1). **başak** (EDPT), **başak** (KBS), **başak** (TDES).
- beçkem:** “alamet, belge; ipekten veya yaban sığırı kuyruğundan yapılan alamet olup savaş günlerinde yiğitler takınırlar” (beçkem urup atlağa DLT, CI, 483-11). **beçkem**, **peçkem** (EDPT).
- bori:** “ok ucuna geçirilen temren oyuğu halkası” (DLT, CIII, 220-21).
- bulun:** “esir, tutsak” (aban kılsam uđu barıp/ tutar erdim süsin tarıp/ bulun kılıp başı yarıp/ 7lağa barça maña yıgđı DLT, CI, 399-18), (et öz bulnu bolsa ay köñli tirig KB 3642), **bulun** (EDPT).
- bükde:** “hançer” (DLT, CI, 418-8) krş. **bükte** hançer (DLT, CI, 31-24). **bügde** (EDPT).
- çavuş:** “çavuş; savaşta safları düzelten ve askeri zulüm etmeye bırakmayan kimse” (DLT, CI, 368-14). **çavuş** (EDPT), **çavuş** (DLT), **çavuş** (KBS).
- çer:** “savaşta karşılıklı duran saflar” (DLT, CI, 323-3). **çer** (EDPT).
- çe/ärig:** “asker, ordu” (çerig artasa er erig artatur KB 2284), bir çärig anda sımkımış güruhlardın TIEM 73 330r/1). **çeri** (KBS), **çerig** (OY), **çerig** (EDPT), **çeri** (TDES).
- çerik:** “savaş safı, savaşta sıra, dizi” (alp çerikde, bilge tirikde DLT, CI, 388-20).
- çıgılvar okı:** “bir çeşit küçük ok” (DLT, CI, 493-21). **çıgılvar** (EDPT).
- çırğuy:** “ok temreninin şişkince olan yeri” (DLT, CIII, 241-14). **çırğuy** (EDPT).
- eğertçi:** “ileri giden, akıncı, kovalayan” (eğertçi yidi körse berge toğu KB 2395).
- ekdü:** “kılıç kını ve kılıç kınma benzer şeyler oymak için kullanılan ucu eğri bıçak” (DLT, CI, 125-1). **eğdü** (EDPT),
- ekki eğgölük:** “gazilik ve şehitlik” (aygıl köz tutmazlar biziñkä mägär ekki eğgölük birisiñä TIEM 73 144r/7).
- ersig:** “erkek, yiğit, mert, cesur, kahraman” (ali törtileñçi ol ersig toña AH 34). **ersig** (EDPT).
- kaçut (1):** “savaş ve kavgada yiğitlerin birbirleriyle çarpışmaları” (DLT, CI, 356-25). **kaçut** (EDPT).
- kaçut (2):** “kısa mızrak” (DLT, CI, 12-2). **kaçut** (EDPT).
- kalğan:** “kalkan krş. kalğan” (DLT, CIII 386-6). **kalkan** (EDPT), **kalkan** (KBS), **kalğan** (OY), **kalğan** (KB), **kalğan** (TDES).
- kalğan:** “kalkan” krş. **kalğan** (kırkıp atıg kemşelim/kalğan süñün çumşalım/kanıp yana yumşalım/kağı yağı yawılsun DLT, CI, 441-9), (tuma torğu kalğan kötürdi namaz KB 3288).
- kamçı:** “kamçı” (kılıç kamçı DLT, CI, 417-23). **kamçı** (EDPT), **kamçı** (KBS), **kamçı** (OY), **kamçı** (TDES).
- katıglık:** “savaş” (sağıngular kıldı silärkä köñläk kađimlär küstüzür silärni isigdin iç tonlar küstüzür silärni katıglıñızlardı TIEM 73 202r/4). **katıglık** (EDPT).
- katutluğ ok:** “temreni ağıya bulaştırılmış ok” (DLT, CII, 284-14). **katutluğ** (EDPT).
- keriş:** “savaşta dayanma” (DLT, CI, 370-9). **keriş** (EDPT).
- kesme:** “enli ok temreni” (DLT, CI, 434-2). **kesme** (EDPT).
- kılıç:** “kılıç” (koş kılıç kınka sıgmas DLT, CI, 359-4), kılıçka tegürgil sen ötrü elig KB 222). **kılıç** (EDPT), **kılıç** (KBS).
- kılıç kamçı:** “içinde kılıç olan kamçı” (DLT, CI, 417-23).
- kılıç kını:** “kılıç kını” (DLT, CI, 339-26).

- kın:** “bıçak ve kılıç kını” (kılıç kından suçlandı DLT, CII, 246-17), kılıç kınka kirse beg inçlig yimez KB 2144).
kın (EDPT), **kın** (KBS).
- kır yağı:** “gizli düşman” (DLT, CI, 324-21).
- kıyım:** “düşman gelmesi yüzünden bir vilayet halkının korku ve dehşete düşmesi” (korkunç kıyım boldı DLT, CIII, 168-26).
- kiş kırman:** “ok veya yay konan kap” (DLT, CI, 444-19).
- korınçu yer:** “sığınacak yer, kurtuluş yer bulmazlar andın korınçu yer” RKT 26/82a2).
- koruğuç:** “korucu, bir koruyucu” (DLT, CIII, 223-15).
- kur:** “rütbe, derece, mertebe” (meniñ kırımıluğ DLT, CI, 324-17), (kiçig kur lağa er bolur keç yiti KB 2373). **kur** (EDPT).
- kübe/â yarık:** “bütün vücuda giyilen zırh” (etgil kübe yarıklar tãnlãgil ulaşılık içrä kılıñlar eđgü TIEM 73 312v/6) (DLT, CIII 15-14).
- küç tegin:** “kuvvetli tegin” (DLT, CI, 413-27).
- küdäzmäk:** “gözetleme, bekleme” (TIEM, 73 150r/5).
- küdä/ezçi:** “gözetici, gözetleyen, koruyan, muhafaza eden” (yoriğli tınığli küdeçisi ol KB 1741), (köz tutunlar miñ silär birlä küdäzçi män TIEM 73 171r/4).
- kür:** “yiğit, pek yürekli (kür er DLT, CI, 324-26), (tügük yüz irig söz küwez kür kılıç KB 2077). **kür** (EDPT).
- laçın:** “şahin kuşu; yiğit adam” (laçın kuş qowar teg töker qanları KB 2381). **laçın** (EDPT).
- oğla:** “genç, yiğit” (DLT, CI, 129-22)
- oq:** “ok” (utru turup anar kiş oqı çığılwar DLT, CI, 494-3), (kılıç baldu oq ya qavi küç yürek KB 2055), **oq** (AH 228). **oq** (EDPT), **oq** (OY), **oq** (EUTS), **oq** (KBS).
- oktam:** “ok atımı, okluk” (DLT, CI, 107-19). **oktam** (EDPT).
- otağ:** “otağ, çadır” (otağqa öpkelep süge sözlemedük DLT, CIII, 208-13), (tegir erse hil ya saña on otağ KB 4139). **otağ, odağ** (EDPT), **otağ** (KBS).
- ölütçi:** “öldürücü katil” (kuyusu basımcı ölütçi kırık KB 1737), (DLT, CI, 52-2). **ölütçi** (EDPT).
- ötüg:** “kuşatma, ihata etme şamil olma” (aydı ötüğ boldum anı kim sen bilmädiñ TIEM 73 275r/2). **ötüg** (EDPT).
- saqçı:** “nöbetçi, muhafız” (kılıç baldu saqçı tutun ay unur KB 2143). **saqçı** (EDPT).
- sanğuç:** “vuran” (yağı sanğuçı hem yetürgen uçı KB 2316).
- sandırış:** “kavga, çekişme” (DLT, CI, 402-20).
- sap:** “kılıç veya bıçak sapı” (oğlan ış ı ş bolmas/ oğlak münüzi sap bolmas DLT, CIII, 145-11). **sap** (EDPT), **sap** (KBS).
- sığınçu:** “sığınak, sığınacak yer” (yoq silärkä hiç sığınçu ol kün bolmadı silärkä hiç yariçi TIEM 73 357v/4).
- sıta:** “mızrak” (qopa keldi örlep sıta qalkanı KB 3840).
- sökmen:** “yiğitlere verilen bir unvan” (DLT, CI, 444-12). **sökmen** (EDPT), **sökmen** (KBS).
- sü:** “asker, ordu” (süsi otun orıldı/ qañçuk qaçar ol tutar DLT, CI, 195-3), (siyasetqa aşığ bolu sü işi KB 2300). **sü** (OY), **sü** (EUTS), **sü** (EDPT), **sü** (KBS), **sü** (DLT), **sü** (ÇT), **sü** (KIT).
- sülüg:** “askerli, askeri olan” (ol yawuzraq orunluğ øa’ifraq sülüg RKT 31/30a1).
- sülük:** “orduya ait” (yigü keğgü mingü at ağır sülük KB 4441).
- sünış:** “savaşta saldırma ve süngü dürtme” (DLT, CIII, 365-1) krş. sünüş.

- sünü:** “süngü” (sünü başaklandı DLT, CII, 264-25), (yağusa süngün teggü birse boyun KB 2376). **sünü** (EDPT), **süngü** (KBS), **söngi** (EUTS), **söngü** (EUTS), **süngüg** (KT), **süngüg** (OT), **süngü** (TDES).
- sünüş:** “savaşta saldırma veya süngü dürtme” (DLT, C, III, 365-1). krş. **sünüş**.
- tam:** “kale, set” (aytılğay kayıtlar artınlırlarğa tilänlär yaruqlıq urulğay anlar uzä ädiz tam anar bir çapug TİEM 73 397r/7). **tam** (EDPT).
- tañuq:** “savaşta mızrakların ve bayrakların uçlarına takılan ipek kumaş” (tayaq bile taymas, tañuq sözün bütmes DLT, CIII, 166-20), (anıñ ma'nisi kör bu sözke tañuq KB 691). **tanuk** (EDPT).
- tämürdin topuz:** “başı kıvrımlı sopa, topuz” (anlarğa ya'nı topuzlar tämürdin TİEM 73 243r/3).
- temürken:** “ok temreni” (DLT, CI, 522-24). **temürgen** (EDPT), **temren** (KBS).
- tezgi:** “düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü, panik” (DLT, CI, 429-10). **tezgi** (EDPT).
- tığraq:** “yılmaz; yiğit, bahadır” (tığraq er DLT, CI, 468-2). **tığraq** (EDPT).
- tili:** “ok temreni üzerine sarılan sıırım” (DLT, CIII, 233-3). **tili** (EDPT).
- toqış:** “cenk, savaş, vuruşma” (toqış içre uruştım/ uluğ birle çarıştım/ tüküz atın yarıştım/ aydım emdi al tutar DLT, CI, 367-18), (uzatma işin sen çerig tir toqış KB 2365). krş. **toqış**.
- toqış tulımları:** “zırh, savaş elbisleri” (çoğınça toqış tulımlarını ol TİEM 73 372r/2).
- toqış:** “savaş, çarpışma” toqış içre uruş bėrdim/ eren körüp başı tığdı DLT, CII, 83-23).). **toqış** (DLT), **tokış** (EDPT), **tokuş** (KBS), **tokuş** (EUTS).
- tokušğan:** “savaşan, cihat eden” (ol er ol yawlaq tokušğan DLT, CI, 519-12).
- tokušmak:** “savaş” (bitildi erde olar üze tokušmak ançada çorçarlar RKT 26/45a2).
- tolum:** “silah” (er tolum mandı DLT, CII 30-10), (bu ay toldı itti kör at ton tolum KB 474).
- topuz:** “demir kamçı” (anlarğa ya'nı topuzlar tämürdin TİEM 243r/3). **topuz** (KBS), **topuz** (DLT).
- toy:** “ordu karagâhı, ordu kurağı” (han toy DLT, CIII, 141-21), (tüşürse toyuğ keç körüp berk yirig KB 2347). **toy** (EDPT), **toy** (KBS).
- tuğ:** “sancak, bayrak, tuğ” (toğuz tuğluğ han DLT, CIII, 127-14), (tuğı köwrügi birle birdi kuyağ KB 1036). **tuğ** (EDPT), **tuğ** (KBS), **tuğluğ** (OT).
- tuğzak:** “dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerin binmesi için hakan tarafından verilen ad” (DLT, CI, 462-22). **tuğsak** (EDPT).
- tura:** “kalkan, siper; düşmandan gizlenmek için kullanılan şey” (DLT, CIII, 356-19, KB 256). **tura** (EDPT), **tura** (KBS).
- tutuğ:** “rehin, esir” (er tutuğ yordı DLT, CIII, 63-23), (öligli kişi barça öğke tutuğ KB 1211). **tutuğ** (EDPT).
- ulağa:** “savaş atı” (DLT, CIII, 172-12). **ulağ** (EDPT).
- uruş:** “vurma, vuruş, savaş” (tokuş içre uruş bėrdim/ eren körüp başı tığdı DLT, CII, 83-23), (kılıncı tütüş boldı kılkı uruş KB 2098). **uruş** (EDPT), **uruş** (KBS), **uruş**.
- üke/äk:** “şehrin savaş için hazırlanmış olan etrafındaki burç” (on iki ükek ol bularda adın KB 138).
- ürkün:** “düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü, telaşla kalelere ve sığınaklara kaçışma” (DLT, CI, 108-16). **ürkün** (EDPT).
- yağı:** “düşman” (alp yağıda alçaq çoğıda DLT, CI, 41-11), (barur sen bu malın yağınka çalır AH 431). **yağı**, **yağı** (EDPT), **yağı** (KBS), **yağı** (OY), **yağı** (EUTS).
- yağıcı:** “muharip” (negü tir eşitgil yağıcı kür er KB 2019). **yağıcı** (EDPT).
- yarık:** “kalkan, zırh” (at üstem yarıklar bolur hem çıp kızıl KB 2385). **yarık** (EDPT).

yas idilâri: “malları ve canlarıyla cihat edenler” (TİEM 7370r/1).

yatğak: “bekçi, muhafız” (tünin yattı yatğak aş anda yidi KB 1606), (yatğak yattı DLT, CIII 42-23). **yatğak** (EDPT).

yay: “yay” (DLT, CII, 7-29). **yay** (EDPT), **yay** (KBS).

yetüt: “askere imdat” (DLT, CII, 287-15).

yezek: “öncü, asker öncüsü” (yezek kamuğ yerig yezedi DLT, CIII, 88-23). **yèzek** (EDPT).

yizek: “askerin önden giden bölüğü öncül” (DLT, CIII,17-23).

yortuğ: “muhafız alayı” (süsin itse yapsa ma yortuğ tüzüp KB 2344). **yortuğ** (EDPT).

SONUÇ

Türk ordusu, Kaşgarlı Mahmut’un ifadesiyle sayısını ancak Tanrı’nın bileceği kadar çok olan Türk topluluklarının ve Türk dili ve kültürünün korunmasında önemli dayanaklardan biri olmuştur. Türk ordusunun 2200 yıldır tarih sahnesinde oluşu, Türk askerî terminolojisinin oldukça gelişmesine de vesile olmuştur. Ticaretin yanı sıra savaşlar ve göçler farklı topluluklar arasında temas kaynağı olmuş, askerlikle alakalı gelişmelerle toplumlar birbirlerini etkilemiştir. Türklerin askerî terminolojisi ulusal birikimlerinin bir ürünüdür. Askerî terminoloji içerisindeki kelimeler de rütbe isimleri, delici-kesici aletler, taktikler vs. şeklinde sınıflandırılabilir. Türk dili yüzyıllardır saydığımız bu konularda büyük bir birikime sahiptir.

Köktürk ve Uygur döneminde yer alan kelimelere bakıldığında askerlikle ilgili kavramların büyük bir bölümünün Türkçe olduğu görülmektedir. İslamiyet’in de etkisiyle Karahanlı Türkçesi zamanında Türkçe askerî terimlerin yanında özellikle Arapça ve Farsça sözcükler de kullanılmaya başlanmıştır. Divân u Lügati’t-Türk’te yer alan bazı kelimeler, zamanla askerlik adı olarak unutulmuş bazıları da sivil hayata ait kelimelere dönüşmüştür. Türkçe olmayan kelimelere bu yazımızda yer verilmemiştir. Eski Türkçede askerlikle ilgili sınıflamaları yaptığımız bu yazımızda kelimelerin bu dönemler içerisindeki değişimleri de mümkün olduğunca gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R., (1975), *Kutadgu Bilig, III İndek.*, (Haz. Kemal Eraslan, Nuri Yüce, Osman Fikri Sertkaya), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ATALAY, B., (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, E., (2018), *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- CAFEROĞLU, A., (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir G., (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DOĞAN, İ. ve Z. USTA (2014), *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- EKER, S., (2007), *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihi Askeri Terminoloji*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B., (2007), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜLENSOY, T., (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, T., (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- TURAN, F., (2018), “Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58/1.

USER, Ő. H., (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.

USER, H. Ő., (2012), “Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler”, *Bilig Dergisi*, 257-272.

USER, H. Ő., (2012), “Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler”, *Bilig Dergisi*, 257-272.

ÜNLÜ, S., (2012), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.

ULUSLARARASI BİLGE TONYUKUK SEMPOZYUMU SONUÇ BİLDİRGESİ

UNESCO Yönetim Kurulu'nun 2019'da almış olduğu karar doğrultusunda 2020 yılının Bilge Tonyukuk Abidesinin dikilişinin 1300. yıl dönümü olarak kutlanmasına karar verilmişti. Biz de bu kutlamaya katılmak istedik. 24-25 Aralık 2020 tarihleri arasında Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kültürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi ve UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanlığı'yla gerçekleştirdiğimiz Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu'nun son oturumunda birlikteyiz.

Öncelikle sempozyumumuza destek olan UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanlığı'na, açılışımızı onurlandıran Türkiye Kazakistan Büyükelçiliği'ne, Avrasya Yazarlar Birliği'ne, Türk Dil Kurumu bilim kolundan hocalarımıza, bildirimleriyle sempozyumumuza katılıp destek veren bütün hocalarımıza minnettarız.

Merkezimizin bu ilk etkinliğinde bütün görevlilerimiz adına teşekkürlerimizi sunarken sürçülisan ettikse affola, diyorum.

Merkezimiz adına görev yapan öğrencilerimize, öğretim üyesi arkadaşlarımıza özverili çalışmaları için teşekkür ediyorum.

Sempozyumda açılış ve kapanış oturumlarıyla birlikte toplam on oturumda 40 bilim adamının katılımıyla otuz yedi bildiri sunuldu.

Bildirilerde öne çıkan konu, Tonyukuk ve Tonyukuk Yazıtlarının söz varlığı, yazıtlardaki bazı ibarelerin yeniden farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi, metinlerin çok yönlülüğü, üslubu, Tonyukuk anıt mezar kompleksi, kompleksin Türk etno-kültüründeki yeri, Tonyukuk yazıtındaki etnonimlerin edimbilimsel olarak değerlendirilmesi, bugünkü Türk lehçeleri ile Tonyukuk yazıtları arasında söz varlığı ile ilgili karşılaştırmalar, yazıtlardaki kelimelerin okunmasındaki ses değerleri, Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksi gibi 1300 yıl öncesinden bugüne bize edebî bir üslupla seslenen, devlet olma yolundaki çabaları ve kendi faaliyetlerini anlatan, devlet yönetimine bilge bir vezir olarak damgasını vuran bilge bir Türk devlet adamının anılması ve bugün onun yazıtı ve yazıtlarının kompleksi hakkında neler yapılması gerektiği konusundaki fikir alışverişi oldu.

Esaret altındaki bütün Türklerin tekrar bağımsızlığını kazanması yolundaki planlayıcılığı konusunda Bilge Tonyukuk'tan bahsederken bugün Çin'in baskısı altında inleyen Uygur Türkleri ve akıbeti hakkında bilgi alınamayan 150 Uygur Türkünü anlatan bildiriye dinlemek, yine başka bir Türk coğrafyasındaki Çuvaşların millî kimliklerinin tehlikede olduğu bilgisiyile karşılaşmak, Kırım ve Kazan Tatarları gibi Türk boylarında da aynı uygulamaların olduğunu ve ana dilleri olan Türkçenin öğretiminde yasaklamaların uygulandığını tekrar tekrar duymak Türk dünyası ve problemleri üzerinde daha çok çalışmamız, çözüm üretmemiz, bu büyük bilge devlet adamının izlediği yolu öğrenmemiz gerektiği konusunda bizleri bir kez daha uyardı. Kanayan yaralarımızı sağaltmamızın yolu yine ebedî taşlara, ebedî eserlere yol gösterici sözlerini kazıyan bilgilerimizde.

Uluslararası Türk Akademisi ve diğer kuruluşlarımızla Orta Asya'daki Türk dünyasının diğer kuruluşlarının iş birliği çerçevesinde yapılan kazılar, kazılar sonrasındaki ilmi çalışmalardan edinilen bilgiler, Bengü Taşlardaki gibi Türk kimliğinin ve kültürünün ortak kodlarının varlığının bugüne kadar sürdüğünü bizlere gösterdi. Bu alandaki çalışmalarımızın artarak devam etmesi gerektiğini bir kez daha anladık.

Türk dünyasının ve Türk lehçelerinin farklı alanları ve konularında da bildiriler sunuldu ve Türkçenin tarihî dönemleriyle ilgili olduğu kadar günümüzdeki lehçeleriyle ilgili farklı konularda da bildiriler dinledik.

Ben sözümü daha fazla uzatmadan sempozyumun genel değerlendirmesini buradaki bilim adamlarımıza bırakmak ve neler yapılması gerektiği konusundaki fikirlerin bizlerin gelecekteki çalışmalarına da ışık tutacağı düşüncesiyle sözü hocalarımıza vermek istiyorum. Sözü sırayla ilk olarak Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya hocama, ikinci olarak Prof. Dr. Fatih Kirişçioğlu hocamıza, ardından Kazakistan'dan sempozyumumuza katılan Prof. Dr. Şınar Seytova hocamıza, sonrasında Prof. Dr. Abdullah Kök ve Prof. Dr. Ercan Alkaya hocalarımıza veriyorum. Son sözü Karabağ Azerbaycan'dır, her daim yanınızdayız diyerek Doç. Dr. Elçin İbrahimov hocamıza vermek istiyorum.

Bundan sonra gerçekleştireceğimiz yeni sempozyumlarda tekrar buluşmak üzere bütün katılımcılarımıza, destekçilerimize, öğrencilerimize Merkezimiz ve Üniversitem adına teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Nergis BİRAY
ALTAY DİLMER Müdürü

